

ভোলানাথ দাস বসু

ডোলানাথ দাস বচনারী

অসম প্রকাশন পৰিষদ

শ্রীকান্ত

কল্যাণবান্ধব পাইলিফিল

সচিব

অসম প্রকাশন পরিষদ

গুৱাহাটী-৭৮১০২১

প্রথম প্রকাশ

আগষ্ট, ১৯৭৭

মূল্য—২৪.০০ টাকা

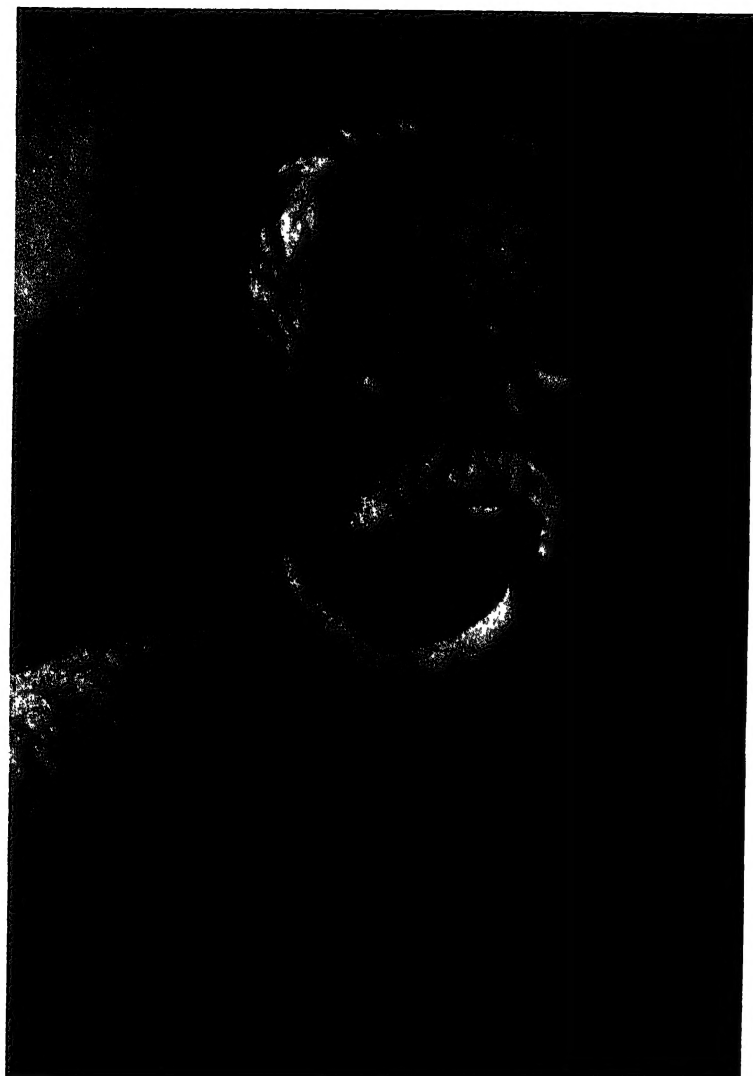
মুদ্রক

মনোবজ্রন সাহা

পূর্বাঞ্চল মুদ্রণী

১৮ বামনাথ বিশ্বাস জেন

কলিকতা-৭০০০০৯

ভোলানাথ দাস (জন্ম : ১৮৫৮ চন , মৃত্যু : ১৯২৯ চন)

ভূমিকা।

বিসকল খ্যাতিনামা সাহিত্যিকৰ বচনা-সত্তাৰ অসমীয়া সাহিত্যৰ মাইলৰ খুঁটি স্বৰূপ, অথচ আজিৰ পাঠকৰ বাবে ছুপ্ৰাপা, তেখেতসকলৰ সমূহ বচনাৱলী সংকলিত আৰু সম্পাদিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰাটো এই পৰিষদৰ অন্ততম লক্ষ্য। আমাৰ অতীত সাহিত্য-পৰম্পৰাৰ লগত আজিৰ পাঠকসমাজক চিনাকি কৰি দিয়াৰ উপৰিও এনে ধৰণৰ সম্পাদিত বচনাৱলীয়ে অসমীয়া সাহিত্যৰ উত্তৰ-সাধকক উৰু কৰিব বুলি আমাৰ পৰম বিশ্বাস। তদুপৰি, এনেবোৰ সংকলনে নতুন পোহৰত কালিৰ সাহিত্যক চালি-জাৰি চোৱাৰ এক মূল্যবান সুযোগো আমাক দিব।

প্ৰকাশন পৰিষদে ইতিমধ্যে কেইবাগৰাকী প্ৰখ্যাত লেখকৰ বচনাৱলী প্ৰকাশ কৰিছে। গোহাঞিবৰুৱা বচনাৱলী, মঞ্জী শৰ্মা বচনাৱলী, বৰদলৈ বচনাৱলী, তৰুণৰাম ফুকন বচনাৱলী, বত্ৰেশ্বৰ মহন্ত বচনাৱলী তেনে বচনাৱলীৰ অন্তৰ্গত। কবি ভোলানাথ দাসৰ সমস্ত বচনাৱলি একেলগে সম্পাদিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ পাই পৰিষদে গৌৰৱ অশুভৰ কৰিছে।

ভোলানাথ দাস আছিল অসমীয়া সাহিত্য-জগতৰ এক যুগসন্ধিৰ কবি। অসমীয়া ভাষাৰ তেতিয়াও এক অনিশ্চিত অৱস্থা, তদুপৰি আছিল বঙলা ভাষাৰ অবাঞ্ছনীয় হেঁচা। স্বাভাৱিকতে, ভোলানাথ দাসৰ কাব্যিক ভাষাই এনে এক মিশ্ৰিত ৰূপ লৈছিল, সমকালীন সমালোচকৰপৰা যি ভাষাই লাভ কৰিছিল বিৰূপ মন্তব্য। আজিৰ পাঠকৰ দৃষ্টিতে ভোলানাথ দাসৰ ভাষা আচহুৱা যেন লগাটো স্বাভাৱিক। কিন্তু এই ভাষাগত ব্যৱধানো তেখেতৰ কাব্যৰ বসাবসাদনত হেঙাৰ স্বৰূপে থিয় দিব বুলি আমি নাতাহে।

কবি হিচাপে ভোলানাথ দাসৰ আটাইতকৈ স্বৰণীয় অবদান হ'ল বিশেষকৈ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ সফল আৰু সাৰ্থক প্ৰয়োগ আৰু সাধাৰণভাৱে ছন্দসজ্জাৰ মৌলিকতা। এই দিশত তেওঁ বংগৰ কবি মাঠকেল যদুন্দন দত্তৰ দৰাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈছিল যদিও, যেনাদ বধ কাব্য আৰু সীতাহৰণ কাব্যৰ তুলনামূলক অধ্যয়নে প্ৰমাণ কৰে যে দুয়োৰে কাব্যিক ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভা আছিল স্বকীয়। ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত বাইকৈ দুটা উপাদান চকুত পৰে—নৈতিকতা আৰু স্বদেশপ্ৰেম। শব্দ-যোজনা আৰু অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ ঐশ্বৰ্য আৰু 'বৈচিত্ৰ্য এই

হৃদয় বাহুবলক অসবীয়া কাব্য-জগতত এক অনন্ত কৃতিত্বৰ অধিকাৰী
কৰিছে।

সাহিত্যিক শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ বৰুৱাই অশেষ যত্নেৰে এই বচনাৱলী সংগ্ৰহ
আৰু সম্পাদনা কৰি আমাক কৃতজ্ঞতা-পাশত আবদ্ধ কৰিছে।

ভোঃলানাথ দাসৰ বচনা-সমূহ প্ৰকাশ কৰিবলৈ অত্নমতি দি তেখেতৰ কনিষ্ঠ
পুত্ৰ শ্ৰীহৰেব্ৰহ্মনাথ দাসে আমাক পৰম উপকৃত কৰিছে।

শেহত, এই বচনাৱলীখনে সমূহ পাঠকৰপৰা উপকৃত সমাদৰ লাভ কৰিলে
আমাৰ উদ্দেশ্য সাৰ্থক হ'ব।

আগষ্ট, ১৯৭৭

চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া

মুঠাপত্ৰ

পাতনি	...	১—৮৩
প্ৰথম খণ্ড		
কবিতামালা		
প্ৰথম ভাগ	...	১
কবিতামালা		
দ্বিতীয় ভাগ	...	৩৩
চিন্তা-তবজ্জিনী		
প্ৰথম ভাগ	...	৬৯
চিন্তা-তবজ্জিনী		
দ্বিতীয় ভাগ	...	১২১
সীতাহৰণ কাব্য		
প্ৰথম সৰ্গ	...	২১৫
দ্বিতীয় সৰ্গ	...	২৩৫
তৃতীয় সৰ্গ	...	২৭১
চতুৰ্থ সৰ্গ	...	২৮১
পঞ্চম সৰ্গ	...	৩০৬
ষষ্ঠ সৰ্গ	...	৩১৭
সপ্তম সৰ্গ	...	৩৪০
দ্বিতীয় খণ্ড		
লক্ষ্যৰ সন্ধান কি	...	৩৬৯
সংস্কাৰ	...	৩৭২
মেতোবৰ সাধু	...	৩৭৮
হোজা বেডাসিং	...	৩৮৪
মোৰ জীৱন-স্মৃতিৰ টোকা	...	৪১২
প্ৰথম ভাগ কবিতামালাৰ অৰ্থপুস্তক	...	৪১৬
পৰিশিষ্ট	...	৪৩৭

পাতনি

১২৭৪ চনৰ মাজভাগত অসম প্ৰকাশন পৰিষদে ভোলানাথ দাস বচনৱলী প্ৰকাশ কৰিবলৈ আঁচনি লৈ তাৰ সম্পাদনাৰ দায়িত্ব আমাৰ ওপৰত অৰ্পণ কৰে। আবন্তগিতে বচনৱলীৰ এপদো সম্পদ মজুত নাছিল। বচনামূহো দুত্ৰাপ্য। গতিকে সেইবোৰ সংগ্ৰহ কৰাটোৱে পোনতে এটা দুৰ্গন্ধ্য প্ৰতিষন্ধকৰূপে দেখা দিছিল। তলত মাত্ৰ এখন পুথি ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ’ সংগ্ৰহৰ পথত পোৱা আহকালঃবাৰৰ খুলখুল বৰ্ণনা এটাৰেই বিষয়টোৰ আটলিত্তাৰ আভাস দিবলৈ প্ৰয়াণ কৰা হ’ল।

ভোলানাথ দাসৰ ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী—প্ৰথম ভাগ’ পুথি বিচাৰিলে পূৰণি পুথিভঁৰাল নাইবা বয়সস্থ শিক্ষিত মানুহৰ হাতত ক’ববাত একোখন খণ্ডিত অৱস্থাত হলেও পোৱা যায়; কিন্তু তাৰ দ্বিতীয় ভাগখন এখন দুত্ৰাপ্য গ্ৰন্থ। ইমানে দুত্ৰাপ্য যে তাৰ অৱস্থিতি সম্পৰ্কেই, অৰ্থাৎ পুথিখন জানো প্ৰকৃততে কেতিয়াবা ছপা হৈছিল—সেই বিষয়েই প্ৰশ্ন উঠিছিল। উনবিংশ শতিকাৰ দুত্ৰাপ্য অসমীয়া গ্ৰন্থৰ অন্ততম ভঁৰাল হ’ল ইংলণ্ডৰ বুটিছ মিউজিয়ামৰ গ্ৰন্থাগাৰ। তালৈও লিখাই বিচৰাই খবৰ পোৱা গৈছিল যে সেই কিতাপ তাতো কোনো দিন পোৱা হোৱা নাছিল, প্ৰথম ভাগখনহে আছে। অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাস প্ৰণেতা জীৱিত কেউগৰাকী পণ্ডিতৰ ওচৰ চাপি আলচ কৰাত তেওঁ লোকৰ কোনোজনায়ে কিতাপখন কেতিয়াবা দেখিছিল বুলি ক’ব নোৱাৰিলে। এগৰাকীয়ে চিন্তা কৰি মন্তব্য দিলে যে আগৰ দিনত আকৌ কিতাপ প্ৰকাশ হোৱাৰ পূৰ্বেই বিজ্ঞাপন দি কিতাপ প্ৰকাশ হোৱা বুলি বাতৰি প্ৰচাৰ কৰাটো এটা দস্তব হৈ পৰিছিল, গতিকে ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ’ সম্পৰ্কেও হয়তো, তেনে ঘটনানে ঘটিব পাৰে।

এনেতে ১৮৫১ শকৰ ভাদ্ৰ মাহৰ ১৮শ বছৰ ৫ম সংখ্যা বাহীৰ, ইংৰাজী ১২২০ চনত স্বৰ্গীয় জলন্তিবাম লহকৰ ডাঙৰীয়াই লেখা ‘ভোলানাথ দাস’ শিতানৰ প্ৰবন্ধ এটা পোৱা গ’ল (পৰিষিষ্ট চাওক)। তাত প্ৰবন্ধ লেখকে ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ’ কিতাপৰপৰা উদ্ধৃতি দি তাৰ শুশাঙ্কণৰ কথা বিচাৰ কৰিবলৈ বক্ত কৰাৰ উপৰিও পুথিখন বচনা কৰা বাবে যে কৰি ভোলানাথ দাসে এশ টকা পুৰস্কাৰ পাইছিল (আচলতে গ্ৰন্থকাৰে কিতাপৰ বিজ্ঞাপনত

উল্লেখ কৰামতে ১২৫ টকা পাইছিল), সেই কথাও উল্লেখ কৰিছে। তাৰ পিছত উবহীৰ ওৰ বিচাৰি ফুৰোঁতে পোৱা গ'ল 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ প্ৰথম সংস্কৰণৰ জৰাজীৰ্ণ পুথি এখন। তাত ডিব্ৰুগড় সদৰ স্কুলৰ তদানীন্তন কালৰ শিক্ষক শিৱনাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে ১৮২৪ শকৰ (ইং ১৯০২ চনৰ) কাণ্ডৰ মাহত 'আসাম বিলাসিনী' আলোচনীত ছোৱা ছোৱাকৈ এসময়ত প্ৰকাশ হবলৈ ধৰা কাব্যখন পোন প্ৰথমে পুথিৰ আকাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ লৈ 'প্ৰকাশকৰ কথা' বুলি ভূমিকা এটা আৰম্ভণিতে সংযোজনা কৰিছিল (পৰিশিষ্ট চাওক)। তাত তেওঁ অলপ কথাক মাজতে প্ৰাসংগিকভাৱে উল্লেখ কৰিছিল—“গ্ৰন্থকাৰে এই কাব্যখানী বহু বছৰ পূৰ্বেই লেখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। বঙ্গী়া ৰবি ঞ্চন্দন দত্তই বাঙ্গালা ভাষাত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ প্ৰথম সৃষ্টি কৰে। তেওঁক অনুসৰণ কৰি আমাৰ গ্ৰন্থকাৰেও অসমীয়া ভাষাত উক্ত ছন্দত প্ৰথমে কবিতা ৰচনা আৰম্ভ কৰে। সীতাহৰণ কাব্যও অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কেইপাতমান লেখি তেওঁ 'আসাম-বিলাসিনী' পত্ৰিকাত প্ৰকাশ কৰিছিল। উক্ত পত্ৰিকাই অসমীয়া ভাষাত অমিল ছন্দৰ ৰচনা কিস্তুৰ্ভূমিকাকান যেন ভাবি আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ 'ইটো' 'সিটো' ব্যৱহাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছিল। 'বিলাসিনী'ৰ মতে 'ইটো' 'সিটো' হৈ শুদ্ধ। গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ'ত 'ইটো' 'সিটো' শীৰ্ষক কবিতাটো কিস লেখিছিল তাক বোধকৰোঁ কোনেও বুজিব পৰা নাই। গ্ৰন্থকাৰে 'ইটো' 'সিটো' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাত আৰু অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কবিতা লেখাত 'বিলাসিনী'এ তীব্ৰ সমালোচনা কৰা দেখি তেওঁ সেই কবিতাটো লেখে।” ইয়াকে পঢ়ি আমি 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ' যি প্ৰকাশ হৈছিল সেই বিষয়ে আৰু নিসন্দেহ হলে।

এনে সময়তে গুৱাহাটীৰপৰা ভালেমান দিন আঁতৰত থাকি ঘূৰিপকি তেতিয়া উভতি অহা পাতাল-সন্ধানী ঐতিহাসিক শ্ৰীযুত বেণুধৰ শৰ্মাৰ লগত সাক্ষাৎ হবলৈ আমাৰ সৌভাগ্য ঘটে। এই বিষয়ৰ কথা ওলোৱাত কথাত কথাই তেখেতে ক'লে—কিতাপখন ছপা হৈছিল আৰু তাৰে এখন তেখেতৰ হাততেই আছিল। ১৯৫৬ চনত অসম সাহিত্য সভাৰ পঞ্চবিংশ অধিবেশনত সভাপতিত্ব কৰি ধুবুৰীৰপৰা উভতি আহোঁতে কথাপ্ৰসঙ্গত তেওঁ হেনো তেওঁৰ সঙ্গীৰকু আৰু সেই অধিবেশনৰে বিজ্ঞান শাখাৰ সভাপতি লক্ষ্মীনাথ দাসক কিতাপখনৰ কথা কৈছিল। লক্ষ্মীনাথ দাস ভোলানাথ দাসৰ বৰপুত্ৰ আৰু বিজ্ঞানৰ পণ্ডিত। কিতাপখনৰ পুনৰ মুদ্ৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা হব বুলি কৈ দাস ডাঙৰীয়াই সেইখন তেওঁক দিবলৈ বৰকৈ ধৰাত তেওঁ হেনো দাস

ডাঙৰীয়াক সেই কিতাপখন দিছিল। সিমানেই নহয়, শৰ্মাদেৱে বোলে সেই কিতাপখন তাৰ উপৰি বছৰত অৰ্থাৎ ১৯৫৫ চনত টিয়কৰ কোনোবা এগৰাকী গঙ্গেশ্বৰ বৰুৱাৰপৰা ছুটকা ৰূপ দি কিনি আনি যন্ত্ৰেবে নিজৰ পুথি-উৰালত ৰাখিছিল। ছুটকা ৰূপ দি কিনি সেই কথাটি তেওঁ পুথিৰ নামৰ তলতে তাৰিখসহ লেখি থৈছিল। ইতিমধ্যে দাস ডাঙৰীয়া পৰলোক প্ৰাপ্ত হ'ল। তাৰ পাছত ক'ৰ কিতাপ ক'লৈ গ'ল—কোনেও ক'ৰ নোৱাৰাত পৰিল। আমি সংশ্লিষ্ট সকলোকে স্মৃতিপুচি নানা প্ৰকাৰে বিচাৰ-খোচাৰ কৰিও তাৰ স্তংস্বত্ৰকে উলিয়াব নোৱাৰিলোঁ।

আক এদিনৰ কথা। ৰাতি প্ৰায় ন বাজিছে। কিনকিনীয়া বৰবুণ। বিহগী ৰবি বধুনাথ চৌধাৰী আৰু মোৰ পুথি-দৰদী বন্ধু শ্ৰীজিতেন্দ্ৰনাথ বৃজবৰুৱাৰ ঘৰত থকা আপুৰুগীয়া পুথি উৰালত পুথি বিচাৰি নিৰাশ হৈ ভাগবে-যুগবে উভতি শ্ৰীহৰেন দাস দাদা-শহুৰৰ ঘৰত সোমালো আৰু মোৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' অন্বেষণৰ কথা ক'লো। তেখেতে ভিত্তবলৈ গৈ কিছুপৰৰ মূৰ ৩ টিলাকৈ বন্ধা জৰাজীৰ্ণ কিতাপ এখন ধপটকৈ মেজত থৈ গহীনকৈ ক'লে, "এইখন হ'ল চোৱাচোন!" মই দুবৈৰপৰাই নামটো দেখিলোঁ—'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'। পিছে 'অতিশ্ৰেহা পাপাশঙ্ক'। মনত বিজুলীয়াই গ'ল নিশ্চয় 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—প্ৰথম ভাগ', কাৰণ প্ৰথম ভাগ বা দ্বিতীয় ভাগ কথাটো সকলৈ ছপা কৰা আছে। হাতত তুলি লৈ পঢ়ি চাই দেখো—'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ'।

বিচৰা 'ধৰণ' হাততে পাই মই কলোঁ—“হয়, এইখনেই; এইখনেই দেখোন!” পাত লুটিয়াবলৈ ধৰিলোঁ। স্মৃতিবলৈ সত্ নগ'ল—ইমানদিনে দিবা নাছিল কিয়? পঢ়ি চাই তাত দেখো যে বেণুধৰ শৰ্মাদেৱৰ নামৰ ছাব মৰা থকা ছুটকা দামত কিনি কিতাপ সেইখনেই। নোপোৱাই পোৱাদি পাই বৰ আদৰ-স্তংস্বকোৰে আলফুলকৈ গ্ৰহণ কৰি পুথিখন আনি ঘৰত অ'ত ত'ত পঢ়ি চাই যি পালোঁ, তাতহে মোৰ অন্তৰ তেনেই বিদীৰ্ণ হ'ল। মোৰ অৱস্থা তেতিয়া গঞা লোকে কোৱাৰ দৰে 'দোনা (দোঙা) দেখি ৰং পালোঁ, সান্দহ দেখিহে ৰং খালোঁ' হ'ল। দেখো যে শেষৰশিনে গোটাচেৰেক পাততো নায়েই ৰাজতো প্ৰায় কুৰিটামান পাত নাই, ক'ৰবাত স্নলকি পৰিছে। গল্পৰ কোনোবা চক্ৰা মুছলমানে কোৱাৰ দৰে কবলৈ মন গৈছিল—হে আল্লা, দিলাও নিলাও; আল্লা, দিলাও নিলাও। বহু যন্ত্ৰে বহুত বিচাৰ-খোচাৰ কৰিও সেই পাতবোৰ উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নগ'ল। ফলত মই হলোঁ—“পুনৰেব পাপী, পুনৰেব

দমিত্ৰ' ! কিন্তু সিমানতে নেবিলো। এইবাৰ বৰং আকৌ ছুপ্ত উত্তমৰে পুস্তক অৰ্ঘ্যেণত ব্ৰতী হলে' ; সম্ভাব্য স্থল সকলোবোৰলৈ শব্দভেদী বাণ মৰাৰ দৰে চিঠি পঠালে'। নগাঁৱৰ চিঙৰ কবি বহুসময় বৰকাকতিৰ পুৰণি ঘৰত থাকিব পাৰে বুলি ভাতো বিচৰালে'। এসময়ত আমাৰ লগত চেটেলমেণ্টত কাম কৰা ৪ৰ্থ শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰী বন্ধু এজনে উত্তৰ দিলে, 'দ্বিতীয় ভাগ চিন্তা-তৰঙ্গিনী পোৱা হৈছে, পিছে আমি নিজে আগতে খবৰ দি তালৈ গলেহে পাম।' সেইমতে তালৈ গলে'। আৰু কিতাপো পালে', কিন্তু সেইখনো সম্পূৰ্ণ নহয়, মাজে মাজে পাত নাই, খৰা-যুৰা, আদি আৰু অন্তৰিহীন। তথাপি এইখনে আগৰখনত ভালেখিনি যোগ দিলে। পিছত যোৰহাটৰ অধ্যাপক-বন্ধু স্থানাস্থিত্যিক শ্ৰীযতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱৰ অকুঠ সহযোগ নোপোৱা হলে পুৰিৰ সম্পূৰ্ণ উদ্ধাৰ সম্ভৱ নহ'লহেভেন। তেখেতে খবৰ দিলে যে কিতাপখন বহুত ঠাইত বিচাৰি ফুৰি শেষত বালিগাঁও বিভিংক্লাব, কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ লাইব্ৰেৰী নামৰ পুৰিভালত পোৱা গৈছে, কিন্তু গ্ৰন্থাগাৰিকে তাক হস্তান্তৰ বা স্থানান্তৰ নকৰে। গতিকে তেখেতৰ সহায়ত আৰু নিজেও এবাৰ যোৰহাটলৈ গৈ সাত জোৰা দি, কোনোমতে কামটো সম্পূৰ্ণ কৰা হ'ল। আমি গোস্বামীদেৱৰ ওচৰত এই বিষয়ে আকুঠ ঋণী। গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীকুশলচন্দ্ৰ গোস্বামীলৈও আমাৰ শলাগ জনালে'।

ছুধেৰে আমি স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য যে ইমান বিচাৰিও কিন্তু স্বৰ্গীয় জসজিৰাম লহকৰে তেওঁৰ পূৰ্বোক্ত প্ৰবন্ধত উল্লেখ কৰা ভোলানাথ দাস ডাঙৰীয়াৰ হাতে লেখা ২২ পৃষ্ঠাৰ অসম্পূৰ্ণ 'সুভদ্ৰাহৰণ' নামৰ কাব্যখনৰ স্তংস্থত্ৰ একো উলিয়াব নোৱাৰিলে'। অকল সিমানে নহয়—দাস ডাঙৰীয়াৰ হস্তলিপিতো আমি কাৰোপৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰিলে'। সংগ্ৰহৰ সেইক্ষেপে ক্ৰটিৰ বাবে আমি ক্ষুণ্ণিত।

কবি ভোলানাথ দাস যুগসন্ধিৰ কবি। অসমীয়া সাহিত্যৰ সেইটো এটা একাৰ পোহৰৰ সন্ধিক্ষণ আছিল, বিশেষকৈ কবিতাত। কাৰণ পাঢ়াশালি, কাচাৰী, আদিত বঙলা ভাষাই হৈচা দি ধৰিলেও গাওঁ-জুঁইত অসমীয়া মাতৃ-কথাৰ ডেউয়াও প্ৰচলন অব্যাহত আছিল। কবিতাৰ ভাষা জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষা নহয় বাবে তাৰ স্ত'তিটো কিন্তু মৰা-স্ত'তিত পৰিণত হবলৈ বাধ্য হৈছিল। তাত নানা ভৰহৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলিছিল। সেই হেতুকে সেই সময়ৰ সমসাময়িক অসমীয়া সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ অসমীয়া কবিতাৰ স্বৰূপটোনো ডেউয়া কেনে আছিল তাকে যথাসম্ভৱ স্পষ্ট কবি ভুলিবলৈ পাতনিভ বখাৰাধ্য

চেষ্টা কৰা হৈছে। তাকে কৰোঁতে অন্তান্ত লেখকৰ বচনৰ উদ্ধৃতি বিবিধ দুত্ৰাপ্য আলোচনীৰপৰা সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়া হৈছিল। যিখন মাহেকীয়া আলোচনীয়ে কবি ভোলানাথ দাসক তিত্ত-কঠোৰ হিয়াভেদা সমালোচনাৰ বাৰা চিৰকালৰ কাৰণে সাহিত্য ক্ষেত্ৰৰপৰা বিতাৰিত কৰিলে, সেই ‘আসাম-বিলাসিনী’ পত্ৰিকাও অধিক কাল নিটকিল আৰু তাৰ অস্থি পৰ্যন্ত আজি অসমত পাবলৈ নাই। তাৰে কেইবিলামান পাত্ত বৃটিছ মিউজিয়ামৰপৰা ‘ফটোষ্টেট কপি’ কৰাই আনি ডঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত সযত্নে সংৰক্ষণ কৰিছে। আমি সেই সময়ৰ লেখাৰ নমুনা দিবলৈ গোটাচেৰেক উদ্ধৃতি তাৰপৰা গ্ৰহণ কৰিছোঁ।

কবিতা পুথিবোৰৰ প্ৰত্যেকখনৰে একাধিক সংস্কৰণ উনবিংশ শতিকাতে প্ৰকাশ হৈছিল। অৱশ্যে ‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰ দ্বিতীয়, তৃতীয়াদি সংস্কৰণবোৰ গ্ৰন্থকাৰৰ পৰলোক ঘটাব পিছতহে ওলাইছিল। মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে গ্ৰন্থকাৰ স্বৰ্গী হোৱাৰ পিছৰ তাণ্ডবণৰ পুথিবোৰত প্ৰকাশকসকলে পাণ্ডিত্য-পূৰ্ণ পাতনি সংযোগ কৰাতহে অধিক মনোযোগ দিছিল, ছপাই উলিওৱা পুথিৰ পাঠৰ মূলৰ লগত অৰ্থৰ সঙ্গতি ৰাখি মিলাই চোৱাৰ প্ৰয়োজন সন্ধান উপলব্ধি কৰা নাছিল যেন লাগে। প্ৰথম সংস্কৰণৰ পুথিৰ লগত আধুনিক যিকোনো তাণ্ডবণৰ ‘সীতাহৰণ কাব্য’ এখন মিলাই চালে তাৰ সত্যতা প্ৰমাণ হব। পৰবৰ্তী সংস্কৰণবোৰৰ বহুত ঠাইত দাঢ়ি, কয়া আদি যতিবোৰ উঠি গৈ পাঠ ভুৰোধ্য হৈছে; বহুত ঠাইত ‘মানৱ’ৰ ঠাইত ‘দানৱ’ৰ দৰে শব্দ (২য় তাণ্ডবণৰ ১৬৯ পৃষ্ঠা চাওক) ‘শান্তিলা’ৰ ঠাইত ‘শান্তিলা’ (২য় তাণ্ডবণ, ১২৪ পৃঃ) ৰ দৰে শব্দ বহি বসোপলব্ধিত অনর্থক সৃষ্টি কৰিছে। আৰ্হি কাকত চোৱাৰ সময়ত আমি যথাসম্ভৱ মূল সংস্কৰণৰ কাষ চাপি চলিবলৈ যত্ন কৰিছোঁহক।

বানানৰ ক্ষেত্ৰতো আমি মূলৰপৰা আঁতৰি ৰাব খোজা নাই। তাৰ কাৰণ দুটা। প্ৰথমটো হ’ল ভোলানাথ দাসৰ কাব্যসমূহ প্ৰকাশ হোৱাৰ সময়ত ‘হেমকোষ’ অভিধান ছপা হোৱাই নাছিল। বানান বা বৰ্ণান্তৰি সম্পৰ্কীয় বিতৰ্ক তেতিয়া চলিয়ে আছিল। ‘চিন্তা-ভবদ্বীপী—দ্বিতীয় ভাগ’ৰ—‘ইটো’-‘সিটো’—কবিতাই তাৰ সাক্ষী। ‘আক’ৰ ঠাইত ‘ও’ৰ হেতাওপৰা নৌ সিদিনালৈকে চলি আছিল। এনে ক্ষেত্ৰত গ্ৰন্থকাৰৰ বানানৰ ওপৰত হাত ফুৰালে গ্ৰন্থৰ মৰ্যাদা ক্ষুণ্ণ হব পাৰে বুলি আশাৰ আশঙ্কা। দ্বিতীয়তে, এই বানান আৰু শব্দপ্ৰয়োগ বীতিৰ ঐতিহাসিক মূল্যও নোহোৱা নহয়। সেয়েহে তাত আমি হাত দিয়া নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে স্মৃতিৰ ‘মেঘ’ কবিতাৰ

শ্রুত শিবোনামা কবিতাটোৰ ওপৰত দিয়া আছিল—‘একখণ্ড ক্ষুদ্ৰ মেঘ’ বুলি।

কবি ভোলানাথ দাসৰ কাব্যসমূহ—বিশেষকৈ প্ৰথম কেইখন, যেনে ‘কবিতামালা’ ১ম ভাগ, ২য় ভাগ আৰু ‘চিন্তা তবঙ্গিনী’—১ম ভাগ, ২য় ভাগ ইমান তৃপ্তাপ্য হ’ল কিম্ব ভাবিবলগীয়া কথা। দ্বিতীয়তে, কবি ভোলানাথ দাসে লেখিবলৈ এৰিছিল কিম্ব—সেইটোও চিন্তাৰ বিষয় হ’ব পাৰে। অলপ এক শ্ৰেণীৰ লোকে এতিয়া কিতাপবোৰৰ ভাষা তেনেই অপচন্দ কৰিছিল, আৰু পুথিবোৰৰ প্ৰতি কটাক্ষপাত কৰি সেউবোৰক অনাদৰ কৰাই নহয় দূৰতে বিদূৰ কৰিবলৈ পিচাৰিছিল। তাৰেই ফলত পুথিবোৰ একাঘৰীয়া হৈ গৈ শেষত পাতৰগিত প্ৰবেশ কৰিবলৈ ধৰিলে। বৰজুইৰ বতাহে সহায় কৰাৰ দৰে সমালোচনাৰ শিক্ততাৰ লগত পূৰ্বকৈ শ্ৰেণীৰ লেখকসকলৰ অনাদৰ-অৱহেলা যোগ হৈ কবিক সাহিত্য ক্ষেত্ৰবপৰা দূৰতে থাকিবলৈ বাধ্য কৰিলে।

অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী লেখকসকলে কবি ভোলানাথ দাসৰ চিনাকি দিবলৈ গৈ পোনত কয়—ভোলানাথ দাস বিখ্যাত বাথৰ বৰাৰ বংশৰ লোক আছিল আৰু তেওঁৰ পুৰণি ঘৰ আছিল নগাওঁ জিলাত। পিছে বাথৰ বৰা নো কোন আৰু তেওঁ নো কি স্বৰ্ণে কেনেকৈ কেতিয়া বিখ্যাত হৈ উঠিছিল সেই বিষয়ে বুৰঞ্জী অথবা সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী হলে নিমাত। ডঃ মহেশ্বৰ নেওগে তেওঁৰ ‘অসমীয়া সাহিত্যৰ দপৰেখা’ত—“লোকগীতত বিখ্যাত বাথৰ বৰাৰ বংশৰ ভোলানাথ দাস” বুলি উল্লেখ কৰিছে (১০০ পৃঃ, প্ৰথম তাণ্ডবণ) আৰু ডিঃস্বৰ্ণৰ নেওগে তেওঁৰ ‘আধুনিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী’ত কৈছে যে ভোলানাথ দাস “বিখ্যাত বাথৰ বৰাৰ বংশৰ আছিল” (৭০ পৃঃ, প্ৰথম তাণ্ডবণ)।

বাথৰ বৰাৰ মৃত্যুৰ পাছত পো-পৰিয়ালে জগন্মহান পবিত্ৰ্যাগ কৰি বিহুমান দিন দিহিঙে দিপাঙে ঘূৰি ফুৰিছিল। পৰিয়ালৰ এটা ঠেঙুলিয়ে গৈ গোলা-ঘাটত থাকিবলৈ লৈছিল। সেই শাখাটোৰ নাতিপুতিসকল আজিও তাত আছে। তেওঁলোকে বাথৰ বৰাৰ বংশধৰ বুলি দাবী কৰে, কিন্তু দুভাগাবশতঃ তেওঁলোকৰো কাৰো হাতত বংশাৱলী নাই; ঘৰপোৰা জুইত নাশ হৈছে বুলি জনা যায়। অলপ এটা শাখা আহি গুৱাহাটীত কিছুদিন থাকি পুনঃ হেনো আগলৈ ঠাই নলৈ পাবলৈ পিতৃ-ভিঠাৰ মোহত উভতি গৈছিল। তেওঁলোকৰে কোনো এগৰাকীৰ নাম বাপিৰাম। বাপিৰামৰ পিতৃৰ নাম অনিৰুটা।

বাপিৰাম বৰ সাধু আৰু নম্ৰ স্বভাৱৰ ছাত্ৰ আছিল। ডেকা বয়সত তেওঁ

অতিশয় ধীৰ আৰু ধৰ্মনষ্ঠ হৈ পৰিছিল। তেওঁ কৈছিল যে সকলো মানুহ ভগৱানৰ দাস। স্বয়ং মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে নিজক কৃষ্ণ কিম্বা বা দাস বুলিছিল। তেনে ভকতীয়া ভাবে উদ্ধুদ্ধ হৈ তেওঁ নিজেও তেওঁৰ নামৰ শেষত ‘বৰা’ উপাধি নেলেখি ‘দাস’ লেখিবলৈ লৈছিল। সেই বিষয়ে পিছত পুত্ৰ ভোলানাথ দাসে লেখিছিল, “মোৰ পিতৃ বিখ্যাত বাখৰ বৰাৰ বংশৰ হোৱা সৰ্ব্বোত্তম তেওঁ নামৰ শেষত ‘দাস’ লিখিবলৈহে ভাল পাইছিল।”

উনবিংশ শতিকাৰ আগ ভাগতে বাপিৰামে নগাওঁ চহৰলৈ আহি তাতে শিক্ষা লাভ কৰি চৰকাৰী চাকৰি গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ পোনতে নগাওঁ জিলাৰ জিলাধিপতিৰ অফিচত কেবাগী কামত অস্থায়ীভাৱে মকৰল হৈ নিজৰ কাৰ্যদক্ষতাৰ গুণত দেৱানী চিৰস্তাদাৰ খিতাপি লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। সেই সময়তে ১৮৫৮ চনত নগাওঁ চহৰত ভোলানাথ দাসৰ জন্ম হয়।

ভোলানাথ আত্মনিৰ্ভৰশীল লোক আছিল। তেওঁ নিজৰ জীৱন-স্মৃতিও চমুকৈ লেখি থৈ গৈছে। সম্ভৱতঃ এই জীৱন-স্মৃতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি তেওঁ নিজৰ বিস্তৃত আত্মজীৱনী লেখিবলৈ সক্ষম কৰিছিল। কিন্তু তাকে কৰিবলৈ সময় সুযোগ নাপালে। মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ সেই চমু টোকাটোকে ‘বাহী’ত প্ৰকাশ কৰা হৈছিল।* এই জীৱন-স্মৃতিৰপৰা দাস ডাঙৰীয়াৰ জীৱনৰ মূল ঘটনা-বোৰৰ এট চমু তালিকা পোৱাৰ উপৰি তেওঁৰ গুণ-বীতিবোৰো এটা ক্ষুদ্ৰ আভাস পোৱা যায়। বচনাৱলীৰ শেষৰফালে তাক সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

ভোলানাথ দাসৰ মাতৃ পদ্মাৱতী এগৰাকী গুৱৰতী ৰমণী আছিল। ভোলানাথ আছিল পিতৃ-মাতৃৰ একেটি সন্তান। তেওঁ ১৮৭২ চনত নগাওঁ উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয়ৰপৰা প্ৰথম বিভাগত উত্তীৰ্ণ হৈ কলিকতাৰ মেট্ৰোপলিটান কলেজত নাম লগায়, কিন্তু সেই সময়ত তেওঁৰ স্নেহময়ী মাতৃ হঠাৎ নৰিয়া পৰা তেওঁ খবৰবৰ্ত্তৈ কলিকতা ত্যাগ কৰি ঘৰলৈ উভতি আহিবলগীয়াত পৰে। ঘৰলৈ আহি তেওঁ বহি নাথাকিল, নগাওঁ জিলাৰ ডিষ্ট্ৰিক্ট ছাৰ্ভেয়াৰ পদত নিযুক্ত হ’ল; কিন্তু দেহে কামৰ কঠোৰ পৰিশ্ৰমে সুস্থজাত তেওঁ তাক এনি দিবলৈ বাধ্য হ’ল। ইয়াৰ পাছত তেওঁ নগাওঁ উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয়ৰ তলৰ শিক্ষক পদত অস্থায়ীভাৱে নিযুক্ত হৈ তাৰপৰা ক্ৰমে শিক্ষা বিভাগৰ কেবাগী আৰু নগাওঁ আৰু শিৱসাগৰ জিলাৰ অৰিণ পঢ়াশালিৰ শিক্ষকৰ পদত মকৰল হয়। তাতে থাকি তেওঁ ছিভিল ছাৰ্ভিছ পৰীক্ষা দিয়ে আৰু তাত উত্তীৰ্ণ হৈ ১৮৮৮

* ১৯২৯ চনৰ ১৮শ বছৰৰ ৪ৰ্থ সংখ্যা ‘বাহী’ প্ৰট্টা

চনত মাটিৰ হাকিম চাকৰি পায়। এই কামত তেওঁৰ যথেষ্ট সন্মান-স্বখ্যাতি হয় আৰু তাৰেই ফলত শ্বৈৰেই সহকাৰী চেটেলেমেণ্ট বিষয়া নিযুক্ত হোৱাৰ উপৰিও প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰী হৈ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ মেজিষ্ট্ৰেটৰ কামত লাভ কৰে। তেওঁ গুৱাহাটী চহৰৰ জৰিপ আৰু 'বিচেটেলেমেণ্ট'ৰ কাম শেষ কৰি ১৯১২ চনৰ ১২ ডিচেম্বৰত বজাঘৰীয়া কামৰপৰা আজৰি হয়। অৱসৰ পোৱাৰ পাছতো তেওঁ নানা ৰাজহুৱা আৰু বজাঘৰীয়া কামত ব্যাপৃত থাকি ১৯২০ চনৰ দুই জুলাইত উজ্জান বজাৰৰ নিজঘৰত এপেন্সৰী ৰোগত মৃত্যুবৰণ কৰে।

ভোলানাথ দাসৰ সাহিত্য-জীৱন আৰম্ভ হৈছিল তেওঁৰ পঢ়াশালি আৰু কলেজত; পঢ়া কালডোখৰতেই। তেওঁৰ জীৱনৰ ঘটনাপঞ্জি আমাৰ আলোচনাৰ হাবিধাৰ কাৰণে এইদৰে ল'ব পাৰোঁ।

- (১) জন্ম ১৮৫৮ চন—স্থান নগাওঁ চহৰ।
- (২) ১৮৭৯ চনত প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ জলপানি লাভ আৰু কলিকতাৰ মেট্ৰ'পলিটান কলেজত প্ৰৱেশ।
- (৩) ১৮৭৯ চন—মাতৃৰ অসুস্থতাৰ হেতু কলিকতা ত্যাগ আৰু গৃহলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন। মাতৃৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি।
- (৪) ১৮৮০ চন—নগাওঁ জিলাত ডিষ্ট্ৰিক্ট ছাৰ্ভেয়াৰ নিযুক্ত আৰু স্বাস্থ্যই দুৰ্বলতাকৈ চাকৰি ত্যাগ।
- (৫) ১৮৮০ চন (২৪ আগষ্ট)—নগাওঁ হাইস্কুলত অস্থায়ীভাৱে লাষ্ট মাষ্টৰৰ নিযুক্তি লাভ।
- (৬) ১৮৮১ চন—নগাওঁত শিক্ষা বিভাগৰ অস্থায়ী কেৰাণী নিযুক্ত।
- (৭) ১৮৮২ চনৰপৰা ক্ৰমে নগাওঁ আৰু শিৱসাগৰ ছাৰ্ভে ডুলত শিক্ষকতা।
- (৮) ১৮৮৭ চন—প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাছত গোলাঘাটৰ ৰাজখোৱা বংশৰ যজ্ঞেশ্বৰী আইদেউৰ লগত বিয়া।
- (৯) ১৮৮৮ চন—ছাৰ ডেপুটি কলেজৰ পদত নিযুক্তি লাভ।
- (১০) ১৮৯৩ চন—বৰপুত্ৰ লক্ষীনাথ দাসৰ জন্ম।
- (১১) ১৯১২ চন—গুৱাহাটী চহৰৰ বিছাৰ্ডে আৰু বিচেটেলেমেণ্টৰ সমাপ্তি আৰু চৰকাৰী চাকৰিৰপৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰি ৰাজহুৱা কামত আত্মনিয়োগ।
- (১২) ১৯২০ চন—মৃত্যু। স্থান গুৱাহাটী চহৰ।

উল্লেখযোগ্য কথা এই যে ভোলানাথ দাসে জীৱনৰ ঘটনাবলীৰ চমু টোকা

লেখাত তেওঁৰ সাহিত্য-জীৱন সম্পৰ্কে ক'তো উল্লেখ কৰা নাই। সাহিত্য চৰ্চাত, বিশেষকৈ 'সীতাহৰণ কাব্য' ৰচনা কৰি পোৱা কটু সমালোচনাৰ বিষয় তিব্ৰতাই সম্ভৱতঃ তাৰ বাহিৰে। কবিতাৰ অ'ত ত'ত থকা উল্লেখ আৰু জীৱনৰ ঘটনাপঞ্জি চালিজাৰি চালে দেখা যায় যে ভোলানাথৰ সাহিত্য জীৱন পঢ়াশলীয়া ছাত্ৰ কালতে (আঠ দশকৰ মাজভাগ মানতে) আৰম্ভ হৈ ১৮৮৮ চন মানত শুদ্ধ হয়।

ভোলানাথে নিজৰ ঘৰখনত নিজে লেখা-পঢ়াত বত থকাত বাহিৰেও ল'ৰা-লুৰীসকলক কেনেকৈ সাহিত্য, বিজ্ঞান, গাৰ্হন্য-কৰ্ম আদি বিষয়ত শিক্ষাদান কৰিছিল তাৰে এটা মাত্ৰ দৃষ্টান্ত ইয়াত বৰ্ণনা কৰি আমি তেওঁৰ ৰচিত সাহিত্য এখন এখনকৈ আলোচনা কৰিম।

জুইশালত সাহিত্য

আবকালি ৰাতি জুহাল-কাষত এদিন ভাত খাই উঠি আঠ ন বছৰীয়া বৰপুত্ৰ লক্ষ্মীনাথে দেউতাকক স্মিলে, 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী'ক জিলটোও দিয়া "ভোজন স্মিষ্ট চাও নাহি উপাৰ্জন" আদি কথাখিনিৰ মানে কি? দেউতাক ভোলানাথে ক'লে, "মোৰ জীৱনটো কেনেকুৱা আৰু মই কি কৰিব খোজে" তাকে ভাত লিখিছো।" তাকে কৈ তেওঁ পণ্ড চাৰি শাৰীৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিলে। তাৰে প্ৰতিটো শাৰীৰ প্ৰথম আখৰ কেইটা ললে যে ক্ৰমে ভো-লা-না-থ হয় তাকে দেখুৱাই তেওঁ পুতেকক ক'লে যে এনেকুৱা মানুহজনাই হ'ল ভোলানাথ। পিছে পুতেকো কম নহয়। তেওঁ ক'লে, "মোৰো নামটোৰ এটা পণ্ড কবকচোন।" তেওঁ তেতিয়া পুতেকক কাগজ-পেন্সিল আনিবলৈ ক'লে। আনিলত ক'লে, "আৰম্ভ কবচোন বাক—'লগ হয় কি—অমাবস্তা ৰাতি'?" লক্ষ্মীনাথে লেখিলে, "লগ হয় 'পূৰ্ণচন্দ্ৰ' অমাবস্তা ৰাতি।" —'পূৰ্ণচন্দ্ৰ'ৰ ঠাইত 'চন্দ্ৰকলা' লেখ বুলি ভোলানাথে পুত্ৰ লক্ষ্মীনাথক সহায় কৰিলে। লক্ষ্মীনাথে অ'ত ত'ত পিতাকৰ সহায়লৈ পণ্ড লেখিলে—

“লগ হয় চন্দ্ৰ কলা অমাবস্তা ৰাতি।

ক্ষয় হৈ যায় দিন পালে মাহ কাতি।

বীনৰ বহুত ডিম জনম হোৱয়।

নাথাকে সিমান কিন্তু আনিবা নিশ্চয়।

থব হৈ যনে গুণি ছোৱা শিত্ত ভাই;

লক্ষ্মীনাথ নাম মোৰ বিচাৰিলে পায়।”

ভোলানাথে পুত্ৰকক স্থিলে, “ইয়াৰ তাত্ৱৰ্থ্য কি জানা ? অৰ্থাত্ সকলোৰে ক্ষয় আছে, কীৰ্ত্তি কিন্তু অক্ষয় ; গতিকে মাহুহে ক্ষণস্থায়ী জীৱনত লেখা-পঢ়া শিকি সৎ কামৰ মাজেদি অক্ষয় কীৰ্ত্তি ৰাখিবলৈ যত্নবান হ’ব লাগে। কীৰ্ত্তিমন্ত পুৰুষ অমৰ হয়।”

ইয়াৰ চাৰি বছৰমান পাছত এবপুত্ৰ লক্ষ্মীনাথে মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিলে। তেওঁৰ সংস্কৃত পাঠ্যত মহাভাৰতৰ ‘কিমাশ্চৰ্য্যং অতঃপৰম্’—কাহিনীটো আছিল। ভোলানাথে পুত্ৰক লক্ষ্মীনাথক এদিন ক’লে, “তই নিজে ভাবি-চিন্তি ‘কিমাশ্চৰ্য্যং অতঃপৰম্’ এটা বাহিৰ কৰি সংস্কৃতৰ দৰে অসমীয়াতে মোক লেখি দেখুৱাব পাৰিলেহে মই তোক ভাল ল’বা বুলিম ; দেখুৱাবিচোন।”

পিতৃবাক্য পালন কৰি লক্ষ্মীনাথে লেখি উলিয়ালে—

“বড় জ্ঞানবাজি আছে মোৰ মগজত ;
অন্তত্ব্ৰুতি অবিহনে নিগিজে কষ্টত ।
শাস্ত্ৰগ্ৰন্থবাহী আছে অশ্বতৰী যত ,
গাধ নলমে খ্যাত উপলক্ষি অভাৱত ।
কীটনাশী বিদ্যাগ্ৰন্থ যতেক আচয় ;
উইকীটে সিসবক আনন্দে ভক্ষয় ।
অদ্ভুত কথা ইটো সৰ্বজন জ্ঞাত ;
পিণ্ডাকাৰ পৃথ্বী ইটো সঞ্চাবে বোমত ।
আচোক প্ৰাকৃত লোক শাস্ত্ৰবেস্তাচয় ;
সমুদল স্থিৰ জ্ঞানে সতত ভ্ৰময়—
কিমাশ্চৰ্য্যং অতঃপৰম্ ?”

পঢ়াটো পঢ়ি ভোলানাথে পিঠিত চপৰিয়াই ক’লে, “তই দেখোন সাহিত্যত এইগোপা বিজ্ঞানৰ কথাহে লিখিলি। বিজ্ঞানহে তোৰ অধিক প্ৰিয় হব যেন পাওঁ। দুয়োকো নেবিবি। পাৰিলে দুয়োটাৰে সমন্বয় ঘটাবি।” অসম সাহিত্য সভাৰ ১৯৫৬ চনৰ ধুবুৰী অধিবেশনত বিজ্ঞান শাখাৰ সভাপতিৰ আসনৰপৰা লক্ষ্মীনাথ দাসে পাঠ কৰা গভীৰ তত্ত্বগৰ্ভী স্থলেখিত অভিভাষণ এই উপদেশৰেই ফলশ্ৰুতি বুলিব পাৰি।

কবি ভোলানাথ দাসৰ কবিতাৰ পুথি পাঁচখন ; তাৰে দুখন ‘কবিতা-মালা’ (প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ) ; দুখন ‘চিন্তা-ভবঙ্গিনী’ (প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ) আৰু অন্তখন ‘সীতাছৰণ কাব্য’। প্ৰত্যেকখন পুথিৰে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য আছে ; গতিকে আটাই কেইখনৰে পৃথক মূল্যায়নৰ প্ৰয়োজন।

কবিতামালা—প্ৰথম ভাগ

ভোলানাথ দাসে তেওঁৰ প্ৰায় প্ৰত্যেকখন কবিতা পুথিৰ কাৰণে চৰকাৰ বা টেক্সট বুক কমিটিৰপৰা বিত্তীয় পুৰস্কাৰ লাভ কৰিছিল। কবিতা বচনা তেওঁৰ জীৱনব্যাপী সাধনা আছিল। বাল্যকালৰপৰাই তেওঁ কবি হোৱাৰ অভিলাষ মনত লৈ তাৰ কাৰণে অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল, আৰু সেই কথা তেওঁ ‘চিন্তা-তবন্ধিনী—২য় ভাগ’ৰ ‘কবিতা’ শিতানৰ কবিতা এটাৰ স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে।

ভোলানাথ দাস প্ৰাক্ জোনাকী যুগৰ কবি। তেওঁৰ প্ৰথম প্ৰকাশিত পুস্তক ‘কবিতামালা প্ৰথম ভাগ’ৰ তৃতীয় সংস্কৰণৰ পুথি এখন বহু প্ৰবন্ধে সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। সেইখন পুথিৰ প্ৰকাশৰ চন তাৰিখ আছিল—‘১২০১ সালৰ চৈত্ৰ মাহ’ অৰ্থাৎ ইংৰাজী ১৮৮৪ চন। তৃতীয় সংস্কৰণ যিহেতু ১৮৮৪ চনৰ মাৰ্চ-এপ্ৰিল মাহত ‘কলিকাতা, নতুন আৰ্য্যযন্ত্ৰে মুদ্ৰিত’ হৈছিল—তাৰপৰা অনুমান হয় এই পুথিৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ১৮৮১ চন মানত বা তাৰ আগে ওলাইছিল। ডঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে তেখেতৰ ‘অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত’ত ১৮৮২।৮৩ চনত তেওঁৰ ‘কবিতা মালা’—দুই খণ্ডত প্ৰকাশ পায় বুলিছে। প্ৰকৃততে কিন্তু প্ৰথম ভাগ ‘কবিতামালা’ প্ৰকাশ হোৱাৰ কম পক্ষেও অন্ততঃ এবছৰমান পিছতহে দ্বিতীয় ভাগ প্ৰকাশ হৈছিল আৰু সেই কথা দ্বিতীয় ভাগ ‘কবিতামালা’ৰ বিজ্ঞাপনৰপৰা বুজা যায়। প্ৰথম ভাগ ‘কবিতামালা’ৰ বিজ্ঞাপনত কবি ভোলানাথ দাসে লিখিছিল—“বহুদিন হ’ল, এই ‘কবিতামালা’ পুথীখানি লেখি পেলাই থৈছিলোঁ। পাছে অসমীয়া ভাষাত পাঠোপযোগী পুথী লেখিলে পুৰস্কাৰ দিয়া যাব এই মৰ্মে আসাম প্ৰদেশৰ মহামাত্ৰা শ্ৰীযুক্ত চিফ্ কমিশ্বনৰ সাহায়ে স্থানীয় গেজেটত বিজ্ঞাপন দিউৱাতে এই পুথী খানিকে অলপ পৰিবৰ্ত্তিত কৰি আসামৰ টেক্সট বুক কমিটিৰ মত প্ৰকাশৰ কাৰণে পঠাইছিলোঁ। কমিটিয়ে ইয়াক বাৱহাৰ্য বুলি আমাক ৫০ টকা পুৰস্কাৰ দিবলৈ মত দিলে।” এই বিজ্ঞাপন বা পাতনিত তাৰিখ নাই; কিন্তু তাৰ প্ৰথম বাক্যটোতেই পুথিখন বহুদিন পূৰ্বে লেখি ৰখা হৈছিল বুলি উল্লেখ কৰা আছে। গতিকে পুথিখন ১৮৮১ চনত পোনতে ছপা হৈছিল বুলি ধৰি ললেও তাৰ কবিতাবোৰ তাৰ অন্ততঃ ২।৩ বছৰ পূৰ্বে লেখা হৈছিল বুলি ঠাৱৰ কৰা যায়। সেইমতে গণনা কৰিলে পুথিৰ বচনাকাল উনবিংশ শতিকাৰ অন্তিম দশকত। ছয়ত্ৰিশ বছৰ কাল অসমৰ স্কুল-কাজৰীবোৰত ৰাজত্ব কৰি থাকি ১৮৭২ চনত বঙলা ভাষাই অসমৰপৰা বিদায় লৈছিল। বাৰিষাৰ আকাশৰ দৰে অসমীয়া ভাষা-আকাশখনো তেতিয়া বঙলা ভাষাৰ

হেঁচাত পূৰ্বাপূৰ্বকৈ মেঘাচ্ছন্ন হৈ থকা নাছিল যদিও বশিষ্ঠভাৱে হলেও, বঙলা প্ৰভাৱে ডাক ওপোলাই ৰাখিছিল। ভোলানাথ আৰু তেওঁৰ সমসাময়িক অন্যান্য কবিসকলৰ কবিতাৰ ভাষাতে তাৰ উমান পোৱা যায়।

ভোলানাথ দাস আজীৱন শিক্ষাত্ৰস্তী আৰু শিক্ষানুগামী আছিল। ভালেমান দিন তেওঁ বিভিন্ন শিক্ষানুষ্ঠানত শিক্ষকতাও কৰিছিল। তেওঁৰ অধিকাংশ কবিতা সেইবাবেই উপদেশগন্ধী।

‘কবিতামালা—প্ৰথম ভাগ’ত সৰ্বমুঠ একুৰি কণ কণ কবিতা আছে। গল্প আৰু কবিতাৰ আঁহকলা পাৰ্থক্য ভেটিয়াব কাব্য-বিচাৰত ধৰা নপৰিছিল আৰু ছন্দোৱদ্ধ সকলো বসাত্মক বাক্যই কবিতা আখ্যা পাইছিল। সেই যুগৰ মননমুখী অসমীয়া কবিতাই ভেটিয়া বিবিধ ছন্দৰ মাজেদি বস্তুধৰ্মী বৰ্ণনাৰ মন্থন ৰাজ্যৰপৰা আত্মগত আবেগপূৰ্ণ ভাষাৰ চিন্নয় ৰাজ্যলৈ নৃত্য-ভঙ্গিমাত গতি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল মাত্ৰ; আৰু বিসকল কবিৰ শক্তিশালী লেখনীৰ সহায়ত ই আহি পাঠকৰ আগত আত্মপ্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল তাৰ ভিতৰত ভোলানাথ দাস প্ৰথম বা আদি নহলেও অগ্ৰতম। তেওঁৰ কবিতা পুৰণি পুৰিৰ অসমীয়া পদ বা পদ্য আৰু বৃষ্টিছৰ আমোলত আৰম্ভ হোৱা পাশ্চাত্য ভাবধাৰাৰ নতুন অসমীয়া কবিতাৰ মাজৰ নৱ-নিৰ্মিত মিল-সাৰকোৰ দৰে। ভাব আৰু ভাষাৰ গতিত সি এটাৰপৰা আনটোলৈ যেন ‘ধীৰে ধীৰে ঠাঁহি যোৱা মেঘৰ গজেন্দ্ৰ গমন।’

প্ৰথম ভাগ ‘কবিতামালা’পুথিত দ্বন্দ্ববলৈ প্ৰাৰ্থনা আৰু শিশুসকলৰ প্ৰতি দিয়া উপদেশেই প্ৰাধান্য লাভিছে। পুথিখনৰ শুভাবলম্বই হৈছে—‘উপদেশ’ আখ্যাৰ কবিতা এটাত, আৰু ভাত গুৰুৱে শিক্ষক কোৱাৰ দৰে কবিয়ে কবলৈ আৰম্ভ কৰিছে :

“শিক্ষক পৰমবন্ধু তুনা শিশুগণ।

বিদ্যা বিভবণে তেওঁ কৰন্ত যন্তন।

নানা কথা কয় যদি আৰু শাস্তি দিয়ে।

বেয়াকৰে বুলি তুমি নাভাবিবা হিয়ে।”

শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীৰ মাজৰ পৰিচ্ছন্ন সন্ধৰ্শটোৱেই পোনতে কবিয়ে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। নিজৰ একাগ্ৰপতীয়া যত্নতহে ছাত্ৰই বিদ্যা অৰ্জন কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়—শিক্ষক ভাত সহায় মাত্ৰ। ইয়াত তেওঁ পুৰণি কালৰ গুৰুৱৰ্থ জ্ঞানৰ কথা কোৱা নাই, গুৰু-সাৱধি জ্ঞানৰ কথাহে কৈছে—

“ভোম্বাৰ বন্ধতে হব সব কলাকল।

শিক্ষক সহায়কাৰী জানিবা কেৱল।”

আক সিয়ানেই নহয়, জীৱনত বিজ্ঞানৰ দ্বাৰা কিমান ডাকো কবিয়ে বুজাই
কৈছে :

“সৰ্ব অলঙ্কাৰ থাকি বিভা অলঙ্কাৰে ।

মহুৱদেহত কিন্তু অতি শোভা কৰে ॥

হেবা শিশু ! এতেকতে মন দিয়া পঢ়া ।

বিভাগুণে অন্তৰক প্ৰফুল্লিত কৰা ॥”

দ্বিতীয় কবিতাটো হ’ল ‘ঈশ্বৰলৈ সেৱা ।’ তাত দুশাবী ঘোষা আছে আৰু
তাতেই কবিতাটোৰ মূল কথা দোহাৰি থকা হৈছে, যেনে—

“হেবা শিশু সিজানক বোড়হাত কৰি ।

সেৱিবা আনন্দ চিন্তে দিবস-শৰৱী ॥”

এইদৰে ঘোষা সম্বলিত পদ ৰচনা কৰা পুৰণি কাব্যৰ এটা পৰম্পৰাগত ৰীতি
আছিল । কাব্যৰ পুৰণি কাব্য সঙ্গীতৰূপেও ব্যৱহৃত হৈছিল । ঘোষা বা দিহা
পুৰণি কাব্যৰ এটা আকৰ্ষণীয় অঙ্গ । এই ‘দিহা’ সম্বন্ধ তাহাৰিৰ বোদ্ধ ‘দোহা’
শব্দৰ ৰূপান্তৰ আৰু মহাপুৰুষীয়া ‘ঘোষা’ তাৰেই অঙ্গভূক্তি । আধুনিক কবিতাৰ
ঘোষা স্থৰ লগাই গোৱা নহয় যদিও—ভাবৰ কেন্দ্ৰীকৰণৰ আভাস তাত
বৰ্তমান ।

‘ঈশ্বৰলৈ সেৱা’ আৰু ‘প্ৰাৰ্থনা’ নামৰ দুটা কবিতাত সৃষ্টিৰ সৌন্দৰ্য গৰিয়া
আৰু সৃষ্টিকৰ্তা ভগৱানৰ মাহাত্ম্যলৈ শিশুৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে ।
শিশুৰ কোমল মনত ঈশ্বৰোপাসনাৰ বিমল আনন্দ আৰু মধুৰতাৰ আশ্বাদ দিয়াই
কবিৰ উদ্দেশ্য । গোটেইখন কিতাপ শিশুৰ উপযোগী উপদেশেৰে ভৰা ।
কবিতাবোৰৰ কিছুমানৰ নাম উল্লেখ কৰিলেই সেইটো বুজা যাব ; যেনে :
‘খলব্যক্তি’, ‘মাতৃহৰ শত্ৰু কোন ?’ ‘সদগুণৰ আদৰ’, ‘হিংসা’, ‘স্বামী কোন ?’
উপদেশবোৰৰ গান্ধীৰ্পূৰ্ণ তাৎপৰ্য মন কৰিবলগীয়া । উদাহৰণ, যেনে—

“এতেকতে শিশুসকল ধৰাহা ৰচন ।

ভ্যজা সেহি সৰু বৈত থাকে খলগণ ॥” (খলব্যক্তি)

* * *

“ইকাৰণে ভ্যজা হিংসা জ্বাওক প্ৰাণ ।

সৰেও মেহিবে ভবে, পাইবা সন্মান ॥” (হিংসা)

* * *

“নাহি ধৰ্ম নাহি কৰ্ম নাহি যাব জ্ঞান ।

সেইজন হোৱে মাজ পতন সমান ॥” (যত্ন নোহোৱা জীৱ কিয় ?)

“ভক্তি কৰি ভক্তি পাবা মান কৰি মান ।

মানৰ জীৱন ঠিক বাণিজ্যৰ স্থান ॥” (মানৱ জীৱন)

* * *

“মহুৱা জীৱন শিশু অস্থিৰ সমূলি ।

‘তবদ্ৰ আঘাতে যেন পহুমৰ কলি ॥” (পহুম কলি)

এনেকৈ নানা শিতানৰ নানা বিষয়ৰ কবিতাৰ মাধ্যমেদি উপদেশ সিঁচ’ৰি দিগেই কিছু কবি ক্ষান্ত থাকিব পৰা নাই, ‘নীতি কথা’ বুলি আৰু এজোলোক নীতি বচন তেওঁ পুথিৰ শেষত সংযোজনা কৰিহে এৰিছে। সেই নীতি বচনবোৰৰ প্ৰত্যেকটোকে ডাকৰ বচন বোলা স্ববচনবোৰৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। নমুনা যেনে :

“দোণৰ পৰীক্ষা যেনে অগ্নিত পুৰিলে।

বন্ধুৰো পৰীক্ষা তেনে বিপদ ঘটিলে ॥”

* * *

“ভাবিবা চিন্তিবা কাৰ্য্য কৰিবা সদাই।

শেষে যেন মন কষ্ট পাব নলাগয় ॥”—এই ফাঁকি নীতি

উপদেশৰ তুল্য কবিতা-প্ৰবচনটি হ’ল—

“ভাবিবা চিন্তিবা কৰিবা কাজ ;

হাৰিলে জিকিলে নাই লাজ ॥”

আগতে কোৱা হৈছে যে ভোলানাথ দাস উনবিংশ শতিকাৰ বৃটিছ আমোলৰ কবি। ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱত সেই সময়ত অসমীয়া খণ্ড কবিতাৰ জন্ম হৈছিল বুলিব পাৰি। সেই দেখি ‘My Mother’ কবিতাৰ দৰে কবিতাৰ অসমীয়া অনুবাদ কৰি অসমীয়া শিক্ষাৰ্থীক তেওঁ তাৰ মধুৰ আশ্বাদ দিবলৈ পাহৰা নাছিল। ‘মাতৃস্নেহ’ কবিতা তাৰেই ফল। তেওঁ নিজে সেই কবিতাটিৰ পাদটীকাত কৈছে, “অলপ বৰ্দ্ধিত আৰু পৰিবৰ্ত্তিত কৰি ইংৰাজীৰপৰা অনুবাদ কৰা হৈছে।”

ছন্দপ্ৰয়োগ আৰু শব্দ-ব্যৱহাৰত ভোলানাথ দাসৰ মন আছিল বৈচিত্ৰ্য-বিলাসী। অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ তেওঁ প্ৰথম ভাগ ‘কবিতামালা’ত ব্যৱহাৰ কৰা নাই; দ্বিতীয় ভাগ ‘কবিতামালা’ আৰু ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী’তহে তাৰ পৰীক্ষা আৰম্ভ কৰিছিল আৰু ‘সীতাহৰণ কাব্য’ত সি পত্ৰে পূৰ্ণে জাতিকাৰ হৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল।

অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ নহলেও অজ্ঞাত বিবিধ প্ৰকাৰৰ মিটাক্ষৰী ছন্দৰে পৰীক্ষা-

নিবীক্ষা তেওঁ কিন্তু প্ৰথমভাগ ‘কবিতা-মালা’তে আবৃত্ত কৰিছিল বুলি কোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘হুলি আৰু ময়ূৰ’ কবিতাৰে ওপৰত উদ্ধৃতি দি অহা ‘সুনা পিক’ আদিৰে আবৃত্ত হোৱা কবিতা দুশাৰীলৈকে আঙুলিয়াব পাৰি। তাত সচৰাচৰ ব্যৱহাৰ হোৱা ‘আঠ : ছয়’ৰ চতুৰ্দশ অক্ষৰী পয়াৰ ছন্দতে গতাভুগতিকতা পৰিহাৰ কৰি যতি বিৰতিৰ মাজেদি নতুন সৃষ্টিৰ নৱ প্ৰয়াস লক্ষ্য কৰা যায়।

পদ ছন্দৰ বাহিৰে ‘মাহুৰৰ শত্ৰু কোন?’ কবিতাত আকৌ চাৰি শাৰীৰ স্তৱক একোটাতে প্ৰথম শাৰীৰ শেষাক্ষৰ চতুৰ্থ শাৰীৰ শেষাক্ষৰৰ লগত মিলাই দি, দ্বিতীয়-তৃতীয় শাৰীৰ শেষাক্ষৰ মিত্ৰাক্ষৰী ছন্দত ৰাখি শিশু শিক্ষণীয় নতুন ছন্দ এটাৰ লগত পৰিচয় কৰি দিয়া হৈছে। উদাহৰণ, যেনে—

“মহুৰৰ শত্ৰু ল’ৰা হোৱে কোন জন ?

হোৱে কি মহিষ সিংহ ভীষণ আকাৰ ?

হোৱে কি ভল্লুক ঘোং অতি ক্ৰুৰাচাৰ,

উৰে প্ৰাণ দেখি যাৰ বিকট দশন ?”—ইত্যাদি।

মিত্ৰাক্ষৰ বা অমিত্ৰাক্ষৰ যি ছন্দতে নহওক প্ৰশ্নোত্তৰৰ মাজেদি পাঠকৰ মনত কোঁতুহল জগাই বিষয়বস্তু উপস্থাপন কৰা ভোলানাথ দাসৰ বচনানৈলীৰ অন্ত এটা বিশেষত্ব আছিল।

‘এক ব্যক্তিৰ মনৰ ভাব’ কবিতাত কবিয়ে আকৌ পুৰণি ঢলৰী-লেছাৰিতকৈ পৃথক অৰ্থচ তদনুৰূপ অন্ত এক প্ৰকাৰ ছন্দ প্ৰয়োগৰ প্ৰয়াস কৰা দেখা যায়। উদাহৰণ,

“দিন পাছে ৰাজি যায় ৰাজি পাছে দিন

আলো পাছে অন্ধকাৰ

আলো যায় পুনৰ্ভাৰ

বৰ্ষ পাছে বৰ্ষ যায় হোৱে আয়ু কীৰ্ণ।”—ইত্যাদি।

অন্ত কিছুমান কবিতাত প্ৰথম-তৃতীয় আৰু দ্বিতীয়-চতুৰ্থ শাৰীৰ শেষাক্ষৰৰ মিলাবেও আৰু এক প্ৰকাৰ নতুন ছন্দৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে—যেনে—“হুগী কোন” কবিতাত। অন্ত কিছুমানত আকৌ পুৰণি লেছাৰি বা ছবি ছন্দৰ অলপ অদল-বদল কৰি তদনুৰূপ নতুন ছন্দ একোটা সৃষ্টি কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে : তাৰ উদাহৰণ ‘বৰ্ণাকাল,’ ‘অহঙ্কাৰী কোন’ আদি কবিতাত পোৱা যায়।

“কিয় হেবা অহকাবি কিয় হেবা অহকাবি

মাভিলে সহস্র জনে নোচোরাহা কিবি ?

মাভিলে সিসবে যেন, মাভিলে সিসবে যেন

মাক্কুড়া চুৰ্ণ হয় ভাবা মনে হেন ।”

(অহকাবী লোক)

এই স্তরকটোত একেটা কথাকে দুবার দোহাৰি আবৃত্তিৰ সহায়ত বক্তব্য বাণীক গুৰুত্ব আৰু গাভীৰলৈ পাঠকৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰা হৈছে। এই ছন্দৰেই আৰু অস্ত্র এটা ৰূপ ‘নদী’ কবিতাত পোৱা যায়, যেনে—

“বিহঙ্গ কুবঙ্গ মাতঙ্গ তুবঙ্গ

গৰু গাধ আদি যত জীৱগণ।

তব জলপানে, ভক্ষণ দূৰ কবি’

মনৰ আনন্দে কৰয় ভ্রমণ।” (নদী)

ছন্দত ভোলানাথ দাসে যেনেকৈ পুৰণিৰ লগত নতুন মিলাই নতুন নতুন ছন্দ সৃষ্টিৰ কাৰণে যত্নপৰ হৈছিল, শব্দ প্ৰয়োগতো তেনেকৈ তেওঁ প্ৰাচুৰ্য আৰু নতুনত্বৰ বাবে কম তৎপৰ হোৱা নাছিল। ছন্দ-বৈচিত্ৰ্য আৰু শব্দ-প্ৰাচুৰ্য ভোলানাথৰ কবিত্বৰ এটা বিশেষত্ব স্বৰূপ। ‘কবিতামালা’ প্ৰথম ভাগত ব্যৱহাৰ কৰা গোটাচৰেৰু শব্দলৈ লক্ষ্য কৰিলেই দেখা যাব যে নাম ধাতুৰ প্ৰয়োগ তেওঁ সকলো ঠাইতে প্ৰচুৰ পৰিমাণে কৰিছিল। বঙ্গীয় কবি মাইকেল মধুসূদনৰ তেওঁৰ ওপৰত হোৱা অত্যন্ত প্ৰভাৱ বুলিও ইয়াক গণ্য কৰা যায়। জিভাৰ ঠাইত জিবা, হবৰ ঠাইত হব, আদিৰ প্ৰয়োগো কবিৰ আৰ্ধ প্ৰয়োগ বা আকলিক ভাষাপ্ৰীতি বুলিব পাৰি। শব্দত এনে ধৰণৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কবিয়ে তেওঁৰ কবিতাক কোনো কোনো ঠাইত প্ৰাচীনতাৰ গৌৰৱ প্ৰদান কৰি তাক পৰিত্ৰীকৃত কৰিবলৈ যত্নপৰায়ণ হৈছিল বুলিও ধৰা যায়। নতুন শব্দ ব্যৱহাৰত থাকোঁতেও পুৰণিৰ আৰ্ধ প্ৰয়োগ পূৰ্বৰ কবিগুৰুসকলেও কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি মাজে মাজে ‘ভালবি বোলা’, ‘মোত ধাকি’, ‘তোমা ধাকি’, ‘মুখে মধু অস্তৰে পৰল’ আদি ধৰুৱা ঠাচৰ কথা আৰু আপ্তচিনৰ প্ৰয়োগেও কবিতাবোৰৰ মাধুৰ্য বৃদ্ধিত সহায় কৰিছে।

ভোলানাথ দাস শব্দপ্ৰেমী আৰু শব্দাৰ্থৰ বহুত কৰাত সিদ্ধহস্ত আছিল। এই প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ পুৰিধনতেই দুই-এঠাইৰ শব্দ প্ৰয়োগে পাঠকক ভক্তি আৰু চিত্তাৰিত কৰি বহুতত নেপেলোৱাকৈ নাথাকে। উদাহৰণ, যেনে :

“ইহতে জীৱন যায় অলক্ষিতকৰণে ।

জীৱনৰ লক্ষ্যহীন

জীৱন অভাৱে যীন

যেন, কৰে চট্‌ফট্‌ অন্ধকাৰ কূপে ।” (এক ব্যক্তিৰ মনোভাব)
ইয়াত প্ৰথম ‘জীৱন’ৰ অৰ্থ বিচাৰিব নালাগে ; কিন্তু দ্বিতীয় ‘জীৱন’ৰ অৰ্থ কি ? ইয়াত ‘জীৱন’ৰ অৰ্থ যে পানী পেইটো সহজে জনা নাযায় । তেনেটো আকৌ ‘ঘন ঘনস্থিত কিছা তড়িতৰ মালা’ (‘মাতুলহৰ শত্ৰু কোন ?’ কবিতাত) বোলোতে ‘ঘন’ শব্দটোৰ ওপৰতো পূৰ্বৰ দৰে বহুত (pun) কৰা হৈছে । প্ৰথম ‘ঘন’ৰ অৰ্থ ‘ভাঠ’ আৰু দ্বিতীয় ‘ঘন’ৰ অৰ্থ ‘মেঘ’ ।

“অভয় চৰণে যাত্ৰ পাইবৈ শৰণ ।

কবো আকিঞ্চন প্ৰভু আমি অকিঞ্চন ।” (প্ৰাৰ্থনা)

“ভাঙ্গিলেক উক ভাব ভীম ভীমাঘাতে ।” (হিংসা)

“অগম্য অবণ্য কাটি খেদি বনচৰ ।

কৰয় স্বৰম্য স্থান, কৰয় নগৰ ।” (সদৃশ্যৰ আদৰ)

এইবোৰত ব্যৱহাৰ হোৱা অকিঞ্চন, আকিঞ্চন, ভীম, ভীমাঘাত, অগম্য, অবণ্য, স্বৰম্য আদি শব্দবোৰৰ প্ৰয়োগে ভাবপ্ৰকাশত বসমাধুৰ্য চালিছে, তাত সন্দেহ নাই ।

কবিতাবোৰলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় প্ৰায়বোৰ কবিতাতে শিককে ছাত্ৰক অথবা গুৰুৱে শিষ্যক উদাহৰণ দি বুজাই দিয়াৰ দৰে কবিতাটোৰ কোনোবা এঠাইত বক্তব্যৰ তাৎপৰ্য প্ৰকট কৰা আছে, যেনে :

“ইকাৰণে ত্যজা হিংসা জুৰাওক প্ৰাণ ।

সবেও পেহিবে তৰে, পাইবা সন্মান ।” (হিংসা)

“যদিও বৰ্ধাৰ জল কৰে কিছু অহুচল

কিন্তু এটি কথা কও শুনা সব শিত ;

জীৱন ধৰণোপায় জন্মে শত্ৰু বৰষায়

অহুচল নাহ যাত্ৰ, উপকাৰ বহ ।” (বৰ্ধাকাল)

“এইকৰণে ভাবি চালে মানৱ জীৱন ।

সম্পূৰ্ণ ৰূপত অভিময়ৰ ভৱন ।” (মানৱ জীৱন)

শিক্ষার্থীয়ে ন ন শব্দ বিকি শব্দৰ উৰাল চহকী কবি লব লাগে, তেওঁলোক মনোহাৰী প্ৰকাশভঙ্গী আৰু বিচিত্ৰ শব্দার্থৰ প্ৰতি সততে সজাগ থাকিব লাগে— সেইটো ভোলানাথ দাসৰ আদৰ্শ আৰু উপদেশ আছিল; নহলে আদিপাঠৰ দৰে আদি কবিতাৰ পুথি, প্ৰথম ভাগ ‘কবিতামালা’তেই তেওঁ জানো—দিবস-শৰুৰী (দিন-ৰাতি), বসনা (জিভা), শাকুল (বাঘ), অসিত (ক’লা), উৎকীৰণ (চাহ কৰে), পুচ্ছধাৰী (কলম চলাই ধোৱা), নানাধিক (অলপ অধিক), শিখী (ময়ূৰ), পুচ্ছ (নেজ), বিহঙ্গ-কুবঙ্গ-মাতঙ্গ-তুবঙ্গ (চৰাই-হৰিণ-হাতী-ঘোঁৰা) আদিৰ দৰে বিচিত্ৰ শব্দৰাজি ব্যৱহাৰ কৰে? ‘প্ৰকৃতিবোধ’ বা ‘অমৰকোষ’ অভিধানৰ শব্দ মুখস্থ কৰাও এসময়ত ছাত্ৰৰ পঠিতব্য পাঠৰে অন্তৰ্ভুক্ত বিষয় আছিল। কবি ভোলানাথ দাসেও তাকে কৰিবলগীয়া হৈছিলনেকি নাজানো।

বাছকবনীয়া শব্দৰ অল্পপ্ৰাচ, স্বার্থপ্ৰয়োগ আদিৰ ব্যৱহাৰ ভোলানাথ দাসৰ প্ৰিয় বচনা-কৌশল আছিল, আৰু সেইটোকে তেওঁৰ বচনা-শৈলীৰ এটা বৈশিষ্ট্য বুলিব পাৰি।

উল্লেখযোগ্য যে বিসময়ত ভোলানাথ দাসে অসমীয়া কবিতা লেখিছিল সেই সময়ত ‘হেমকোষ’ প্ৰকাশ হোৱাই নাছিল। অসমীয়া ভাষাৰ ওপৰত বঙলা ভাষাৰ হেঁচা পূৰ্ণমাজাই পৰি আছিল। বহুত অসমীয়া শব্দৰ প্ৰকৃত আখৰ ছোটনি তেতিয়াও থিৰাং হব নো। ‘দুয়ো’ শব্দটোৱেই তাৰ এটা উদাহৰণ। তেতিয়া ‘দুয়ো’ শব্দ ‘দুইও’ লেখা হৈছিল। ‘তুনা পিক শিখি দুয়ো’ এই বাক্যাংশটো কবিতাত প্ৰয়োগ কৰি কবি ভোলানাথে ‘দুয়ো’ লেখাৰ বাবে পানটীকাত এইদৰে কৈকিয়ৎ দি থৈছে, “‘দুইও’ শব্দটো পতত ‘দুয়ো’ এইদৰে লেখা হৈছে।”

কোৱা বাহুল্য যে ভোলানাথ দাসৰ ছন্দ আৰু কবি-মানসে পৰৱৰ্তী অনেক অসমীয়া কবিক প্ৰভাবান্বিত কৰিছিল। তেওঁৰ ভাষা সম্পৰ্কে পৰৱৰ্তী সাহিত্যিক আৰু সমালোচকসকলে বিহকে নকওক, পঢ়াশলীয়া শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীসকলে কিন্তু স্তুতিধাতকৈ অস্তুতিধা একো বোধ নকৰিছিল। স্বসাহিত্যিক ক্ৰিষ্ণেশ্বৰ শৰ্মা ডাঙৰীয়াই কয় যে সেই যুগৰ ছাত্ৰসকলে আজিও ভোলানাথৰ ‘কবিতামালা’ আৰু ‘চিত্তা-তুবঙ্গী’ শব্দমুখে বন্ধানে। তেওঁক হেনো সোঁ সিদিনা ৰাজ নাসিনীজান বাগিচাৰ বৰকেৰাণী মূখ্যেৰে সন্দিকৈয়ে কৈছিল, “সেই কবিতাৰ সোৱাদ আজি আৰু কম পায়? আপুনি যোক ভোলানাথৰ ‘কবিতামালা’ পুথি চমকৰ একো ‘কণি’ দিবক বই আজিয়েই

আপোনাৰ হাতত কুশটকা দিওঁ।” মকলমৈৰ ১২৭৫ চনত ২৫ বছৰত ডবি দিয়া ভাহানিৰ ‘এণ্টেল পাছ’ অৱসৰপ্ৰাপ্ত পুলিচ ইন্সপেক্টৰ জীৱনাথ বৰুৱাৰ মৃত্যুত আজিও ভোলানাথ দাসৰ ‘কবিতামালা’ আৰু ‘চিত্তা-উবদিশী’ৰ কবিতাৰ সলসলীয়া আকৃতি তুলিলে শুৱধ মানিব লাগে। তেখেতে কয়, “আমি আচল বঙলা নপঢ়ি ভোলানাথ দাসৰ কবিতা পঢ়িবলৈ পাই তেতিয়া বৰ আনন্দ পাইছিলোঁ।” সেইবোৰক আজি ভোলালোকে বঙলুৱা বেন পোৱা, আমাৰ কাৰণে কিন্তু তেনে মজাব কবিতা আমি আজিলৈকে পঢ়াই নাই।” হৰৰ কথাও, কাৰণ ১৮৩৬ চনৰপৰা ১৮৭২ চনলৈ পূৰ্বা ৩৬ বছৰ কাল বঙলা কিতাপ পঢ়ি বঙলা ভাষা শিকাৰ পাছত ভোলানাথৰ অৱসৰ-প্ৰাৰ্থন প্ৰকাৰ আৰু ঠাৱে ঠাৱে বঙলা বঙলা লগা কবিতাৰ ভাষাই শিক্ষাৰ্থী আৰু শিক্ষকক বৰং বঙলাৰপৰা পুনঃ অসমীয়ালৈ বাগৰ সলোৱাত সহায়হে কৰিছিল। চোম গছত পোহা মুগা-পলুক কেতিয়াবা চোম গছৰ পাত পাবলৈ নাইকিয়া হলে, সোৱালু গছৰ পাত খাবলৈ দিয়া হয়। এবী-পলুক ক্ষেত্ৰতো এৰা গছৰ পাত পাবলৈ নাইকিয়া হলে ছনি গছৰ পাত আৰি এবী-পলুক খাবলৈ দিয়া হয়। এই দুয়ো-ক্ষেত্ৰতে পৰিবৰ্তনৰ সময়ত চোৱা বায় যাতে কোমল পাতত লগাই দি সদৃশ বস্তুৰে আবৃত কৰা হয়। তাকে কবিলে আগৰ ধোৱা কোমল পাতৰ দৰে পাতত আবৃত কৰি সি হুকলমে ডাঠ আৰু বুঢ়া পাতলৈ যাব পাৰে। ভোলানাথ দাসৰ কবিতায়ো বঙলাৰপৰা অসমীয়ালৈ আহিবৰ কাৰণে পঢ়ুৱাওঁতা আৰু পঢ়ুৱৈসকলক একে ধৰণে সহায় কৰিছিল। গাওঁ-ছুইত গঞা কেঁচুৱাবোৰকো যেতিয়া পোনতে ভীষকল খুৱাবলৈ ধৰা হয় তেতিয়া পকা কলৰ ওপৰৰ কোমল অংশ মাজ চাচি লৈ মোহাৰি গাখীৰৰ লগত খুঁৱা নিয়ম। ডাঙৰ হলে, দাঁত গজিলে শিতৰে ভীষকল গোটে গোটে খাবলৈ লিকে। এই প্ৰকাৰপৰাই অসমীয়াত ‘ধাতু বুজি কল খুঁৱা’ বুলি প্ৰবচন ওলাইছে। অসমীয়া সাহিত্যতো সেই সময়ত ভোলানাথৰ কবিতাই জাতে বা অজাতে অসমীয়াক ‘ধাতু বুজি কল খুঁৱা’ নীড়িকেই অহুসৰণ কৰিছিল।

কবিতামালা—দ্বিতীয় ভাগ

‘কবিতামালা—দ্বিতীয় ভাগ’ পুৰিখন মগাওঁ পাঠ্য-পুৰি নিৰ্বাচন সমিতিয়ে পৰীক্ষা কৰি ১৮৮০ চনৰ ৩০ চেপ্তেম্বৰ তাৰিখে অসমীয়া পঢ়াশালিত পাঠমোপ-বোৰী বুলি অহুসৰণ কৰিছিল। নীড়িকে ইয়াৰ বচনা সেই তাৰিখৰ অন্ততঃ এবছৰ পূৰ্বে হৈছিল বুলি ভাবিব পৰা আছে। প্ৰথম ভাগত থকাৰ দৰে ইয়াতো

কবিটো খণ্ড কবিতা আছে। প্রথম ভাগৰ দৰে ইয়াতো ছন্দবৈচিত্ৰ্য আছে, উপদেশ-
মূলক কবিতা আছে, ইংৰাজী কবিতাৰ ভাবাহুসৰণত লেখা কবিতা আছে
আৰু আছে প্রকৃতি বিষয়ক কবিতা। ‘ঋষ চৰিত’ আৰু বামাণৰ ‘বন গমনে
বামৰ অঙ্গীকাৰ’ আৰু ‘বন প্ৰস্থানৰ সমন্বত পিতাৰ বিদায় লবলৈ বামৰ গমন’
—এই তিনিটা আখ্যানমূলক কবিতা দ্বিতীয় ভাগৰ বিষয়গত বৈচিত্ৰ্য। ইয়াৰ
উপবিণ্ড আৰু এটা বৈচিত্ৰ্য দ্বিতীয় ভাগ ‘কবিতামালা’ত লক্ষ্য কৰা যায়।
এইখণ্ড কবিতাৰ পুথিতে পোনতে ভোলানাথ দাসৰ লেখনীয়ে নতুন অমিত্ৰাক্ষৰ
ছন্দৰ নতুন আবাদ ন শিকাসকলক দিয়ে। আগন্তুক ঘটনাই কেতিয়াবা ঠাৰে-
চিয়াৰে হলেও তাৰ পূৰ্ণাভাস বা আগজাননী দিয়ে বুলি কোৱা হয়। ভোলানাথ
দাসৰ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দয়ো তেওঁৰ পয়াৰ বা দুলবী ছন্দৰ মাজে মাজে কেতিয়াবা
এই খণ্ড পুথিত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল ছকচন্দাকৈ। লুৱলৈ নগৈ পুথিৰ প্ৰথম
কবিতাটোতে তাৰ উদাহৰণ বিচাৰিলে পোৱা যাব—

“বিজ্ঞনৰ কুপাৰলে বকিলা বজনী।

নিৰাপদে নিৰাতছে ; কৰা নাম ধৰনি

জগত প্ৰভুৰ সেহি ; পুনঃ তাক শ্ববি

মগ্ন হোৱা নিজ কাৰ্য্যে নবোৎসাহ ধৰি।”

ভাবৰ ফালেদি ভোলানাথৰ এই দুয়োভাগ কবিতা পুথিৰ অধিকাংশ কবিতাই
ভগৱৎ চিন্তা বা ভগৱানৰ ওচৰত আত্মোৎসৰ্গতে পৰিসমাপ্তি লভিছে। ভাষাৰ
ফালেদি ভোলানাথ দাসে সততে ‘স্বধ-বুধ’ৰ সেৱক আছিল বুলিব পাৰি। গহীন
বচনা-বীতি অৱলম্বন কৰি কবি-মানস প্ৰকাশ কৰা তেওঁৰ লক্ষ্য আছিল। এই
খণ্ড ‘কবিতামালা’ৰ প্ৰথম কবিতাটোলৈয়ে চাওক। তাৰ নামটো ‘প্ৰভাত’—
ৰাতিপুৱা বা পুৱা নহয়। আকৌ ‘চাবলৈ চকু মেলিলে’ এইযাৰ কথাৰ ভাবটো
তেওঁ প্ৰকাশ কৰিছে—‘দৰ্শিবাক হেতু হৰ্ষে নয়ন উমিলে’ বুলি। সেইদৰে
‘নিজৰ মূৰত বৰকষ টুপী পিন্ধি পৰ্বতধনে পৃথিৱীৰ ধুনীয়া কণ চাইছে।’ ইয়াকে
প্ৰকাশ কৰিবলৈ তেওঁ কৈছে—

“বশুঁকে তুহিন ৰাশি ধৰি ধৰাধৰ।

দৰ্শিছে ধৰাৰ কণ অতি মনোহৰ।”

‘বুধ’ কবিতাত আছে—“শীতত ডিকুকে যৱে কঁপে ধ্বধৰি।

জাহ্নু, তাক্ষ কুমাণু আজয় মাজ কৰি।”

‘বনগমনে বামৰ অঙ্গীকাৰ’ত আছে—“জটাজুট চীৰ ধৰি দ্বিসপ্ত বৎসৰ

কৰা বাস হুনি প্ৰায় দণ্ডক ভিতৰ।”—ইত্যাদি

শব্দ প্রয়োগত ‘ঘেৰে’ৰ ঠাইত ‘ঘৰে’; ‘হেউন’ৰ ঠাইত ‘হুঙন’; ‘কেউকী’ৰ ঠাইত ‘কেউকী’; ‘তাক’ৰ ঠাইত ‘তাক’; ‘হইয়া’ৰ ঠাইত ‘হুইয়া’ ভোলানাথৰ আৰ্ধ প্রয়োগ।

অসমীয়া ভাষাত সোঁ সিদিনালৈকে ‘আক’ সংযোজক অব্যয়ৰ ঠাইত বিকল্পে ‘ও’ ব্যৱহাৰ হৈছিল। ভোলানাথেও যে সেই বীতিকে মানিছিল তাক তেওঁৰ কবিতাবোৰৰ নামৰ নিৰ্ঘটনলৈ চালেই হব। তাত ‘বাঘ আক মাহুহ’ নামৰ কবিতাও আছে, ‘কাউৰ ও শিয়াল’ শিতানৰ কবিতাও আছে।

প্ৰথমভাগ ‘কবিতামালা’ত থকাৰ দৰে দ্বিতীয় ভাগতো অল্পবাদ কবিতা আছে; অৱশ্যে ভাবাহুবাদ বা ভাৱাহুসংবৰণে, ‘ঐক্যবল’ কবিতাই তাৰ উদাহৰণ। ইয়াক ইংৰাজী “Little drops of water, little drops of rain” কবিতাৰ আৰ্হিত লেখা হৈছে।

‘ধাৰ্মিক কোন’, ‘ধুব চৰিত’; ‘বনগমনে বাঘৰ অলীকাৰ’, ‘বন-প্ৰস্থানৰ সময়ত পিতাৰ বিদায় লবলৈ বাঘৰ গমন’, ‘গৃহপক্ষীৰ প্ৰতি বনপক্ষীৰ উক্তি’, ‘কাউৰ ও শিয়াল’, ‘ঘম’ আদি কবিতা নাটকীয় ভঙ্গীত লেখা। এনেকুৱা কবিতা ছাত্ৰসকলে পঢ়ি আৰু আবৃত্তি কৰি আশ্বাস পায়।

মিত্ৰাক্ষৰী ছন্দৰ মাজত ব্যৱহাৰ কৰা অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ সম্পৰ্কে আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। ‘কাউৰ ও শিয়াল’ কবিতাত কবিয়ে বন্ধকবি মাইকেল মধুসূদনৰ মাইকেলী অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ আখৰা আৰম্ভ কৰিছিল বুলিলেও ভুল নহব, যেনে—

“কিবা অপকণ, কণ, হে বায়সপতি !

ভোমাব ; বসিয়া তুমি আশ্ৰয়ক ডালে

শোভিছাহা, যেন হায় নন্দৰ নন্দন

গোপীগণ মনোহাৰী, কদম্বৰ কুঞ্জে।”—ইত্যাদি।

দ্বিতীয় ভাগ ‘কবিতামালা’ৰ কিছুমান কবিতা গীতৰ দৰে গীতি-ভঙ্গিমাতে লেখা। ‘ঈশ্বৰৰ বিবহে দুঃখ প্ৰকাশ’ কবিতাত আছে—

“শুক্ল কিৰণে পঙ্কজ ফুটিছে

হাসি হাসি মুখখানী লবে বে।

চিন্ত সৰ্বোজিনী কিয় শুবে মোৰ

মলিন বদন হায় হায় বে ?”

এনে বীতিত লেখা বহুতৰ বহুত কবিতা পিছৰ যুগত ‘ধাহী’ কাকতত প্ৰকাশ হৈছিল। বেজবৰুৱাৰ ‘কদম কলি’ৰ অনেক কবিতাও সেই একে সীমাত চলা।

ভোলানাথ দাসৰ সেই সময়ৰ আখৰ-জোঁটিনি মন কৰিবলগীয়া। ‘শিকে’ৰ ঠাইত ‘শিখে’, ‘দুখ’ৰ ঠাইত ‘দুঃখ’, ‘ভোমাত শৰণ’ৰ ঠাইত ‘ভোমাব শৰণ’ ভাবে দুই-একোটা নমুনা।

প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ ‘কবিতামালা’ৰ নীতি কথাবোৰ সাৰগৰ্ভ কথাৰ যোচাকৰ দৰে। সেইবোৰৰ কিছুমান সংস্কৃতৰপৰা সংগ্ৰহ কৰি অসমীয়ালৈ ৰূপান্তৰ কৰা হৈছে, যেনে “তুৰ্বলপ্ৰজা বলং ৰাজা, শিশুনাং বোদনং বলম্” আদি শ্লোকৰ আৰ্হিত ৰচিত, যেনে,—

“তুৰ্বল প্ৰজাৰ বল নৃপতি কেরল।

শিশুৰ হোৱয় ৰাজ্য বোদনেসে বল ॥

ৰমণীৰ স্বামী বল মৌনই মূৰ্খৰ।

উচ্চ ৰব বল বলহীন কুকুৰৰ ॥”—ইত্যাদি

ভেনেকৈ আকৌ ইংৰাজীৰ “All that glitters is not gold” প্ৰবচনৰ আৰ্হিত লেখা হৈছে—

“যত দ্ৰব্য জকমক কৰে পৃথিৱীত।

সবেও নহয় ৰত্ন জানিবা নিশ্চিত ॥”—ইত্যাদি।

কিয়ৈ ‘যম’ শিতানৰ শেষৰ কবিতাটোৰ পাদটীকাত এইদৰে উল্লেখ কৰিছে—“এই কবিতাটিৰ নিমিত্তে আমি লেখকৰ ওচৰত বাধ্য আছোঁ। ইয়াৰ কোনো ঠাইত আমি অলপ পৰিবৰ্তন কৰিছোঁ, সেই দোষ তেওঁ মাৰ্জনা কৰিব।” কবিতাটোৰ শেষত লেখা আছে—শ্ৰী ভ. স. বড়ুৱা। এই ভ. স. বড়ুৱাৰ পূৰ্ব নাম আমি আবিষ্কাৰ কৰিব পৰা নাই। সেই সময়ত ইংৰাজীক অহুসৰণ কৰি ভেনেকৈ চুটি নাম লেখা বহুতৰে এটা চখ হৈ পৰিছিল; আনকি কবি ভোলানাথেও আলোচনীৰ প্ৰবন্ধ বা কবিতাত নিজৰ নাম দিছিল—ভ. ন. দাস বা শ্ৰী ভ: অথবা শ্ৰীভ।

চিন্তা-তত্ত্বজিগী—প্ৰথম ভাগ

‘চিন্তা-তত্ত্বজিগী—প্ৰথম ভাগ’ পোনপ্ৰথমে প্ৰকাশ হৈছিল ১৮৮৪ চনত। সেই সময়ৰ অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ এগৰাকী শ্ৰেষ্ঠ গুণাভিৰাম বৰুৱা বাহাদুৰকে ভিতৰ কৰি কেইবাজনো কৃতবিশ্ব লোকেৰে গঠিত পুথি-বছা সভাই এই পুথি পৰীক্ষা কৰি পাঠ্য-পুথি কৰিবলৈ মন্তব্য দিওঁতে কৈছিল যে ইয়াৰ ভাষা গহীন আৰু ৰচনাবীতি উত্তম। বিষয়বস্তুবোৰো যত্নসহকাৰে বহা হৈছে আৰু কথাবোৰ স্থিতিশীল।

কিতাপখনত সৰ্বমুঠ ১২টা কবিতা আছে। বৰ্ণনামূলক আৰু দেশাত্মবোধক কবিতাই ইয়াত প্ৰাধান্য লভিছে। কবিতাৰ দেশাত্মবোধ আগি উঠিছে পুৰাণ-ইতিহাসৰ গল্পৰ ঠেকত ভেজা দি। কবিৰ মননমুখী ভাববোৰ সেইবোৰত বাকটকৈয়ে স্পষ্ট হৈ উঠিছে। সেই সময়ত তাকে কবিতা বাহিৰে উপায়ান্তৰে নাছিল।

পুথিত ‘সীতাহৰণ কাব্য’ বুলি এটা স্বকীয় কবিতা আছিল। ই ভেঙৰ বিখ্যাত ‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰে এটি অংশ বিশেষ। ‘সীতাহৰণ কাব্য’ পুথিতে এই ছোৱাও আছে বাবে বচনাৱলীৰ ‘চিন্তা-তবঙ্গিনী’ বণৰা তাক বাদ দিয়া হৈছে। এই কবিতাটিৰ পাদটীকাত কবিয়ে লেখিছিল, “এই অসমাজ কবিতাৰ প্ৰথম সৰ্গ ‘আসাম বিলাসিনী’ পত্ৰিকাত প্ৰকাশিত হৈছিল। ইয়াত ভাবে এক খণ্ড উদ্ধৃত কৰা হ’ল।” এই ‘আসাম বিলাসিনী’ আলোচনী ১৮৭১ চনৰপৰা ১৮৮৩ চনলৈ আউনিআটী সজৰপৰা প্ৰকাশ হৈছিল। ‘সীতাহৰণ কাব্য’ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ পুথি। গতিকে সেই পিনেদি চাই ‘কবিতামালা’, ‘চিন্তা-তবঙ্গিনী’ আদি কবিৰ অন্তান্ত খণ্ডকাব্যবোৰত থকা অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ কবিতাবোৰ যুগপৎ সৃষ্টি বুলিও গণ্য কৰা যায়।

‘চিন্তা-তবঙ্গিনী’—প্ৰথম ভাগৰ প্ৰথম কবিতাটো কবিৰ যেন সেই পুথিৰ কাৰণে লেখা ছন্দময় পাতনিহে। তাত ভেঙে আত্মপ্ৰকাশ কৰি কৈছে—

“অযথা সাহসে, পাই ভুবাশা আশাস—
 দুৰ্বল চিন্তাৰ বলে, ‘চিন্তা-তবঙ্গিনী’
 বচিলে”; সোণাৰি যেন কৰি ধন আশ
 বচি স্বপ্নপ্ৰায় কৰি পিতলৰ মণি।”

এই কবিতাটিয়ে একমাত্ৰ নহয়, কবলৈ প’লে এনেকুৱা অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ কবিতাই ‘চিন্তা-তবঙ্গিনী’ৰ সমধিক ভাগ আগুৰি আছে। ই নিশ্চয়কৈয়ে কবিৰ সেই ছন্দটিৰ প্ৰতি থকা বিশেষ অস্থিৰাগৰ পৰিচায়ক।

ভোলানাথ দাসৰ আটাইকেইখন কবিতা পুথিতে গান্ধীবৃত্ত দিউ থকাৰ দৰে দুটা প্ৰধান ‘চিন্তা’ সোমাই আছে : বদেশাত্মবোধ আৰু নীতিজ্ঞান। শিক্ষকতাই কবিৰ জীৱনৰ বেচ কিছুকাল উপজীৱ্য আছিল বুলিয়ে হওক নতুবা জীৱন-বৃত্তান্ত জলাকলা হৈ থকাটুকুটি হেফবাই জীৱনৰ প্ৰতিটো ঘটনা, প্ৰতিটো কাৰ্যবপৰাই স্নতিজ্ঞতা লাভ কৰিছিল বুলিয়ে হওক, এইজন্য কবিয়ে এই পুথিতো কবিতাৰ যাজে যাজে শিক্ষকে ছাত্ৰক উপদেশ দিয়াৰ দৰে ছল পালেই দাবগৰ্ত

উপদেশ দি গৈছে। ‘শব্দ দৰ্শন’ কবিতাৰ শেষত কবিয়ে হৃদয়ৰে কোৱাৰ দৰে
স্পষ্টভাৱেই ব্যক্ত কৰিছে—

“পাঠক! অশানে পৰি এহি মৃতজ্ঞন।

দিয়ে উপদেশ এহি,

তুনিয়োক সৰ্বদেহি !

অসাৰ সংসাৰ, সাৰ দীপ্তৰ শৰণ।”

প্ৰথম ভাগ ‘চিত্তা-তবজ্জিনী’ত ‘যবনে অসম আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত কোনো
এক বীৰ পুৰুষৰ উক্তি’ আৰু ‘আলেকজেন্ডাৰ ও দহা’ কবিতাৰ জৰিয়তে কবিয়ে
দেশপ্ৰেম-সকাৰী ভাব প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। ‘আলেক-
জেন্ডাৰ ও দহা’ আজিও পঢ়াশলীয়া ছাত্ৰৰ উৎকৃষ্ট আবৃত্তি।

আগৰ দিনত কামাখ্যা মন্দিৰত হেনো নববলি চলিছিল—সেইটো এটা
জনজন্ম। কবিয়ে সেই দেখিয়ে তেওঁৰ কবিতাৰ ‘বীৰ পুৰুষ’ৰ মূৰ্ধেদি
কোৱাইছে—যে আক্ৰমণকাৰী যবনক ধৰি আনি কামাখ্যাত বলি দি জননী
জয়ভূমিৰ স্বাধীনতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিব লাগে, আৰু তাৰ বাবে—

“আসামৰ সেনা হোক একজিত,

শত শিঙা ধৰি বজোৱা সঘনে

জয় জয় ধ্বনি ‘জয়আসামজ’

পশোক অদূৰে যবন প্ৰৱণে।”

আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে—“পৰাস্তি যবন, কামাখ্যা কুপায়

কৰিবো সৰাক বন্দী কাৰাগাৰে।

নীলাচলে নিয়া দেৱীৰ চৰণে

দিবো বলিদান হৰ্ষ সহকাৰে।”

‘তিৰঙ্গা’ কবিতাত দেশমাতৃকাই যেন জীৱন্তৰূপে দেখা দি দেশবাসী
সন্তানসকলক অভীজৰ বীৰসকলৰ দৰে হৈ জননী জয়ভূমিৰ গোঁৱৰ বৃদ্ধি
কৰিবলৈ সঁকিয়াই দিছে—

“ভোমৰ জন্মিলি এবে যি গৰ্ভে আমাৰ,

সেই গৰ্ভে জন্মিছিলে পূৰ্বপুৰুষগণ ;

কিয়নো প্ৰভেদ যেনে পৃথাল হৃদয়

ভোমৰে সিসৰে শুবে কথো দৰশন ?”—ইত্যাদি।

‘কলিকাতা’ আৰু ‘কেৰাণী বাবু’—এই দুটা কবিতা কবি ভোলানাথ দাসৰ
বৰ্ণন। আৰু চিত্ৰবৰ্মা কবিতাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন। ‘কলিকাতা’ পঢ়িলে সেই কালৰ

কলিকতাব 'শাবী শাবী অট্টালিকা দ্বিতল ত্রিতল' সহ 'কলেজ, ওয়েলিংটন, হেলিডে, বিডন, চৌবঙ্গী, মিবজাপুর-ইষ্টিক নিকবে' আহি পাঠকৰ চকুৰ আগত ডাক দিয়াত হাজিৰ হোৱা কাচাবীৰ মোকদ্দমাৰ সাক্ষীৰ দৰে হাজিৰ হয়হি। অকল সিমানে নহয়, আক—

“ফুটপাথে জনশ্রোত বহে নিবন্ধৰ,
বাজি দিন সমভাৱে, নাহিকে বিজ্ঞাৰ;
মধ্যপথে ঘোড়াগাড়ী কৰে ঘড় ঘড়,
কেৱল উঠিছে শব্দ কৰি ধুমধাম।
থাকি থাকি নান্য স্বৰে পথে বাৰম্বাৰ,
নানা দ্ৰব্য শিৰে কৰি চীংকাৰে ‘হকাৰ’।”

সেই-‘হকাৰ’ৰ ‘চাই তেতুল’, ‘হুগলি এক পয়সা’, ‘জুতাজুত’, ‘সেলাই জুতিয়া’, ‘বৰক চাই’, ‘বুট ভাজা’, ‘মালাই’, ‘মিঠাই’, ‘পোলাপী পেণ্ডেৰী’, ‘পান চাই’, ‘ভালপাতা’, ‘ফুলমালা চাই’ আদিৰ ‘চীংকাৰ’ ধ্বনিও পাঠকৰ কাণত বাজিবলৈ ধৰে আৰু লগে লগে ফুটপাথৰ জনশ্রোতৰ দৃশ্যও পাঠকৰ দৃষ্টিত তাহি উঠে। তেতিয়া তেওঁক মনটোৱে যেন কয়—

“হাটে বাটে ঘাটে আছে দ্ৰব্য অগণন,
ইচ্ছামতে কিনি লোৱা যদি থাকে ধন।”

এনেবোৰ দৃশ্য-চিত্ৰৰ মাজেদি কবিয়ে গহীনভাৱে পাঠকক কথাবে বুলাই লৈ গৈ “আসিও পাঠক (কিন্তু ভয় ভয় চিন্তে আসিবা), দৰ্শিয়ো বহুৰাজ্যৰ ইষ্টিকে” বুলি ভাত থকা ইংৰাজ নাৱিকসকলৰ স্থাপানৰ দৃশ্য দৰ্শাইছে। তাৰ পাছত ‘খেতভুজা’ বৰনাবীসকলৰ ‘গৃহশ্ৰেণী’ পৰিশোধিত ‘কলিকা নামে স্থান অগৰুপ’ লৈও পাঠকক লৈ গৈ ইয়াকে কৈ কান্ত হৈছে—

“অৰ্ধবক্ষ অৰ্ধপৃষ্ঠ বাধি উলঙ্গণে,
কত খেতভুজা দেবী স্তুতাজ্জকেশিনী,
বংশলতা নিবসিত বজ্জিত আসনে
কৰিছে হইয়া গৃহঘাৰ স্থশোভিনী

* * *

পাঠক কল্পনাবলে কৰা দৃষ্টিপাত
কত বীৰাঙ্গনা বাস কৰে কলিকাত।”

এই কবিতা পঢ়িলে বয়সীয়া স্থান ‘ইডেন উডান’, ‘জেনেৰাল পোষ্টাফিস’ ‘হাইকোর্ট গৃহ’ ‘গঙ্গা-ভাগিৰণী’ আদি সকলোবোৰ পাঠকৰ চকুত তাহি পৰেহি।

এনে বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ কলিকতা নগৰ ভাৰতৰ ৰাজধানী কেনেকৈ হ'লৈ পালে তাৰ বৰ্ণনা কৰিয়ে কবিতাৰ আৰম্ভণিতে দিছে। যমুনাৰ তটস্থিত দিল্লী নগৰ একালত হিন্দু আৰু মুছলমান উভয় ধৰ্মৰ ৰজা-মহাৰজাসকলৰ ৰাজধানী আছিল; কিন্তু—

“যিদিনৰপৰা দেই, আৰ্য্যভূমি মাতা,
সেবিয়া স্বদীৰ্ঘ কাল, যবন চৰণ,
ইংৰাজ কেশৰী নখে হুইছে পতিতা
সমগ্ৰি তাহাক যন্ত আছে বন্ত ধন;
সিদিনৰপৰা মাতা এৰি পুৰাতন,
দাসীত শৃঙ্খল নব ধৰিছে চৰণে,
(চিৰ অভ্যাসৰ কাৰ্য্য নোহে দুঃখ মন) ;
সেহি দিন হস্তে নব শ্ৰেষ্ঠৰ মিলনে,
ভাগিৰথী ভীৰে, পুৰাতন দিল্লী জিনি,
শোভিয়াছে কলিকতা নব ৰাজধানী।”

ঠিক তেনেকৈয়ে ইংৰাজ শাসনৰ কণকপীষা ৰাছোনৰ বেত্তৰ গাঁঠিকপে থিয় হোৱা কেৰাণী সম্প্ৰদায়ৰ কৰ্ত্তব্যনিষ্ঠাৰ বৰ্ণনাও কবি ভোলানাথৰ কলমত মনোগ্ৰাহী হৈ উঠিছে : পঢ়িলে এনেহে লাগে যেন বৰ্ণনাৰ কেৰাণী বাবুক চকুৰ আগতে মেজৰ কাষত ‘চেয়াৰ’ আসনত বহি কাম কৰি থকা দেখা গৈছে। অফিচটোও চকুৰ আগতে ভাহি পৰেহি, আনকি অফিচত চলিথকা কামবোৰো দেখা যেনক আৰু কথাবোৰো শুনা যেন লাগে—

“কোন্ সিটী বসি চেয়াৰ আসনে,
সন্মুখ টেবিলে ফুল্‌স্বেপোপৰে,
মধ্য বুদ্ধ আৰু তৰ্কজ্ঞানী আছুলে,
ধৰিয়া লেখনী চলাই যায় ?

* * *

সিজন কেৰাণী-বাবু নায়ে খ্যাত
কৰে ৰাজকাজ ৰাজ্যৰ আফিচে।”—ইত্যাদি।

বিলাতী আসনত বহি বিলাতী কাগজত, বিলাতী লেখনী চলাই ভেঙে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে; ‘আনন্দ অপাৰ বাবুৰ মনে’। কিন্তু জেওঁ যে সদায় আনন্দতে থাকে, এনে নহয়—

“..... সময়ে সময়ে,
 বিলাতি কৰ্ত্তাৰ বিলাতি বচন
 ‘ননসেন্স’, ‘ফুল’ বাজয় হৃদয়ে,
 ধস্তা কিন্তু বাবু গাশবে স্বপ্নে।”

কবি ভোলানাথৰ কুহুম-কোষল কবি-মানসৰ প্ৰতিচ্ছবি আৰু দুৰ্বলৰ প্ৰতি
 কৰুণাপূৰ্ণ সহানুভূতি অনেক কবিতাত ফুটি উঠিছে। ‘বিধবা’ কবিতাত ভেঙে
 পুৰুষৰ বার্থগৰভাৰ বিষয়েও পাঠকৰ মনত চিন্তা জগাবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায়।

“পুৰুষও বার্থগৰ,
 কবি ললে হিতকৰ
 নিজৰ হেতুকে যত নিয়ম লাগয়।

এক নাৰী বৰ্ত্তমানে, দ্বিতীয়া তৃতীয়া আনে
 বিধবাৰ হলে কিন্তু নাই পৰিণয়।”

অকল মন্তব্য দিয়ে ক্ষান্ত থকা নাই, তেওঁ কি বাস্তৱ কৰে তাৰো কৈছে—

“ইচ্ছা কৰোঁ হেন মনে, যেন সৰ্ব্ব নবগণে,
 জনমি বঙ্গী কুলে হওক বিধবা।

জানোক বিধৱাৰহা, কেনে শোককৰ কথা,
 কেনে পৰিতাপ মনে জলয় সৰ্বদা।

অথবা, পুৰুষ হেতু হোক দৃঢ় বিধি ইটো
 নাৰীহীন হলে নাই পুনঃ পৰিণয়।

তৎসে নবৰ নেত্ৰ হইবেক উন্মিলিত
 জানিবে কি হুংখে দগ্ধ বিধবা হৃদয়।”

বিধবা-বিবাহ সম্পৰ্কে পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ জীৱনৰ এটা কাহিনী
 সৰ্বজনবিদিত হৈ আছে। পণ্ডিতপ্ৰবৰৰ মাকে হেনো এদিন তেওঁক বেজাৰ
 মনে কৈছিল, “তুমি বোলে পণ্ডিত ; তুমি বোলে বহুত শাস্ত্ৰ জানা। পিছে
 তোমাৰ শাস্ত্ৰভণ্ডো তুমি বিধৱাসকলৰ মুক্তিৰ কাৰণে একো ব্যৱস্থা নাইনে ?”
 ঈশ্বৰচন্দ্ৰই মৰণাত্তিক দুখ পাই বিধবা-বিবাহৰ সপক্ষে থকা শাস্ত্ৰৰ যুক্তি-তৰ্কবোৰ
 ফহিয়াই চালে আৰু—“নট্টমুতে প্ৰত্নজিহ্মে ক্লীবে চ পতিতে পতৌ ; পক্ষনাৰীনাং
 আপৎন পতিৰণ্য বিধিমতে”—আদি বচনবোৰ প্ৰচাৰ কৰি বিধবা-বিবাহৰ বিধি
 দিলে। পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ এই মহৎ কাৰ্যৰ প্ৰশংসা কৰি আমাৰ
 কবিয়েও কৈছে—

“ঈশ্বৰ কৃপাৰ বলে, জনমি ভাৰত স্থলে
 ‘ঈশ্বৰ পীযুষকৰ’ বিধৱাৰ বন্ধ।

প্ৰদৰ্শাই নানা যুক্তি বাহিৰ কৰিছে বিধি
বিধবা বিবাহ ৰীতি প্ৰচলন হেতু ॥”

ইয়াত পোনেপোনে ‘ঈশ্বৰচক্ৰ’ হুঁবুলি ‘ঈশ্বৰ পীযুষকৰ’ বুলিছে, কাৰণ পীযুষকৰ মানে চক্ৰ । এনে ধৰণৰ বহুত্ৰাবৃত শব্দৰ যথাযথ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বসন্তটি কৰা— কবি ভোলানাথ দাসৰ লেখনীৰ এটা বিশেষত্বই আছিল বুলি আগতেও কৈ অহা হৈছে । আন নানাৰূপে তেওঁৰ ভোলানাথ নামটোও সাঁথৰৰ দৰে পতাংশ এটাত তেওঁ বচনা কৰা সকলো পুথিতে এইদৰে পোৱা যায়—

“ভোজন হুমিষ্ট চাও নাহি উপাৰ্জন ।

লাভ চাওঁ বহু, কিম্বদ নাহি মূলধন ॥

নাহি বল বোলাইবে চাহো মহাবীৰ ।

ধৰ খৰি হিয়া মুখে বচন গভীৰ ॥”

শব্দক মায়াজাল শুঁ ধি বগবৰ সৃষ্টি কৰাত তেওঁ কেনে সিদ্ধহস্ত আছিল তাক স্থানান্তৰতো একাধিকবাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে । তেওঁৰ আটাইকেইখন কবিতাৰ পুথিতে শব্দ প্ৰয়োগৰ তেনে মায়াজাল বচনা কৰা পাঠকৰ চকুত সঘনে পৰে । ঈশ্বৰ পীযুষকৰৰ দৰে—‘বামদৰ্পহাৰী বাম’ (পৰশুৰামৰ দৰ্প হৰণ কৰোঁতা বাম), ‘বিসপ্ত বৎসৰ’ (চৈধ্য বছৰ), ‘শয়নে শয়ন ছিলে’ (বিচনাত শুইছিল) ইত্যাদি দ্ভাৰ দুই-চাৰিটা নমুনা মাত্ৰ ! এনে কৰোঁতে কেতিয়াবা শব্দৰ জালে পাঠকক কিঞ্চিৎ স্তম্ভ আৰু বিভ্ৰান্ত নকৰিও নাথাকে ; কাৰণ তেনে বহুত্ৰই সময়ে সময়ে সাঁথৰৰ দৰে হৈ পৰি ভাবান্ধসৰগত বিভ্ৰাট ঘটায়, যেনে—‘নিববিলা বাগী’ অৰ্থাৎ বাগীয়ে কথা নকলে ; ‘ৰণিব’—বণ কৰিব ; ‘পাবকে প্ৰৱেশি’ মানে অগ্নিত প্ৰৱেশ কৰি, নেতেজিবা—ত্যাগ নকৰিবা ইত্যাদি । কবিয়ে কেতিয়াবা কেতিয়াবা শব্দৰ চলতি ৰূপকো অলপ অদল-বদল কৰি ব্যৱহাৰ কৰিছিল যেনে, ‘শপত’ৰ ঠাইত ‘শপথ’, ‘কহয় শপথ কৰি’ ; ‘কিনো উপায়’ৰ ঠাইত ‘কিনোপায়’, ‘হুৰুজো’ৰ ঠাইত ‘হুৰুজো’ ; ‘জয় আসাম ৰাজ’ৰ ঠাইত ‘জয়সামৰাজ’, ‘দেৱ-দেৱী’ৰ ঠাইত ‘দেৱী-দেৱ’ ইত্যাদি । অৱশ্যে কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত সেইটো আছিল কাব্যিক প্ৰয়োজন ।

কবিসকলৰ ডাৰ আৰু ছন্দৰ ধ্বনি-প্ৰতিধ্বনি হুগ-হুগ ধৰি চলি অহা পৰ্য্যাপন স্বৰূপ । ‘চিন্তা-ভবদ্বীপ’ৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একে কথা খাটে । ভোলানাথ দাসৰ ‘শব্দ দৰ্শন’ কবিতাৰ—‘বিচিত্ৰ জগত গতি, কি নকৰে কালে’ৰ প্ৰতিধ্বনি পিছৰ অসমীয়া কবিৰ কবিতাত পোৱা যায়—

“চিবকাল যাহুহব সমানে নাযায়

বাজপুজ যায় বন

দবিত্রবো সিংহাসন

চক্ৰবৎ তুখ-সুখ বুঝিছে সদায়

কালব কুটিল গতি বুজে কোনে ডাই।” —এনে স্তবকবোৰত।

এই বিষয়ে পৃথকে আলচ কৰা হৈছে।

চিন্তা-ভবজিগী—দ্বিতীয় ভাগ

ভোলানাথ দাসৰ ‘চিন্তা-ভবজিগী’ দ্বিতীয় ভাগ কেনেকৈ উদ্ভাৱ কৰা হ’ল তাৰ এটি চমু আভাস বচনাৱলীৰ প্ৰাৱন্ধিক বাট-চ’ৰাত দিয়া আছে। ইয়াত পুৰিখনৰ বিষয়-বস্তু, ভাষা, সাহিত্য-সম্পদ আৰু বচনাকালত কবিৰ সমসাময়িক সাহিত্যিক গোষ্ঠীৰ অনেকৰ লৈতে ঘটা লেখনী হুঁজখনৰ বিষয় আলচ কৰা হব।

‘চিন্তা-ভবজিগী’—দ্বিতীয় ভাগত সৰ্বমুঠ চৌবিশটা কবিতা আছে। অধিকাংশ কবিতাবে মূল ভাব কবিৰ ‘আপোন মনৰ সপোন বাৰ্তা’, স্বদেশানুৰাগ আৰু পৰিস্থিতিৰ সংঘাতত সৃষ্টি হোৱা তৎকালীন ভাবৰ কাব্যীয় প্ৰকাশ। বস্তুতঃ এই কবিতা পুৰি বচনাৰ সময়ত কবিৰ মনোবাক্যত প্ৰচণ্ড ঘূমুহা চলিছিল। প্ৰতিপক্ষৰ সমালোচনাৰ বাক্যবাণ আৰু লেখনীৰ খোচনিত কবি তেতিয়া থকা-সৰকা হৈ পৰিছিল। ইমানেই হৈছিল যে কিছুদিনৰ কাৰণে তেওঁ নীৰব হৈ থাকি দম লৈ পুনঃ লেখনী চলাবলগীয়া হৈছিল। তেওঁৰ কবিতাতেই তাৰ আভাস পোৱা যায়।

‘চিন্তা-ভবজিগী’ দ্বিতীয় ভাগৰ একাধিক কবিতা সেই সাহিত্য-বুদ্ধৰ কবিতা। ভোলানাথৰ কবিতাৰ ভাষা আৰু ছন্দই আছিল সমালোচকসকলৰ আক্ৰমণৰ লক্ষ্য-কেন্দ্ৰ। ভোলানাথে পোনতে লেখনী চলাইছিল আউনিআটী সজৰণবা ওলোৱা ‘আশাৰ-বিলাসিনী’ (১৮৭২-১৮৮৩) নামৰ মাহেকীয়া কাকতত; আৰু আশ্চৰ্য কৰা, সেই কাকতেই পোনতে তেওঁক কঠোৰভাৱে সমালোচনা কৰে। ভোলানাথে সেই সমালোচনাৰ উত্তৰ সেই কাকততেই দিছিল আৰু কেতিয়াবা সেইটো সত্তৰ হৈ দ্বিষ্টিয়ে তেওঁ আবেগময়ী আত্মকেজী কবিতা বচনা কৰি তাৰ মাজেবিয়ে নিজ বক্তব্য দাঙি ধৰিছিল। দুখৰ বিষয় ‘আশাৰ বিলাসিনী’ কাকত আজি ক’তো পাবলৈ নাই—অতঃপাৰে ভাষা-বুদ্ধৰ এই

আমোদজনক অধ্যায়টো থকা কাকত নাই। আমি দেই কাকতৰ নমুনা এটা বুটিছ মিউজিয়ামৰপৰা ‘কটোষ্টেট কপি’ আনি সম্বন্ধেৰে বখোৱা অৱস্থাত শুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বৰীন্দ্র অধ্যাপক ডঃ সন্তোষনাথ শৰ্মাদেৱৰ পুথিভঁৰালত চাবলৈ সুবিধা পাইছিলোঁ। তাত সেই যুদ্ধৰ কথা একো নাই। সি বিহওক ‘চিন্তা-ভৱঙ্গিণী’—দ্বিতীয় ভাগৰ দুই-এটা কবিতা আৰু ভোলানাথ দাসৰ অন্ত ঠাইত প্ৰকাশ হোৱা কবিতাৰ দুই এঠাইত প্ৰকাশ পোৱা ভাবৰপৰা হুঁজুখনৰ স্পষ্ট ধাৰণা এটা গঢ়ি তুলিব পাৰি।

কবিতা লেখি কবি হবলৈ ভোলানাথৰ সৰু কালৰপৰাই মনত প্ৰবল ধাউতি আছিল। পিছে সেই সময়ত অসমীয়া সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ অসমীয়া কবিতাৰ উপযুক্ত চানেকি ক’তো পোৱা নগৈছিল, কাৰণ তেতিয়া পঢ়াশালি আৰু আদালতত ব্যৱহাৰ হৈছিল বঙলা ভাষা। ‘অদমত তেতিয়া বমাকান্ত চৌধুৰী (১৮৪৬-১৮৮২ চন) প্ৰথমে অসমীয়াত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত ‘অভিমত্ৰ্য বধ’ কাব্য প্ৰণেতা আৰু ভোলানাথ দাসে (১৮৫৮-১৯২২ চন) বঙলা ভাষাৰ সেই সময়ৰ উদীয়মান কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তৰ ‘বীৰাঙ্গনা কাব্য’ (১৮৬২ চনত প্ৰকাশিত), ‘মেঘনাদ বধ’ কাব্য (১৮৬৫ চনত প্ৰকাশিত) আদি অমিত্ৰাক্ষৰী কাব্য পঢ়ি অসমীয়া কবিতাতো সেই ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যত্নপৰ হৈছিল। বমাকান্ত চৌধুৰীয়ে অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত ‘অভিমত্ৰ্য বধ’ কাব্য লেখিলে আৰু ১৮৭৫ চনত সি প্ৰকাশ হৈ ওলাল। সেই কিতাপৰ ভাষা, বিষয়বস্তু আদিৰ সমসাময়িক সমাজত কেনে ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া বা মূল্যায়ণ হৈছিল বুজা নাযায়। বিশেষকৈ বমাকান্ত চৌধুৰী ভোলানাথ দাসৰ দৰে আলোচনী সাহিত্যিক নাছিল। সেই হেতুকে তেওঁৰ ‘অভিমত্ৰ্য বধ’ কাব্যৰ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দই সম্বন্ধ উল্লেখযোগ্য আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰা নাছিল। ভোলানাথ দাসে ছাত্ৰাৱস্থাতেই মাইকেলী অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱাধিত হৈ ‘সীতাহৰণ কাব্য’ ৰচনা আৰম্ভ কৰিছিল আৰু আৰম্ভ কৰিয়ে কান্ত থকা নাছিল; ‘আসাম-বিলাসিনী’ত তাক ছোৱা ছোৱাকৈ প্ৰকাশো কৰিছিল। তাকে কবিয়ে তেওঁক কোনোবাহত জুই দিলে। তেওঁৰ ভাষা আৰু অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ ‘আসাম-বিলাসিনী’তেই ঘোৰ তৰ্কযুদ্ধ আৰু বাদ-বিসম্বাদৰ বিষয়বস্তু হৈ পৰিল। কবি ভোলানাথ দাসৰ অভিলাষ কি আছিল আৰু সি শেষত কিহলৈ তাল খালে সেই বিষয়ে তেওঁৰ দ্বিতীয় ভাগ ‘চিন্তা-ভৱঙ্গিণী’ৰ পহিলা কবিতাটোতেই আভাস পোৱা যায়। ‘কবিতা’ শিতানৰ প্ৰথম কবিতাটোৰ দ্বিতীয় স্তম্ভকতে কবিয়ে এইদৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে—

“বাল্যকাল থাকি কিন্তু নাজানো কাৰণ
 আছিল ডোম্বাৰ প্ৰতি
 ই হীন জনৰ যতি
 পালে পদ্ময়ী পুখি কৰিয়া যতন,
 পঢ়িছিলে। য’তে ভ’তে হৰষিত মন।”

সেয়েহে ‘ভাবিছিলে। হবো কবি’ হৈ, যত্ন সহকাৰে ‘সচাঁই-মিছাঁই’

“লেখিছিলে। নান। পদ
 ভাবি তব দুটা পদ,
 কল্পনাক বলে ধৰি, পাগলৰ প্ৰায়
 লেখিছিলে। যেহিগব, এবে হাসি পায়।”

বাল্যকাল অতীত হোৱাত কিবা কাৰণত কিছু দিনৰ কাৰণে তেওঁ হেনো
 কবিতা লেখা ব্যাধিৰূপৰা হাত সাৰি নীৰৱে আছিল।

“কিন্তু যেবে বাল্যকাল হইলেকু গত
 পুনঃ দুৰ্ভাবে মন
 কৰিলেক পৰশন
 ডোম্বাৰ বচনা ভাব হইলে আশ্ৰিত
 দুৰাশা আশাসে পুনঃ হইলো উন্নত।”

‘আসাম বিলাসিনী’তেই পোন প্ৰথমে আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ সমালোচনা
 বোলা শাখা আৰম্ভ হয়। আধুনিক প্ৰবন্ধ-সাহিত্যৰ জন্ম হৈছিল মিছনেৰীসকলৰ
 ‘অকণোদয়’ (১৮৪৬-১৮৮২) কাকতত আৰু সমালোচনা সাহিত্য আৰম্ভ
 হৈছিল ‘আসাম বিলাসিনী’ত। সেই সময়ৰ সমালোচনা বাইকৈ কোনো
 প্ৰকাশিত পুথি বা প্ৰবন্ধৰ গুণ-দোষ বিচাৰতে আৰম্ভ আছিল। পিছৰ
 ‘জোনাকী (১৮৮২) ব্লগ’তহে ই বস-বিচাৰলৈ প্ৰসাৰ লাভ কৰে। সি যি
 হওক ‘আসাম-বিলাসিনী’ত ভোলানাথ দাসৰ ‘সীতাহৰণ কাব্য’ প্ৰকাশ হবলৈ
 ধৰাৰ উপৰিও তেওঁৰ অসমীয়া একাধিক ব্যক্তিনিষ্ঠ খণ্ড কবিতা প্ৰকাশ হৈছিল
 আৰু তাতেই তেওঁৰ অসমীয়া কবিতাত নতুনকৈ আৰম্ভ কৰা মাইকেলী
 অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ আৰু ভাষাৰ কঠোৰ সমালোচনা উল্লেখিত।

‘আসাম-বিলাসিনী’ৰ (১৮৭১-১৮৮৩) ব্লগত অসমীয়া ভাষাৰ আধৰ-
 জোঁটনি আৰু বানান বহু পৰিমাণে অনিশ্চিত অৱস্থাত আছিল। ভোলানাথ
 দাসৰ ‘চিত্তা-ভবদিশী’—দ্বিতীয় ভাগৰ ‘ইটো সিটো’ শিতানৰ কবিতাই আজিও

তার সাক্ষী দিয়ে। ‘বিলাসিনী’য়ে ভোলানাথক ‘ইটো সিটো’ লেখোতে-
মূৰ্খণ্য ‘ট’ দিয়া বাবে ইতিকিং কবিছিল আৰু ভোলানাথও তাৰ প্ৰতিবাদ
কৰিছিল। কিন্তু শেষত সেই মূৰ্খণ্য ভোলানাথৰেই জয় হয়। ‘আশা-
বিলাসিনী’য়ে ভোলানাথৰ বানান আৰু ছন্দৰ কেনে সমালোচনা দিছিল—সেই
কবিতাটোতে পোৱা যায়—

“কি লেখিছে সেইজন
কবি ভাষা অপোত্তন ?
অমিত্ৰ অক্ষৰ ছন্দে কি কৰে বচন ?
নোহে পদ্য নোহে গদ্য
কিবা লিখে মূৰ্খে অদ্য
অহু কবি বঙলাৰ শ্ৰীমধুসূদন ।

(২)

‘ইটো’ ‘সিটো’ ব্যৱহাৰ
শুদ্ধ নাহি হোৱে বাৰ
‘ইতো’ স্থানে ‘ইটো’ লেখে, ‘সিতো’ স্থানে ‘সিটো’,
সিজননে কবিতা গথা
কেৱলে লাজৰ কথা
হেন উচ্চ আশা নোহে উচিত স্বপ্নতো ।

(৩)

প্ৰকাশি তাৰ কবিতা
‘বিলাসিনী’ কলুষিতা
পৰিল সোপান হস্তে থসি একপদ ।
কিন্তু সোধো এক কথা
কিয় বিলাসিনী যাতা

পুনঃ তবে প্ৰকাশিলে সিজনৰ পদ ?”

‘ইটো-সিটো’ৰ মূৰ্খণ্য হাবি ‘বিলাসিনী’য়ে পুনঃ ভোলানাথৰপৰা কবিতা নি
ভাত প্ৰকাশ কৰিছিল। ভোলানাথৰ কাৰণে ই কম দৌৰণৰ কথা নহয়।

‘বিলাসিনী’ত প্ৰকাশ হোৱা সমালোচনাৰ স্তীৰ্ণ বাক্য-বাণে কিন্তু ভোলানাথৰ
অন্তৰ বাক্যকৈয়ে বিদীৰ্ণ কৰিছিল। স্তেৰ্ণৰ স্পৰ্শকাতৰ কবিত্ৰাণে সেই আঘাতত
কেনেকৈ চকুটাই আহিল, সেইটো একাধিক কবিতাত ফুটি ওলাইছিল।

“দুবাশা উচিত শান্তি পালে” হাতে হাতে,
 দেখি মোৰ চপলতা
 ক্রোধে ‘বিলাসিনী’ মাতা
 কবিলা গুঞ্না, আমি বহিলে’ অমাতে,
 পুনঃ মোৰ দুবাক্যা দিলে’ অধঃপাতে ॥

হে কবিত্তে ! আকৌ মোৰ নিবলজ্ঞ মন,
 (কি লাজ আছয় তাৰ
 গুঞ্নাও প্ৰিয় যাব ?)
 সব কাতি কবি আৰ্জি কৰিছে নৰ্ত্তন ;
 চাইছে কবিত্তে পুনঃ তুলিকা চালন ।”

কবিয়ে প্ৰতিপক্ষৰ বাক্যবাণ আৰু কটু সমালোচনালৈও ভ্ৰক্ষেপ নকৰি লেখনী
 চলায়ে থাকিল । অৱশ্যে তেওঁৰ মনত মাজে মাজে চিন্তা, উদ্বেগ আৰু দ্বিধাবোধ
 নোপজাতকৈ নাছিল । কলম তুলি লৈয়ে কেতিয়াবা তেওঁ সমালোচনাৰ ভয়ত
 অন্তৰত ভূমিকম্প অনুভৱ কৰিছিল ।

“হইও ক্ষান্ত, মিছাতে নহবি ভ্ৰান্ত
 লোভে পাছে হব প্ৰাশস্তিত্বৰ বিধান
 সমালোচনাত পৰি নাপাইবি জ্ঞান ।”

ডেকাসকলৰপৰা বৈকা কথা শুনিয়াই হওক বা অস্ত্ৰ যিকোনো কাৰণতেই
 নহওক তেওঁ ১৯০২ চনত ‘সীতাহৰণ কাব্য’ পুথিৰ আকাৰত প্ৰকাশ হোৱাৰ
 পিছৰপৰা সাহিত্যক্ষেত্ৰত পূৰ্ণ নীৰবতা অবলম্বন কৰিলে ।

ভোলানাথৰ মতে—কল্পনা কবিতাৰ প্ৰাণস্বৰূপ । কবিতাৰ অধিষ্ঠাত্ৰী
 দেৱীৰ ৰূপা হলেহে কবিয়ে মনলৈ আৱশ্যকীয় কল্পনা আনিব পাৰে ।

“কল্পনে,
 তুমি বিনে কবিতাৰ কিবা আছে সাৰ ?
 কবিতা বাজনা পান
 তুমি তাৰ তাল-মান
 কবিতা অঁটাৰ বীণা, তুমি তাৰ তাঁৰ
 কবিতা শব্দীৰ মাজ, তুমি প্ৰাণধাৰ ।

* * *

কথা মাতঃ দয়া এই দীন-হীন জনে
 দিয়া তব নেত্র দুটি
 সেহিনেজে কবো দৃষ্টি
 নহলে, নেদেখো একো ই অন্ধ নয়নে
 নহলে, মনৰ আশা বহিবেক মনে ।”

ই নতুন কথা নহয়। জন মিণ্টন, মাইকেল মধুসূদন আদি কবিসকলেও
 তেনেই Heavenly Muses-ক বা ‘অমৃতভাষিণী’ দেৱীক কাব্যৰ আদিতে
 আৰাধনা কৰিছিল কবি-মানসক কল্পনাৰ কল্পলোকলৈ তুলি নিবলৈ।

ভোলানাথ দাসৰ ‘চিন্তা-ভৰঙ্গিণী’ৰ অনেক কবিতাই সমসাময়িক সমাজ-
 ব্যৱস্থা আৰু সাহিত্যৰ অৱস্থা সম্পৰ্কেও আলোকপাত কৰে। ‘জহনী’ (মাউৰ)
 শিতানৰ কবিতাত সেই সময়ত অসমত জহনী বেমাৰৰ কেনে প্ৰকোপ আছিল
 তাৰ এটি ভয়াবহ চিত্ৰ দিয়া আছে। ‘আশাম বন্ধু’ নামৰ কবিতা এটাৰ
 পাদশ্লোকাত কোৱা আছে—“এই নামৰ এধানী মাসিক পত্ৰ এই নগাওঁ
 জিলাৰপৰা সম্পাদিত হৈছিল। গ্ৰাহক সকলৰ সাহায্যভাবে পত্ৰখানী
 লুপ্ত-প্ৰায় হোৱাত এই কবিতাটী লেখা হৈছিল।” সঁচাকৈয়ে কবিতাটিয়ে
 সমসাময়িক অসমীয়া আলোচনীবোৰৰ জন্ম মৃত্যু আৰু পাঠক, গ্ৰাহক আদি
 জনসাধাৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ এটা কৰুণ বৰ্ণনা-চিত্ৰ দাঙি ধৰে।

“সম্পাদকে যশ পাব পত্ৰিকা ছপাই,

ধন পাব মান পাব,

ঘৰে বসি সুখে খাব,

কিন্তু আমালোকে কি তেওঁৰ মায়ায়

মুগ্ধ হৈ ধন দিম নিৰ্বোধৰ প্ৰায় ?”

এয়ে আছিল ভেটিয়াৰ সাধাৰণ পাঠকৰ মন্তব্য বা প্ৰতিক্ৰিয়া, আৰু সেই ধৰণৰ
 অনাদৰ-অৱহেলাত পৰি কিমান কাকত ওলাল আৰু মৰিল তাৰ লেখ দিয়ে
 কোনে ? তাকে ব্যঙ্গ কৰি কবিয়ে কৈছে—

“কেনেনো চতুৰ দেখা সম্পাদকগণ

ভাল ভাল নাম ধৰি

আশামত ঘূৰি ঘূৰি

এটাৰ পাছত এটা দিছে দৰ্শন,

আনন্দৰ কথা কিন্তু পাইছে পতন।

কি কি কাকত ?

‘আসাম মিহিব’ !! কোনো ‘আসাম দৰ্পণ’ !!

বেলি, আৰ্চি, কাঠক, কপি

‘জানোদয়’, জ্ঞানমণি

‘বিলাসিনী’ ‘নিউচ’—কেনে নামৰ ধৰণ

তনিলে নোৱাৰি নিদি কাণ্ড চাকন ।

এতিয়া দিছেহি দেখা আৰু এজৰাই

‘মিহিব’ ‘দৰ্পণ’ আদি

নাম ফলহীন দেখি

এড়ি ভেনে নাম এওঁ বৰণ সলাই

‘বন্ধু’ নামে দিছে দেখা সদৰ লগাই ।”

উল্লেখযোগ্য কথা এই যে ‘আসাম-মিহিব’ (১৮৭২-৭৩), ‘আসাম-দৰ্পণ’ (১৮৭৪-৭৫); ‘আসাম-বিলাসিনী’ (১৮৭১-১৮৮০); ‘আসাম নিউচ’ (১৮৮২-১৮৮৫); ‘আসাম বন্ধু’ (১৮৮৫-১৮৮৬) আদি আলোচনীবোৰ কণ্ঠস্বাৰীৰূপে বৰ্তি আছিল ।

অইনকেইখন কবিতা পুথিত পোৱাৰ দৰে ভোলানাথৰ এইখন পুথিভেঁা জাতীয়তাবোধ আৰু স্বাধীনতাৰ উজ্জ্বল নানা কবিতাৰ মাজেদি ফুৰুক ওলোৱাৰ দৰে ওলোৱা দেখা যায় । ‘স্বাধীনতা নাই যাৰ কিবা আছে তাৰ’ (এটা কথা), ‘অগতে অমূল্য বন্ধ স্বাধীন জীৱন’ (স্বভাৱৰ শোভা), ‘বুজিছোঁ পৰাধীনতা নবক সমান’ (কাৰাবন্ধ বাজপুত্ৰ) ইত্যাদি পংক্তিবোৰেই তাৰ সাক্ষী । ‘স্বৰ্গদৰ্শন’ নামৰ কবিতাত তেওঁ চাকৰি জীৱনত ক’ত কাৰ্য্যক্ৰম ভুজিও দুবেলা দুমুঠি পেট ভৰাই খাবলৈ নোপোৱা দুখীয়া চাকৰিয়ালৰ ছবি এটি আঁকি কৈছে—

“উদৰৰ আলা কবিলে বাৰণ

সদা সেৱি সেৱি পৰৰ চৰণ

ভাতো জানো মিলে যথেষ্ট অশন ?

প্ৰাণ জৰ্জৰিত কুশ কলেবৰ ।”

‘আসামবাসী’ কবিতাও স্বদেশাত্মবোধৰ কবিতা । বায় গুণাভিৰাম বৰুৱা বাহাদুৰৰ স্মাৰদানত ওলোৱা ‘আসাম-বন্ধু’ বাহেকীয়া আলোচনীৰ ১ম বছৰৰ প্ৰথম সংখ্যা কাকতৰ ই প্ৰথম কবিতা আছিল । আকৌ ‘কাৰাবন্ধ বাজপুত্ৰ’ শিতানৰ কবিতাত্ৰয় টীকা-ব্যাখ্যা দি কবিয়ে কৈছে—“কোনো এটি হিন্দু বাজপুত্ৰ সুলভমান বাজপুত্ৰ সময়ত কাৰাবন্ধ হইছিল । তেওঁৰ সন্তোষৰ কাৰণ তেওঁ থকা

কোঠাটাত থোৱা এটি মইন। চড়াইক সন্ধান কৰি ৰাজপুত্ৰৰ উজ্জ্বলকণ এই কবিতা লিখা হ'ল।" ইয়াত কবিয়ে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰিছে—জীৱনত যি কেতিয়াও দুখ পোৱা নাই তেওঁ দুখৰ প্ৰকৃত অৰ্থ বুজিছে। শোকগ্ৰস্তইহে শোকৰ বেদনা সম্যকভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সেয়েহে কাব্যবদ্ধ ৰাজপুত্ৰই সজাৰ মইন। চৰাইটোক কৈছে—

“সমান অৱস্থা আজি ভোমাৰ আমাৰ ;
যবন অধীন তুমি, আমিও সিকপ ।
ভাগাদোষে বাসস্থান ভীম কাৰাগাৰ,
তব বাসস্থান পক্ষি, পিঞ্জৰ যিকপ ।

* * *

“অসভ্য জাতিও কত জগতে স্বাধীন ।
মুসলমান ভাৰত—লাজ—পৰব অধীন ॥
সবেও জাগ্ৰত মানে সবেও স্বাধীন ।
কেৱল ভোসব, লাজ, পৰব অধীন ॥”

কবি ভোলানাথ দাস আছিল অসমত বৃটিছ শাসন চলি থকাৰ মধ্যবৰ্তী কালৰ লোক আৰু নিজে এজন দায়িত্বশীল ৰাজকৰ্মচাৰী। ৰাজভক্ত ৰাজকৰ্মচাৰী হৈও তেওঁ মনৰ স্বাধীন চিন্তা আৰু জননী জন্মভূমিৰ স্বাধীনতাৰ কাৰণে ওপজা ব্যাকুলতা আশুপকীয়াকৈ হলেও প্ৰকাশ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। ‘কাব্যবদ্ধ ৰাজপুত্ৰ’ৰ কাব্যিক কল্পনাবো গুৰি শিপা ভাতেই আছে। ‘স্বৰ্গদৰ্শন’ কবিতাতো কবিয়ে স্বৰ্গৰ পুত্ৰতোয়া মন্দাকিনীৰ স্নিগ্ধ প্ৰবাহত শোকৰ ছাঁ দেখিছে।

উনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে (১৮১৬ চনত) প্ৰকাশ হোৱা ইংৰাজ কবি কলাবিজৰ ‘কুৱাণ্থা’ নামৰ বিশ্ববিখ্যাত অসম্পূৰ্ণ কবিতাৰ দৰে কবি ভোলানাথ দাসৰো ‘স্বৰ্গদৰ্শন’ এটা অসম্পূৰ্ণ কবিতা। তেনেকৈ তেওঁৰ ‘জয়দ্রথ বধ’ আৰু এটা অসম্পূৰ্ণ কবিতা। এই অসম্পূৰ্ণ কবিতাবোৰত কবিয়ে আধুনিক গল্পৰ কিছুমান গল্পকাৰে ঘটনাৰ মাজতে গল্পটো শেষ কৰি থৈ বাকীখিনি পাঠকৰ চিন্তাৰ কাৰণে এবাৰ দৰে কল্পনাৰ কল্পচিত্ৰ আঁকি গৈ থাকি শেষ নকৰাকৈয়ে কবিতা ‘অসম্পূৰ্ণ’ কৰি এৰিছে। ইয়াকো একপ্ৰকাৰ নতুন কোণল বুলিব পাৰি।

কবি ভোলানাথ দাসে কল্পচিত্ৰ বা মানস-চিত্ৰকে কল্পনা বুলিছে আৰু তাকেই কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁ নিজেও কল্পনাৰ আশ্ৰয় লৈ কল্প-চিত্ৰ

অনন কবি গৈ গৈ থাকি কেতিয়াবা মাজতে বৈ গৈছিল বুলি ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে। মেঘ আৰু বিজুলীৰ সহায়ত কবি ভোলানাথে অনেক কল্পচিত্ৰ আঁকিছে। ‘বৰ্গদৰ্শন’ কবিতাতো তেওঁ গভীৰ মেঘক পূৰ্ব আৰু চকল বিজুলীক চলকটো বাৰাণ্ণনাৰ চপলতাৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে—

“শ্ৰিমা চকলতা বাৰনাৰী শ্ৰাম,
নগ্ন মেঘৰ ; ক্ৰোধে গজি ধায়
ভীষণ নিনাদে জগৎ কপায়,
নকপায় কিন্তু চপলাৰ মন।”

সেই একে উপমাকে তেওঁ ‘কবিতা’ নামৰ প্ৰথম কবিতাটিতো দিছে—

“তড়িতে স্পন্দৰী নাৰী ; কবয় বৰ্ণন
জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন।”

‘চিন্তা-ভবঙ্গিণী’—ষিঙীয় ভাগৰ শেষৰ কবিতা ‘মেঘ’। কবিয়ে সূচীপত্ৰত কবিতাটোৰ নাম ‘মেঘ’ দি ভিতৰৰ মূল কবিতাটিৰ ওপৰৰ শিতানত বা শিৰোনামাত ‘একখণ্ড সূত্ৰ মেঘ’ দিছে। এই কবিতাটিক বৃটিছ আমোলৰ বোমাস্ফিক যুগৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ খণ্ড কবিতাৰ প্ৰথম শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন বোলা যায়। ছন্দ প্ৰবাহৰ গতিত সি যেন ‘ধীৰে ধীৰে ডাহি যোৱা মেঘৰ গজেন্দ্ৰগমন’ আৰু কল্প-চিত্ৰ বা উপমাত অসমীয়া সাহিত্য আকাশৰ ‘এক কোণে দৰশন দিয়া’ শব্দ ‘তুলাবাশি’ সূত্ৰ বৰফখণ্ড অথবা ‘সুৰেত বাগৰ’ উজ্জল প্ৰভা :

“কৃষ্ণবক্ষে জলে যেন স্ফটিকৰ মণি
কিহা স্তাম দুৰ্জাদলে
যথা জলবিন্দু জলে
ছায়াবৃত জলে যেন শোভে কমলিনী
বিস্তীৰ্ণ সমুদ্ৰে কিহা ধৱল স্তবঙ্গী ॥”

এইজনা কবিৰ গহীন ছন্দত প্ৰকাশ কৰা দুই একোটা পত্ৰপংক্তিয়ে নাটকীয় ভঙ্গীত আপ্তবাক্যৰ দৰে হৈ মনত প্ৰতিধ্বনি তোলে, ‘কাৰাবন্ধ ৰাজপুত্ৰ’ কবিতাত কবিয়ে মইনাক কোৱৰৰ হতুৱাই কোৱাইছে—

“(কালি যি আজি সি নোহে ; স্বৰী হুঃ ভাব
বহু, পুজিত হোৱে অধম চৰণ।)
নবকে জনম যাৰ ভাবো স্বৰ্গবাস ;
স্বৰ্গে জনম যাৰ সিও পৰদাস।”

সেইদৰে বিবেকক উদ্দেশ্য কৰি কবিয়ে কৈছে—

“ধন্য হে বিবেক তুমি ধন্য ময়ীব
ধন্য তুমি চিৰ বন্ধু হীন মানবৰ ॥”

ভোলানাথ দাস সময়ৰ সৌভাগ্যকৈ কেইবোজনমান আগবাঢ়ি আছিল বুলি আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁৰ ভাষা নহলেও ভাব আৰু ছন্দ শিছৰ অনেক কবিৰ বচনাত অঙ্কৰণিত হৈছিল। ভোলানাথে ‘ভাবতী’ পত্ৰিকাৰ বেটুগাভৰ চিত্ৰধনলৈ চাই ভাৰ কলাগৌন্দৰ্ঘ্যত মুগ্ধ হৈ ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী’ৰ ‘ভাবতী’ নামৰ কবিতাটি লেখিছিল। সেই কথা তেওঁৰ কবিতাতে স্পষ্ট হৈ আছে—

“‘ভাবতী’ সম্বাদ পত্ৰে চিত্ৰখানি
দেখিলে ভোমাবু হে মাতঃ ভাবতি !
চকল অন্তৰ হোৱয় গম্ভীৰ,
অশ্রু হোৱে মন শোকাকুল অতি ॥

* * *

“কিবা পৰমাদ গণি আছা আজি,
কিবা মহা চিন্তা অন্তৰে উধায় ?
কি ভাবে ভাবিতা জননি ভাবতি !
কি হৃদে আকুল অন্তৰ ভোমাব ?
কোৱা সম্বন্ধি কোৱা এই জনে,
কিয়নো বদনে হেন শোক ভাব ?”— ইত্যাদি।

ভোলানাথ দাসৰ কবিতাৰ ছন্দ সম্পৰ্কে এইটো স্পষ্টকৈ কোৱা যায় যে অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দে ভোলানাথৰ কবিতাৰ মূল ছন্দ আছিল; অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ ব্যতিক্ৰমহে। তেওঁৰ প্ৰবেশিত কবিতাৰ ছন্দকলাৰ স্পষ্ট জ্ঞান সত্ত্বে সজাগ আছিল। সেয়েহে তেওঁৰ কবিতাই কেতিয়াবা মিলিতান্ত্ৰ স্বৰত বাজি গৈ থাকিও হঠাৎ অমিত্ৰাক্ষৰ বুভাভসীমা ভোলে। বহুত সময়ত তেওঁৰ কবিতাত ছন্দোবিধ ছন্দই বাই-ভনীৰ দৰে হাতত ধৰাধৰিকৈ লয়লাদে গতি কৰাও দেখা গৈছিল; ভাৰ উদাহৰণ এটা যেনে—

“হ’ল গাঢ় নিদ্ৰা, হলেঁ। অচেতন
বহুকাঠে পাছে স্থৰ নিকেতন
লজিলেঁ।। দেখিলো আশ্চৰ্য স্বপন

দেখাইলা নিদ্ৰা অমৰ নগৰ ॥” (বৰ্গদৰ্শন)

বহুত সময়ত ছন্দত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ-বহাৰৰপৰাই অৰ্থৰ স্ফোৰ্ত্তনা পোৱা গৈছিল। তাৰে এটা নমুনা যেনে—

“নাচিছে অঙ্গবী বিভাধবীগণে
 ধমকে ধমকে, নপূৰ চৰণে
 কৰে কপু খুণু, হসিত বদনে
 চকল নয়ন সকাৰিত কৰে ।
 কৰে মহানৃত্য বত স্তববালা,
 দেহ আবৰণে অঙ্গকে চপলা ;
 কবয় বসনে সমীৰণে খেলা

দেখি দেহগণ মোহিত অস্তবে ।”—ইত্যাদি ।

দ্বিতীয় ভাগ ‘চিন্তা-তবঙ্গী’ত কবির নিভাত নিজা কথাও আছে । কবি কালিদাসৰ ‘মেঘদূত’ কাব্যৰ লোকসংসর্গাৰ্জিত বক্ষণশীল কথাও আছে ; শিশুৰ মধু হাঁসিৰ কথাও আছে, ‘মহাভাৰত’ৰ অল্পত্ব বধৰ কাহিনীও আছে ; কোনো এক বজুৰ প্ৰতি চন-তাৰিখ ধৰি সোধা প্ৰশ্নও আছে ; ‘ইটো’ ‘সিটো’ ভাষাৰূপৰ অস্পষ্ট কথাটোও আছে । এই পুস্তক বচনাত যেনে সাহস আৰু ধৈৰ্যৰ প্ৰয়োজন হৈছিল তাৰ প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰতো অল্পকণ কোশল খটোৱা হৈছিল । বহুতৰ অন্তৰত এই পুথিয়ে আঘাত নিদিয়াকৈও নাছিল । সেয়েহে আজি প্ৰায় এশ বছৰৰ অন্তত প্ৰতিকূল কালপ্ৰবাহত পৰি ইয়াৰ অস্তিত্ব বিলোপ হব ধৰিছিল । ই এটা যুগ-সংক্ৰান্তিৰ সাহিত্য স্তম্ভ ।

সীতাহৰণ কাব্যত চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ

ভোলানাথ দাসৰ ‘সীতাহৰণ’ এখন চিত্ৰধৰ্মী বৰ্ণনাবহুল কাব্য । ইয়াৰ বচনাকাল ঊনবিংশ শতিকাৰ অষ্টম দশকৰ শেষাৰ্ধ (১৮৭৮ চন মান) হ’ব । ই পুস্তক আকাৰে প্ৰকাশ হৈছিল ১৯০২ চনত । অমিত্ৰাক্ষৰ চন্দ্ৰৰ গহীন গভীৰ মাইকেলী স্থৰ এই কাব্যৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য । আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পূৰ্বকালৰ বয়াকান্ত আৰু উত্তৰ কালৰ হিতেশ্বৰ-পদ্মনাথ-ইন্দ্ৰেশ্বৰ-দত্তীনাথ চন্দ্ৰৰ আদি অসমীয়া চন্দ্ৰশিল্পৰ প্ৰতিভাৰণা কাৰিকৰসকলৰ কাৰো হাতত অমিত্ৰাক্ষৰ চন্দ্ৰই মাইকেলী স্থৰত ভোলানাথৰ কৃতিত্ব লভিব পৰা নাছিল । এইটো কিন্তু স্বীকাৰ্য যে এইবিধ চন্দ্ৰশিল্পৰ কাৰুকাৰ্যত ভোলানাথ ভেট্টৰ গুৰু মাইকেল যদুন্দনৰ অঙ্গণামী হ’ব পাবিলেও চৰিত্ৰ অঙ্কনত হলে ভেট্ট একোপধ্যে গুৰু গুচৰ চাপিব পৰা নাই ।

চৰিত্ৰ চিত্ৰণ পাশ্চাত্যৰ নাট-উপভাদ মহাকাব্যাদিৰ এটা অতি প্ৰয়োজনীয় অঙ্গ । এই বিষয়ত মাইকেল যদুন্দনে ভেট্টৰ চন্দ্ৰশিল্পৰ ‘পেৰেডাইজ

লষ্ট'ৰ* অল্পসৰণ কৰিছে। তেওঁৰ কাব্যৰ বাম-লক্ষণ-ইচ্ছাজিত-বিভীষণ আদিসকল বাগ্মীকীয় বা কৃত্তিবাগী বামায়ণৰ বাম-লক্ষণ-ইচ্ছাজিত-বিভীষণ হৈ থকা নাই। তেওঁৰ কাব্যত এই সকলোৱে ন-কণত ন-ন গুণেৰে বিভূষিত হৈ নৱ জীৱন লাভ কৰিছে। সেই চৰিত্ৰবোৰৰ কাৰ্য্যৱলীয়ে কবিৰ অভীষ্টাভুযায়ী নিজ নিজ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা অতৰ্কিতেই পাঠকৰ মনত আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰি হৃদয়ত সহানুভূতি, প্রশংসা, শ্রদ্ধা, অহুৰাগ আদি জগাই তুলিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

বাগ্মীকি বামায়ণৰ বামচক্ষু এজন্য সৰ্বজন নমস্ত প্ৰজ্ঞাবৎসল বজা। সীতাও এগৰাকী ক্ষত্ৰীয় বীৰাঙ্গনা। তেওঁলোকে মানুহ হৈও গুণৰ বলত অতিমানবত্ব লাভ কৰিছে আৰু জনপমাজৰ পূজাৰ্হ হৈছে। মাইকেল মধুসূদনৰ বামচক্ষু কিন্তু চিন্তা-ভয়-হিংসা-প্ৰতিহিংসাদি মানৱিক দুৰ্বলতাপূৰ্ণ এজন মানুহ। সীতাও তদুদ্বুদ্ধপ এটা আকৰ্ষণীয় স্ত্ৰীচৰিত্ৰ। ভোলানাথৰ বামচক্ষু ধীৰ, স্থিৰ, বীৰ; বামায়ণৰ বামচক্ষুৰ সৈতে তাৰ মিল আছে, অৱশ্যে বামায়ণৰ বজা বামচক্ষুতকৈও কোনো কোনো সময়ত অধিক কোতুক আৰু পৰিহাসপৰায়ণ। নহলে জানো তেওঁ নিশাচৰী শূৰ্ণনখাৰ নাৰীযুতি দেখি নিজৰ বংশগোঁৱৰৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ পৰিচয় দাঙি ধৰি—‘দিয়া তব পৰিচয়’ বুলি কৈয়ে উত্তৰলৈ বাট নাচাই একে উশাহে কবলৈ ধৰে—

“...উৰ্দ্ধশী মেনকা

কিছা তিলোত্তমা হবা; নহলে ক-সি

সম্ভৱে কি হেন কণ? নহলে, কি সাহে

ভ্ৰমিছা ইষোৰ বনে ভূমি, হুবদনি?”

তেনেকৈয়ে আকৌ লক্ষণৰ ওচৰত বাৰ্থকাম হৈ আহি যেতিয়া দ্বিতীয় বাৰ বামৰ ওচৰত তাই পতিত্ব ভিক্ষা কৰে তেতিয়াও—

“হাসিয়া বাঘৰ

নিৰীখি ক্ষুধী সীতা, কোতুক কৰিয়া

কহিলা, কি বোলা সতি! সপত্নী জইবে

বাহে বালা তব সহ। দিয়া অমুমতি।”

আকৌ আন এঠাইত তেওঁ সীতাকো কোতুক কৰি কৈছে—

*চৰিত্ৰ কিন্তু বিদ্রোহী হলেও নীচ বা শূৰ্ণবীৰ নহয়, বৰক বিদ্রোহী নেতাৰ সকলো গুণবাজিনে আকৰ্ষণীয়ভাৱে সুশোভিত।

“চৰ্কেৰে হোৱয় বংস, ডিঘ অচৰ্কেণে—
ন অৰ্কে তোমাত প্ৰিয়ে ! জনক বৰ্ণণে
পাইলৈ তোমাক অগুৰুপে ভূমিভলে ;
অস্ত সমুদ্ভূতা, সতি, অমানবী তুমি ।”

যদিও ভোলানাথ দাসৰ বামচন্দ্ৰই দৈৱবাণীৰ সহায়তহে বগত নৃশংক বধ
কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে তথাপি অগ্ৰত্ৰ তেওঁ বামায়ণৰ বীৰ বামচন্দ্ৰে—নিৰ্ভীক,
গম্ভীৰ, পৰাক্ৰমী, বংশগোবৰত গোবৰাধিত আৰু কৰ্তব্যপৰায়ণ ।

‘সীতাহৰণ’ৰ সীতা লাক্ষ্মী, ভীতা, পৰাশ্ৰয়ী, ‘জনমভূখিনী’ সীতা—পতিৰ
কায়াৰ ছায়া স্বৰূপ । তেওঁ নিজেও স্বামী বামচন্দ্ৰক কৈছে—

“স্বৰ্ধাকুলে স্বৰ্ধ্য ভূমি ; স্বৰ্ধ্যকৰদানে
উজ্জল যি চন্দ্ৰ, মোৰ জন্ম তাৰ কুলে ;”

সেইবাবেহে ভীতা হৈও তেওঁ বামচন্দ্ৰই যেতিয়া ‘নিৰ্ভয়ে দেৱৰ সঙ্গে জ্বন্দব
কন্দৰে’ থাকা বুলি কৈ পৰ্ণকুটীৰ ত্যাগ কৰি পৰ্বতৰ কন্দৰত থাকিবলৈ কৈ
বগলৈ যাবলৈ ওলাইছিল—তেওঁ তেতিয়া কব পুৰিছিল, তাকো এবাৰহে কব
পাৰিছিল—

“নায়াইবো দুবে কান্ত, বহিবো সমীপে
তোমাৰ ; বহিবো এই কুটীৰ ভিতৰে ।”

ভোলানাথৰ সীতাৰ অন্তৰত নজনা কথা জানিবৰ কাৰণে কোতুল বৰ
প্ৰৱল । তেওঁ কুটীৰত স্বামী বামচন্দ্ৰৰ লগত থকা সময়তো প্ৰশ্ন কৰিছিল—কিছু-
মান প্ৰাণীৰ যে শিং আছে আন কিছুমানৰ নাই কিয় ? কিছুমান প্ৰাণী যে অগজ,
বাকীবোৰ নহয় কিয় ?—ইত্যাদি । বান্ধীকি বামায়ণত ফুল তুলি থাকোঁতেহে
সীতাই মায়া হৰিণ দেখিছিল । দুৰ্গাবতী বামায়ণত বামৰ লগত পাশা খেলি
থাকোঁতে দেখিছিল ।

ভোলানাথৰ সীতা চৰিত্ৰত অসমীয়া সাধনী গৃহিণী এজনীৰ অনেক গুণ লক্ষ্য
কৰা যায় । তেওঁ দেৱৰ লক্ষণৰ কাৰ্যৰ প্ৰশংসা কৰি পতি বামচন্দ্ৰক কৈছে—

“তাজি বীৰ জননী বগিতা
ৰাজ্যভোগ, তব হেতু আসিয়াছে বনে ;
ৰাজিত বক্ষক হোৱে, দিবসে কিদৰ ,
এনে ভ্ৰাতৃভক্তি, প্ৰভু, বিবল ভুবনে ।”

এনে এগৰাকী শান্ত হৃদীয়া মাতৃভূগ্যা ৰমণীয়েও লক্ষণক বায়ৰ অৰেণত
নোবোৱাত দুৰ্বাক্য ব্যৱহাৰ কৰিছে । সেইটোৱে তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত টোকা

পেলায় বুলি ভাবি কবিয়ে সেই কাৰ্যৰ দোষ খলনৰ কাৰণে কাব্যত সব্বতীক সহায় লৈছে।

বৰণ বিতীৰিকা দেখি বণ চলি থাকোতে ভাব মাজতে ‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰ সীতাই এবাৰ—“ভাষা বন্ধসহ বাদ ; চলা বন পৰিহৰি, নাই কাৰ্য্য সমবত” বুলি বণ এৰি গুচি যাবলৈও বায়ক উপদেশ দিছিল। আনকি এবাৰ তেওঁ যুদ্ধবত “সেনাৰ কলকলি, অস্ত্ৰাৱলীৰ ঝনঝনি, অবিবাক্ত নাদ” শুনিয়া ইফালে বৰত ‘কুটীৰে মৃচ্চি তা সীতা’ হৈছিল।

‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰ লক্ষণৰ চৰিত্ৰ আৰু বেছি নিশ্চয়, নিশ্চয় আৰু স্পষ্টাৰ্থগীয়া। উল্লেখযোগ্য কাৰ্য আৰু স্তম্ভবিবলগীয়া বচন তেওঁৰ নাই বুলিবই পাৰি। মায়াহৰিণ দেখাৰ সময়ত তেওঁ এবাৰ মাত্ৰ ককায়েক বামচন্দ্ৰক উপদেশ দি কৈছিল যে সি কোনোবা বান্ধুসৰ মায়া ; তাক অহুসৰণ নকৰাই ভাল।

বাৱণৰ কাৰ্যতো বাজোচিত ব্যৱহাৰ আৰু বীৰোচিত কাৰ্য কমেই লক্ষ্য কৰা যায়। কাব্যৰ বাৱণ লম্পট, কামুক আৰু ভীক। তেওঁ ইমানে ভীক যে বণ-স্থলীত হতাহত সৈন্তৰ দৃশ্য দেখি—“স্তম্ভিত অন্তবে

গুণিলা, এতেক বল ধৰয় বাঘৰ !

নোহেতো সামান্ত নৰ ! বংশ বান্ধুসৰ

অস্তিলে সমূলে এই দণ্ডক অৰণ্যে !

কি সাহে জোকাবোঁ হেন অভুল প্ৰতাপী

সমৰ-কুশল বীৰ বিধু অবতাৰ

বয়ুপতি ?”

সিমানেই নহয়, জানকীক হৰণ কৰি তেওঁ যেন ঠিক কাম কৰা নাই আৰু বণস্থলী এৰি লতাপূবলৈ পলোৱাই প্ৰেয়ঃ হব সেই পৰ্যন্ত চিন্তা কৰিছিল—ভাগ্যে আশাদেৱীয়েহে তেওঁক পুনৰ উজ্জীৱিত কৰি সেই সময়ত “সীতা লাভ হব তব অৱস্তা অল্পে” বুলি বণত প্ৰবৃত্ত কৰাইছিল।

“নাচাহো জানকী : পৰ ৰমণী হৰণে

নাহি কাম ; চলি যাওঁ ঘূৰি লতাপূবে।”

এনে দুৰ্বল বাৱণৰ কল্পনা মাইকেলবতো হবই নোৱাৰে, বামাৱণতো পোৱা নাযায়। ভোলানাথৰ বাৱণ ভীক আৰু কিছু পৰিমাণে ধৰ্মতীকও। সীতাহৰণৰ কাৰণে একে একে তেওঁ দুবাৰ দেৱতাৰ ৰূপা ভিঙা কৰিছে। বাবীচৰ লগত সীতাহৰণৰ উদ্দেশ্যে ৰখত যাওঁতে তেওঁ মহামায়া দুৰ্গাক স্তুতি কৰিছিল আৰু ভগৱতীয়েও যেন তেওঁৰ স্তুতিত ডুই হৈ “ভাষা” বুলি বৰ দান কৰিছিল।

“বারণ ভোমার দাস, দানব-দলনি !
 প্রার্থে পদে কবপুটে ; পূৰ্ণ কৰা আশা ।
 দিয়া বৰ হে বৰদে ! বাহা সিদ্ধি যেন
 হোৱে, সাধি, ই বন্ধৰ । বয়সী-বন্তন,
 সীতানাথ—পাৰ্বে। যেন কৰিবে হৰণ
 অক্লেপে ।’ কৈলাস শিবে হাসি হৈমৱতী
 হৰপ্ৰিয়া, দিলা বৰ ‘ভৰাণ্ড’ বুজিয়া ।”

দেৱীৰ বৰত বারণে সীতাহৰণ অভিযানত সিদ্ধি লাভ কৰিলে । তেওঁ
 পুষ্পক বৰত আকাশেদি সীতাক হৰণ কৰি লৈ গ’ল । সীতাই ক্ৰোধত বারণক
 অভিষাপ দিবলৈ ধৰিলে । সাধৱী সতী সীতাদেৱীৰ অভিষাপত ভক্ত বশাননৰ
 কৃৎকল্প উপস্থিত হ’ল । তেওঁ তেতিয়া তেওঁৰ ইষ্টদেৱতা দেৱাদিদেৱ মহাদেৱক
 বৰষ ওপৰতে অভীষ্ট সিদ্ধিৰ কাৰণে এইদৰে স্তুতি কৰিছিল—

“যদি নোহে কৃপা তব এই দাস হেতু,
 বুধা ভক্তি আৰাধনা পদাশুজ্ঞে’তব
 নিয়ত ভূতাব তব ; বুধা তেষ্টে, প্ৰভু,
 ভোলানাথ দাস মোক বোলে সৰ্ব্বজনে ।
 তব কোপানলে পুড়ি অনঙ্গ অনঙ্গ
 হইছিলে ; কি যে ভাগ্য, লভিয়া মৰণ,
 পাইলে জীৱন পুনঃ । পীড়ে দাসে এবে
 তব বিপু, বিপুল্লয় ! কবিও ককণা
 কিঙ্কৰক কায়মনে ত্ৰিপদে অপিত
 নিয়ত । হে নীলকণ্ঠ ! নীলাকায়ে মম
 শোভে যেন হেমময়ী ই নাৰী-মালিকা ;
 ভজ্যে যেন তব ভূত্যে সীতা সীমন্তিনী ।”

মুঠতে কাব্যত মহাবীৰ বারণৰ বীৰত্ব আৰু দাত্তিকভাতকৈও ভক্তি আৰু
 ভীকভাহে অধিক প্ৰকট ।

কাব্যত মল্লোদবীৰ চৰিত্ৰৰ গুণবাহি স্পষ্টকৈ ব্যক্ত হবলৈ হুৰিধা নোলাল
 যদিও বিধিনি কথা তেওঁৰ মুখেদি ওলাইছে, সেয়ে তেওঁৰ পতিপ্ৰাণ মনৰ স্পষ্ট
 সাক্ষ্য দিয়ে । লঙ্কেশ্বৰৰ দৰে বজ্জাই যদি বীৰবাহ মেঘনাদৰ দৰে পুত্ৰ, কৃতকৰ্ণ-
 বিভীষণৰ দৰে ভ্ৰাতৃ আৰু মল্লোদবীৰ দৰে পত্নীৰ বৰ্তমানত এই বয়সত পবিত্ৰ-
 হৰণৰ কাৰণে উত্তত হয়, তেনেহলে “কি কহিব জিজ্ঞাস্তে হেন পাণাচাবে”—

ইয়াকে ভাবি তেওঁ লাজত অধোমুখ হৈ থাকোঁতে হঠাৎ নল-কুবেবৰ অভিলাপৰ কথা তেওঁৰ মনত পৰিল।

“কামাকুল পতি যদি কৰে বলাৎকাৰ
জানকীক ; আছে নল কুবেবৰ শাপ
যটীবেক বলাৎকাৰ বমণে-মৰণ।”

তেওঁ অস্থিৰ হৈ পৰিল—বিধাতাৰ ওচৰত পতিদান ভিক্ষা কৰি অবনত শিবে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে—‘মহামতি যেনে নোহে ভ্ৰম-মতি।’ দেৱী-মন্দিৰলৈ গৈ পতিৰ মঙ্গলৰ বাবে ‘আবাধিলা সতী সতী পদাৰুজে।’ তেওঁৰ মনত ঘনাই দুখ উপজিছিল ইয়াকে ভাবি—“কৃষ্ণ-মুখ কাম-দাস বাজা

পবিত্ৰী হৰিবে গলা উন্নত অন্তৰে।

* * *

“ধুবত তনয়গণ, বান্ধক্য বয়সী

বন্ধোবাজ, তেওঁ লাজ নাভাবিলা মনে।”

কাব্যৰ শূৰ্ণগথা বা শূৰ্ণগথী এজনী চঞ্চলা নিশাচৰী ; টাটক-নাটক আৰু চৰিত্ৰহীনা দম্পতী। মিছা-বেশ্যৰ কাৰণে তাইৰ অকণো দ্বিধা-সন্দেহ নাই। য’তে যিটো কাৰ্য্যকৰী হ’ব বুলি ভাবিছে তাতেই তাই সেইদৰে সঁচাকে মিছা আৰু মিছাকে সঁচা কৰি দেখুৱাইছে। লক্ষণৰ হাতত নাক-কাণ কটা খেদাই তাই গৈ খব-দুষণৰ আগত তাৰ কাৰণ এক ধৰণে বৰ্ণাইছে—বায়ণৰ আগত গৈ অগ্ৰ এক ধৰণে বৰ্ণাইছে। খব-দুষণৰ আগত কৈছে—

“বয়সী স্বভাব—

বয়সীৰ সঙ্গ লাভ বাঞ্ছয় বয়সী,

নদী সঙ্গ নদী যথা ; চলিলো হৰিষে,

দেহি কৃষ্ণসীৰ পাশে, কৰিবে সন্মায়।”—

ময়ো সীতাক দেখি তেওঁৰ লগত কথা পাতিবলৈ যাওঁতে ‘আদৰি তোলোতে ফুল হাতে হল ফুটে’ হ’ল—সেয়েহে মোৰ আজি এই দশা। ‘বিনা অপৰাধে মোক নিৰ্দ্ধম মানৱে এই দুৰ্দশা কৰিলে।’ [উপৰোক্ত ঘটনাৰ বৰ্ণনা বায়ণক দিওঁতে তাই কৈছিল যে সীতা নামধাৰী অপকৃপ কণৱতী নাৰী এজনীক বনৰ মাজত লগ পাই—

“কৰিবে মহিষী তব লক্ষ্যপুৰেখৰী

(যাক যিহে শোভে) মনে আলোচি চলিলে।

কুটীৰ সন্মীপে। কিন্তু বিড়ম্বিলা বিধি

বীবেজ ! নাসিকা কৰ্ণ কাটিলা লক্ষণে ।’
 ‘বাজভয়ী অঙ্গহীনা, ভূমণ্ডল মাজে
 বহিল অধ্যাতি ইটো ; হাসিব বাসব—
 শত্রু তব, বাসবাৰি । কিয় অভাগিনী
 নমবিল সিদিনতে তপস্বীৰ হাতে ।’—ইত্যাদি ।

শূৰ্পণখাৰ উচটনি সীতাহৰণৰ অন্ততম কাৰণ ।

ভোলানাথৰ মাৰীচ মন্ত্ৰগাত নিপুণ ব্ৰতাচাৰী, সত্যনিষ্ঠ বান্ধৱ-তাপস ।
 মাতৃ ভাড়কাক বাঘচক্ৰই বধ কৰিছিল যদিও তেওঁ বাঘভক্ত । তেওঁ এবাৰ
 নহয় দুবাবো বাৰণক বৈদেহী-হৰণ ত্ৰুড়িবপৰা বিবত থাকিবলৈ মুক্তিপূৰ্ণ উপদেশ
 দিছিল । তেওঁৰ মতে ‘শ্ৰীৰাম লক্ষণ বিষ্ণু অংশে অৱতীৰ্ণ’ বাৰণে তাৰ
 উত্তৰত কৈছিল—“নীচ নৰে বিষ্ণুজ্ঞান ! যেন কাঁহক কাঞ্চন” বোধ । মাৰীচে
 তেতিয়া সীতা-সন্ন্যাসৰ সময়ত হৰধনু দাঙিব নোৱাৰি মিথিলাত তেওঁৰ কি লটিঘটি
 হৈছিল আৰু বামে কেনেকৈ হেলাবন্ধে হৰধনু ভঙ্গ কৰি সীতাক লভিছিল,
 কেনেকৈ বামে পৰশুৰামৰ দৰে বীৰৰ দৰ্পচূৰ্ণ কৰিছিল, আৰু পাণ্ডৱৰশনৰ দ্বাৰাই
 অহল্যাক মুক্তিদান কৰিছিল আদি কথা বাৰণৰ স্মৃতিগোচৰ কৰাত তেওঁ মুক্তিভ-
 মাৰীচক বলে নোৱাৰি কৈছিল—

“বিধানিৰৌ, ত্ৰুতিদণ্ড শত্ৰুক তথাপি ;
 হৰিৰো বনিতা তাৰ,—অমূল্য বতন—
 মণি বিনে ফণী যথা, জল বিনে মীন,
 বামৰ সি গতি হোক ।”

তথাপি মাৰীচক সৈমান কৰিব নোৱাৰি—“কৰিৰৌ ই অস্ত্ৰে তোৰ মস্তক ছেদন
 —বে ভণ্ড তপস্বি !” বুলি বাৰণে ভৰোৱাল তুলি উগ্ৰমূৰ্তি হৈছিল । তাকে
 দেখি মাৰীচে মনৰ মাজতে প্ৰশ্ন কৰিছিল ‘ই পাপ দেহব—পতন কুশল শিৱ ;
 কিন্তু কাৰ হাতে ?—বাম কি বাৰণ ?’ উত্তৰ তেওঁ শীঘ্ৰেই পালে :

“লঙ্কেশ্বৰ আজ্ঞা পালি হিংসিলে বাঘৰে,
 ষিকৰ্ণ সাধন হব, বাজাজ্ঞা পালন ;
 মুক্তি লাভ বাম হাতে, বৈকুণ্ঠ বসতি ।”

শেষত তেওঁৰ বৈকুণ্ঠ বসতিয়েই হ’ল—বামৰ শৰত মাৰীচে প্ৰাণ এৰিলে ।

মাৰীচ অকল সত্যসন্ধ ধৰ্মনিষ্ঠই নাছিল—অদেহ হিতৈষীও আছিল ।
 আকাশ পৰ্য্যন্ত বাৰণৰ পুষ্পক স্বৰূপ গতি কৰোঁতেও তেওঁ জয়হুঁমি স্বৰ্ণলঙ্কাৰ

কালে শেষবারলৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি 'শেষ দেখা অমম পুত্ৰ—আশিষি বিদায়
তাক কৰিও জননি' বুলি আকাশবৰণৰাই প্ৰগতি জনাইছিল।

'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ দেৱভাসকল ভীতু আৰু কুটনীতি পৰায়ণ। সীতা-
হৰণৰ দ্বাৰা শত্ৰু নিধন হব বুলি জানি তেওঁলোকে সীতাহৰণৰ দৰে দুৰ্ভাৰ্য্যতো
বাৰণ, মাৰীচ আদিক সহায় কৰিছে। এইদৰে 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ চৰিত্ৰবোৰে
ঘটনা প্ৰবাহ অব্যাহত ৰাখিবৰ কাৰণেহে নিজ নিজ কৰ্তব্য বধাবীতি পালন কৰি
গৈছে—কোনোটোৱে 'শ্বে মহিম্বি' গৌৰবোজ্জ্বল হৈ দেদীপ্যমান আৰু আকৰ্ষণীয়
হব পৰা নাই।

ভোলানাথ দাসৰ 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ মূল কাহিনী ৰামায়ণৰে মূল কাহিনী,
এক কথাত—সীতাহৰণ। সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণত সাতোটা কাণ্ড থকাৰ দৰে
ইয়াত সাত কাণ্ড নাই; কিন্তু সাতোটা সৰ্গ আছে। ই মহাকাব্য নহয়, ই
এক প্ৰকাৰ কাহিনী কাব্য: খণ্ড কাব্য। 'মেঘদূত' বা 'কুমাৰসম্ভৱ'ক যি
অৰ্থত, খণ্ডকাব্য বোলা হয়, ইও সেই অৰ্থৰ খণ্ডকাব্য। পুৰণি কবি আৰু
নাট্যকাৰসকলে একো একোটা পৌৰাণিক কাহিনীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়ে নিজ
নিজ কবিত্ব আৰু প্ৰতিভা খটাই নতুন কাব্য বা নাটকৰ সৃষ্টি কৰিছিল। নাট্যাচাৰ্য
খেজুগীয়েৰ বা মহাকবি কালিদাস—কোনো এই পুত্ৰৰ বহিভূত নহয়। বঙ্গীয়
কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তয়ে পুৰাণ ৰামায়ণ আদিৰ কাহিনীকে নতুন
দৃষ্টিকোণৰপৰা চাই তাত নতুন ৰহণ দি নতুন ৰূপত নতুন ছন্দত 'ভিলোক্তমা
সম্ভব কাব্য', (১৮৫২ চন) 'মেঘনাদ বধ কাব্য' (১৮৬১ চন) আদিৰ দৰে ৰমণীয়
কাব্য ৰচনা কৰিছিল। বাংলা ভাষাত নতুনকৈ প্ৰবৰ্তন কৰা তেওঁৰ অমিত্ৰাক্ষৰ
ছন্দৰ 'মেঘনাদ বধ' কাব্যৰ আকৰ্ষণ আৰু জনপ্ৰিয়তা সেই সময়ত ইমানে প্ৰবল
হৈ পৰিছিল যে তাৰ নতুন ছন্দৰ প্ৰচণ্ড চোৱে বাংলা ভাষাৰ পাৰ ভাঙি আহি
অসমীয়া কবি ৰমাকান্ত চৌধুৰী আৰু ভোলানাথ দাসকো উনবিংশ শতিকাৰ
সপ্তম দশকৰ ভিতৰতে বুৰাই পেলাইছিল। তাৰেই ফলত চৌধুৰীয়ে 'অভিমন্যু
বধ' কাব্যত আৰু ভোলানাথ দাসে 'সীতাহৰণ কাব্য'ত তাৰ বধাবথ অনুশীলন
কৰে। এই শিতানত ভোলানাথ দাসৰ 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ আখ্যান পুৰ্ণিত্ত
কবিৰ কৃতিত্ব আৰু মৌলিকত্বে আমাৰ আলোচ্য বিষয়।

ছন্দত ভোলানাথ দাসে কাব্যৰ আবৃত্তি কৰি মধুসূদন দাসক অলুপৰণ
কৰা বুলি সন্দেহীকৃত জনাইছে—

“—সেই ৰামায়ণ শীত

পাইবো ব্যক্তিহো আশিষি বৃদ্ধ অকিকন

অমিত্র-অক্ষৰ ছন্দে, হে বাত: বাগ্‌দেবী !

যি ছন্দে গাইলা বহু মধুময় গীত

তব অঙ্গগ্ৰেহে অতি প্ৰিয় পুত্ৰ তব

শ্ৰীমধুসূদন বন্দকবিকুলমণি ।”

মাইকেল মধুসূদনে তেওঁৰ কাব্যৰ আখ্যানবস্তু সংগ্ৰহ কৰিছিল লোকবস্তুক বাংলা কৃতিবাসী বামায়ণৰূপৰা। ভোলানাথ দাসে কোমলৰ বামায়ণৰূপৰা তেওঁৰ কাব্যৰ ঘটনাবস্তৱৰ জঁকা বুটলি লৈছিল কোৱা টান। নিজে তেওঁ ক’তো তাক প্ৰকাশ কৰা নাই। এনে স্থলত মূল বাস্তৱিক-বামায়ণৰ আখ্যান-বস্তুৰ লগত সৰ্ব্বত্র বাধি এই কাব্যৰ বিষয়বস্তু বিচাৰ কৰাটোৱে সৰ্বীচীন হ’ব যেন পাওঁ, কিয়নো অসমীয়া কন্দলী বামায়ণো বাস্তৱিক-বামায়ণৰ প্ৰায় অজ্ঞপ্ত অজ্ঞবাদ।

‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰ সাতোটা সৰ্গৰ প্ৰত্যেকৰে বিষয়বস্তু চমুকৈ হ’ল :
 প্ৰথম সৰ্গ—পঞ্চৱতী বনত থকা কালত বাম-লক্ষণ-সীতাৰ সন্মুখলৈ এদিন নিশাচৰী শূৰ্পণখাৰ আগমন : কথোপকথন : শূৰ্পণখাৰ সীতাভক্তিৰ প্ৰয়াস আৰু লক্ষণৰ দ্বাৰা তাইৰ নাসা-কৰ্ণ ছেদন ; দ্বিতীয় সৰ্গ—শূৰ্পণখাৰ বিলাই-বিপত্তিৰ কথা শুনি খব-দূষণৰ বণোত্তম আৰু বণত হুয়োৰো সঙ্গী বাকসমুদয়ৰ নিধন ; তৃতীয় সৰ্গ—লঙ্কাত শূৰ্পণখাৰ মূখত খব-দূষণৰ মৃত্যু সংবাদ আৰু সীতাৰ কপৰ বৰ্ণনা শুনি বাৰণৰ সীতাহৰণৰ সংকল্প গ্ৰহণ ; চতুৰ্থ সৰ্গ—মাবীচমজ্জণা ; পঞ্চম সৰ্গ—লঙ্কাত শূৰ্পণখাৰ নাসাকৰ্ণ ছেদনৰ কাহিনী সম্পৰ্কে বাকসমকলৰ মাজত নানা ধৰণৰ লঘু আলোচনা ; ষষ্ঠ সৰ্গ—দেৱভাসকলৰ ভীতি-বিজ্ঞানতা আৰু সীতাহৰণত বাৰণৰ মৃত্যু নিহিত থকা বুলি শুনি মাবীচ আৰু সীতাক সেই কাৰ্যত সহায় কৰিবলৈ ক্ৰমে মায়ী আৰু সৰস্বতীক প্ৰেৰণ ; সপ্তম সৰ্গ—মাবীচৰ মায়ামুগ কপ ধাৰণ আৰু বাৰণৰ দ্বাৰা সীতাহৰণ।

উপৰোক্ত সাতোটা সৰ্গ বৰ্ণনা কৰোঁতে কবি ভোলানাথ দাসে দেখেদেখকৈ অনেক ঠাইত মূলৰূপৰা আঁতৰি গৈ কাল্পনিক উপকথাও কাব্যত সংযোগ কৰিছে। বিশেষকৈ পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ সৰ্গ সাদোপাদো কবিৰ নিজা সৃষ্টি। এই সংযোগবোৰে কাব্যৰ বিষয়বস্তুত বহু চৰাইছে বন্ধিও কোনো কোনো ঠাইত এইবোৰে মূল ঘটনাবস্তৱ লগত নিমজ্জ হৈ যিহি নোবোৱাত পাঠকক কেৱল নাটকত দিয়াৰ দৰে লঘু কোঁহুল মাজ (comic relief) যোগাইছে, যেনে, পঞ্চম সৰ্গৰ শূৰ্পণখাৰ নাসাকৰ্ণ ছেদন সম্পৰ্কীয় লঙ্কাত ছোৱা লঘু আলোচনাবোৰ। তেনেকৈয়ে মায়ী মায়াবী মাবীচক আৰু সৰস্বতীয়ে সীতাৰ কৰ্ত্তব্য বিত্তি লৈ সীতাহৰণত সহায় কৰা ; বাৰণৰ বন্ধৰ পতি দেৱিয়ে ভ্ৰম কৰি তদন্ত আৰু-

গোপনকাৰী স্থগ্ৰীৱৰ পলায়ন ; নাৰদৰ শাপত অগ্নি আৰু বৰুণে আহি মৰতন্ত কলকাৰধানাত মানুহৰ সহায় হৰলগীয়া হোৱা ইত্যাদি কাহিনীবোৰ গল্পবস্ত্তৰ অপবিহাৰ্য অঙ্গ নহয়। সম্ভৱতঃ মূল ঘটনাৰ পৰিজ্ঞাতাত আঘাত পৰাৰ ভয়তে ধৰ্মপ্ৰাণ কবিয়ে কাব্যৰ ঘটনাস্থষ্টি আৰু তাৰ বিবৰ্তনত ক'তো বলিষ্ঠ সংযোগ দিব পৰা নাই। এই বিষয়ত মাইকেল মধুসূদন অধিক স্বাধীন আছিল আৰু সেইবাবে তেওঁৰ চৰিত্ৰ স্থষ্টিও অনবদ্য। কাব্যৰ কাহিনী বৰ্ণনাত কোন সৰ্গত ক'ত কেনেকৈ কবি ভোলানাথ দাসে মূলৰপৰা ফালৰি কাটিছে তাক আৰু অলপ ওচৰলৈ গৈ পৰীক্ষা কৰি চোৱা যাওক।

ৰামায়ণৰ নিশাচৰী শূৰ্গধাৰ নাক-কাণ কটা যোৱাৰ কাহিনীতে ভোলানাথৰ সীতাহৰণ কাব্যৰ বিষয়বস্ত্তৰ সূত্ৰপাত হৈছে। 'সীতাহৰণ কাব্য' মতে—ৰাম, সীতা আৰু লক্ষ্মণে গোদাবৰী তীৰৰ দণ্ডকাৰণ্য বা পঞ্চৱটী বনত পৰ্ণকুটীৰত বাস কৰি থকা সময়ত এদিন বাতিপুৰা লক্ষ্মণ গৈছিল আহাৰৰ কাৰণে ফলমূল বিচাৰি, ৰাম-সীতা আছিল ঘৰত : ঘৰত মানে হাবিৰ মাজৰ পৰ্ণকুটীৰৰ সন্মুখত। পতি-পত্নী দুয়ো নানা প্ৰকাৰৰ আলাপ-আলোচনা কৰি আছিল। কথাৰ মাজতে তেতিয়া সীতাই ৰামক এটা এটাকৈ দুটা নজনা কথাৰ সম্ভেদ স্থিলে : প্ৰথমটো হ'ল—কিছুমান পশুৰ শিং আছে আনবোৰৰ নাই ; কিয় ? দ্বিতীয়টো—কোনো কোনো প্ৰাণী দেখোন 'ডিহ'ৰপৰা জন্মে আৰু আনবোৰ পোনে পোনেই উপজে। কিয় ? কাৰণ কি ? ৰামে উত্তৰত কৈছিল, "প্ৰিয়ে, আত্মৰক্ষাৰ কাৰণে মানুহে হাতেৰে ধনুৰ্ৰাণ, শূল-শেল আদি নানা অস্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে, কিন্তু পশুৱে নোৱাৰে।"

“সিহেতু বিধাতা

কাকো নথ-দন্ত, কাকো শিৰে-শৃঙ্গধ্ব,

দিছে অস্ত্ৰ পৰিবৰ্তে আত্মৰক্ষা হেতু।

নথ কিম্বা দীৰ্ঘদন্ত আছে যিসবৰ,

সিসবৰ শৃঙ্গ নাই ; পুনঃ যিসবৰ

পদত খণ্ডিত খুঁড়, আছে শৃঙ্গ শিৰে।

মৃষিক, বিড়াল, শশা, কুকুৰ, শৃগাল

শাদ্দুল, ভল্লক, সিংহ আদি চতুৰ্দলী

নথী হেতু, শৃঙ্গ নাই ; ছাগল হৰিণ

গো মহিষ আদি ধৰে ফাড়া খুঁড় পদে।

সিহেতু লিসৰ শিৰে শৃঙ্গৰ স্বজন।

যদিও পৰ্জিত অথ হোৱে খুড়পদী

অবতিত খুড় কিছ : অপূৰ্ণী নিহেতু ।”

বামৰ কথাখিনি তিনি বুদ্ধিমতী ছাত্ৰীয়ে কোৱাৰ দৰে সীতাই ক’লে,
“ভেনেহলে এভেদৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিয়া যায়—অপূৰ্ণী নথী, পূৰ্ণী খুড়পদী ।
মোৰ এতিয়া দ্বিতীয় প্ৰশ্নটো হ’ল—কোন প্ৰাণী একজখী, কোন প্ৰাণী
বিজ্ঞ ?”

ভাৰ্ঘা জানকীৰ কোতুহল নিবাৰণৰ কাৰণে বামে ক’লে যে যিবোৰ জীৱই
জীভেৰে চৰ্ণ কৰি আহাৰ খায় যিবোৰৰ জ্ঞান এবাৰতে হয় ; চৰ্ণ নকৰাকৈ
গিলি আহাৰ খায় যিবোৰক,—

“সিসবে প্ৰসব

কৰে খণ্ড । অথ, নৰ, বানৰ, বাহুলী

গো মহিষ আদি প্ৰাণী কৰয় চৰ্ণ

আহাৰ ; সিহেতু বৎস জন্মে সিসবৰ ।

মৎস্ত সৰ্প বেং আদি, আৰু পক্ষী জাতি,

চৰ্ণ নকৰি ভক্ষ্য গিলি মাত্ৰ খায় ;

প্ৰসবে সিহেতু ডিৰ চিত্তবিনোদিনী—।”

সীতাই হাঁহি ক’লে, “তাৰ মানে ভেনেহলে—‘চৰ্ণ হোৱৰ বৎস, ডিৰ
অচৰ্ণে’ সীতাই দিয়া এই শ্লোক তিনি বামে তেওঁৰ খুঁতৰিত ধৰি কৈছিল, “সেই
শ্লোক কিছ ‘ন অচে তোমাত প্ৰিয়ে’ অৰ্থাৎ ‘ভূমিও অণু-সজ্জতা ; তথাপি সেইটো
তোমাত নাখাটে ।’ বামৰ তেনে কোতুৰ-বাক্যত সীতা ‘ঈষদ লজ্জিতা’
হৈছিল ।

জুয়ো এনে ধৰণে এইবোৰ আমোদজনক কথা পাঙালিয়াই থাকোঁতে লক্ষণে
(প্ৰাতঃ ভোজনৰ বাবে) হাবিৰপৰা পকা কল-হুল আনি তেওঁলোকৰ আগত
থলেহি ।

নকলেও হব যে বামাৱগত বাম-সীতাৰ এই কথোপকথন নাই । ই
জীৱবিশ্ৰুতিবিষয়ক জ্ঞানৰ প্ৰতি অল্পবল্ৰ অসমীয়া কবিৰ নতুন কল্পনা । এনে
ধৰণৰ বিজ্ঞানসন্মত যুক্তিৰ কথোপকথনে কাব্য-কাহিনীৰ স্বৰ্ণ মৌলৰ কোনো
প্ৰকাৰে হানি কৰা নাই । সি যি নহওক, বাম-সীতাই কৃত জ্ঞানক যথুৰ
বচনেৰে আগুৱায়িত কৰি ক’লে, “পাইছা বীৰেন ক্ৰেণ ; বাই তব পূৰ্বে বিজ্ঞানো ;
অবীৰ-প্ৰম দ্ৰাতি হোক হুম ।” লক্ষণেও তাকে কবিলে ।

ঠিক এনে সময়তে—“দুটা নিশাচরী এক, পঞ্চরটী বনে
হলা উপনীতা আসি—বাম শূৰ্ণখা,
লঙ্ঘন বারণ-ভয়ী, নিকষা-নন্দিনী ।”

মূল বাঙ্গালীক বামাঙ্গণ মতে কিন্তু—পঞ্চরটীবনত গৃধ্ববাজ অটায়ুক বিদায় দি
বাম-সীতা দুয়ো কুটীৰৰ সন্মুখত বহি জিৰণি লৈছে ; লঙ্ঘণেও নিজৰ পঁজালৈ
গতি কৰিছে ; এনে সময়তে বনত অৱলীলাক্ৰমে ভ্ৰমি ফুৰোঁতে স্বেচ্ছাচাৰিণী
নিশাচরী শূৰ্ণখাই তেওঁলোকক অকস্মাৎ দেখা পায়। স্তম্ভদৰ্শন বীৰ
বামচন্দ্ৰৰ ‘অপূৰ্ব ভুবনমোহন’ ৰূপত তাই মুগ্ধ হ’ল আৰু বামক কেনেকৈ পত্নীৰূপে
পাব পাৰে তাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে।^১ ভাবিচিন্তি তাই তেতিয়া মায়ী ধৰি
এজনী চিত্তবিনোদিনী ৰূপহী ৰমণী হৈ বাম-সীতাৰ সন্মুখত দেখা দিলেহি।^২

তেতিয়া শূৰ্ণখা আৰু বাম—দুয়ো দুয়োৰে পৰিচয় ললে। শূৰ্ণখাই বামৰ
ওচৰত আত্মনিবেদন কৰি পোনেই তাইৰ অন্তৰত জ্বলি উঠা কামানলৰ কথা
কৈ তাইক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰস্তাব দাঙি ধৰাত বামে তাইক দুচৰিত্ৰা
বুলি জানি বহুত কৰিবৰ কাৰণে কলে যে তেওঁ কৃতদাৰ আৰু সঙ্গীক ; তেওঁৰ
অমুজ ভ্ৰাতৃ লঙ্ঘন কিন্তু অকৃতদাৰ, অবিবাহিত—“তুমি ভাৰ্যা হোৱা তাৰ ;
সমানে সমান ৰূপ হোক সন্মিলিত।”

শূৰ্ণখা এইবাৰ লঙ্ঘনৰ ওচৰলৈ গ’ল আৰু তেওঁৰ ওচৰতো গৈ সেই একে
প্ৰস্তাৱকে দাঙি ধৰিলে। লঙ্ঘনে কোতূহলপূৰ্ণ চলাহী কথাৰে বুজনি দি তাইক
কলে যে তেওঁৰ লগ লাগিলে শূৰ্ণখাৰ একো লাভ নহব ; তাই বোৱেক
সীতাৰ ক্ৰীতদাস হৈহে কাল কটাব লাগিব। তাতকৈ পোনে পোনে গৈ
বামচন্দ্ৰৰ লগ লোৱাটোহে উত্তম কথা হব। বামচন্দ্ৰই তাইৰদৰে স্তম্ভবী গাভৰু
এজনী পত্নীৰূপে নলৈ নোৱাৰে।

এইবাৰ তাই পুনঃ বামৰ ওচৰলৈ গৈ বামৰ লগত কথা পাতি বুজিলে যে
বামে তাইক গ্ৰহণ কৰিব খোজেই ; কিন্তু সীতাহে তাইৰ বামশ্ৰাণ্তৰ পথৰ
বিয়্যকৰ কটক। তাকে ভাবি তাই চকুৰ পচাবতে ভয়ঙ্কৰী ৰূপ ধাৰণ কৰি
মুখ মেলি সীতাক খাবলৈ খেদি গ’ল। কন্দলী বামাঙ্গণত কোৱা আছে—

১ স্তম্ভদৰ্শন মহাসঙ্ঘঃ পাৰ্শ্বব্যাঘ্ৰনাৰিতম্।

কামভাবসমাবিষ্টা দুটা বামচৰিত্তৱৎ ৷—অবগ্যাকাণ্ড

২ সাত্ত্বিক মহাবাহুঃ ভূষা বৈ কামকপিণী।

ব্ৰীহতাকাঃ পুৰুষত্ৱা সন্মিতং বাক্যমব্ৰবীৎ ৷—অবগ্যাকাণ্ড বামাঙ্গণ

“বাধনত কহে মোক এবিল লজ্জা ॥
 স্বৰূপতে আসি ভৈলো জোয়ার কাৰণে ॥
 মাতুৰী সীতাক তুমি মানাস। হৃদয়ী ।
 পাণিঠাৰ কাষে মোক অৱমান কৰি ॥
 মোৰ সন্তিনীক দেখিবাকো নোহো যোগ ।
 সীতাক মাৰিয়া আজি কৰো উগডোণ ॥
 বামৰ ভাৰ্য্যাক তাই ছুজিবাক মনে ।
 বান্ধনীৰ বেলক ধৰিলে ডেউকণে ॥”

মূল বামাগণ আৰু মাধৱকন্দলীৰ বামাগণৰ ঘটনা পৰম্পৰাত এইবিধিতে
 সীতাহৰণৰ কবিয়ে আৰু একেৰি কথা সংযোগ কৰি বহুতৰ সৃষ্টি কৰিছে ।
 সেইমতে কোতুক কবিবৰ কাৰণে বামে পত্নীক স্থিলে—

“কি বোলা সতি ! সপত্নী হইবে
 বাহে বালা ভব সহ । দিয়া অমুখতি !”

হাজাৰে হওক সীতা তিবোতা মাতুৰ । তেওঁ হিৰে থাকিব নোৱাৰিলে ।
 বামৰ ধেমালীয়া কথা তেওঁ ধেমালিৰ স্তবত লব নোৱাৰি খঙত অস্থিৰ হৈ
 নাবীচৰিত্ৰৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰি মুখত যি আছে তাকে বুলি শূৰ্ণগধাক গালি
 পাৰিবলৈ ধৰিলে—“লক্ষ্মীচাণ্ডী কৈবহন্তে আসি বিচাবে বনত পতি—নাপায়
 নিলাজী লাজ মনে ।” কামায়িয়ে তাইক ইমানকৈ পুৰিছে যদি তাই দেখোন
 গলত কলহ বান্ধি গোদাবৰী নদীত আপ দি তাপিত প্ৰাণ স্নাতন কৰিব পাৰে ।
 তাকে নকবিলে গছৰ ডালত বহী লগাই শূন্তত ওলমি থাকিও শান্তি পাব
 পাৰে ।—“দূৰ হোক পাণমুখী নিলাজী বান্ধনী ।”

কাব্যমতে সীতাৰ এনেবোৰ শেলে বিদ্ধাৰ দৰে হিয়া থকা-সৰকা কৰা
 বাক্যবাণ (provocation) পাই আৰু গালি-শপনি জনিহে শূৰ্ণগধাই বান্ধনী
 ৰূপ ধাৰণ কৰি সীতাক খাবলৈ খেদি গৈছিল । সন্তিনীৰ বিষয়ে সময় বিশেষে
 কেনে কালান্তক ৰূপ ধাৰণ কৰিব পাৰে কাব্যত তাকে প্ৰকট কৰি তুলিবলৈ
 প্ৰয়াস কৰা হৈছে । কাব্যৰ এই বিচিত্ৰ চিত্ৰটিত বাম-লক্ষণৰ ব্যঙ্গ-কোতুক,
 সীতাৰ নাবীহুলভ ধৰ্ম আৰু শূৰ্ণগধাৰ লেলিহান কান্ন-বাসনাৰ উৎকট ৰূপ
 প্ৰকট হৈ পৰিছে । ইয়াৰ ফলত বীৰ লক্ষণৰ হাতত শূৰ্ণগধাৰ নাক-কাণ কটা
 যায় আৰু তাকে দেখি (মূল বামাগণত) বামে কৈছিল—“হে লক্ষ্মী, ক্লেশ
 স্বভাৱৰ অতিদুৰ্ভোগ্য লোকৰ লগত কেতিয়াও কোতুক-পৰিহাৰ কৰা উচিত নহয় ;

হে সৌম্য, চোৱাচোন, বৈদেহীৰ আজি কৰমপিহে প্ৰাণ বাচিল।”^{*} বাম-লক্ষণ
আৰু সীতাব বনবাসৰ দাক্ষ ছব বৰ্ণনা কৰি এই ছেগতে কবিয়ে নিজৰ মন্তব্য-
টিপ্পনী দি কৈছে—

“হায় কি কুটিল গতি

কালৰ। ধৰণীতলে বুজে কোন জনে ?

ধনী হয় ভিক্ষাজীৱী, হয় ধনপতি

কুবেৰ, সততে বিটো ভিক্ষা কৰি খায়।”

পূৰ্ণগৰাৰ মূখত খঙবগোটত ওলোৱা—‘দেখিম তোক, কোন বাণে বাধে’
বোলাৰ দৰে কথাও বিশেষ অৰ্থব্যঞ্জক অগমীয়া বচনভঙ্গী।

দ্বিতীয় সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা বান্ধসকলৰ কথাবতৰাৰ চমু আভাস এটা মাত্ৰ
মূল বামাংশত আছে—বাহুল্য কথাবোৰ কাব্যকাবৰ নিজা সৃষ্টি। আকৌ
মূলৰ মতে পূৰ্ণগৰাই খব-দুখৰ আগত নিজৰ নাক-কাণ কটা যোৱাৰ কাৰণ
দৰ্শাই কৈছে যে বনৰ মাজত কোমল নব-মনিচ তিনিটাক অকস্মাৎ দেখি তাই
খাভাৱিকতে লোভ পৰবশ হৈ সিহঁতক খাবলৈ খেদি যায়; তাতে দুয়োটা
পুৰুষে খেদি ধৰি খৰ্গেৰে তাইৰ নাক-কাণ কাটি এই দশা কৰে (খড়্গেন
ভক্তান্তিচ্ছেদ কর্ণনাং নিগৃহ্ণতাম্)। কাব্যত কিন্তু কথা লগোৱাত স্ত্ৰীবুদ্ধিৰ
প্ৰখৰতা কিমান ডাকে প্ৰদৰ্শন কৰি ভোলানাথৰ পূৰ্ণগৰাই কৈছে যে তিবোতাই
তিবোতাক দেখিলে খেদি কুৰি গৈ লগ লাগে। ময়ো সীতাক দেখি তাইৰ
ওচৰলৈ যোৱাত বাম-লক্ষণ নামৰ নিৰ্দয় পুৰুষ দুটাই মোৰ এই গতি কৰিলে।

“ৰমণী স্বভাব—

ৰমণী সজলাভ বাহুৰ ৰমণী

নদী-সঙ্গ নদী যথা; চলিলে। হৰিয়ে

সেহি ৰূপসীৰ পাশে, কৰিবে সন্তোষ।

কিন্তু কি অদৃষ্ট মোৰ। ডালে মন্দ ঘটে;

আদৰি তোলোতে ফুল হাতে হল ফুটে;

কিনো বিধাতাৰ বিধি! বিনা অপবাধে,

অকাৰণে, দাদা, বাপ মাৰি বৰশান

কৰিলে দুৰ্দ্ধণ্য হেন নিৰ্ধৰ মানৱে।”

* কুইব: প্ৰহুই: সৌমিত্ৰে সংগ্ৰহণ: কৰকৰ।

৭ কাণ্ড: পত্ৰ বৈদেহী কৰ্মকিং সৌম্য খীৰতি—বায়োহৰ।

ইয়াৰ পাছত পূৰ্ণপথাই বাবৰুৱা গৃহৰ ‘ভূতলে বসিয়া’ বাপোপত নিজৰ মূণ চাই কপালত চপিয়াই নিজৰ ভাষ্যক দোৰ দি হুকুমকৈ ককাৰ বৰ্ণনাত পাঠকৰ মনত হাত্তবসবো উল্লেখ নোহোৱাকৈ নাথাকে। ইও কবিৰ নিজা সংযোজন। মূলত নাই। তেনেকৈয়ে আকৌ পূৰ্ণপথাই ঘৰৰ তিতবত বহি ক্লিাপ কৰি কবি কেনেকৈ যোৱাতে তাইৰ পত্নিক (বিদ্যাজিহ্নক) মুক্ত কুলকমে বধ কৰি অগ্নি জ্বলন্ত বৰণে তাইক ঘৰলৈ নি আনব কৰি বাত-গৃহত বাধিছিল, পিছে বাত-গৃহ বাতগৃহ আদিতো কেনেকৈ বোৱেক মনোদৰী, ইঞ্জিতৰ পত্নী প্ৰিয়তা আদিৰ লগতো তাইৰ বন্ধ-কাজিয়া লাগিল আৰু তাৰবাবে বাৰণে নি পকুৱা বনত খেজাবিহৰণৰ বাধীনতা দিলে আদি বৰ্ণনা কৰি বিনাই বিনাই ককাৰ কথা মূলত নাই। ই সম্ভাৱ্য ঘটনাৰ পৰি স্ফুৰিত কবি-কল্পনাত এগৰা নতুন সৃষ্টি। সিয়ানেই নহয়, খব-মূষণৰ লগত হোৱা বাৰচক্ৰৰ মুক্ত চাবলৈ নিজ নিজ বাহনত উঠি নাৰদাদি কবি আৰু ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰ আগমনৰ মূখ্য, পকুৱা ত্যাগ কৰি অস্ত ঠাইলৈ বাবলৈ গীতাই বাম-লক্ষণক দিয়া মুক্তি-পৰামৰ্শ আদিও মূল বামাৱণৰ বহিৰ্ভূত কথা।

তৃতীয় সৰ্গবো সৰ্গলকাৰ বৰ্ণনা আৰু বাৰণৰ বস্ত্ৰ-সিংহাসনৰ কুয়োকাৰে হাতত চামৰ ঢলাই থকা ‘ৰূপৱতী দুটি নিভাযোৱনা মূৰতী’ৰ বৰ্ণনাও ভোলানাথৰ নিজা সৃষ্টি। বামাৱণত লকা নগৰৰ বিতোপন বৰ্ণনা গীতাহৰণৰ সময়ত গীতাৰ আগত বাৰণে ডাকোপ মাৰি কোৱা কথাভেহে দিয়া আছে। তেনেকৈ দ্বিতীয় সৰ্গত মূষণ বধৰ সময়ত নৈৱদ্যীয়ে বামক-‘বিভূজ বকব—ছেদা বধুৰণি’ বুলি বাৰুসৰ হাত কাটিবলৈ দিয়া উপদেশৰ কথাও মূলত নাই। দিব্য অস্ত্ৰেৰে বাৰচক্ৰই মূষণৰ দুৰ্জয় শক্তিশেল ধ্বংস কৰিছিল বুলিহে আছে।

আকৌ ভোলানাথ দাসৰ পূৰ্ণপথাই গৈ বাৰণৰ আগত এনেকৈহে লগাইছিল বোলে, ৰূপৱতী গীতাক বনত দেখি ককায়েক বাৰণৰ কাৰণে ৰখি আনিবলৈ বুলি বোৱাভেহে বাম-লক্ষণৰ হাতত তাইৰ তেনে পতি হৈছিল। মূল বামাৱণত পূৰ্ণপথাই গৈ বাবৰুৱাকৈছে, “দাদা, বাম-লক্ষণে দণ্ডকাৰণ্যত থকা বকুলল মুক্ত নিমূল কৰিলে; খব-মূষণে নিহত হ’ল (খব বিনিহত, মূষণক নিপাত্তিতম্)। তুমি এইবোৰৰ কথা একো জনাই নাই।”—ইত্যাদি।

মাতীচ-মন্ত্ৰণাতো পূৰ্ণপথাৰ লগত মাতীচৰ একো সৰ্ব-বিতৰ্ক মূল বামাৱণত হোৱা নাই। মূল বামাৱণৰ, কাব্যত বোলাব দৰে, বাবৰুৱাকৈ বিহু

অৱভাৱো খোলা নাই। বান্ধীকি বামাৱগৰ বাৰ এজন প্ৰেৰ্ত মাৰহহে; দেৱতা নহয়। কাব্যত বাবীচে বাৱগৰ কথা হুজুনাভ বাৱগে কৈছে—

“এত কহি কোবহন্তে নিতৌখিলা অসি
ভীকুধাৰ।.....যেঘনাধ-পিতা গৰজিলা,
কবিবো ই অস্ত্ৰে তোৰ মন্তক ছেদন
বে ডঙ তপস্বী।”

মূলত আছে—ইয়াকে নকবিলে মই কিন্তু বল প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা হলেও তোমাৰ হতুৱাই এই (মাৱাভুগ হৈ যোৱা) কাৰ্য কৰাম—‘এতৎ কাৰ্য্যমৱশ্যং স্বাং কাৰাগ্নিস্তে বলাদপি।’ আৰু বামৰ ওচুবলৈ (মুগৰূপে) গলে (তোমাৰ) জীৱন বিপদাপন্ন হবও পাৰে (নহবও পাৰে) কিন্তু মোৰ লগত বিৰোধ কবিলে আজিয়েই তোমাৰ মৃত্যু হব। এই কথাৰে ভাবি চাই যথাযথ বিচাৰ কৰি তুমি যি হিতকৰ বুলি ভাবা তাকে কৰ।* মাধৱকন্দলীৰ অসমীয়া বামাৱগত অৱশ্যে আছে—

“ধাণ্ডে হানি তোক আজি কৰিষো দোহাৰ।
বাঘৰে কবোক আঁসি তোক প্ৰতিকাৰ।”

ভোলানাথে কন্দলী বামাৱগক মূলবিশেষে মূল মানি চলাটোও অসম্ভৱ নহয়; কাৰণ মাধৱকন্দলীৰ বামাৱগ বান্ধীকি বামাৱগৰ সাৰ্থক ভাঙনি।

চতুৰ্থ সৰ্গৰ সীতাহৰণৰ পৰিকল্পনাভ বাৱগে মহামায়া দুৰ্গাক জ্ঞতি কৰা, সীতাহৰণৰ প্ৰয়াসত সিদ্ধিলাভৰ কাৰণে দেৱীৰ বৰ লাভ কৰা আদিবোৰত কবি কল্পনাৰ চমৎকাৰ ক্ৰিয়া দেখা যায়।

কাব্যৰ পঞ্চম সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা যুদ্ধৰ ‘আন্দোলন’ বা আলাপ-আলোচনা প্ৰলম্বটি আভোপান্ত কাব্যকাৰৰ নিজস্ব মানস সৃষ্টি। তাত দিয়া তিবোতাৰ মেলখন পানী আনিবলৈ যোৱা অসমীয়া গঞা তিবোতাৰ বাটত হোৱা এখন মেলপেল নিছিগা হুক্তি-তৰ্কৰ মেল। তাত কোনোৱে কৈছে,—“শূৰ্পগথা ৰাক্ষসী হলেও বেচেষী বিধবা তিবোতা, মূৰতীও। ৰামক লগত লৈ সধবা হক খোজাত নো কি জগৰ লাগিল? পিছে বেটীয়ে আৰু অস্ত্ৰ নবা বিচাৰি মাণালে, কৰবানী তিক্কাৰী এটাকহে পাইছিলগৈ। মৰক তাই বাপেকে।”

* আসাভ তং জীৱিতসংশয়ো বা

মৃত্যুপ্ৰবেশেহত ময়া বিকথা।

এবং যথাকং বিসংখ্য কৃত্বা

কল্পোচতে ভৱনুক ৰক্ত পথাম্।—বামাৱগ

আন এজনীয়ে কৈছিল,—“এ সখি, ব'ত যাব চকু পৰে আৰু ব'ত যাব ঘন বহে; ছনীয়া-ছনীয়া কি আছে? তুমি বাক কণবান কুলিয়া, মোৰ হৃদয়ত তাক কুৰূপ যেনহে লাগিব। কণ মনবহে কথা।”

তৃতীয় এজনীয়ে কলে, “গিছে এটা কথা শুনিছোঁ। শ্রীৰামভট্টক বোলে হেনো লক্ষ্মণহে বেছি ধুনীয়া! হৰৰ কোপানলত বোলে কামদেৱ ভৱ হৈ লক্ষ্মণ কপে উপজিছে। সেয়েহে তাই বামক এৰি লক্ষ্মণকে বাছি লবলৈ গৈছিল।”

চতুৰ্থজনীয়ে উত্তৰ দিলে, “কি হ'ব থাকিলে কণ। পুৰুষ পুৰুষেই। পুৰুষৰ হৃদয় কঠুৰ। দানবী হলেও বেচেৰী যুৱতী। তাইক নো কাম-লক্ষ্মণে পুৰুষ হৈও নাক-চুলি কাটি খেদি পঠিয়াব লাগেনে?”

পঞ্চমজনীয়ে ক'লে, “গিছে বাম-লক্ষ্মণক দোষ দিলে কি হ'ব? তাই আনো কম দন্দুৰী? প্ৰেম কৰিবলৈ গৈও তাই নিশ্চয় স্বপ্ন পাতিছিল। যাব যি ৰত্নাৱ তাক কেনেকৈ এৰিব?”

ষষ্ঠজনীয়ে তপৰাই উত্তৰ দিলে, “নহয় নো কি সখি, ভৱ খুৱাই ডকুৱাই নো কোনোবাই কাৰবাক প্ৰেমত মজাব পাৰেনে? জাল পাতিহে প্ৰেমত পেলাব লাগে। তাই বেটীয়ে প্ৰেমৰ কথা কি জানে? ‘ভীমাই নাজানে কোঁশল; কি হ'ব থাকিলে অস্ত্ৰ, নাজানে প্ৰয়োগ, অভাগী অমূল্য বস্তু হেৰুৱালে পাই।”

সপ্তমজনীয়ে ক'লে, “ব'লাহক দণ্ডকাৰণ্যলৈয়ে যাওঁ; বাম-লক্ষ্মণ নো কিমান পানীৰ মাছ ওলাইছে এবাৰ চাওঁগৈ। আমি আটায়ে লগ হৈ সিহঁত দুয়োকে হেঁচা মাৰি ধৰোঁগৈহঁক ব'লা, কেনেকৈ পলায় চাওঁ।”

তাইৰ কথাত সকলোৱে খিলখিলাই হাঁহিলে। “বসিকা বসিকবাক্যে বকোবালাদল হাসিলা বিস্তৰ।” অস্ত্ৰ এজনীয়ে ভেটিয়া কলে, “শূৰ্পণখাৰ নাক-কাণ কিন্তু বাম-লক্ষ্মণে কটা নাই। তাই বেটীয়ে প্ৰেমত সিহঁতক ভুলাব নোৱাৰি লাজত পৰি প্ৰতিশোধ ল'ব কাৰণে নিজে ভেনে কৰিছে।”

আৰু এজনীয়ে কলে, “নহয় অ’। আচল কথা মই কও শুন। মায়ী ধৰি ধুনীয়াজনী হৈ ঘূৰি ফুৰোঁতে হাবিৰ মাজত অকলে পাই বাম-লক্ষ্মণ তুমো ডেকাই তাইৰ ওপৰত বল কৰিব খুজিছিল। ‘হুহিলা সন্নতা শূৰ্পণখা।’ তাতে তাইৰ এই গতি হ’ল। খঙত সিহঁতে তাইক ভেনে কৰিলে। প্ৰেম প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে এনে হয়।” “—এয়া, এয়ে ঠিক কথা হ’বলা। ক’ত শুনিলা অ’ তই—

‘ক’ত তুলিলি ?’—বুলি বাকীবোবে স্থিলে । এনেবোৰ কাল্পনিক কথা-বতৰা,
বাক-বিতৰ্জা, গল্প-ভজব আৰু সৰু সৰু ল’ৰা-ছোৱালীবোৰৰ উকলিকৃত হৈ গোৱা

‘নাককাটি, কাণকাটা শূৰ্পখা বাট,

দেখি ধাড়ু যায়’—গীতৰ কাহিনী কবি ভোলানাথ দাসৰ
কবি মনৰ কাব্যিক সৃষ্টি ।

ষষ্ঠ সৰ্গৰ দেৱতাসকলৰ মন্ত্ৰণা আৰু সেই মন্ত্ৰণা-মেলত বৰুণ আৰু
অগ্নিদেৱতাক দেৱৰ্ষি নাৰদে তেওঁক মিথ্যাবাদী বুলি আখ্যা দিয়া দোষত শাপ দি
হুয়োকে ‘নৰ-বানবাহী হইবা কলিত’ অৰ্থাৎ কলিকালত হুয়োকে কল চলাবলৈ
আদেশ দিয়াৰ কাহিনী নতুন ভাবছোতক আৰু ই বৈজ্ঞানিক তত্ত্বজিজ্ঞাসু
কবি ভোলানাথৰ নিজা কল্পনা । তেনেকৈয়ে মায়ী, আশা আৰু সব্বতী
তিনিওকে সীতাৰূপত সহায় কৰিবলৈ দেৱতাসকলে পঠিয়াই দি আশাক
বাৰুণৰ অন্তৰত, মায়াক মাৰীচৰ শৰীৰত আৰু বাগ্‌দেৱীক বথাসময়ত সীতাৰ
কৰ্ণত স্থিতি হবলৈ নিৰ্দেশ দিয়াটো এটা নতুন কথা আৰু নতুন কৌশল । ই
সাময়গত নাই ।

সপ্তম সৰ্গৰ দণ্ডকাৰণ্যৰ যুদ্ধান্তৰ বৰ্ণনালীৰ বৰ্ণনা মিণ্টনৰ নবক বৰ্ণনাৰ দৰে
বীভৎশ আৰু ভয়াবহ । তাত কবি কল্পনাই চৰম উৎকৰ্ষ লাভ কৰিছে । কুকুৰে
ভুকি থকাৰ কাৰণে শিয়াল, কাক, শগুণ আদি পশু-পক্ষীবোৰে মৰা শ খাব
নোৱাৰি কেনেকৈ খেদ কৰি ফুৰিছিল তাৰ বৰ্ণনা প্ৰত্যক্ষদৰ্শীৰ বাস্তৱ বৰ্ণনাৰ
দৰে জীৱন্ত । কুকুৰ ভুক্ ভুকনিও বায়সে কাণতভাৱে—

‘জিজ্ঞাসিছে, ‘কাক তই নিদিয়া কি খাব’ ?

বায়স বিপত্তি দেখি হাঁহিছে শগুণী

‘হিহি হিহি থিকি থিকি’—কুকুৰ ধাইছে

লক্ষি সিসবাক ক্ৰোধে ; প্ৰশাৰি ডেউকা

ভয়ে পলাইছে যত শগুণৰ জেগী ।”

কুকুৰ ভুক্‌ভুকনিও শগুণ উৰি যোৱা দেখি বৃত্ত শিয়ালে বহু খাপদক প্ৰশংসা
কৰি উলাহ-আনন্দৰ ধনি কৰি—‘হুয়া হুয়া ভাল হুয়া’ বুলি উচ্চ স্বৰ তুলিছে ।
এনেকৈ কুকুৰে—

‘খেদে কাক, খায় বাস নৃগাল শগুণে ;

শগুণ খেদিলে, খায় কাউৰ নৃগালে ;

নৃগাল খেদিলে, খায় কাউৰ শগুণে—

এহিকণে খেদাখেদি কখিছে কুহু
 নিবন্তব ; খাতি নাই ; শুকাইছে ভোকে ;
 প্রান্ত কলেবর পাছে ডাকিছে সঘনে,
 'ভুক্ ভুক্ ভোকে মরোঁ। যায় যে অপবে ।'
 হিংস্রকর খাতি নাই দৃষ্টান্ত কুহুবে ।"

সেই বগদলী নামের অশ্বানন্ত উপস্থিত হোয়। অশ্বানব বারণক দেখি ডাকিনী-
 বোগিনীবোবে আকৌ কি কর ?—

"ইটো কি আহিছে হৈয়ে হাতী বের পায়ে ?
 'চাছো চা দহোটা যু', কহে অশ্বজ্ঞানী ।
 বোলে কোবো, 'চাছো বাই শালপছ যেন
 একুবি এহুবি হাত ।' কর আক জনী,
 'টেলেকা একুবি চকু টেরী কবি কবি
 কেনেক চাইছে চাছো , কেনে কবে দেখো ।'
 অশ্বজ্ঞানী বোলে, 'সিটো হলাং হলাং কবি
 আহিছে ইকালে ; পলা, ধবংহি আজি ।'
 অশ্বানবাগিনী যত পলাল ভবংগে ।"

এইবোবর প্রতিটো বর্ণনাই একোটা জীবন্ত ছবি পাঠকর মানস পটত দাতি
 হবে । এইবোবর বান্দীকীর বায়ারণক কথা নয় ।

সীতাহরণর সময়তো কাব্যত প্রথমে বায়ে জায়া জানকীর অল্পবোধত
 যারা যুগ ধরিবলৈ বা তাক মাঝি তার ছালখন আনি দিবলৈ লক্ষণকহে পাচিছে ।
 লক্ষণে তাক বাকসর মায়। বুলি—'হইও নিবন্ত, নাহি কার্য, আর্কনুব, হুবর্
 হবিণে' বুলি কোরাডহে বায়চন্দ্রই নিজে ধক্ষণর লৈ জানকী বক্ষণর তার প্রান্ত
 লক্ষণর ওপবত থৈ মায়ায়ুগর পাছ লয় । উদ্বেগ হ'ল—

"প্রকৃত হবিণ যদি, আবরণ তার
 লইবো বিচিত্র অতি, যদিবা বাকস
 মায়াবী, মাঝিবো তাক দণ্ডক বণ্টক :
 মুনিগণ নিষ্কটক হোক ইকানবে ।"

বিষকৃত পরোমুখ কণ্ঠী অকৃত, কণ্ঠি বাসনা তোব নুপুবিব কথা', 'বিদ্যাত্ত
 বসন্তের কদাচিত্ত প্রকৃত মনস্তা' ইত্যাদি । বাসেবী সবদতীয এনে দ্ব্যর্থক

কবি ভোলানাথৰে কল্পনা। ঠিক ভেনেকৈ লক্ষণে সীতাক কুটীৰত অকলে নিৰাশ্ৰয়া কৰি এৰি থৈ বামৰ সন্ধানত ওলাই যোৱাৰ সময়ত—

“.....গৃহ চতুৰ্দ্দেশে

শৰাগ্ৰে অস্থিলা বেথা ; কহিলা সীতাক,

শৰাগ্ৰে বেথিলে। গৃহ, শত্ৰু সাধ্য নাই

প্ৰবেশে ভিতৰে। দেৱী, গৃহৰ বাহিৰ

ছুহুইবা কদাচিত, থাকে যেন মনে।”

মাটিত তিনিটা আঁক টানি থৈ বাহুনি দি সীতাক কোনো কাৰণতে তাৰ বাহিৰ হৈ নাযাবলৈ কৈ লক্ষণ বামৰ অন্বেষণত যোৱাৰ কথা সংস্কৃত বামায়ণত নতুবা কন্দলী বামায়ণত নাই। আছে কেৱল দুৰ্গাৱতী আৰু কৃত্তিবাসী বামায়ণত। ব্যাপক জনশ্ৰুতিয়েই ইয়াৰ মূল উৎস।

শকুন্তলা নাটকত দুৰ্বাসা মূনিৰ অভিশাপ আৰু আঙঠি হেৰোৱা ঘটনা কবি কালিদাসৰ নিজা সৃষ্টি ; মহাভাৰতত থকা মূল ঘটনাত তাৰ এটাবো উল্লেখ নাই। নাটকৰ মূল চৰিত্ৰ ৰজা দুয়ন্তক এই দুয়োটা কাৰ্যই বহুপৰিমাণে দোষমুক্ত কৰি তুলিছে। সীতাৰণ কাব্যতো সীতাৰণৰ সময়ত সবৰ্বতীয়ে সীতাৰ কণ্ঠত বিন্দি হোৱাতহে সীতাই লক্ষণৰ প্ৰতি কটুক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল বুলি দেখুৱাত সীতাচৰিত্ৰৰ নিষ্কলুষতা বৰ্জিত হৈছে।

মাইকেল মধুসূদন দত্ত আৰু ভোলানাথ দাস দুয়ো নিজ নিজ কাব্যত মূল বামায়ণৰ ঘটনাক অৱলম্বন কৰি কল্পনাৰ নিজা সৃষ্টি সংযোগ কৰিছিল। তাকে কবোতে দুয়োবো বৈশিষ্ট্য আৰু কৃতিত্ব স্পষ্ট হৈ উঠিছে। মাইকেল আছিল হিন্দু ধৰ্মৰ সকলো প্ৰকাৰ সংস্কাৰবৰণা মুক্ত। বামায়ণৰ ঘটনাক ভেঙে জুৰুখি হিচাপে লৈ তাক নতুন দৃষ্টিকোণৰণৰা সজাই ভেনেই নতুন ৰূপ দিছিল। সেয়েহে ভেঙৰ বাৱণ, ভেঙৰ ইন্দ্ৰজিত বামায়ণৰ বাৱণ আৰু ইন্দ্ৰজিত নহয়। ভেঙৰ ইন্দ্ৰজিত হ’ল—ভেঙৰ ভাষাতেই “the glorious son of Ravana, a noble fellow.” বামচন্দ্ৰৰ বিষয়ে ভেঙে কৈছিল, “I hate Rama and his rabbles.” খ্ৰীষ্টধৰ্ম গ্ৰহণৰ লগতে গ্ৰীক কাব্যধৰ্ম গ্ৰহণো সংযোজিত হৈ মাইকেলৰ মনক নতুনকৈ গঢ় দিছিল। পূৰ্বসংস্কাৰ মুক্তি আৰু মানৱবস (humanism) গ্ৰীক কাব্যধৰ্মৰ শ্ৰেষ্ঠ যন্ত্ৰ স্বৰূপ আছিল। সেয়েহে মেঘনাদবধ কাব্যৰ পাণ্ড-পাত্ৰীসকল মূলতঃ মাইক। ‘ইন্দ্ৰজিত, বিভীষণ প্ৰভৃতিও নবসংস্কৃতীৰ ব্যক্তি নহয়—পূৰ্বাপুৰি মাইক। বাম-সীতা-লক্ষণ আৰু আনকি

সেহঁতাবোবো—নাহত বি বহুতক কাহনত আশাৰ নিচিনা হাছহ ।’ ভোলানাথে বয় কবিলেও নিজক সম্পূৰ্ণৰূপে পূৰ্ণসংকাৰ মুক্ত কৰি যাইকেল মধুসূদন দত্তৰ কবৰ পৰ্যায়ত উপনীত কৰিব নোৱাৰিছিল ; কাৰণ সাহিত্যিক চিন্তাধাৰাত স্নিগ্ধোহী হলেও তেওঁ আছিল এজন হিন্দু হাছহ ; হিন্দু সংকাৰ আছিল তেওঁৰ কলম হাজত বহুতল। সীতাহৰণ কাব্য বচনা কৰোঁতে তেওঁ নিজা সৃষ্টি বিহকে নকৰক সি এটা নিকপিত সীধাৰ হাজত পৰিৱৰ্ত্তিত হৈছিল। গোৰাগিক নাটক, কাব্য আদিৰ মৌলিকতাও বহুতকৈ তেনে ধৰণৰ সৃষ্টিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। সমসাময়িক অগৰীয়া সমাজৰ কাৰণে ভোলানাথ দাস আছিল ভাবে-ভাষাই কেউপিনেদি সীমিত পৰিমাণৰ বিপ্লৱী। তেওঁৰ সৃষ্টি চমিজ কোনোটোৱে সেই দেবি সংকাৰমুক্ত মনৰ বিপ্লৱ সূচনা কৰা নাছিল।

ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত অলঙ্কাৰ

পুৰণি কবিসকলে তেওঁলোকৰ বক্তব্য সদায় বহুতকৈ ‘পুণ্ডিতা বাণী’ৰ সহায়ত আকৰ্ষণীয় ছন্দত প্ৰকাশ কৰিছিল। আনকি ধৰ্মকথা প্ৰচাৰতো তেনে চিন্তাকৰ্মক নীতি অবলম্বন কৰা হৈছিল। সেয়েহে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ বিৰচিত ভাগৱতৰ দ্বিতীয় স্কন্ধত কোৱা আছে। তাত মহামুনি শুকে কৈছিল,

“সেহি ৰূপায় যোৰ বাক্যচয়

অলঙ্কৃত কৰন্তোক।

পূৰ্বাবাদি নানা বসে বাজ হোক

আনন্দে লোকে শুনোক।”

ইয়াৰপৰা জীৱনত বসন্তটি আৰু বস পৰিবেশনৰ প্ৰয়োজন সেই যুগতো কেনে আছিল বুজা যায়।

বিভাচাৰ্য্য অগ্ৰগতিৰ লগে লগে কালক্ৰমে হাছহৰ কথা-বতৰাৰ গছাই লিখিত সাহিত্যত স্থান পায়। পদ্ম ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ ভাষা। ‘নিৰ্দিষ্ট মাজা আৰু ওজনবিশিষ্ট শব্দবিভাসৰ নাম হল পদ্ম আৰু ব’ত মাজা আৰু ওজনৰ নিয়ম নাই তাকে বোলে গছ।’* পদ্ম বা কবিতাত কল্পনাৰ প্ৰাধান্য থাকে, আবেগ-অহঙ্কৃতিৰ প্ৰক্ৰম বজে ; কিন্তু গছত এই দুয়োৰে স্থান পৰিষিত।

* হেমচন্দ্ৰ বন্দ্যোপাধ্যায় (‘মেঘনাদ-ধন’ কাব্যৰ ভূমিকা)

পুৰণি কাব্য সাহিত্য অলঙ্কারব প্ৰাচুৰ্য্যেৰে স্বকলমক আছিল। তেতিয়া বাহুবৰ অবসৰো আছিল প্ৰচুৰ। বাহুবৰ কামকাজ আৰু কথা-বতৰাত সেই প্ৰাচুৰ্য্য দেখেদেখটক প্ৰতিকলিত হৈছিল। আন নালাগে তেওঁলোকে ধাৰ্ম্মোপেণে মিলিবোৱা বোজনা-কৰবা, কপক, উপমা আদি নিদিয়াটক কথা কৈ নটকছিল। বৰ্ণাৰ্থতে কেতিয়া কেনেকৈ সেইবোৰ যুগুতি ওলাই আহিছিল কওঁ হাই গমেই নাপাইছিল। ‘মুখ শুকাই আমৰুঁ যেন হোৱা’, ‘নাও বুৰিলেও টিঙা নেবা’, ‘কলভিলীয়া ধোপা’, ‘শিয়হৰ আলি যেন চেহেবা’—এনেবোৰ বচন-ভঙ্গী তাৰে নমুনা যাত্ৰ।

পিছৰ কালত পণ্ডিতসকলে সেই কপক-উপমাবোৰৰ শ্ৰেণী নিৰূপণ কৰি নামকৰণ কৰে। ডঃ সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে পুৰণি কাব্যত ব্যৱহাৰ হোৱা অলঙ্কাৰ সম্পৰ্কে চৰ্চা কৰোতে চলন্ত চিত্ৰৰ উপমা এটা বিচাৰি পুৰণি বাংলা সাহিত্য চলাথ কৰি শেষত অসমীয়া কন্দলী বামাঙ্গণৰ স্তম্ভবাক্যভিত্তি তাক বিচাৰি পাইছিলহি। তাত বাৱণে সীতাৰ প্ৰতি প্ৰয়োগ কৰা ‘মুখ তুলি মাত = সবল বদনী = দেখোঁ মই চন্দ্ৰোদয়’—বোলা বচনৰ ‘চন্দ্ৰোদয়’ শব্দটোত তেওঁ সেই অলঙ্কাৰ আবিষ্কাৰ কৰিছিল। শব্দটো ‘চন্দ্ৰ’ বা ‘পূৰ্ণচন্দ্ৰ’ নহয়, কিন্তু ‘চন্দ্ৰোদয়’ অৰ্থাৎ উদীয়মান অৱস্থাত থকা চন্দ্ৰ। চিত্ৰ হলেও সি যেন গতিশীল চিত্ৰ। এনে উপমা বিৰল।

কবি ভোলানাথো কপক উপমাভৰা বাক্যবন্ধৰ কবিতাত প্ৰয়োগ কৰাত কম নাছিল। তেওঁৰ ‘চিত্তা-ভবঙ্গী’ৰ ‘বভাৱৰ শোভা’ বোলা কবিতা এটাতো নাচি থকা চন্দ্ৰৰ চিত্ৰ কল্পনা কৰা হৈছে।

“অস্থিৰ ভবঙ্গায়িত

অলে হোৱে প্ৰকাশিত

গগনস্থ এক বৰি হুয়া শত শত।

ইকপে নববো মনে,

প্ৰিয়জন বৃত্তি যনে,

শত শত কপে হায় হোৱয় বিবিত।”

এইজনা কবিয়ে তেওঁৰ কবিতাত প্ৰকৃতিৰ নৃত্যবত চকল চিত্ৰ আঁকিয়ে “কাত থকা নাই; চকল বিজুলীৰো আকৌ স্থিৰ ৰূপ এটা কল্পনা কৰি চাইছে—

“প্ৰতি গুহে যেন উজ্জল বৰঙী

কৰিছে বিৰাজ স্থিৰ সৌদামিনী

অলে চাৰি পাশে হীৰামুক্তাবি

বন্ধনৰ প্ৰায়, সংখ্যা অগণন* (বৰ্ণ বৰ্ণন)

ভোলানাথ দাসৰ ‘কবিতামালা’ প্ৰথমভাগ পঢ়া ‘ক’ শ্ৰেণীৰ শিকটোৱেও
ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰোতে কয়—

“অন্তৰ চৰণে যাত্ৰ পাইবে খৰণ ।

কবো আকিঞ্চন শুভু আদি অকিঞ্চন ।

• • •

চকল ভ্ৰমৰ যেনে কৰে প্ৰতিফল ।

এক ফুল যধু খাই, আন ফুলে মৰ ।

সিদ্ধপে আযাবো ইটো যোখহীন মন ।

স্থখ অস্তে আন স্থখ কৰে অশেষণ ।” (প্ৰাৰ্থনা)

ভোলানাথ দাসৰ সমসাময়িক কোনো কবিয়ে কবিতাৰ ভাষা তেওঁৰদৰে
অলঙ্কাৰসমৃদ্ধ, গহীন আৰু কোঁড়হলোকাপক কবিতালৈ বহু কথা নাছিল । ‘মন
মনস্থিত কিবা তড়িতৰ মালা’ (কবিতা মালা, ১ম ভাগ), ‘তীত্ৰগ ভূষণ যোগে
গই বাজন্তে’, ‘আছ-ভাঙ-কথাণু আশ্ৰয় যাত্ৰ কৰি’* (কবিতা মালা, ২য় ভাগ),
‘বাজন্তে স্থবৰ্দ্ধিত = গজদন্ত বিনিৰ্মিত = শয়নে শয়ন ছিলে সদা হৰ্ষমন’,
‘গঙ্গা-সিন্ধু-ব্ৰহ্মপুত্ৰ = ব্ৰাহ্মণৰ যেন যজ্ঞপুত্ৰ’, ‘ঈশ্বৰ গীষকৰ বিধবাৰ বহু’ (চিত্ৰা-
ত্তবঙ্গী ১ম ভাগ), ‘জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন’, ‘ধীৰে ধীৰে ভাসি
যোৱা মেঘৰ গজেন্দ্ৰ গমন’ (চি. ভ. ২য় ভাগ), ‘শিলকণী-গজ-মালে আবৰিত
দেহ’ অমৰীৰ হৰি হৰি, মৰিপদ সেৱা’, ‘নৰে বিম্ববোধ যেন কাহক কাঞ্চন’
(নীতাহৰণ কাব্য) এনেধৰণৰ প্ৰকাশভঙ্গী আৰু শব্দযোজনা কবি ভোলানাথ
দাসৰ বচনশৈলীৰ এটা আকৰ্ষণীয় বৈশিষ্ট্য । তেওঁৰ ‘মেঘ’ কবিতাত তেনে
উপমা আৰু কল্পচিত্ৰ ভৰি আছে । বস্তুতঃ অমিতাকৰ ছন্দৰ সকল প্ৰয়োগ আৰু
বিবিধ অলঙ্কাৰৰ বিচিত্ৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে অসমীয়া কাব্য সাহিত্যৰ বুজীত কবি
ভোলানাথ দাসৰ স্থান আত্মতীয়া হৈ থাকিব ।

এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে, ‘নীতাহৰণ কাব্য’ বচনা কৰোতে কণক
উপমা আদি প্ৰয়োগত ভোলানাথ দাসে যিমান পাৰে সিমান বংগ-কবি

প্ৰফুল্লনাথ—বাহো ভাহো কিবা ভাহো

কুশল সন্মোহনোঃ ।

ইংৰাজী মতা নীতঃ

আহু-ভাহু-কুশলুতিঃ ।

মাইকেল মধুসূদনক অল্পসংখ্য কবিছিল। এই কথা তেওঁ অকুণ্ঠভাৱে স্বীকাৰ কৰিছে। তথাপি কিন্তু সেইবোৰত তেওঁৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য স্পষ্ট নোহোৱাকৈ থকা নাই। উদাহৰণ : বাৰণৰ বৰ্ণনা দুয়োজনা কবিয়ে কেইবা ঠাইতো দিছে। মধুসূদন দত্তৰ ‘মেঘনাদ বধ’ কাব্যৰ বাৰণ আছিল—

“কনক আগনে বসে দশানন বলী
হেমকুট গিৰি নিৰে শৃঙ্গবৰ যথা
ভেজঃপুত্ৰ”

‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰ বাৰণ আকৌ—

“বম্য সভাগৃহে হেন মহাপয়োভবে,
বিশ্বজয়ী বিশ্বভ্রবা-নন্দন আনন্দে
বসি উচ্চ সিংহাসনে, মুকুট-মণ্ডিত
দশ ফণা উচ্চ কৰি যেন ফণীধৰ—
আলোচিছে ৰাজকাৰ্য্য !”

স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে মধুসূদনে মাত্ৰ কেইটামান বহু। বহু। শব্দৰেধাৰেই বাৰণৰ ‘অপৰিহাৰ্য্যতম’ গুণৰাশিৰ আভাস চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। ভোলানাথৰ দশাননৰ দশফণাবিশিষ্ট ফণীৰ লগত দিয়া তুলনাও কোনোগুণে কম উজ্জল নহয়; কিন্তু শিল্পী যিমানৈ সিদ্ধহস্ত হৈ আছে সিমানৈ তেওঁ কম বেধাৰে ছবি আঁকে। ভোলানাথৰ কাব্য ছাত্ৰকালৰ ৰচনা; মাইকেলী অমিত্ৰাক্ষৰত তেওঁৰ হাত তেতিয়াও যেন পুৰঠ হবৰ নো।

ভোলানাথৰ কবিতাত বৰ্ণা নামে অৰ্থাৎ তেওঁৰ কাব্যশক্তিৰ সম্যক স্ফুৰণ আৰম্ভ হয় একে একে দুই খণ্ড চিন্তা-তৰঙ্গীৰ ভাব-তৰঙ্গৰ ছন্দময় প্ৰবাহত। লক্ষ্য কৰিলে তাত দেখা যাব যে ‘চিন্তা তৰঙ্গীণী’ প্ৰথম ভাগৰ প্ৰথম কবিতা ‘চিন্তা তৰঙ্গীণী’—সেই কবিতা পুথিৰ ভূমিকাস্বৰূপ। তাত কবি ভোলানাথে নিজক এজন কৰ্মকাৰ সোনাৰিৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে—

“দুৰ্বল চিন্তাৰ বলে, চিন্তা-তৰঙ্গীণী
ৰচিলে”—সোনাৰি যেন কৰি ধন আন,
ৰচে স্বৰ্ণমা, কৰি শিতলৰ যদি।”

ভোলানাথৰ উপমা, লক্ষ্য, মানসজিজ্ঞাসিৰ এটা বিশেষত্ব এই যে তেওঁ যিমানদূৰ সম্ভৱ উপমাবোৰ পাঠকৰ পৰিচিত সামগ্ৰীৰূপে সংগ্ৰহ কৰি আদি উপস্থাপন কৰে। ওপৰত উল্লেখ কৰা দশফণাবিশিষ্ট ভূজৰ লগত মহাবীৰ্য্য

স্বায়ংগৰ ভুলনায়ে তাৰ এটা উদাহৰণ। তেওঁ মধুসূদনৰ দৰে ‘শূন্যৰ যথা
 তেজঃপূৰ্ণ’ৰ কল্পনালৈ যোৱা নাই। ঠিক তেনেদৰেয়ে জবাসকক বধ কৰোঁতে
 ভীৰে তেওঁক মাটিত পেলাই লৈ এখন ঠেঙত খচকিধৰি আনখন ‘ধাঁহ ফলাদি
 ফালিলে’ বোলাত অসমীয়া গঞা লোকে তাৰ ছবি তৎক্ষণাৎ ধাৰণা কৰিব
 পাবে। তেনে ক্ষেত্ৰত ‘ছিড়িলা জুখও কৰি বেন বংলপোষ্ট’ তকৈ স্পষ্ট
 উদাহৰণ দ্বিতীয় এটা হ’ব নোৱাৰে। বাসুৰ বজ্জৰুজৰ লগত ভাৰতৰ মোগল
 গদা-শিল্প-ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তুলনাও ঠিক একে ধৰণৰ কথা। ‘বজ্জনী’ কবিতাত তেওঁ
 তেনেদৰে উপমাৰ পিছত উপমা দি বজ্জনীৰ পৰ্বীন কণ জ্বৰে স্পষ্টতকৈও
 স্পষ্টতৰ কৰি তুলিছে। ‘নক্ষত্ৰসমূহ বেন কুহ্মৰ আত্মলী—উত্তানৰ মাজে’;
 ‘ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিৰণে’ এই কথাটোকে আৰু স্পষ্ট কৰি তুলিব
 কাৰণে পুনৰুক্তিৰ সহায়ত পুনঃ কোৱা হৈছে—

“ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিৰণে,
 কৰি চক্ৰ কৰোঁজল নিজ বৰ দানে;
 নৃপেশ্বৰে যথা হায় দাস নৃপগণে
 কৰয় ঐশ্বৰ্য্যশালী স্বধন প্রদানে।”

এনেধৰণৰ পুনৰাবৃত্তি অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ তেওঁ তেওঁৰ প্ৰথম কবিতা পুথি
 ‘কবিতা মালা’ প্ৰথম ভাগতে একাধিক স্থানত প্ৰয়োগ কৰি-সচৰাচৰ কৈ থকা
 ‘জাবুতি সৰ্বশাস্ত্ৰানাং বোধাদপি গবীৰসী’ কথাটোৰ সাৰ্থকতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে।

মহাভাৰতৰ ‘বাসুকী’ৰ দৰে ভোলানাথ কাব্যতো মাজে মাজে বহুশাস্ত্ৰ
 চিন্তনীয় বৰ্ণনা বা কোতূহলী বচন অ’ত ত’ত পোৱা যায়। ‘সীতাহৰণ কাব্য’ৰ
 শেষৰ পিনে থকা ‘ভোলানাথ দাস’ নামটোৱেই তেনে এটা বহুশ। সেই
 ‘ভোলানাথ দাস’ক বহুতে ৰচয়িতা ভোলানাথ দাস বুলি ভ্ৰম কৰিব খোজে,
 কাৰণ পুথিৰ শেষত বটোতাই নিজৰ নাম কবিতাৰ মাজতে উল্লেখ কৰি ভণিতা
 দিয়াটো অস্বাভাবিক নহয়। আচলতে, ‘ভোলানাথ দাস’ৰ অৰ্থ ইয়াত প্ৰেমাৰ্থ
 সূচকহে, বাচ্যাৰ্থবাহী নহয়।

“বদি নোহে কৃপা তমু এই দাস হেতু
 কৃপা ভক্তি আৰাধনা পদাযুজে তব
 নিয়ত ভূত্যৰ তৰে; কৃপা তেজ, প্ৰভু,
 ভোলানাথ দাস যোক বোৱক সৰ্বজনে।” ইত্যাদি

পুথি কবিতাকল্পনাবোৰেই ভোলানাথ দাসেও কল্পিত-কল্পনা কৰোঁতে অলঙ্কাৰ

প্রয়োণব ক্ষেত্রে পুৰণি কবিলকলকেই অনুসৰণ কৰিছিল। স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে সকলো বচনাব শূণ্য উদ্দেশ্য হ'ল অৰ্থ-প্ৰকাশ আৰু বস-পৰিবেশন। বসনশক্তিভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰিলে সকলো বচনাই সাহিত্য আখ্যা পাব পাৰে। বস সৃষ্টিৰ কাৰণে ব্যৱহৃত হোৱা কাব্যালঙ্কাৰ সাধাৰণতে দুবিধ : শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ। এই দুয়ো প্ৰকাৰ অলঙ্কাৰৰ প্ৰতিয়ে ভোলানাথ দাসৰ অনুৰাগ আৰু প্ৰজ্ঞা কম নাছিল, তেওঁৰ অতি প্ৰিয় শব্দালঙ্কাৰবোৰ আছিল অহুপ্ৰাণ, বসক, বক্তোক্তি আৰু প্লেব। সেইবোৰৰ বিশদ আলোচনাৰ বাবে ইয়াত স্থল নাই; তথাপি দুই একোটা বিষয় চমুকৈ উল্লেখ কৰা যাওক।

অহুপ্ৰাণকে ভোলানাথ-কাব্যৰ শ্ৰেষ্ঠ অলঙ্কাৰ বোলা যায়। অহুপ্ৰাণ, বুভাহুপ্ৰাণ, ছেকাহুপ্ৰাণ, ঐতাহুপ্ৰাণ আৰু লাটাহুপ্ৰাণ,—এই পাঁচোবিধ অহুপ্ৰাণৰে প্ৰচুৰ প্ৰয়োগ তেওঁৰ কাব্যত পোৱা যায়। উদাহৰণ :

(ক) অহুপ্ৰাণ—কবিতাৰ বিভিন্ন চৰণৰ শেষ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মিলতে অহুপ্ৰাণ নিৰ্ণয় হয়। যেনে,

(১) “আজিও সমুদ্ৰ জল কণে কৰে টলবল,

আজিও নাচিছে তথা শত উৰ্মিমালা।

গজা গিন্ধ ব্ৰহ্মপুত্ৰ

ব্ৰাহ্মণৰ যজ্ঞসূত্ৰ

যেন, শোভে দেহে, কবি তোমাক উজলা।”

(চিন্তা-তৰঙ্গিনী, ১ম ভাগ)

(২) “তোমাত আমাত ভেদ নকৰো দৰ্শন।

তুমি দহ্মা, ময়ো দহ্মা, দহ্মা দুয়োজন।”

(চিন্তা-তৰঙ্গিনী, ১ম ভাগ)

(৩) “স্বৰ্ণপ্ৰিয়া সূৰ্যস্বামী সূৰ্যমুখ চাই।

পতিগতি সহ ধীৰে বদন ঘূৰায়।” (কবিতা মালা, ২য় ভাগ)

(খ) বুভাহুপ্ৰাণ—ইয়াত এক বা অনেক বৰ্ণ দুবাৰ বা ততোধিক বাৰ আবৃত্ত হয়। যেনে,

(১) “অমবীৰ, হবি হবি, মবীপদ পেহা।” (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) “শ্ৰী তত ডিক্কক যবে কঁপে থব থবি।

আহু, ভাহু, কুমাণু আশ্ৰয় যাহু কৰি।” (কবিতা মালা, ২য় ভাগ)

(৩) “জানবীৰ কোহুহলে কৌশল্যা-কুমাৰি

কহিলা কোহুকে

জহে জহ দিলা জহাল জহুক” (সীতাহৰণ কাব্য)

(৪) “বিটগী ত্রুতভী তুণ বন্তেক কাননে
আনন্দে আনন নিজ নিলিৰ নিয়বে” (সীতাহরণ কাব্য)

(৫) “মকং মলিন মুখ নীবদ নীবদ
দিনমণি দীনপ্রায়, অনল সমল,
মুত্ৰাপতি মৃত যেন, বিষন্ন বকণ” (সীতাহরণ কাব্য)

(গ) ছেকাহুপ্রাস—ছেক মানে বিদম্বনসিক। ই একালত সেই শ্রেণীর লোকের হেনো বর প্রিয় আছিল সেইগুণিকে সেই নাথ। ইয়াত মুখ ব্যঞ্জন ধ্বনি প্রতিধ্বনি ব্যঞ্জিত হয়: নতুং আগেরে যি ব্যঞ্জন বর্ণ যেনেটৈ আছিল পা ছতো ঠিক তেনেটৈ বহে। যেনে,

(১) “বিহঙ্গ কুবজ, মাতঙ্গ তুবজ, গক পাখ আদি যত জীৱগণ”
(কবিতামালা, ১ম ভাগ)

(২) “অন্ত ভাই কুন্তকর্ণ, সুবর্ণ শয্যাভ
শিখরী শিখর সম, আছয় নিম্নিত
লঙ্ঘাত, শঙ্ঘাত যাব ত্রিশ শক্তি।” (সীতাহরণ কাব্য)

(৩) “যে.গীঞ্জ বচনে সতী নগেজ্ঞ নন্দিনী
উত্তবিল কব যুঁবি” (সীতাহরণ কাব্য)

(৪) “উত্তবিল মধুকালে মধুকাল প্রিয়
কুহকর্থে কুহ যথা” (সীতাহরণ কাব্য)

(৫) “চতুৰ চতুবানন চিঞ্জিলে ভ্রমুগল” (সীতাহরণ কাব্য)

(ঘ) ঞ্চাহুপ্রাস—ঞ্চিগ্রাহ্য সাদৃশ্যময় ব্যঞ্জনধ্বনিব অহুপ্রাস। যেনে,

(১) “সদা চকমকি নাচে বিজুগী মেঘব মাজে,
গর্জে মেঘ থাকি থাকি ভীম গবজনে।” (কবিতামালা, ১ম ভাগ)

(২) “জানোক বিধবারহা কেনে শোককষ কথা,
কেনে পবিত্রাপ মনে জগয় সর্বদা” (চিন্তা ভবঙ্গী, ১ম ভাগ)

(৩) অগম্য অবণ্য কাটি বেদি বনচৰ।

কবয় সুবম্য স্থান, কবয় নগৰ।” (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

(৪) “মুখব মোনই ভাল, সেয়ে তাব বল

অসমত বীতি আছে

এক কষ্টে আনে হাঁসে

থাক মোন হই মন, নহলে তপল

বেধিলে, হাঁসিব লবে কবির পালন” (চিন্তা-ভবঙ্গী, ২য় ভাগ)

(৬) লাটীছুগ্ৰাস—তাৎপৰ্যভেদে একে শব্দে বিভিন্ন অৰ্থত প্ৰয়োগ।
পুৰণি কালত লাট নামৰ দেশৰ লোকে হেনো ইয়াক বৰকৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।
উদাহৰণ :

(১) “ঘন ঘনস্থিত কিম্বা তাড়িতৰ মালা” (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

ইয়াত প্ৰথম ঘন সাধাৰণ অৰ্থত লগালগিকৈ থকা আৰু দ্বিতীয় ঘন মানে
মেঘ।

(২) “আৰাধিলা সতী সতীপদাৰুজে।” (সীতাহৰণ কাব্য)

প্ৰথম সতী = মন্দোদৰী সতী। দ্বিতীয় সতী = পাৰ্বতী

(৩) “খৰ খৰবাশি কৰিলেক ভম্ববাশি” (সীতাহৰণ কাব্য)

প্ৰথম বাশি = সমূহ। দ্বিতীয় বাশি = দম বা পুঁজি; তাৎপৰ্যভেদে ব্যৱহাৰত
বাশি শব্দৰ প্ৰয়োগ।

(৪) “ৰামদৰ্পহাৰী ৰাম কহিবে লাগিলা” (চিন্তা-তৰঙ্গিনী, ১ম ভাগ)

প্ৰথম ৰাম = পৰশুৰাম

দ্বিতীয় ৰাম = শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ

বক্তোক্তি—ইয়াত বচনত বাহ্যিকভাৱে ফুটি উঠা অৰ্থটো এৰি শ্ৰোতাই অন্য
অৰ্থ গ্ৰহণ কৰে। উদাহৰণ :

(১) “পাৰিষ কি ৰাজপুত্ৰ ৰঘুকুলমণি,

—কোমলাঙ্গ শিশু সম—, ৰাক্ষস সংগ্ৰামে?” (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) “কণ্টকৰ ভয়ে কোন পুষ্প আহৰণে

কৃষ্টিত ? বিৰত কোন, তৰঙ্গ তৰ্জনে

বত্নাকৰ গৰ্ভ হস্তে বস্তু উত্তোতনে ?” (সীতাহৰণ কাব্য)

যমক—ইয়াত অৰ্থ থাকিলে ভিন্নার্থবিশিষ্ট হৈ আৰু অৰ্থ নাথাকিলে নিবৰ্ধক-
ভাৱেই একে শব্দে পুনঃ পুনঃ ব্যৱহাৰ হয়। উদাহৰণ :

(১) “লাইলা ধনেশ

হৰিষে,—ধনেশজন হৰষিত যথা।” (সীতাহৰণ কাব্য)

ইয়াত প্ৰথম ধনেশ পক্ষী; দ্বিতীয় ধনেশ = ধনীলোক।

(২) “কীলসম কীলালপ অধিপ দুই ভাই” (সীতাহৰণ কাব্য)

ইয়াত প্ৰথম কীল = অগ্নি। দ্বিতীয় কীল = ৰাক্ষস।

(৩) “ভবি বিভাবৰী

বিভাৰ্হবী দবশনে, পলাল অজৰে।” (সীঃ হঃ কাঃ)

ইয়াত প্ৰথম বিভাবৰী = বাতি। বিভাৰ্হবী = বিভা (পোহৰ) ৰূপ শব্দ।

(৪) “তব কোপানলে পুৰি অনঙ্গ অনঙ্গ
হইছিলে।” (সীঃ হঃ কাঃ)

ইয়াত প্ৰথম অনঙ্গ = কামদেৱ। দ্বিতীয় অনঙ্গ = অঙ্গহীন, অশবীৰ।

(৫) “সিংহদলে যেন দলিলে শৃগাল একা।” (সীঃ হঃ কাঃ)

ইয়াত প্ৰথম দল = পাল বা সমূহ। দ্বিতীয় দল = পিহা বা মৰিমূৰ কৰা।

(৬) “ভাঙশোকে নিবগত অন্ধবাৰি বাৰি।” (সীঃ হঃ কাঃ)

প্ৰথম বাৰি = পানী। দ্বিতীয় বাৰি = নিবাৰণ কৰি; শুচাই।

(৭) “শুবেন্দ্র সমান

পাইবা, শূবেন্দ্র ভোগ; গ্ৰহিও আশ্বাক।” (সীঃ হঃ কাঃ)

শুবেন্দ্র = দেৱৰাজ, ইন্দ্র। শূবেন্দ্র = বীৰশ্ৰেষ্ঠ।

(৮) “জীৱনৰ লক্ষ্যহীন

জীৱন অভাৱে মীন

যেন কৰে ছটফট অন্ধকাৰ কূপে।” (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

জীৱন = দেহ, শৰীৰ। জীৱন = পানী

(৯) “ভাঙ্গিলেক উক তাৰ ভীম ভীমাঘাতে।” (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

ভীম = দ্বিতীয় পাণ্ডৱ। ভীম = কঠোৰ, ডাঙৰ, ভীষণ।

(১০) “শ্ৰবণ—কুহবে আজি স্মৃধাৰ স্মৃধাৰ

তাৰ পাশে স্বৰ্গ স্মৃধা হোৱে কোন ছাৰ।” (চিঃ তঃ, ২য় ভাগ)

স্মৃধা = মদ। স্মৃধাৰ = প্ৰবল ধাৰ বা স্ৰোত।

শ্লেষ—বাক্যত এবাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা এটা শব্দৰে দুটা বা ততোধিক অৰ্থ
ওলালে তাক শ্লেষ অলঙ্কাৰ বোলে। উদাহৰণ :

(১) “ঈশ্বৰ পীযুষকৰ বিধবাৰ বন্ধু।” (চিন্তা তৰঙ্গিনী, ১ম ভাগ)

১। ঈশ্বৰ = ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিভাসাগৰ

২। ঈশ্বৰ = ভগৱান

আকৌ

১। পীযুষকৰ = চন্দ্ৰ

২। পীযুষকৰ = অমৃততৰ সৃষ্টিকৰ্তা

(২) “ভোলানাথ দাস মোক বোলে পৰ্ব্বজনে।” (সীঃ হঃ কাঃ)

১। ভোলানাথ দাস = ভোলানাথৰ (শৰবৰ) দাস বা ভক্ত

২। ভোলানাথ দাস = কবি ভোলানাথ দাস

- (৩) “এই বায় অজ অজ কুলে
উপজিল অজ মূৰ্খ।” (সীতাহরণ কাব্য)

- ১। অজ=অজ বজা
২। অজ=ছাগল (সম্ভল শ্বেষ)

- (৪) “খব শববাণি কবিলেক শুশ্বাণি
যত নিশাচৰে।” (সীতাহরণ কাব্য)

- ১। খব=ঘন বা ক্রত
২। খব=প্রচণ্ড।

বিবোধাভাস অলঙ্কার—কোনো শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা পোনতে পাঠকৰ মনত এটা বিবোধ ভাব উপজি পিছত শব্দৰ প্রকৃত অৰ্থৰ জ্ঞান মনলৈ অহাত সেই বিবোধ ভাব দূৰ হলে শব্দৰ ভেদে প্রয়োগক বিবোধ বা বিবোধাভাস অলঙ্কার বোলে। ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত ভেদে অলঙ্কার প্রচুৰ।
উদাহৰণ—

- (১) “কদ্রিয় কুলজ অজ-অজজ বীবেজ
মহাৰথী দশবধ ; তাহাৰ ভনয়
যাবো আমি পলাইয়া বাক্সৰ ভয়ে ?” (সীতাহরণ কাব্য)

- (২) “....নবোৎসাহে বণে
আগুৱালে বৈবীৰ্য্য বিকল্প জুৰতি
এক হস্তে বর্ষ ধৰি এক হস্তে অগ্নি” (সীতাহরণ কাব্য)

পুনৰুক্তবদাভাস শব্দালঙ্কার—কোনো বাক্যত একেটা শব্দৰ একে অৰ্থতে পুনঃ পুনঃ ব্যৱহাৰ হোৱা যেন লাগি পিছত অৰ্থৰ প্রতীতি জন্মাত সেই ভ্ৰম ভাগিলে তাক পুনৰুক্তবদাভাস অলঙ্কার বোলে—(লাটাহুগাগ চাওক)।
এনে শব্দালঙ্কাৰৰ প্রয়োগ ভোলানাথ দাসৰ বৰ প্ৰিয় আছিল ; উদাহৰণ—

- (১) “.....গাইলা ধনেশ
হৰিষে, ধনেশজন হৰবিত্ত যথা ;” (সীতাহরণ কাব্য)

- (২) “আছিল উচিত কবা বণ-বাত্তা আজি
ভাবি ভাবী ফলাফল।” (সীতাহরণ কাব্য)

- (৩) “জ্বলিল বাবুবিবকে দীপ্ত অলঙ্কাৰ
তুৰি লকা, যথা হায় শব্দালঙ্কাৰ
নীল নভঃ বকে ; ভাবি ভাবী পৰিধায়।” (সীতাহরণ কাব্য)

ওপৰত ভোলানাথ দাসে প্ৰয়োগ কৰা শব্দালঙ্কাৰবোৰৰ কিছুমানৰ আভাস দিয়া হ'ল। তেওঁৰ কবিতাত একাধিক প্ৰকাৰ অৰ্থালঙ্কাৰবোৰে প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। অৰ্থালঙ্কাৰ কেৱল অৰ্থ প্ৰকাশৰ কাৰণেই ব্যৱহাৰ কৰা হয়। শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰৰ মূল পাৰ্থক্য শব্দ ব্যৱহাৰত। শব্দালঙ্কাৰৰ শব্দ লবচৰ কবিতা নোৱাৰি; লবচৰ কবিতাৰে তাৰ অৰ্থও ব্যাখ্যাত হয়। অৰ্থালঙ্কাৰৰ শব্দ লবচৰ কবিতাৰেও অৰ্থও ব্যাখ্যাত নহয়। শব্দালঙ্কাৰে শব্দগুণাবৰ মাজেদি বাক্যক অলঙ্কৃত কৰে; অৰ্থালঙ্কাৰত অৰ্থটোহে লক্ষ্য; যেনে, “প্ৰফুল্ল কমল হেন নয়ন যুগল”—ইয়াক যদি বিকল্পিত পদ্বয় চহু ছুটি মূলি কোৱা হয় তথাপি সেই উপমাৰ অৰ্থ অক্ষুণ্ণ থাকিব। কিন্তু ভীমাঘাত শব্দৰ ঠাইত বুকোদৰাঘাত মূলিলে অৰ্থ নোলায়।

ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত অৰ্থালঙ্কাৰৰ ভিতৰত বাহকৈ সাদৃশ্যমূলক অলঙ্কাৰবহে প্ৰয়োগ দেখা যায়। সাদৃশ্যমূলক অলঙ্কাৰৰ ভিতৰতো উপমা আৰু ৰূপকৰ প্ৰয়োগ অত্যধিক।

উপমা মানে তুলনা। তুলনা দিয়াত কবি কালিদাস আছিল অগতঃ অধিষ্ঠিত কবি। ‘উপমা কালিদাসস্ত’ কথা মানুহৰ মুখে মুখে। একে ধৰ্মৰ অৰ্থাৎ একে ৰূপগুণ থকা বেলেগ জ্ঞেয়ৰ দুটা বস্তুৰ বা উপমান আৰু উপমেয়ৰ সাদৃশ্য বৰ্ণনা কৰাকৈ উপমা দিয়া বোলে। যাক তুলনা কৰা যায় সি উপমেয় বা উপমিত আৰু যাক লগত তুলনা কৰা যায় সি উপমান। অস্ত্ৰ কথাত কবলৈ গলে উপমেয় হাতত থকা বস্তুটো আৰু উপমান বাহিৰৰ বস্তু। তাকে বহুত কবি কোৱা হয় বোলে উপমান, টানি আন। যেন, সহ, প্ৰায়, নিত, কল্প, সদৃশ, বৎ আদি শব্দই উপমা দিয়াত সহায় কৰে। উপমা সাধাৰণতে সাত জ্ঞেয়—পূৰ্ণোপমা, লুপ্তোপমা, বস্তু প্ৰতি বস্তুভাবৰ উপমা, বিষ-প্ৰতিবিম্ব ভাবৰ উপমা, মালোপমা, স্তবগোপমা আৰু প্ৰতিৰূপমা। কবি ভোলানাথ দাসৰ কবিতাত ইয়াৰ গোটাচেৰেকৰ ব্যৱহাৰ স্পষ্টকৈ চকুত পৰে। উদাহৰণ—

পূৰ্ণোপমা :

(১)

“ধৰ শৰবাণি

কবিতাক উল্লেখ্য বস্তু নিশাচৰে ;

পাইব বিলস ১৬১, যথা পায় লয়

ভূপদলে অধুৰিন্দু অধুৰ্জেশ কৰে।” (নীতাহৰণ কাব্য)

- (২) “সন্ধ্যাবে তেজ লোহথণ্ডে ব্যাপি-
অগ্নি পবননে যথা ; ধনু পবননে
বেগে তেজ তথা হ’ল প্রধাবিত
ব্যাপি বীর কলেবর” (সীতাহরণ কাব্য)

- (৩) “শ্বেতবর্ণ চাৰি তুবঙ্গম
যোজিত, বিদ্যাংগতি ; বিভূষিত দেহ
সমুজ্জল হেম সাজে, হেমবর্ণে যথা
ভূষিত ধবল-শূক্ৰ হিমগিৰি শিবে
প্রভাতে, শবত কালে, মিহিৰ কিরণে ।”
(সীতাহরণ কাব্য)

লুপ্তোপমা :

- (১)- “অবিদল মাজে
কবী-অবি-পৰাক্রমে পশিলা বধর
তাড়কাৰি ;” (সীতাহরণ কাব্য)
- (২) “কিমতে হরিবো সীতা ? নাবিক বিহনে
ভবগী ভবঙ্গাকুল ভবঙ্গিনী শ্রোত
অবহেলি কেতিয়াবা উজ্জাবকি পারে ?
ভবগী কেবল আমি ।” (সীতাহরণ কাব্য)

মালোপমা—মালোপমাত উপমান এটা কিন্তু উপমেয় একাধিক ।
‘সীতাহরণ কাব্য’ত দেখাব মালোপমা আছে । গোটাচেষ্টক যেনে,

- (১) “বহিলা বধর, চিত্তবিনোদিনী সহ,
শোভি পঞ্চবটীবন ; যথা নিশাপতি
শোভয় চিত্রাব সহ নভঃস্থলে ;
অথবা কৈলাশ শূক্ৰে ভূজঙ্গ-ভূষণ
ভূতনাথ, যথা দেবী ভবানীর সহ ।”
- (২) “বঙ্গিলা আনন ; পুবে গগন-আনন
বক্রে যথা উদি ভাস্ক উদয় অচলে ;
অথবা কৃষাপু যথা কাঙিয়া কাঞ্চনে
বাক্রে তাপে ।”

(৩) “জাহাঙ্গে খোভিল
হেমাঙ্গিনী হুস্তি ; যেন বাবিদে বিহুলী ;
কিছা নীলাবু-বকে যথা কমলিনী ।”

(৪) “কণ্টকে কেতকী
পকে পঞ্চজিনী, কিছা আছাব জুগুর্ভে
মুক্তাবস্ত যথা ; এই বয়গী-বতন
পতিত অথলে ; যথা ভিধাবীৰ হাতে ।”

(৫) “ভম্মে সৰ্বভুক যথা ; কাদঘে অশনি,
(যুত্থা পবশনে যাব) ; পাভালে অনন্ত
বিষধৰ যথা ; কিছা বিষধৰধাবী
বৃষভ-বাহন যথা কৈলাস অচলে ;”

(৬) “হবিবো বনিভা তাব, অমূল্য বতন
মনি বিনে ফণী যথা, জল বিনে মীন
বামৰ সি গতি হোক ।”

(৭) “ভুরুবাজ হলে তপন উত্তাপে,
গ্লান অবলম্বী পত্র যিহত ; অথবা
হলে জলাশয় জলতপ্তময়, যথা
হোরয় জীরনজীবী যত জীবগণ
সন্তপ্ত ; সিমত আজি দেবেল্ল সস্তাপে
সস্তাপিত দেয়গণ, বিষল্ল বদন ।”

ভোলানাথ দাসৰ ‘মেঘ’ কবিতাও মালোপমাৰ দ্বাৰা উজ্জল হৈ আছে’।
উদাহৰণ—

“কৃষ্ণবকে জলে যেন ফটিকৰ মণি,
কিছা জাম দুৰ্জাদলে
যথা জলবিন্দু জলে
ছায়াবৃত্ত জলে যেন খোভে কমলিনী
বিতীর্ণ সমুদ্রে কিছা ধবল ভবণী ।”

কণক—উপমিতক উপমানৰ লগত অভেদ কল্পনা কৰি কণক অলকাবৰ
শ্ৰুতি কৰা হয় । উদাহৰণ—

(১) “মোৰ বঁককণাকালে থাকি চক্ৰকপে

তুমি, তুমিরোক পুত্র, সীতা-কুমুদিনী

লক্ষণ—চকোবে আক ;” (চিন্তা-তবঙ্গিণী—১)

(২) “উড়িল পবাণ-বায়ু দেহ হস্তে তাব ;

যেন কোনো বস্ত্রপক্ষী,” (চিন্তা-তবঙ্গিণী—১)

(৩) “ত্বিলোক জুখতবী তন্তব সাগবে” (চিন্তা-তবঙ্গিণী—১)

(৪) “সাজিছে স্তম্ভব দেহ প্রকৃতি-স্তম্ভবী” (কবিতামালা-২)

(৫) “দবশিলা গোদাবরী-জীরন-মৰ্পণে

নিজ আশ্রয় ;” (সীতাহরণ কাব্য)

(৬) “বন্দো অবিন্দয় তব পদ-অববিলে

কুলাঙ্গনা আমি।” (সীতাহরণ কাব্য)

উৎপ্রেক্ষা—উপমেরক উপমান বুলি কবা প্রৱল সম্ভেদে ভেটিত এই অলঙ্কার
হুটি। উদাহরণ—

“বহে স্তম্ভব সমীর

বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে বনব দেৱীক,

চামর বাজল যেন কবর হবিষে।” (সীতাহরণ কাব্য)

ভ্রান্তিমান বা ভ্রম (Illusion)—ইয়াত অতিশয় মিল থকা বাবে এটা
বস্তুক আন এটা বস্তু বুলি কল্পনা কবি ভুলত পবা যায়, সেয়েহে নাম, ভ্রান্তিমান
অলঙ্কার। এটা উদাহরণ—

“পদ্মপুষ্প ভ্রমে

(কুলত কামিনীকুল নিবধি) কোড়ুকে

উড়িলা মধুপপুত্র মধুকীৰী সদা

ছুহিবে অধব মধু জিনি ফুল মধু।” (সীতাহরণ কাব্য)

বিপরীত লক্ষণা বা ব্যাঙ্গভূতি (Irony)—

ইয়াত নিন্দার ছলেবে গুণব্যাখ্যা আৰু গুণ বৰ্ণোৱাৰ ছলেবে নিন্দা কবা
হয়। এই অলঙ্কাৰ উদাহরণ—

“কপো অল্পম অতি কৃতান্ত কিছৰী

দেখি যাক হাব মানি ডব্বিয়া পলায়।” (সী. হ. কা.)

ঔপচাৰিক লক্ষণা বা সমাসোক্তি (Personification)—

গুণত বা অচেতন পদাৰ্থত সচেতনত্ব বা জন্তুত, গুণত বা অচেতন পদাৰ্থত
মাছহব গুণ আৰোপ কৰাকে ঔপচাৰিক লক্ষণা বা সমাসোক্তি
(Personification) বোলে। উদাহরণ—

(১) “পেচক জুজুড়ি কবে হাসে পুষ্পদায়ে।” (চিন্তা-ভবঙ্গিণী)

(২) “দেখি দিনবন্ধু

মুছিয়া বদন বাবি আদরে সবার

প্রসাধি সহস্র কব ;”

(সীতাহরণ কাব্য)

(৩) “জলদে চপলা ধবি কবে আলিঙ্গন।” (চিন্তা-ভবঙ্গিণী)

(৪) “ডবি বিভাবরী

বিভাবৈবী দবশনে, পলাল অন্তরে ;

কন্দবে তিমিরমালা লুফাল ভবাসে।” (সীতাহরণ কাব্য)

(৫) “দেখিয়া সন্নীৰ

উদার, উজ্জাবি পুষ্প-পৰিয়ল-মধু

বিলাইলা, দাতা যথা ; সৰ্ব্বজীৱগণে।” (সীতাহরণ কাব্য)

ব্যাখ্যাত—যি উপায়ৰ দ্বাৰা এটা কাম হয় সেই উপায়ৰ দ্বাৰা যদি তাৰ
বিপৰীত ফল ফলে তেন্তে তাক ব্যাখ্যাত অলঙ্কাৰ বোলে। উদাহৰণ—

“কভশত দেৱী দেৱ পুঞ্জিলে” যতনে

উপবাসে আগৰণে মঙ্গলৰ হেতু ;

অসংখ্য কবিলে” দান ; তাৰ কিবা এবে

ফলিল ইফল পুৰ তুমি যোৱা বনে ?” (চিন্তা-ভবঙ্গিণী)

বিশেষোক্তি (Cause without effect)—

কাৰণ থকাতো তদনুযায়ী কাৰ্য্যোৎপত্তি নহলে তাক বিশেষোক্তি বোলে।
উদাহৰণ—

“আজিও ভাৰত তব আছে পূৰ্ণশোভা

আজিও মন্তকোণৰে

ববিশশী দিনে ঘূৰে

আজিও নক্ষত্ৰ ধৰে ৰূপ মনোলোভা।

তবে কিয় মাভঃ তব

নহে স্থখ অহুভৱ

কি কাৰণ দৰ্শে তব কাকালিনী বেষ ?” (চিন্তা-ভবঙ্গিণী)

কবি ভোলানাথ দাস পুৰণি কাব্য শাস্ত্ৰৰ অলঙ্কাৰ প্ৰয়োগত কেনে লিখিবলৈ
আছিল আৰু তেওঁৰ বচনাত বিভিন্ন কাব্যালঙ্কাৰ কেনেকৈ অত্যন্তই আহি
জুৰি দি থকাছিল—তাৰে এটা ক্ষুদ্ৰ আভাস দিবলৈ যাতোন ওপৰৰ উদাহৰণ—
যোৰ তেওঁৰ বিভিন্ন কবিতা-পুথিৰ পৰা উদ্ধৃত কৰা হ’ল। ভোলানাথ দাসক
যদি অসমীয়া কাব্যত পুৰণি কাব্যালঙ্কাৰ প্ৰয়োগ বিচাৰ অসম্ভৱ নহলেও
অসম্ভৱ হয়।

ভোলানাথ দাসৰ কাব্য আৰু কবিতাত প্ৰকৃতি

প্ৰকৃতি শব্দৰ নানা ঠাইত নানা অৰ্থ। ‘প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইবোৰ নিয়ন্তা মাধৱ’ তাত প্ৰকৃতি দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ প্ৰকৃতি। সাহিত্যত প্ৰকৃতি বুলিলে সৃষ্টিৰ মূল আধাৰ বা ক্ৰিয়াত্মি বুজা যায়। অগ্ৰ কথাত কবলৈ গলে বহিৰ্জগতৰ সকলো বস্তু, সকলো সৌন্দৰ্য সেই প্ৰকৃতিৰ অন্তৰ্গত। আকাশৰ জ্ঞান-ভবা, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ, পৃথিবীৰ নৈ-নিজৰা, পৰ্বত-পাহাৰ, তুৰ-তৃণ, চৰাই-চিৰিকতি, জলচৰ-স্থলচৰ সকলো পদাৰ্থকে লৈ কবিৰ ক্ৰিয়ানীল মনে খেলা কৰে আৰু কবিও সেই সৰ্বময় প্ৰকৃতিৰে এটি অংশবিশেষ। কবিৰ মনত বিশ্ব-জগতৰ সকলো বস্তুৱে, সকলো সৌন্দৰ্যই এক প্ৰকাৰে নহয় এক প্ৰকাৰে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে। কবিয়ে সেইবোৰ মনোযোগেৰে পৰ্যবেক্ষণ কৰে আৰু সেই সেই বিষয়ে চিন্তা কৰি ভাবত-বিভোৰ হয়। প্ৰকৃতিৰ লগত কবিমানসৰ তেনে ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰতে কাব্য-সৃষ্টি নিৰ্ভৰ কৰে।

মানৱ মন কিবা এক অজ্ঞেয় উপাদানেৰে গঠিত। তাত কেতিয়া কোন ফালৰপৰা কিহে আহি কেনেকৈ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ সৃষ্টি কৰে বুজা নাযায়। কবিও মানুহ। পিছে তেওঁৰ মনটো আৰু বেছি বৈচিত্ৰ্যময়। এটা উদাহৰণ দিলে কথাটো স্পষ্ট হব। বাতিপুৰাৰ সূৰ্যোদয় আমিও দেখো, কবিয়েও দেখে। বাতিপুৰাৰ চৰাইৰ গীত কবিৰ কাণতো পৰে, আনৰ কাণতো পৰে। বাৰিষাৰ মেঘ কবিয়েও দেখে, কৃষক-বহুৱা আদি অহিন অহিন লোকেও দেখে। কিন্তু প্ৰকৃতিৰ এই বিভিন্ন দৃশ্যবাজিয়ে প্ৰত্যেক মানুহৰ মনত পৃথক পৃথক ভাবৰ সৃষ্টি কৰে। মেঘ দেখি মনুৰে নাচে, মনত বসন্ত-বতাহ বলাৰ উমান পায়। সেই মেঘ দেখিয়ে কৃষকে আনন্দাপ্ত হৈ ক’ত কি খেতি কৰিব, কিদৰে কৰিব ইত্যাদি বৈষয়িক বিষয়ৰ পৰিকল্পনা মনত পাওঁ। আহাৰ মাহৰ তেনেকুৱা এডোখৰ বাৰিষাৰ মেঘেই আকৌ এদিন কবি কালিদাসৰ মনত বিশ্বৰ অমৰ কাব্য মেঘদূতৰ বিচিত্ৰ ভাব জগাই তুলিছিল। কেতেকী-দহিকতৰাৰ গীত শুনি বিহগী কবি বচুনাথ চৌধাৰীয়ে নিত্ৰা যাব নোৱাৰি ওৰে নিশা কবিতা লেখিছিল। ‘সাইলাৰ্ক’ বা ভবত-চৰাইৰ গীত শুনি ইংৰাজ কবি জেলিয়ে কল্পনাত ভাহি গৈ চৰাইৰ গীতৰ লগত মনটো উৰুৱাই দি পৃথিবীৰ দুখদৈত পাহৰি পেলাবলৈ যত্ন কৰিছিল। সেই একে স্তৰেই আকৌ কবি গুৰুচন্দ্ৰ-গুৰুচন্দ্ৰ কল্পনাৰ কল্পলোকলৈ উৰি যাবলৈ আৰু লগে লগে যবতৰ দুখদৈত

জীৱনৰ কথা চিন্তা কৰিবলৈও সহায় কৰিছিল। কবি ভোলানাথৰ মনত প্ৰকৃতি কি আছিল আৰু তাৰ বিবিধ শোভাৰাশিয়ে তেওঁৰ মনৰ ওপৰত কেনে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰিছিল নতুবা তেওঁৰ মনটোৱেই বা বিভিন্ন সৌন্দৰ্য কিদৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা অপ্ৰাসঙ্গিক নহব।

বহুতৰ কাৰণে প্ৰকৃতি জ্ঞানৰ উৰাল, উৎসাহ-আনন্দৰ অক্ষুৰ্ণ উৎস; মানৱ মনে প্ৰকৃতিৰপৰা সেই জ্ঞান, সেই আনন্দ গ্ৰহণ কৰিব লাগে। প্ৰকৃতিৰ সন্তাৰ লগত কবিয়ে নিজৰ সন্তা মিলাই দি সান্দনা লভিবলৈ অভিলাস কৰে—

“প্ৰাণপ্ৰিয়া আজি মোৰ বিজ্ঞান কুণ্ডত
তুলিবানে লয়লাসে হাঁহিৰ ভৰজ ?
বাথাৰে উপচি পৰা আকুল প্ৰাণত
দিয়া প্ৰেম মকৰন্দ অমৃত পৰশ ;
নিপ্ৰভ ফুলনি মোৰ হ’ক জ্যোতিৰ্ময়।”

(গিৰিমঞ্জিকা—বঘুনাথ চৌধাৰী)

বহুতে আকৌ প্ৰকৃতিৰ বিখ্যোৰা আনন্দত উৰাউল হৈ তাৰ মাজত নিজৰ অন্তৰত বাজি থকা সুৰৰ আঁত বিচাৰিবলৈ ধৰে—

“বসন্তৰ সজ্জাত পুলিতা ধৰণী,
বননিত কলকণ্ঠ বিহঙ্গৰ ধ্বনি,
শেৱালিৰ গন্ধভৰা শৰত পুৱাত
ফাগুনৰ জ্যোতিহীন পুৱতী নিশাত
হিয়াত উঠিল বাজি শতমুখী তান,
আনন্দ-বিষাদ গঁথা মিলনৰ গান।”

(আপোন সুৰ—সুধাকুমাৰ ভূঞা)

কবি ভোলানাথৰ কাৰণে কিন্তু প্ৰকৃতি আছিল কিঞ্চিত পৃথক বিধৰ। তেওঁৰ প্ৰকৃতি আছিল সৌন্দৰ্য আৰু আৰু সুখ-দুখ তথা নানা চিত্ৰ-বিচিত্ৰ পৰিৱৰ্তনৰ সমষ্টি : ই বিবিধ বিধান মানি আপোন খুচিতে চলি থাকে : যাহুক নিজে যাচি একো দান নকৰে। যাহুহে নিজৰ ভাৱৰ প্ৰতিবিম্ব তাত বিচাৰি পাব পাৰে অথবা নিজে ইচ্ছানুযায়ী তাক বাধ্য কৰিবহে পাৰে।

“বৰ্ষাকালে চকমকি,
কুকুৰে ধাকি ধাকি,

স্বকান্তি প্রকাশি যেন নাচে সৌদামিনী

দৰশারে যেন নবে

গুণবান পতি ক্রোড়ে

সি স্থখ লভয় পতিব্রতা স্বৰমণী ।”

(স্বভাৱৰ গেতা—চিন্তা-তৰঙ্গিনী, ২য় ভাগ)

ভোলানাথৰ ‘সীতাহৰণ কাব্য’ কবলৈ গলে, প্রকৃতি বৰ্ণনাৰেই আৰম্ভ হৈছে—

“প্রভাতিলা নিশা । উষা আশুগতি ধৰি

আসিলা ; কুকলি দিলা হৃদীৰ্ঘে পেচক ;

বায়ল কৰিলা ‘কা কা’ ; যেন হেৰুৱাই

লহা, লহা-প্ৰিয় পক্ষী কুকুট পুছিল

লহাপূৰ ক’ত বুলি ।” ইত্যাদি ।

ৰাতিপুৱাৰ এনে বৰ্ণনাৰেই কবিয়ে পুথিৰ ৪/৫ শিটি পূৰ কৰি দিছে । মাজে মাজে বাস্তৱ জীৱনৰ ৰূপক আৰু উপমাই বৰ্ণনাবোৰক চকল বিজুলী ৰাতিৰ পোহৰে গছ-লতাৰ প্রকৃত ৰূপ আৰু বেছি স্পষ্টকৈ চাবলৈ সহায় কৰাৰ দৰে সহায় কৰিছে :

(১) “দেখি দিন-বন্ধু

মুহিলা বদন-বাৰি আদৰে সবাৰ

প্রচাৰি সহস্র কৰ ; দীনবন্ধু যথা

কবয় আদৰ দীনে ।”

(সীতাহৰণ কাব্য)

(২) “গাইলা ধনেশ,

হৰিষে, ধনেশজন হৰষিত যথা ।” (সীতাহৰণ কাব্য)

ভোলানাথৰ প্রকৃতি-বৰ্ণনা ষাভাৱিক আৰু স্পষ্ট-সমৃদ্ধ । সেয়েহে তেওঁ গঞা লোকৰ ‘লহা ক’ত ক’ত’ বুলি লহাপূৰ ক’ত, তাকে চিঞৰি সোধা কুহুবা চৰাইৰ ডাকটোবো আকাৰে-ইঙ্গিতে অৰ্থ কৈ দিছে । প্রকৃতিৰ যথাযথ বৰ্ণনা দিয়াত তেওঁ সিদ্ধহস্ত । সেই বিষয়ত তেওঁ আনকি পদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱাতকৈও উদাৰ আৰু স্পষ্ট । জৈলোক্যনাথ গোহাঞি দেৱৰ মতে ‘লীলা কাব্যত সংযোগ কৰা নামবৰ হাবিৰ বৰ্ণনা তেনেই চম্ । প্রকৃতিৰ স্বকীয় সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাৰ প্রতি তেওঁৰ যেন মোহ নাই ।”—এই মন্তব্য কিন্তু ভোলানাথৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে । ভোলানাথে পৃষ্ঠভূমি নিৰ্মাণৰ কাৰণে তেওঁৰ ‘সীতাহৰণ

কাব্য'ৰ উপৰোক্ত বৰ্ণনাত অনাহকতে চমু হবলৈ গৈ কৃপণালি কৰা নাই। কিন্তু তেঁৱো গোহাঞি বৰুৱাৰ সৈতে এটা বিষয়ত মিলি গৈছে: প্ৰকৃতিৰ নিজস্ব সত্তাৰ লগত দুয়োজনা কবিৰ এজনেও আত্মসত্তা মিলাই দি আপোনপাহৰা হব পৰা নাই। দুয়ো প্ৰকৃতিৰ মনোৰম দৃশ্য দেখি উল্লাসিত হৈছে, সন্দেহ নাই, কিন্তু তল্লয় হোৱা নাই। এই বিষয়ত কিন্তু বিহগী কবিৰ কথা পৃথক আৰু সেই কথা আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছো।

বহুত কবিৰ কাৰণে প্ৰকৃতি মাহুহৰ সুখ-দুখৰ সমভাগী। অৰ্থাৎ মাহুহৰ দুখত দুখী, সুখত সুখী। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰকৃতিৰ সকলো বস্তুৰে একোটা প্ৰাণ আছে, অহুত্ব আছে। সেই প্ৰাণ আৰু অহুত্বপূৰ্ণ সত্তাৰ লগত মাহুহৰ ব্যক্তিগত আৰু অহুত্ব সাঙোৰা আছে। কবি কালিদাস এনে কল্পনাৰ মুখ্য প্ৰতিষ্ঠা আছিল। তেওঁৰ মানস-কল্পা শকুন্তলাৰ পতিগৃহলৈ যাত্ৰাৰ সময়ত আশ্ৰমৰ গছ-লতায়ো চকুলো টুকিছিল, হৰিণ পোৱালিয়েও ঘাঁহ খাবলৈ এবিছিল। ভোলানাথৰ প্ৰকৃতি কিন্তু স্বয়ংসম্পূৰ্ণ প্ৰকৃতি; মাহুহৰ সুখ-দুখত দি বেছাই সহানুভূতি প্ৰদৰ্শন কৰা নাই। আন হাতেদি প্ৰকৃতি সহানুভূতিশীল হওক-নহওক তাৰ কাৰণে কবিৰো ভ্ৰম্বেপ নাই। কবিয়ে নিজৰ ভাবহে প্ৰকৃতিত কণায়িত হোৱা দেখিছে—প্ৰকৃতিৰ আনন্দত উগ্ন, উদ্গ্ৰীব হোৱা নাই—

“কোনো স্থানে মন বঞ্চে,

বিহঙ্গম লঘু অঞ্চে,

শূন্ত পথে ইচ্ছায়তে কবয় ভ্ৰমণ।

স্বজীৱন দৰশাই,

কহে যেন সুখে হাৱ,

‘জগতে অমূল্য বস্তু স্বাধীন জীৱন’।”

(চিন্তা ভৱজিগী-২য় ভাগ)

ইয়াত ‘জগতে অমূল্য বস্তু স্বাধীন জীৱন’—বোলা কথাৰ সাৰ্থকতা প্ৰকাশ কৰাটোহে কবিৰ আচল উদ্দেশ্য—প্ৰকৃতি পটভূমিহে।

ভেনেটক আকৌ ‘চিন্তা ভৱজিগী’-প্ৰথম ভাগৰ ‘বোৰ প্ৰতি বিদ্ৰূপ’ কবিতাত কবিয়ে দেখিছে—

“এহি ভবাগণ হয় উদিত গগনে

অন্তৰে পবন ধৰি,

মুখ হান্তময় কবি,
বিজুপি ইংসিছে যোক আনন্দিত মনে ।

বায়ন হুইয়া যেন শল্লী পৰশন
হেন ঘোৰ আশা দেখি,
আকাশে জোনাকী উঠি,
অঙ্গ ভঙ্গি কৰি কৰে বিজুপ বৰ্ণন।”

কবির লগত প্ৰকৃতিয়ে সহযোগ কৰি সহানুভূতি প্ৰদৰ্শন কৰা দূৰৰ কথা সি যেন
কবির দূৰবস্থা দেখি ক্ৰকুটিৰ কুটিল হাঁহিহে মাৰিছে ।

প্ৰকৃতিৰ ঘাই ৰূপ দুটা : এটা হ’ল শাস্ত সৌম্য, সমাহিত ৰূপ আৰু আনটো
উগ্ৰবোজ সংহাৰ মূৰ্তি । ইংৰাজ কবি ওৱৰ্ড্‌চ’ৱৰ্থক বিশিষ্ট প্ৰকৃতি-কবি বুলি
স্বীকাৰ কৰা হয় । তেওঁৰো প্ৰকৃতিৰ সৌম্য মূৰ্তিৰ লগতহে পোনতে
পৰিচয় আৰু একান্তবোধ ঘটছিল । পিছত প্ৰকৃতিৰ এটা আকস্মিক ঘটনাই
তেওঁৰ চিন্তাৰ পৰিবৰ্তন ঘটালে । এদিন তেওঁ ক’ৰবাৰপৰা উভতি আহি ঘৰত
হঠাৎ শুনিবলৈ পালে যে তেওঁৰ প্ৰিয় ভাতৃ ‘জন’ (John) আৰু ইহজগতত
নাই । প্ৰচণ্ড ধুমুহাত উদ্বেলিত হোৱা পৰ্বতপ্ৰমাণ সাগৰৰ চোৱে তেওঁক
নিৰ্মমভাৱে গ্ৰাস কৰিলে । কথাটো শুনি তেওঁৰ হৃচকুৱেদি দুখাবি চকুলো বৈ
গ’ল । সাগৰৰ এনে নিৰ্মম ব্যৱহাৰৰ কথা তেওঁ তেতিয়ালৈ ভাবিবই পৰা
নাছিল । প্ৰকৃতিৰ এই কঠোৰতাই, এই নিৰ্মমতাই তেওঁৰ মনত দ-ঠৈ সাঁচ
বহুৱালে । তেওঁৰ কবিতাত তেতিয়াৰপৰা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে পৃথক নুব বাজিবলৈ
ধৰিলে । বস্তুতঃ ‘প্ৰকৃতি আৰু কবি’ (Nature and the Poet) নামৰ
কবিতাত সেই কথা তেওঁ মুক্তভাৱে স্বীকাৰ কৰিছে—(A deep distress
hath humanized my soul)*

বিত্ৰোহী ইংৰাজ কবি শ্বেলিয়ে আকৌ পছোৱাৰ ৰক্ত মূৰ্তিকো বন্ধুৰ দৰে
আহ্বান কৰি আনি লেই শক্তিৰ লগত বন্ধুভাৱে বিলীন হবলৈ হাবিয়াস
কৰিছিল ।**

* “So once it would have been,—’tis so no more ;
I have submitted to a new control :
A power is gone, which nothing can restore,
A deep distress hath humanized my soul.”

(Nature and the Poet—Wordsworth)

** “Oh, lift me as a wave, a leaf, a cloud !
I fall upon the thorns of life ! I bleed !
A heavy weight of hours has chained and bowed
One too like thee lameless, and swift and proud”
{Ode to the West Wind, P.B. Shelley}

কবি ভোলানাথে প্রকৃতির ছয়োটা কপৰে ছবি আঁকিছে, কিন্তু কোনোটোৰ লগতে আত্মসত্তাৰ সংহতি বা একাত্মবোধ স্থাপন কৰিব খোজা নাই। ‘চিন্তা ভবদ্বিগী’ দ্বিতীয় ভাগৰ ‘বৰ্ণাদৰ্শন’ বোলা কবিতাটোতে প্রকৃতিৰ উল্ল-শাস্ত ছয়োটা কপৰ ছবি দেখিবলৈ পোৱা যায়।

“নিমিষে নিমিষে উৰ্গাবে অনল,
নিমিষে জগত-যেন বসাতুল
যায়, মনে বোধ হ’ল পলে পল ;
কপিল শবীৰ পৰাণ আকুল।
গৰ্জন ওপৰে উঠিছে গৰ্জন
সমীৰণোপৰে বহে সমীৰণ
যেন মহাক্স সৃষ্টি-সংহৰণ
কৰিবে উজ্জত ধৰিয়া ত্ৰিশূল ॥”

আকৌ,

“দেখোতে দেখোতে যত মেঘগণ
ক্ষণে হ’ল দূৰ, এড়িয়া গৰ্জন ;
মুক্ত হ’ল সুবপুৰী আবৰণ ;
লুপ্ত হ’ল নীল বৰণ আকাশ।
অমৰ নগৰ চকুৰ গোচৰ
ভাসিলেক ক্ষণে অতি মনোহৰ,
দীপ্তিময় ; যেন ধৰি স্নিগ্ধ কব,
শতকোটি চক্স পালে পৰকাশ ॥”

এই ছয়োটা কপ একেটা মুহূৰ্ত্তৰ দু-পিঠিৰ দৰে। প্রকৃতিৰ এই ছয়োটা কপৰ প্ৰতি যাতে সবলমতি শিশুসকলৰো মন-কাণ সজাগ থাকে তাৰ বাবে তেওঁ আনকি ‘কবিতামালা’ প্ৰথম ভাগ পুথিতেই—তাৰ ‘বৰ্ণা’ নামৰ কবিতাত বুজনি দি কৈছে—বৰ্ণাত

“বজ্জপাত হই ক্ষণে নিপাতিছে জীৱগণে
গৃহ বৃক্ষ ভাঙ্গি বহে ঘোৰ সমীৰণ।
কোৱৰ পাণ্ডৱে যেন অন্তৰীক্ষে কৰে বণ
পক্ষপক্ষ ধনি সন্না, ঝপে প্ৰাণ মন ॥”

আকৌ কিন্তু,

“যদিও বর্ষাব জল

কবে কিছু অহুচল

কিন্তু এটা কথা কও শুনা সব শিশু ।

জীৱন ধাৰণোপায়

অস্মে শস্ত বাৰিষায়

অহুচল নাম মাত্ৰ উপকাৰ বহু ॥”

কবি ভোলানাথৰ কাৰণে কবিতাত কল্পনাহে আচল বস্তু আছিল, আবেগ নহয়—দেই কথা আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে । সেই কল্পনাৰ সহায়ত প্রকৃতিৰ যি কোনো বস্তুকে ভেঙে ইচ্ছাত্মকপে সজাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল । সেয়েহে শুনাত ‘কলং’ নদীৰ নামটো পুংলিঙ্গ যেন লাগিলেও কবিৰ মানত কলং স্ত্রী আৰু মহাবাহু ব্রহ্মপুত্ৰৰ এল গী পত্নী—

“.....আছে জনশ্রুতি,

সেহি ব্রহ্মপুত্ৰ নদ ভব প্রাণপতি,

তুমিহে কলঙ্গ তাৰ অন্তৰ তোষিণী

কিয় ভৱে প্রবাহিনী ! কিয় ভৱে হায়

ই হেন মলিন বেশ দুৰ্দশা অশীম

তোমাৰ ? পুজিত বলী পতি বৰ্ত্তমানে ?

*

*

*

তথাপি সিজ্ঞন

কিয়নো সদায় নাহে ? কিবা আছে হেতু ?

বুজিছোঁ পুরুষ মন অত্যন্ত কঠিন,

একবার ক্রুদ্ধ যদি হোৱয় অন্তৰে,

সহজে দয়ার্দ্ৰ নোহে ;” ইত্যাদি ।

কবিয়ে কবিতাত কল্পনাক প্রাধান্য দিবলৈ গৈ ইয়াকো কৈছে যে কল্পনাৰ সহায়ত কবিয়ে নেদেখাকো দেখে, শুনুকো শুনে, কুকপকো হুকপ সজায় ; ‘সুখৰ কানন নদ-নদী-পাবাবাবেও’ বাহুহৰ দৰে ‘হাঁহে, কাল্পে, পীত গায় ।’ আৰু

“ভব বলে পুষ্প গ্রহো হোৱে বিবাহিত ;

সূৰ্য্য চন্দ্ৰ গগনত

পদ্ম ভেঁট ভূতলত,

পদ্ম ‘কমলিনী’ নামে সূৰ্য্য দিছে চিত্ত ;

ভেঁট ‘কুন্দিনী’ নামে ভজিছে শশীত ।”

এনে ধৰণৰ কল্পনা বাজ্যাত বিহৰণ কবি থাকিও কবিয়ে কিন্তু ভগৱানৰ ইচ্ছাতেই যে প্রকৃতিত সকলো বস্তুই সেইটো পাহৰা নাই—.

“আশ্চৰ্য্য তোমাৰ গুণ হেৰা প্ৰভঞ্জন

প্ৰাণ ধাৰণৰ মূল তুমিসে কাৰণ ॥

শতাব্দৰ নমস্কাৰ সেহি মহাজনে

বিজ্ঞানে নিখিলে বায়ু, তোমাক যতনে ॥” (বায়ু—‘কবিতামালা ২য়’)

বিজ্ঞানৰ যুগত প্ৰকৃতি বায়ুহৰ হাতত বহুক্ষেত্ৰতে বশ হৈ পৰিছে। আনকি আজিৰ যুগত আকাশৰ চন্দ্ৰয়ো দেৱত পৰিহাৰ কৰি বায়ুহৰ হাতত থকা দিছে। ভোলানাথে মাজে মাজে বিজ্ঞানৰ কাৰ্যৰ কথা নতবাটক থকা নাই। ‘সীতাহৰণ কাণ্ড’ত বকণ আৰু অগ্নিদেৱতাক দেৱৰ্ষি নাৰদে তেওঁলোকৰ দত্ত-মহত্বাব কাৰণে অভিশাপ দিছিল—নিজৰ অহত্বাব কাৰণে এই দুয়োজনা দেৱতাই কলিকালত বায়ুহৰ হাতত বন্ধ হৈ আজ্যাবহ তৃত্যৰ দৰে খাটিব লাগিব। ‘নব যানবাহী হইবা কলিত’। সেই হেতুকেহে—

“অনল-বকণ দুই হই সন্মিলিত

অহবহ নবগৃহ চলাইছে বল ॥” ইত্যাদি।

ই বায়ুগৰ কথা নহয়, কবি ভোলানাথ দাসৰ কল্পনাহে। তেনেকৈ দণ্ডকাৰণ্যত বাম-সীতাৰ কথোপকথনৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা প্ৰকৃতিবাজ্যৰ আৰু দুটা গুঢ় তথ্য ‘অশুকী নদী, শুকী খুড়পদী’ আৰু ‘চৰ্চনে হোৱয় বৎস, ডিঘ অচৰ্চনে’—ভোলানাথৰ নিজা কল্পনা, বায়ুগৰ কথা নহয়। বস্তুতঃ শিং নথকা জন্তু বা প্ৰাণীৰ নথ আছে আৰু শিং থকাবোৰৰ খুৰা ফটা; আকৌ চোবাই আহাৰ খোৱা জীৱজন্তুৱে পোৱালি জগায় আৰু নোচোবোৱাকৈ গিলি আহাৰ খোৱাবোৰৰ বগীৰপৰা জন্ম হয়—এনেবোৰ বিষয় কবিতাকৈও প্ৰাণীবিজ্ঞানীয়েহে বেছিকৈ চিন্তা কৰে। ভোলানাথে কবি হৈয়ো তাকে কৰিছিল, কাৰণ তেওঁৰ মনটো আছিল বৈজ্ঞানিক অহুগন্ধিসাপুৰ্ণ কবিৰ মন। সেয়েহে তেওঁৰ কবিতাত অবৈজ্ঞানিকতাও কল্পনা আৰু যুক্তিৰ স্থান অধিকতৰ মুখ্য। আনকি জৰিণ-পৰিমিতিৰ অহুতো তেওঁৰ সেই কবি মানসৰ পৰিচয় স্কটি ওলাইছিল। তেওঁৰ মনৰ ছাপ বহি থকা দুটা অৱস্থা ভাষালৈ লক্ষ্য কৰিলেই সেইটো স্পষ্টকৈ দেখা যাব। যেনে—(১) এটা পুখুৰীত এটা মাজ পহুয় ফুল ফুলি আছে। পুখুৰীটো ইপাবৰপৰা সিপাবলৈ ৮০ হাত। পহুয়টো ঠিক তাৰ মাজতে ফুলিছে। এটা ডেকা গৰখীয়াই সাতুৰি গৈ পহুয় থকা ঠাইত কিমান পানী আছে ভুৱ দি চাই আঠ হাত পালে। পহুয়টো পাৰৰপৰা হাৰ্ফুটী লগাই আনিব লাগিলে কিমান দীঘল হাৰ্ফুটী লাগিব? (২) এটা বৃদ্ধা মাহুহে পহুৰি

সময়ত এটা স্থলীয়া পৃথ্বীৰ চাৰিওফালে এপাক ঘূৰি ঘূৰি আহিল। তেওঁৰ লগতে এটা ল'ৰাও আছিল। বুঢ়াই ল'ৰাটোক হুহিলে—আমি কিমান হুহিলোঁ? ল'ৰাটোৱে ক'লে পৃথ্বীপাৰত ১৪৫২ গজ। পৃথ্বীটোৰ বহল কিমান?

প্ৰকৃতিৰ লগত কবি ভোলানাথ দাসৰ মনৰ সম্পৰ্ক আছিল এনে বিধেই।

আমাৰ ওপৰত ভোলানাথ দাস বচনাৱলীৰ সম্পাদনাৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰোঁতে স্পষ্টকৈ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছিল যে বচনাৱলী সংগ্ৰহ আৰু সম্পাদন কৰোঁতে আমি এখন তথ্যবহুল বিস্তৃত পাতনি সংযোজনা কৰিব লাগিব। সেই নিৰ্দেশ অনুযায়ী সেই বিষয়ে আমি অতি সন্তৰ্পণে আৰু সতৰ্কভাৱে আমাৰ কৰ্তৃত্বত আগবাঢ়িছোঁ। ইয়াত আমাৰ জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে নিশ্চয় অনেক ভুল-ত্রুট বৈ গৈছে; তাৰবাবে সন্দেহ পাঠকসকলৰ ওচৰত ক্ষমা ভিক্ষা কৰিলোঁ।

ভোলানাথ দাস বচনাৱলী সংগ্ৰহত, বিশেষকৈ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী, দ্বিতীয় ভাগ' সম্বন্ধে অনুগন্ধান চলোৱাত তলত উল্লেখ কৰা সদাশয় লোকসকলকে প্ৰমুখ্য কবি আৰু আনেক লোকৰপৰা দিহা-ভৰগা, পত্ৰোত্তৰ আৰু কাৰ্যকৰী পৰামৰ্শ পোৱা হৈছিল, যেনে, ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ, ডঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, ডঃ মহেন্দ্ৰ বৰা, ডঃ প্ৰহ্লাদ দত্ত গোস্বামী, ডঃ প্ৰমোদচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য, অধ্যক্ষ ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী, অধ্যক্ষ তীৰ্থনাথ শৰ্মা, আচাৰ্য মনোবৰ্জ্জ শাস্ত্ৰী, অধ্যক্ষ পৰাগ চলিহা, অধ্যক্ষ মহেশচন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী, অধ্যক্ষ চন্দ্ৰনাথ বৰা, অধ্যক্ষ যজ্ঞেশ্বৰ শৰ্মা, অধ্যাপক যতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামী, অধ্যাপক অভুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা, অধ্যাপক ডঃ পৰীক্ষিত হাজৰিকা, অধ্যাপক লীলা গগৈ, অধ্যাপক নবীন শৰ্মা, অধ্যাপক নগেন শইকীয়া, অধ্যাপক নন্দ ভালুকদাৰ, অধ্যাপক নৱকান্ত বৰুৱা, অধ্যাপক হৰেন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, অধ্যাপক পৱনকুমাৰ বৰুৱা, কবি প্ৰসন্নলাল চৌধুৰী, মহম্মদ খোছনু আলি, এম. ইব্রাহীম আলি, কবি বিনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা, কবি আনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা, কবি ভবানন্দ ৰাজখোৱা, ৰাজ্যিক গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীৰাম গোস্বামী, গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীউত্তম বৰুৱা, গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীবীৰেন বৰুৱা সাহিত্যিক শ্ৰীতপেশ্বৰ শৰ্মা, শ্ৰীতলুৰাম বৰুৱা, শ্ৰীহৰেকৃষ্ণ গোস্বামীবৰুৱা, বুৰঞ্জীবিদ পণ্ডিত শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্মা, শ্ৰীজয়বাম বৰুৱা, শ্ৰীইমদাদ উল্লাহ, শ্ৰীজিতেন্দ্ৰনাথ বুজৰবৰুৱা,

শ্রীসত্যজিত মহকব, চলবসজ্জব শ্রীপূর্ণচন্দ্ৰ গোস্বামী আৰু অনেক। প্ৰকাশন পৰিষদৰ সচিব শ্রীচন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰো বচনাৱলীৰ সন্ধানত বাতৰি কাকতত আৰু ‘অসম বাণী’ত একাধিকবাৰ বিজ্ঞাপন প্ৰকাশ কৰি আমাৰে সহায় আৰু সহায়তাৰ হাত আগবঢ়াইছিল। এই ক্ষেত্ৰত আমি সেই সদৌটিমৈকে আমাৰ অন্তৰৰ সন্তক শলাগ আৰু স্বীকৃতি জনালো।

বচনাৱলীত দিয়া কটোবোৰ আমি ভোলানাথ দাস ডাঙৰীয়াৰ পৰিয়ালৰপৰা সংগ্ৰহ কৰিছোঁ ; মাজ কবীন্দ্ৰ ববীন্দ্ৰনাথৰ লগত গুপ-কটোত উঠা কটোখনৰ বাবে আমি বাহ্যিক পুথিভঁৰালৰ গ্ৰন্থাগাৰিক শ্রীমত গোস্বামীৰ ওচৰত কৰী। এই ক্ষেত্ৰত আমি ভোলানাথ দাস ডাঙৰীয়াৰ ছফলীয়া পুত্ৰ শ্রীহৰেন্দ্ৰনাথ দাস আৰু নাতি শ্রীকৃষ্ণনাথ দাসৰো অকুণ্ঠ সহযোগিতাৰ শলাগ নলৈ নোৱাৰোঁ।

অধ্যাপক শ্রীনৱকান্ত বৰুৱাদেৱে পাতনিখন এবাৰ চকু ফুৰাই চাই আমাক উপকৃত আৰু উৎসাহিত কৰিছে ; ভাৰবাবে ভেওঁ আমাৰ ধন্যবাদৰ পাৰ্শ্ব।

গুৱাহাটী

১৯৭৭

শ্রীঅতুলচন্দ্ৰ বৰুৱা

ববীন্দ্র সম্বৰ্দ্ধনা, গুৱাহাটী, ১৯১৯

বহি (বাঁওফালৰপৰা)—সত্যনাথ বৰা, হেমচন্দ্র গোস্বামী, ববীন্দ্রনাথ ঠাকুৰ, ভোলানাথ দাস
আৰু জ্ঞানদাভিৰাম বৰুৱা

থিয় হৈ (বাঁওফালৰপৰা)—মুক্তাধৰ শৰ্মা, বেহুধৰ শৰ্মা, চন্দ্রনাথ শৰ্মা, বাণীকান্ত কাকতি,
স্বৰ্ণকুমাৰ ভূঞা, অধিকাৰি বায়চৌধুৰী আৰু দুৰ্গানাথ বৰুৱা
(দুৰ্গা বৰুৱা)

ভোলানাথ দাসৰ পত্নী ৰজনীগন্ধা দাস

ভোলানাথ দাসৰ বৰ পুত্ৰ লক্ষ্মীনাথ দাস

ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ

କବିତାମାଳା, ଛିଞ୍ଚା-ତରଞ୍ଜିବୀ, ମୌଡ଼ାହରଣକାବ୍ୟ

১৯২১ সঙ্গত প্রকাশিত ভোলানাথ দাসৰ প্ৰথমভাগ ‘কবিতা মালা’ৰ
তৃতীয় সংস্কৰণৰ নাম-পাতৰ প্ৰতিচ্চিত্ৰ

କବିତା ମାଳା

ପ୍ରଥମ ଭାଗ

ଭୋଜନ ହାଣ୍ଡି ଚାଣ୍ଡି ନାହିଁ ଉପାର୍ଜନ ।
ଲାଭ ଚାଣ୍ଡି ବହୁ କିନ୍ତୁ ନାହିଁ ମୂଳଧନ ॥
ନାହିଁ ବଳ ବୋଲାଇବେ ଚାହେଁ ମହାବୀର ।
ଥବ୍‌ଥବି ହିଁସା ଶୁଣେ ବଚନ ଗଢ଼ୀର ॥

ଶ୍ରୀ ଗୋଲାନାଥ ଦାସ କର୍ତ୍ତୃକ ବିବଚିତ

ବର୍ମାଣ

ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ; ଡିସେମ୍ବର, ୧୯୦୧ ମାସ

বিজ্ঞাপন

বহু দিন হ'ল এই কবিতামালা পুথী খানি লেখি পেলাই থাইছিলেঁ।। পাছে, অসমীয়া ভাষাত পাঠোপযোগী পুথী লেখিলে পুৰস্কাৰ দিয়া যাব এই মৰ্মে আসাম প্ৰদেশৰ মহামান্য শ্ৰীযুক্ত চিফ কমিশ্বনৰ সাহাবে স্থানীয় গেজেটত বিজ্ঞাপন দিউৱাতে, এই পুথী খানিকে অলপ পৰিবৰ্ত্তিত কৰি আসাম টেক্‌স্ট বুক কমিটিৰ মত প্ৰকাশৰ কাৰণ পঠাইছিলেঁ।। কমিটিয়ে ইয়াক ব্যৱহাৰ্য্য বুলি আমাক ৫০ টকা পুৰস্কাৰ দিবলৈ মত দিলে। আমিও পুথী খানি প্ৰকাশ কৰিলেঁ।। এতিয়া অসমীয়া ল'ৰাবিলাকৰ ইয়াৰ দ্বাৰাই কিঞ্চিৎ মাত্ৰ উপকাৰ হলেও আমাৰ যত্ন সফল মানিম।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

কবিতা মালা

প্ৰথম ভাগ

শিক্ষক পৰম বহু শুনা শিশুগণ ।
বিছা বিতৰণে তেওঁ কবন্ত যতন ॥
নানা কথা কয় যদি আৰু শাস্তি দিয়ে ।
বেয়া কৰে বুলি তুমি নান্ধাবিৰা হিয়ে ॥
ভিৰংকাৰ শাস্তি তেওঁ যতেক কবয় ।
সংশোধন হেতু কৰে জানিবা নিশ্চয় ॥
পঢ়ায় সমস্ত দিন কৰিয়া যতন ।
নিজ ছাত্ৰ বুলি তব মঙ্গল কাৰণ ॥
তব ধন সম্পত্তিক নকবয় আশা ।
কিমতে হুইবা ভাল এহিসে ভবসা ॥
এতেকতে মন দিয়া পঢ়িবা সদাই ।
যিমাণে পঢ়িবা, বিছা তত বাচি যায় ॥
তোমাৰ যত্নতে হুব সব ফলাফল ।
শিক্ষক সহায়কাৰী জানিবা কেৱল ॥
ন পঢ়িয়া থাক। যদি সদা ধেমালিত ।
পেট ছিঁড়ি বিছা দিব নোৱাৰে নিশ্চিত ॥
তোমাৰ শিক্ষকে ; কৰা নিজকে বঞ্জন ।
ল'ৰাকালে ধেমালিত লিগু কৰি মন ॥
পাঠ নপঢ়িয়া যিটে থাকন্ত সদাই ।
শিক্ষকক কঁকি দিয়ে কাৰণ দৰ্শাই ॥
জানিবা সিটোৰ একো নহয় মঙ্গল ।
নিজৰ কঁকিতে নিজে পড়হ কেৱল ॥
পৰিণামে কান্দিবেক শ্ৰুতি শিশুকাল ।
দুখ হেতুকে ক্ষত বাচিবে জজ্ঞাল ॥

ভোলানাথ দাস বচনারঙ্গী

হেবা শিশু ! এতেকতে মন দিয়া পঢ়া ।
 বিদ্যাগুণে 'অল্পবক' প্রফুল্লিত কবা ॥
 পিড়-মাড় তোমা হেতু কবে অর্থব্যয় ।
 কাব হস্তে কোন জনে এতেক কবয় ॥
 কিমতে ছইবা ভাল এহি মনে কবি ।
 পঢ়ায় তোমাক ধনমোহ পৰিহরি ॥
 পঢ়া মন দিয়া তবে পাবা মান-ধন ।
 ভাল ল'বা বুলি প্রাশংসিবে সর্বজন ॥
 সকলো সমাজে অতি সাদর কবিব ।
 বিদ্যাগুণ দেখি সবে স্তূষণ গাইব ॥
 সর্ব অলঙ্কার থাকি বিদ্যা অলঙ্কারে ।
 মনুষ্য দেহত, শিশু, অতি শোভা কবে ॥

ঈশ্বরলৈ সেবা

যি জনে কবিলে এই সৃষ্টি নিবমাণ ।
 যাব আদেশত বায়ু জীতলয় প্রাণ ॥
 যাব আজ্ঞা শিবে ধবি চন্দ্র-সূর্য্য-গ্রহ ।
 অবিজ্ঞামে নিজ পথে যুবে অহবহ ॥
 ফুল্লর বনত ফুল অতি মনোহর ।
 ধবে বৃক্ষ পক ফল অমৃতব সম ॥
 যাব কৃপাবলে জগ্নি যত জীৱগণ ।
 আনন্দে সংসার যাজ্ঞে কবন্ত ভ্রমণ ॥
 হেবা ল'বা ! সি জনক ঘোড়হাত কবি ।
 সেবিবা আনন্দ চিন্তে দিবস শরবী ॥

যাক লক্ষ্যবলে তুমি ধরিয়াছা প্রাণ ।
 যাহাব কৃপাত পোয়া ফল হস্তে আশ ॥

যি জনৰ দয়ালেসে লভিয়া নয়ন ।
 সৃষ্টি অপকণ বণ কুৰা দৰশন ॥
 এহি পদ দুটি কৰি দিলেক যিজন ।
 বাহাত কবিতা ভব কৰা বিচৰণ ॥
 এহি জিহ্বা এহি নাক এহি শ্বিষ্মণ ॥
 দিলেক যিজনে সৃষ্টি ভোমাব কাষণ ॥
 হেবা ল'ৰা ! সিজনক বোড় হাত কৰি ।
 সেবিবা আনন্দ চিত্তে দিবস শৰ্কৰী ॥

যি জনক ভক্তি কৰি সুখী হোৱে নব ।
 যাব আজ্ঞা নাপালিলে কষ্ট নিবন্তব ॥
 যাব নাম জানী জনে মুখত উচ্চাবে ।
 যাহাব মহিমা সদা খ্যাত চৰাচৰে ॥
 যাব আগে ধনী দীন সকলো সমান ।
 যাব আগে ইসবৰ নাহি মানামান ॥
 ভক্ত জন যাব পাশে এড়ি এহি লোক ।
 ভক্তিৰ বলত লভে অনন্ত সুখক ॥
 হেবা ল'ৰা ! সিজনক বোড় হাত কৰি ।
 সেবিবা আনন্দ চিত্তে দিবস শৰ্কৰী ॥

খল ব্যক্তি

খল অতি দুষ্ট লোক কৰে সৰ্বজন ।
 লোকৰ অনিষ্ট হেতু কৰয় যতন ॥
 আনৰ দোষক চাই সুবস্ত কেরন ।
 বহুএ বহুএ আলো বিবাহ অনল ॥
 কহিবেক মিষ্ট কথা ভোমাব আগত ।
 আনৰ আশঙ্ক বঢ়াই নিশা ভৰ যত ॥

ভোলানাথ দাস বচনাৱলী

সৰ্পৰ থাকয় যেনে দুগোট বসনা ।
ধাসন্ত খলবো তেনে ; কহে কথা নানা ॥
এক কথা দুইৰূপে কহন্ত দুঠাই ।
কেৱল অভীষ্ট নিজ সাধিবাক চায় ॥
মুখে মধু থাকে তাৰ অন্তৰে গৰল ।
দংশয় লোকক দুষ্ট পাৱে যৱে ছল ॥
আনৰ কথাক আনি আমাত লগাই ।
কৰয় অভীষ্ট সিদ্ধি ভালৰি বোলাই ॥
কিছু দিন পাছে গই তোমাৰ আগত ।
কহিবেক মন্দ মোৰ পাৰিবেক যত ॥
জুহুদ বোলাব তব ; গাব গুণ গান ।
সেবিব চৰণ দুটী কৰিবেক মান ॥
কিন্তু য়েৱে হব তাৰ অভীষ্ট পূৰণ ।
তোমাৰো হৃদয় পুনঃ কৰিবে দংশন ॥
অতি অকৃতজ্ঞ খল অনর্থৰ হেতু ।
নহয় বিশ্বাস পাত্ৰ জানিওক সিটো ॥
হুণয় সকলে তাক জানি দুষ্টমতি ।
নাযায় তাহাৰ পাশে ভয় কৰি অতি ॥
এতেকতে শিশু সব ধবাহা বচন ।
ভাজা সেহি সজ যৈত থাকে খল জন ॥

মানুহৰ শত্ৰু কোন ?

মনুষ্যৰ শত্ৰু ল'ৰা, হোৱে কোন জন ?
হোৱে কি মহিৰ সিংহ ভীষণ আকাৰ ?
হোৱে কি ভালুক ৰোঙ অতি ফুৰাচাৰ ;
উড়ে শ্ৰোণ দেখি যাব বিকট দংশন ?

হোৱে কিবা শত্ৰু সিটো প্ৰকাণ্ড আকাৰ
বীৰগামী গজপতি বলে মহাবলী ?
হোৱে কি শাৰ্দ্দূল ঘাৰ নয়ন বিজুলী ?
হোৱে কিবা সৰ্প, মুখে কালকূট ঘাৰ ?
কিন্থা জলচৰ যেনে কুন্তীৰ হাজৰ,
ঘন ঘনস্থিত কিন্থা তাড়িতৰ মালা,
চমকে উজলি যিটো হুইয়া চকলা,
হোৱে কি ইসব শত্ৰু হীন মল্লঘাৰ ?

নহন্ত ইসব শত্ৰু কহে জ্ঞানীজন ।
হলেও, থাকয় দূৰে নাই অতি ভয় ।
কিন্তু সে পৰম শত্ৰু দেহতে থাকয় ।
কাম, ক্ৰোধ, লোভ আদি যত বিপুগণ ॥
লৌহ বিনিৰ্মিত তৌক্স অস্ত্ৰক লাগিয়া ।
নকৰয় ভয় এহি তুণ্ড বিপুগণে ।
জ্ঞান-অস্ত্ৰ হেতু মাত্ৰ ভয় কৰে মনে ।
যিটো অস্ত্ৰে জ্ঞানী, সৰ্ব্ব পেলারে ধ্বংসিয়া ॥
এতেকতে জ্ঞান হেতু কৰিও যতন ।
যি জ্ঞানে দমিবে তব হৃদম শত্ৰুক ।
যিটো হন্তে লভিবাহা অমূল্য সুখক ।
হুইবেক সুখালয় ভোমাৰ জীৱন ॥

সদগুণৰ আদৰ

নয়নৰ তৃপ্তিকৰ নোহে মেঘগণ ।
অতি কলাকাৰ ৰূপ, অসিত ৰবণ ॥
দিনতে ৰবয় খাতি সূৰ্য্যক আৱৰি ।
যেন উপস্থিতা আনি অকালে শৰ্ম্মৰী ॥

তথাপি স্নেহময় ভাক কিয় সকলোএ ?
 মেঘ মেঘ বুলি কিয় শূন্যমিশে চারে ?
 কাৰণ, কবয় মেঘে জীৱ উপকাৰ ।
 পৃথিৱী ভেজিয়া জল বৰষি অপাৰ ॥
 শস্য সব জন্মে ভাত, বৃক্ষে ফল ধৰে ।
 যাক ভুজি প্ৰাণীগণ প্ৰাণ বন্ধা কৰে ॥
 সদৃশ থাকিলে শিশু কি কবয় ৰূপ ।
 দেখা স্নেহপাত্ৰ মেঘে হুইয়া কুৰূপ ॥

লোহা অতি কুৰূপ, উজ্জল নহয় ।
 মনি মুক্তাৰূপ ৰূপ সিটে নধৰয় ॥
 বাশি বাশি ধন অধিকাৰী হয় নৰে ।
 তথাপি বাখয় তাক কিয়নো আদৰে ?
 কাৰণ সিটোৰ হস্তে হোৱে অস্ত্ৰগণ ।
 যাৰ বলে কত কাৰ্য্য কৰে নবগণ ॥
 অগম্য অৰণ্য কাটি খেদি বনচৰ ।
 কবয় সুবম্য স্থান কবয় নগৰ ॥
 কলৰ জাহাজ আদি কত যান চয় ।
 লোহাবেলে দেখা সব নিৰ্মিত হয় ॥
 সদৃশ থাকিলে শিশু কি কবয় ৰূপ ।
 দেখা স্নেহপাত্ৰ লোহা হুইয়া কুৰূপ ॥

কাউবৰ সম কুলি, নাহি তাৰ ৰূপ ।
 মসিময় কলোৱৰ, অভ্যস্ত বিৰূপ ॥
 তথাপি ভাহাক কিয় সকলে আদৰে ?
 কুৰূপ বুলিয়া কিয়, স্থা নাহি কৰে ?
 কাৰণ আদৰ তাৰ এক অহাৰণ ।
 নি স্তম্ভে চাকিছে তাৰ সকলো বিৰূপ ॥

বসন্তের কালে যবে ফুধীৰ সন্মীৰে ।
 বৃক্ষ ডালে বসি ফুলি ফুলি বসব কৰে ॥
 নিন্দা কৰে সেই স্থানে বীণাব সুন্দৰ ।
 মোহিত কবয় কণে মানৱ অন্তৰ ॥
 সদৃশ থাকিলে শিশু কি কবয় কল ।
 দেখা নৈহপাত্ৰ কুলি হইয়া কুলকল ॥

হিংসা

হিংসা কৰা মহাপাপ শুনা দিয়া মন ।
 ঈশ্বৰ অপ্ৰিয় ইটো কহে জ্ঞানীজন ॥
 হিংসাত বাঢ়য় হিংসা হয় দ্বিগুণিত ।
 নিজ মন ক্ৰূৰ কৰে আনৰ অহিত ॥
 হিংসা কৰি নাহি লাভ বিনে অমঙ্গল ।
 সুঘোৰ বিবাদ অতি ঘটন্তু কেৱল ॥
 যাৰ মনে থাকে হিংসা নাহি তাৰ মুখ ।
 নোপায় শান্তি মনে কেৱল অনুখ ॥
 বামক হিংসিলে ছুট লঙ্কাৰ বান্ধণে ।
 কিন্তু কি ঘটিল শেষে তাৰি চোৱা মনে ॥
 বাম অস্ত্ৰে বন্ধপতি গৈলন্তু মৰিয়া ।
 নিজকে হিংসিলে মাত্ৰ সোতাক হৰিয়া ॥
 বাজ্যলোভী দুৰ্য্যোধন পাণ্ডৱে হিংসিলে ।
 পিতৃবাজ্যচ্যুত কৰি বনবাস দিলে ॥
 ভাৰ্য্য উচিত শাস্তি পাইলেক হাতে ।
 ভাঙ্গিলেক ঠিক জাব, ভীষ্ম ভীমাবাতে ॥
 তাৰ ৰাজ্যভাৰ আক জাব ধন জন ।
 নাশ্যলিলে যৱে বীৰ অস্ত্ৰিলে মৰণ ॥

হিংসাব কাৰণে কত যান্ন বাজ্যভাব ।
 হিংসাব কাৰণে কত প্ৰাণৰ সংহাব ॥
 জলে হিংসানল যদি জ্বলয়ে ভোমাব ।
 দহি প্ৰাণ মন কৰিবেক ছাবখাব ॥
 সাগৰৰ জলে তাক জুমাৰ নোৱাৰে ।
 জ্ঞানৰূপ জলে মাত্ৰ ধ্বংসিবাক পাবে ॥
 ইকাৰণে তাজা হিংসা জুড়াওক প্ৰাণ ।
 সবেও স্নেহিবে তেৱে, পাইবা সন্মান ॥
 হুইবে নিজৰ হিত, আনৰো মঙ্গল ।
 জঁথৰৰো প্ৰিয় কাৰ্য্য হুইবে সফল ॥

এক ব্যক্তিৰ মনোভাব

কি কাৰণে জনমিলেঁ। অবনী ভিতৰে ?
 মোত হস্তে কাৰ্য্য কোন,
 হুইবেক সম্পাদন ?
 আসিলেঁ। যাইলেঁ। মাত্ৰ দুঃখিত অন্তৰে ॥

কি কাৰণে জনমিলেঁ। জননী গৰ্ভত ?
 শিশুকালে অগণিত,
 সহি তেওঁ কষ্ট কত,
 অকাৰণে স্নেহিলেক মোক যথাবৃত ।

কি লাভ আমাৰ হস্তে ? আমি হীন জন,
 নাহিকে বিত্তাৰ বল,
 বাব গুণে সবুজল
 হয়, জ্ঞানী জন ৰবে কুনীতি দমন ।

নাহিক অতুল ধন, নাই সিটো বল,
যাব বলে দয়াবান
করি বহু বহু দান
সাধয় দরিদ্র হিত, স্বদেশ মঙ্গল ।

হাতত লাঙ্গল ধরি কৃষক সজ্জন,
নিদাঘ বরষা ঈতে
অবহেলি দৃঢ় চিতে,
উৎকীৰয় ক্ষেত্র ভূমি কবিরী যতন ।

শ্রম ফলে সাধে নিজ আনবো কল্যাণ ;
পুচ্ছধারী বিশেষত
আছে বাবু লোক যত
দেখনীয় কৃষকর অঙ্গে ধরে প্রাণ ।

কিন্তু অকৃতজ্ঞ বাবু ভুলি উপকার,
স্বণয় কৃষক জনে,
তুচ্ছ ভাবে গৰ্ব্বমনে,
কৃষকর অন্ন বিনে কিন্ত হাহাকাৰ ।

স্বণোক সিসবে তাক বোলোক অধম ;
আমি কিন্ত উচ্চস্বরে,
কহিবো সবলান্তবে
সফল জনম তাব সফল জনম ।

বিশেষর দ্রব্য আনি করয় মিলন
স্বদেশে বনিক সব,
অভাবক পৰাভব
করি, করে লোক হিত ; সার্থক জীবন ।

অধিক কহিবো কিবা ধন্ত পণ্ডিত ;
 ম'হ গক ঘোড়া হাতী,
 ছাগ গাধ জন্তু আদি,
 মনুষ্যব কর্মে সবে সাহায্য কবর ।

যতেক বিহগগণ ভিন্ন ভিন্ন হবে,
 কবির মধুর গীত,
 মুখ কবি মন চিত,
 ঢালয় অমৃত যেন আরণ বিববে ।

সবারো আছয় মূল্য সবে কবে হিত ;
 প্রস্তুতিত কাননত,
 মনোহর পুষ্প কত,
 রূপ-বস-গন্ধে কবে মন আমোদিত ।

সবারো আছয় গুণ, মাত্র মোব বিনে ;
 সবে ন্যূনাধিক হিত,
 কবি থাকে সম্পাদিত,
 কেবল উদ্দেশ্য নাই আমার জীবনে ।

নাহি বিত্তা নাহি গুণ নাহি কোনো বল ;
 কৃষক বণিক সম
 নহন্ত জীবন সম
 কি কারণে জনমিলে ? জনম বিকল ।

পশু পক্ষী পুষ্প আদি সবে হিতকর ;
 হায়রে লোকের কথা,
 অস্তবে বাক্যের ব্যথা,
 মোত থাকি সি নবত হোয়ে প্রেরিত ।

জীৱন উদ্দেশ্য নাই যাত্ৰ ভয়োন্ময় ;
 কীৰ্ণ মন অহৰ্নিশি,
 কৃষ্ণপক্ষে যেন শব্দী
 দিনে দিনে ক্ৰমে ক্ৰমে হীনবল হয় ।

দিন পাছে বাত্ৰি যায়, বাত্ৰি পাছে দিন ;
 আলো পাছে অন্ধকাৰ,
 আসে যায় পুনৰ্বাৰ,
 বৰ্ষ পাছে বৰ্ষ যায় হোৱে আনু কীৰ্ণ

ইমতে জীৱন যায় অলক্ষিত কপে ।
 জীৱনৰ লক্ষ্য হীন,
 জীৱন অভাবে মীন
 যেন, কৰোঁ ছটফট অন্ধকাৰ কূপে ।

অদেশ সমাজ হিত থাকোক অন্তৰে ;
 বৰং কৰিছোঁ হানি
 সমাজ সম্পত্তি আমি,
 বিক্ ই জীৱনে ; কিয় দেহে গ্ৰাণ ধৰে ।

সুখী কোন ?

কোন জন সুখী আছে এহি নসন্দিগ্ধ,
 বিজন বাইবে অন্তে ইববৰ ধায়ে,
 গাৰ্ভিৰে অনন্ত চিন্তে লগাই ভয়ানক,
 সন্তোষি কলক কান্ধে জীৱনৰ সায়নে ?

সিটোজ্ঞান এহি,—যাব বুদ্ধি বিবেচনা,
 ধৰ্ম্মৰ নীতিতে হোৱে চালিত সতত ।
 বিজ্ঞান কৰয় সদা সেহি কাৰ্য্য ঘূণা,
 নোহে যিটো কাৰ্য্য বিবেকৰ মনোমত ॥

যিজনে কদাপি অপবাদ নাহি কৰে,
 চুবুৰিয়াৰ সুযশক কবিবাক নষ্ট ।
 অশ্ৰেও বটিলে নিন্দা অশ্রুণে নধৰে,
 —হিংসাৰ হেতুকে যিটো নিন্দা প্রকাশিত ॥

ধনবান বলবান হস্তো যদি পাপী,
 তথাপি পাপক যিটে সতত ঘূণয় ।
 যদি ছিঁড়া বস্ত্ৰ পিন্ধি থাকে পুণ্যভাগী,
 তথাপি পুণ্যক যিটে সদাই আশ্রয় ॥

অজীকৃত বচন বা বিশ্বাসক নেড়ি,
 যিজনে সুদৃঢ় ৰূপে ধৰ্ম্মত থাকয় ।
 নিজ হানি হোৱে যদি প্রতিজ্ঞাক কৰি,
 তথাপি তাহাক যত্নে সম্পন্ন কৰয় ॥

যিজনে কৰয় ঘূণা দান কৰি ধন,
 প্রহৰণা কৰি তাৰ সুদ লইবাক ।
 পুৰস্কাৰ বিচলিত নোহে যাৰ মন,
 নষ্ট কবিবাক হেতু নিৰ্দোষী জনাক ॥

পৰমাত্মা ঈশ্বৰত আত্মাক অৰ্পিয়া,
 যিজনে পবিত্ৰ স্মৃতি কৰয় সেৱন ।
 সুখকালী সংসাৰৰ জ্বৰা ভিয়াগিয়া,
 অনন্ত সন্তোষ হেতু কৰন্ত হৃদয় ॥

মিজনৈ ইকপে অতি দৃঢ় চলনবে,
 বখাৰ্জ সুখক সদা সন্তোষি থাকয় ।
 মৰণৰ পাছে পবলোকে সেহি নবে,
 জগত ঐত্বৰ পাশে পারন্ত আশ্রয় ॥

বৰ্ষাকাল

গ্ৰীষ্ম ঋতু ধীবে ধীবে, ক্ৰমে ঈশবিল দূবে,
 উপস্থিত হ'ল আহি দেখা বৰ্ষাকাল ।
 পশু পক্ষী জীৱগণ, হ'ল অতি ভীত মন,
 সবেও ভাবিছে মাত্ৰ ভীষণ জঞ্জাল ॥
 কেৱল ভেকুলী সব, উচ্চস্বৰে কৰে বব,
 নতুন মেঘৰ জলে আনন্দিত মনে ।
 সদা চকমকি নাচে, বিজুলী মেঘৰ মাজে,
 গৰ্জে মেঘ থাকি থাকি ভীম গবজনে ॥
 বজ্জপাত হুই ক্ষণে, নিপাতিছে জীৱগণে,
 গৃহ বৃক্ষ ভাজি বহে ঘোৰ সমীৰণ ।
 কোঁৱৰ পাণ্ডৱে যেন, অস্তবীক্ষে কৰে বণ,
 গড় গড় ধ্বনি সদা, কঁপে প্ৰাণমন ॥
 মূষলৰ ধাবে জল, পড়িয়াছে অবিৰল,
 জলে পৰিপূৰ্ণ হ'ল নদ নদী বিল ।
 চতুৰ্দ্দিশ জলময়, বাট-ঘাট পঙ্কময়,
 পথিক সৰাব অতি আপদ ঘটিল ॥
 পৃথিৱীত সাব হ'ল, ভূল লতা পালে বল,
 কৃষকে সিঁচিলে ধান ক্ষেত্ৰে সমভনে ।
 কিছু দিন, পাছে দেখা, শস্য সব দিলে দেখা,
 'শোৰকিল কৃষক ক্ষেত্ৰ সমুখ বৰণে ॥

যদিও বর্ষাব জল, কবে কিছু অশুচল,
 কিন্তু এটি কথা কও শুনা সব শিশু ।
 জীৱন ধারণোপায় জন্মে শস্ত ববধায়,
 অশুচল নাম যাত্র উপকাৰ বহু ॥

মনুষ্য শ্রেষ্ঠ জীব কিয় ?

তোমাক মনুষ্য, শিশু, বোলে কি কাৰণ ?
 প্রাণী শ্রেষ্ঠ বুলি কিয় মানে সৰ্ব্বজন ?
 সুচতুৰ বুলি যদি হোৱা তুমি নৰ ।
 নোহে কিয় নৰ তৰে শৃগাল বৰ্বৰ ?
 সুখাত্ত ভঞ্জেহেঁ বুলি যদি গৰ্ব্ব মনে ।
 অমৃত সমান ফল ভঞ্জে পক্ষীগণে ॥
 সুবস্ত্ৰ পিন্ধাহা বুলি যত্ৰপি উত্তম ।
 মম্বৰ পখিলা কিয় হুইবে অধম ?
 পৰিভ্ৰম কৰেঁ বুলি যদি শ্রেষ্ঠ তুমি ।
 মধুমাখি তোমা থাকি হোৱে বহুশ্রমী ॥
 কথা কহেঁ বুলি যদি তব গৰ্ব্ব হয় ।
 শিক্ষিত পক্ষীয়ে কথা শুললিত কয় ॥
 হস্ত পদ আছে বুলি যদি তুমি নৰ ।
 তৰে নৰ হব পাৰে বনৰো বানৰ ॥
 নোহা শ্রেষ্ঠ প্রাণী তুমি ইসব কাৰণে ।
 কেৱল হুইছা বড় আন্তৰিক গুণে ॥
 আছয় বিবেক শক্তি তোমাৰ অন্তৰে ।
 ভাল-বেয়া বিবেচনা কথা তুমি যাবে ॥
 মনুষ্য উন্নতিমান, নহয় সৰীষ ।
 দিলে দিলে ধায়ে মুক্তি বন্ধিত অসীম ॥

বিবেক বিকল্পে কিন্তু চলে যিটো নবে ।
 ভাল বেয়া বিবেচনা নকবে অস্তবে ॥
 নাহি ধৰ্ম নাহি কৰ্ম নাহি যাব জ্ঞান ।
 সেহি জন হোৱে মাত্ৰ পশুৰ সমান ॥
 ইৰূপ মানুহে আক বনৰ প্ৰাণীত ।
 নাহিক বিভিন্ন একো জানিবা নিশ্চিত ॥

অহঙ্কাৰী লোক

কিয় হেবা অহঙ্কাৰি, কিয় হেবা অহঙ্কাৰি,
 মাতিলে দৰিদ্ৰ জনে নোচোৱাহা কিৰি ?
 মাতিলে সিসবে যেন, মাতিলে সিসবে যেন,
 মাগুচুড়া চূৰ্ণ হয় ভাবা মনে হেন ।
 ভাবা 'মই ধনবান', ভাবা 'মই ধনবান',
 কোন জন হব পাৰে আমাৰ সমান ?
 কিন্তু স্মৰা সিটোকাল, কিন্তু স্মৰা সিটোকাল,
 যিকালে তোমাক আসি গ্ৰাসিবেক কাল ।
 তোমাৰ ঐশ্বৰ্য্য ধন, তোমাৰ ঐশ্বৰ্য্য ধন,
 নাৰাখিবে সি সময়ে কহিলে। বচন ।
 বসি যেন উচ্চাসনে, বসি যেন উচ্চাসনে,
 যি সবাক ভাবি হীন তুচ্ছ কৰা মনে ।
 এড়ি সেহি উচ্চাসন, এড়ি সেহি উচ্চাসন,
 সি সবাব সমে কালে পাইবা পতন ।
 ক'ত বব ধন বাশি, ক'ত বব ধন বাশি,
 যাক পাই আন জনে তুচ্ছা এৱে হাঁসি ?
 'যি দেহে আদৰ কৰি, 'যি দেহে আদৰ কৰি,
 বহুমান অলঙ্কাৰ আছা যদে ধৰি ।

জানিবা সি দেহ কালে, জানিবা সি দেহ কালে,
 খাইব পিপৰা পোকে মৰণ লভিলে ।
 দুঃখী জন্মে বেহিকপে, দুঃখী জন্মে বেহিকপে,
 পাইলা জনম, গৰ্ব্বি, তুমিও সিকপে ।
 পুনঃ সিকপে নিশ্চিত, পুনঃ সিকপে নিশ্চিত,
 লভিবা মৰণ তুমি কালৰ গতিত ।
 সকলো সমান নব, সকলো সমান নব,
 ঈশ্বৰৰ আগে ; কোনো নোহে সক বড় ।
 তেস্তে বহু ধন পাই, তেস্তে বহু ধন পাই,
 কিয় কৰা অহঙ্কাৰ ? সব হুব ছাই ।
 নকৰিবা অহঙ্কাৰ, নকৰিবা অহঙ্কাৰ,
 ছদিনৰ হেতু পাই সম্পত্তি অপাৰ ।

মানব জীৱন

মানব জীৱন ঠিক বাণিজ্যৰ স্থল ।
 নিজ ব্যৱহাৰ যেনে, ভেনে হোৱে ফল ॥
 তুমি যদি স্নেহা মোক, স্নেহিবোঁ তোমাক ।
 মোক যদি হিংসা কৰা, তুমি পাবা তাক ॥
 মোৰ যশ যদি তুমি কোৱাহা সতত ।
 তোমাবো স্তম্ভন কৰোঁ লোকৰ আগত ॥
 কুবাক্য ওলায় যদি মুখত তোমাৰ ।
 অৱণ বিক্ৰিবে তব কুবাক্যে আমাৰ ॥
 মোৰ গুণ গায় যদি তোমাৰ বসনা ।
 গাইবোঁ তোমাবো গুণ কবিতা বচনা ॥
 ভক্তি কৰি ভক্তি পাবা, মান কৰি মান ।
 মানব জীৱন ঠিক বাণিজ্যৰ স্থান ॥

মানব জীবন এক অভিনয় স্থান ।
 নট নটী আসি যেন কবে নানা ভান ॥
 পৃথিবীত লোক সব জন্মি দেখি মত ।
 অলপদিনব হেতু কার্য্য কবে কত ॥
 কোনো জন রাজা হয় কোনো বা শূন্যীয়া ?
 কারো বা দুঃখত সদা বিদবয় ছিয়া ॥
 কোনো জন গৃহে একো অভাব নহয় ।
 কোনোএ বা ভিক্ষা কবি অন্ন নাপায়য় ॥
 কোনো জনে বৃদ্ধ কবে, কোনো অতি ভীত ।
 দুবস্ত বা কোনো জন বজ্র সম চিত ॥
 অহঙ্কারী দুষ্ট কোনো কাকো নগণয় ।
 গুণত ভূষিত কোনো নম্র কথা কয় ॥
 এহিকপে ভাবি চালে মানব জীবন ।
 সম্পূর্ণ কপত অভিনয়ব ভরন ॥

মাতৃপ্রেম*

কোনে মোক স্তন হস্তে দুগ্ধক পিয়ালে ?
 কোনে কোলা কবি মোক আদবে শুয়ালে ?
 কোনে মোব দুকপোল কবিলে চুষন ?
 জানিবা তেওঁসে মোব জননী-ধন ।

টোপনি গুলিলে মই চকু মেলো যরে ।
 সুললিত গীত কবি কোনেনো সুনারে ?
 কোনেনো দোলায় মোক কবিয়া যতন
 অতি ধীরে ধীরে যাতে নকর্বে। জনন ?

* স্নানবর্জিত আকর্ষণবর্জিত কবি ইবোজীবনবা অহুবাদ কথা হইছে ।

যৱে শুই থাকোঁ মই দোলন শয্যাভ ।
 কোনে বসে ওচৰত শিবে দিয়া হাত ?
 আনন্দৰ অশ্রুজল তাজে ঘনে ঘন ?
 মাতৃ বিনে কোনে কৰে এতেক যতন ?

দুঃখ কিম্বা ৰোগে যদি কৰোঁহোঁ ত্ৰন্দন ।
 অশ্রুপূৰ্ণ নেত্ৰে কোনে কৰে দৰ্শন ?
 কোন্ জনে মৰোঁ বুলি বোদন কৰয় ?
 মাতৃ সিটী, যোনে এত স্নেহিবে পাৰয় ।

কোনে আসি তোলে মোক পড়েঁ যৱে মই ?
 শান্ত কৰিবাক কোনে নানা কথা কয় ?
 পাইলোঁ যি অঙ্গে দুঃখ কৰয় চুহন ?
 জানিবাছা মাতৃ তেওঁ পৰম বতন ।

পবিত্ৰ ঈশ্বৰ নাম উচ্চাৰণ হেতু,
 উপদেশ দিয়ে মোক জানা কোন সিটো ?
 সন্তত ধৰ্ম্মৰ পথে চলিবাক কয় ?
 মাতৃ বিনে কোনে এত যতন কৰয় ?

নকৰি থাকিব পাৰোঁ প্ৰাণ কি থাকোঁতে,
 হে মাতঃ ! তোমাৰ প্ৰতি প্ৰেম যথাবতে ?
 যি তুমি সন্তান ভাবি আমাৰ কাৰণে,
 এত স্নেহ এত প্ৰেম কৰিলা যতনে ।

নোৱাৰোঁ নোৱাৰোঁ তেনে ভাবক আনিব,
 নোৱাৰোঁ জানিবা আই স্বপ্নতো ভাবিব,
 যদি মোৰ এহি প্ৰাণ ঈশ্বৰে বাধয়,
 সেবিবোঁ তোমাক, আশা কৰিছোঁ নিশ্চয় ।

বুঝা ছবা যয়ে তুমি, বল ছব ক্ষয়,
মোব সুন্দর বাছ আই দিবেক আশ্রয় ।
তব হৃৎক দূব হেতু করিবোঁ যতন,
যি কার্য্য করিবে হর্ষ পাবে মোব মন ।

অরনত শিব তব করিবে দর্শন ।
ছইব সিকালে মোব করিলে যতন ;
তব শয্যা কাষে বসি করিবোঁ স্নান,
স্নেহাশ্রু বিসর্জি আই বদন ভিত্তাম ।

প্রার্থনা

অখিল ব্রহ্মাণ্ড স্বামি শির সর্বময় !
কবা দীন জনে দয়া হেবা দীনাশ্রয় !
নাচাহোঁ সুন্দর দেহ, রূপ মনোহর !
নাহি চাহোঁ ধন জন, ছইবে অমর ॥

অভয় চরণে মাত্র পাইবে শরণ ।
কবোঁ আকিঞ্চন প্রভু আমি অকিঞ্চন ॥
সদা সমভারে যেন সম্পদে বিপদে ।
থাকয় আমার মতি তোমার ত্রীপদে ॥

মন মুখ মোব অতি হেবা শিরময় ।
মায়াত ডুবিয়া আছোঁ নাহি জ্ঞানোদয় ॥
সংসার অনিত্য বোলে' যুখে প্রতিক্ষণ ।
কার্য্যে কিন্তু কবো তুণ লাগি প্রাণপণ ॥

আন জনে বুজাইবে হওঁ মহাজ্ঞানী ।
(কি আশ্রয়্য ভ্রম) কিন্তু ছবুজোঁ আপুনি ॥
অসার' সংসার যুখে ময় মোব মতি ।
কেবল করিছোঁ পাপ, নাহি সঙ্গতি ॥

চঞ্চল ভ্রমব যেনে কবে প্রতিফল ।
 এক ফুল মধু খাই আন ফুলে মন ॥
 সিকাপে আমাৰো ইটো বোধহীন মন ।
 সুখ অস্তে আন সুখ কবে অন্বেষণ ॥
 জানিও কুপথ্য কৰি লোভে যেন বোগী ।
 অলপ সুখৰ হেতু হোৱে দুখে ভোগী ॥
 আমিও সিকাপে কৰি পাপ আলিঙ্গন ।
 দুখৰ সাগৰে মাত্ৰ ছইছোঁ মগন ॥
 হীনবল আমি, কিন্তু প্ৰবল সংসাৰ ।
 কিকাপে কৰিবোঁ গতি প্ৰতিকূলে তাৰ ?
 যিকালে বহিছে শ্ৰোত আমিও সি দিশি ।
 কৰিছোঁ গমন বেগে ভ্ৰমবৎ ভাসি ॥
 সম্মুখে নবক কিন্তু, কি ছইবে গতি ।
 ঈপিছে পৰাণ মন সেহি ভয়ে অতি ॥
 দীনবদ্ধ দীন প্ৰতি ছইয়া সদয় ।
 দিয়া বল মনে মোৰ, কৰাহা অভয় ॥
 তোমাৰ অপ্ৰিয় কৰ্ম যদিও কৰিছোঁ ।
 দেহে বাশি বাশি পাপ যদিও লিপিছোঁ ॥
 তথাপি বুলিয়া পাপী নোৱাৰা ত্যজিব ।
 যিহেতু ই হীনজনো এক পুত্ৰ তব ॥
 যদিও কৰিছোঁ আমি দোষ শত শত ।
 তথাপি আমাৰ মন নোহে আশাহত ॥
 কাৰণ, জানিছোঁ আমি তুমি দয়াময় ।
 তব দয়া থাকি দোষ অধিক নহয় ॥
 এতেকতে কুপাসিদ্ধ কৰিছোঁ বিনয় ।
 কৃপা কৰি অধমক দিয়া পদাঞ্জয় ॥
 অধৰ্মৰ পথে যেন লিপ্ত নোহে মন ।
 প্ৰেমময় নাম মুখে কৰোঁ উচ্চাৰণ ॥

সময়

সময় অমূল্য ধন, গ'লে একবার ।
 কেতিয়াও আসিব নোহে পুনৰ্ব্বার ॥
 যত বহুমূল্য বস্তু আছে সংসারত ।
 সকলো কিনিব পাৰি ধনে ইচ্ছামত ॥
 থাকোক অতুল ধন হোৱা বাঞ্ছোত্তৰ ।
 থাকোক অসংখ্য তব হীৰক আকৰ ॥
 সময় হুইলে গত ক্ষণমাত্ৰ তাৰ ।
 নোৱাৰা কিনিব দিও কুবেৰ ভাগ্যৰ ॥
 এহি জ্ঞানি সময়ৰ সদ্ব্যৱহাৰ ।
 কৰিবা যতনে, শিশু, নকৰি অসাৰ ॥

এলেছৰা মানুহ

কিয় হেৰা এলেছৰা এতক আলাস ?
 সদাই থাকিবা শুই এনে তব আশ ?
 কোনোএ তোমাক যদি লড়ি যাব কয় ।
 ধীৰে যেন যাবা, তব এনে ইচ্ছা হয় ॥
 ধীৰেও নাযাই যেন স্নুখেৰে বসিবা ।
 নবসিও যেন তুমি আনন্দে শুইবা ॥
 ইকপ তোমাৰ মন সকলো কাৰ্য্যত ।
 আনে কৰিবেক যেন তব কৰ্ম্ম যত ॥
 তোমাৰ কেৱল ইচ্ছা, যেন আন কাম ।
 এড়িয়া থাকিবা শুই লভিয়া বিজ্ঞান ॥
 বিজ্ঞানৰ হেতু কিয় উৎকণ্ঠিত চিত্ত ।
 পাবা তাক কিছু কাল হুইলে অতীত ॥
 চিন্তা নাই চিন্তা নাই স্থিৰ কথা মন ।
 অনন্ত বিজ্ঞান পাবা অনন্ত শয়ন ॥

নালাগিবে কোনো কাৰ্য্য কৰিবে তোমাৰ ।
 শুইয়া থাকিবা লভি বিজ্ঞান অপাৰ ॥
 নকহিবে কথা নজগাবে কোনো জন ।
 নালাগিবে উঠিবাক ত্যজিয়া শয়ন ॥

কুলি ও ময়ূৰ

বৃক্ষৰ ডালত কুলি বসিয়া আছিল।
 দেখি এক শিখী তাক সম্বোধি কহিল।
 “ধন্য তুমি পিকবৰ, ধন্যবাদো আমি ।
 পূৰ্ব জন্মে বহু পুণ্য কৰিছিল। তুমি ॥
 তোমাৰ কঠিত বিধি দিলে সি কাৰণ ।
 অমিয় সমান স্বৰ কৰিয়া যতন ॥
 বসন্তৰ কালে যৱে ফুলে পুষ্পগণ ।
 প্রকৃতি সুন্দৰী ধীৰে নতুন বসন ॥
 নব পল্লবিত বৃক্ষে বসি হৰ্ষ চিতে ।
 কৰা মন মুগ্ধ তুমি মধুময় গীতে ॥
 ধন্য তুমি পিকবাজ, সফল জীৱন ।
 তব কুহু স্বৰ শ্ৰৱণসয় সৰ্বজন ॥
 আমি কিন্তু ডাকোঁ যৱে কোনেও হুণনে ।
 বিষবৎ লাগে বাও সবাবো অৱণে ॥
 সুকঠ কৰিয়া নিম্নজিলা সৃষ্টিকৰ ।
 পাপিষ্ঠে নিদিলে মোক মনোৰম স্বৰ ॥
 নিন্দো মন দুখে তাক নিন্দো শতবাৰ ।
 অতি পক্ষপাতী বিধি, নিন্দো অনিবাৰ ॥”
 ময়ূৰৰ বাক্য শুনি সনত্ত কচনে ।
 কৰিলা উত্তৰ কুলিঃ সুহৃৎখিত মনে ।

“কি হুখে তোমাব, পক্ষি, হুখিত অন্তর ?
 অপূর্ব তোমাব রূপ নেত্র তৃপ্তিকর ॥
 যি চন্দ্র বথানে লোকে, সেহি রূপ কত ।
 শত শত চন্দ্র তব সুপুচ্ছে অঙ্কিত ॥
 সুনীল গগনে যবে উঠে মেঘগণ ।
 ঘনপ্রিয় পক্ষি ! যবে নাচা ঘনে ঘন ॥
 যবে শত শত শশী পুচ্ছে প্রকাশয় ।
 সিরূপ দর্শিয়া কাব মন হুতুলয় ?
 প্রশংসোঁ তোমাক আমি হেবা খগবব ।
 অপকূপ রূপ তব অতি মনোহর ॥
 দিলা ধন্যবাদ মোক বুলি পুণ্যবান ।
 কিন্তু কি অশুখে দহে মোব ইটো প্রাণ ॥
 কিমতে জানিবা তুমি ? বিদবে অন্তর ।
 যবে দর্শোঁ, পক্ষি, মোব কৃষ্ণ কলেরব ॥
 কুরূপ দেখিয়া মোক নিন্দে সর্বজনৈ ।
 যাব লাজে কান্দে। হুখে বসিয়া নির্জনে ॥
 তব সম রূপ মোক নিদিলেক বিধি ।
 অতি নিবদয় ছুট কবিলে অবিধি ॥
 নিন্দো মনকষ্টে তাক নিন্দো শতবার ।
 অতি পক্ষপাতী বিধি নিন্দো অনিবার ॥”
 “শুনা পিক শিখি ছয়ো”*, কহয় লেথকে ।
 “নসন্তরে কদাচিত সর্বগুণ একে ॥”

নবী

পৰ্বত দুহিতা, হেৰা প্রবাহিনি !
 কোন্ দিশে যোৱা সুখীৰ গমনে ?
 যেন কোনো দ্রব্য, আহিছা বিচাৰি,
 অনন্ত গমনে নিবলস মনে ॥
 তোমাৰ দুকূলে, ফুলি কত ফুল,
 চাৰি দিশে গন্ধ প্রচাৰ কৰয় ।
 বুজ্জি যেন আশে সম্ভাষি তোমাক,
 নিজে নিজে সবে কৃতার্থ মানয় ॥
 বিহঙ্গ কুৰঙ্গ, মাতঙ্গ তুৰঙ্গ,
 গক গাধ আদি যত জীৱগণ ।
 তব জল পানে, তৃষ্ণা দূৰ কৰি,
 মনৰ আনন্দে কৰয় ভ্রমণ ॥
 কতো পক্ষীগণে সুললিত স্বৰে,
 শুনায় তোমাক কৰিয়া গান ।
 সেই গীত তুমি মুগ্ধা হয় অতি,
 বহা এক দিশে কৰি অভিমান ॥
 কৰিলে গমন, অন্তাচল দিশে,
 দিনমণি দিন কৰি সমাপন ।
 শীতল বতাসে, শীতলিবে দেহ,
 তব তীৰে আসি ভ্রমে নবগণ ॥
 তব তীৰ বাসী, বণিক সকলে,
 তবগীৰ বোগে যায় অশ্রুদেশে ।
 আনি কত দ্রব্য, হোৱে ধনবান,
 বিগুণ লাভত বেচি নিছ দেশে ॥
 বৰ্ষাকালে বাঢ়ি ডুবাঁইয়া পাব,
 দৰশোৱা তব পৰাক্ৰম অতি ।

এক স্থান তুমি, আন স্থানে নিয়া,
 ভাঙ্গা গড়া নিজে, ছয়া বলবতী ॥
 ঘোব প্রভঞ্জন, ছইলে মিলন,
 আনন্দর সীমা নাথাকে তোমার ।
 উথল পাখল, হোরে তব দেহ,
 সহস্র তবঙ্গ নাচে অনিবার ॥
 ইসব বর্ণিয়া, একো ফল নাই,
 মিছা বাক্য ব্যয় কবিছোঁ কেবল ।
 কিন্তু এটি কথা, মোধোঁ তবঙ্গিনি,
 কার বলে তুমি ধবা এত বল ।
 কাহাক চিন্তিয়া অরহেলি বলে
 ভূধর গহ্বর নগর কানন ॥
 বহা এক ভাগে, তিলেকো নবই,
 অবিজ্ঞামে, ধবি সুদৃঢ় গমন !
 হোরে কি সিজন, নিত্য নিবঞ্জন,
 যাব আজ্ঞামতে বহিছা সতত ।
 যাহার আদেশে, চন্দ্র সূর্য্য গ্রহো
 নক্ষত্র পৃথিবী ঘূবে অবিকত ॥

পটুম কলি

এই যে কমল কলি কুটে সর্বোববে ।
 কেনে মনোলোভা শোভা মন চিত্ত হবে ॥
 কিন্তু সর্বোবব জলবান্ধু সম্মিলনে ।
 কবিছে আকুল তাক অতি ঘনে ঘনে ॥
 তবন্ধ আঘাত কবে, কান্দ নাহি মানে ।
 কোমল কমল হৃদয় কটে যেন গ্রানে ॥

বিষম আঘাতে ক্ষণে যায় জল তল ।
 ক্ষণকে উঠিছে পুনঃ প্রাণ টলমল ॥
 মনুষ্য জীৱনো ঠিক সেইৰূপ কত ।
 সংসাৰ তবজাঘাতে প্রাণ গুণ্ঠাগত ॥
 ক্ষণে সুখী ক্ষণে দুঃখী, অস্থিৰ জীৱন ।
 ক্ষণে বাজভোগ পায়, ক্ষণকে পতন ॥
 আজি তুমি মহাধনী সম্পত্তি অপাৰ ।
 কালি দেখা ভিক্ষা কৰি নিমিলে আহাৰ ॥
 মনুষ্য জীৱন, শিশু, অস্থিৰ সমূলি ।
 তবঙ্গ আঘাতে যেন কমলৰ কলি ॥

নীতি কথা

(১)

জন্মত নোহোৱে বড়, আচৰণে হয় ।
 মধু পিয়ে মাখি যিটো বিষ্টাত জন্ময় ॥

(২)

সোণৰ পৰীক্ষা যেনে অগ্নিত পুড়িলে ॥
 বন্ধুবো পৰীক্ষা তেনে বিপদ ঘটিলে ॥

(৩)

ভূষণ আদি বিপু এড়া চোৱা যদি সুখ ।
 নহলে জীৱন্তে মৰা, সদাই অনুখ ॥

(৪)

অন্ধকাৰ নাশি যেনে চন্দ্ৰে প্রকাশয় ।
 বিতায় কৰন্ত তেনে বহুত্ব হৃদয় ॥

(৫)

বিবেক পৰম বন্ধু জ্ঞানিবা নিশ্চিতে
 ললে তাৰ পৰামৰ্শ বিপদ নষ্টে ॥

(৬)

ভাবিয়া চিন্তিয়া কার্য্য কবিবা সদাই ।
শেষে যেন মনকষ্ট পাব নালাগয় ॥

(৭)

সুখ দুঃখ হোৱে যেন আলো অন্ধকাৰ ।
চিৰকাল হেতু, শিশু, নাথাকে কাহাৰ ॥

(৮)

ঘূৰে যেন ষাঁত, ঘূৰে মায়াৰ সংসাৰ ।
তাৰ পিহনাত লোক হোৱে ছাবখাৰ ॥

(৯)

ষাঁতৰ শলখা পাশে অভয়ে থাকয় ।
যেনে মাহ, তাৰ চক্ৰে গুড়ি নোহোৱয় ॥

(১০)

সংসাৰ শলখা ঈশ্বৰক মাত্ৰ ধৰি ।
খাকিবাক পাৰি যোৱ মায়াত নপড়ি ॥

সম্পূৰ্ণ

কবিতা মালা

দ্বিতীয় ভাগ

বিজ্ঞাপন

‘কবিতা মালা ১ম ভাগ’ পূৰ্বে প্ৰকাশিত হৈছে। কোনো পুথীৰ ১ম ভাগ প্ৰকাশ কৰিলে তাৰ (অধিক ভাগ নহলেও) অন্ততঃ ২য় ভাগ আছে বা হ'ব বুলি সকলোৱে ভাবে। এতেকে এই পুথী খানি ‘কবিতা মালা ২য় ভাগ’ ৰূপে প্ৰকাশ কৰা গ'ল। প্ৰথম ভাগৰ দৰে এই ভাগো আসাম টেক্সট বুক কমিটিৰ দ্বাৰাই মনোনীত হৈছে, আৰু সেই বাবে আসামৰ মহামান্য শ্ৰীযুক্ত চিফ্ কমিশ্বনৰ সাহায্যে আমাক পুৰস্কাৰ দিবৰ কাৰণে ৫০ টকা মঞ্জুৰ কৰিছে।

এতিয়া এই পুথী খানিৰ দ্বাৰাই অসমীয়া ছাত্ৰসকলৰ কিঞ্চিৎ মাত্ৰ উপকাৰ হলেও যত্ন বুখা নামানিম।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

OPINION
of
The Nowgong Text Book Committee

This is a poetical reader in Assamese and contains many useful lessons on various subjects such as morning scenery, air, exile of Rama, Spring season, etc. We are of opinion that it may be used as a text book.

Nowgong
The 30th September
1883

}

Sd/- Ratnakanta Barua
Sd/- Gunabhiram Barua
Sd/- Nandisvar Phukan

কবিতা মালা

দ্বিতীয় ভাগ

প্রভাত

গ'ল নিশামণি এবে গ'ল ভাঙ্গগণ ।
পতিশোকে কুমুদিনী মুদিলে নয়ন ॥
তমঃপ্রিয় কালনাদী ভয় সঙ্কায়ক ।
লুকাল নির্জনে ভয়ে গম্ভীর পেঁচক ॥
বালার্ক-সিন্দুর ফোট কপালত ধবি ।
আসিলন্ত উষাদেবী জ্বক মক কবি ॥
দূব হ'ল অন্ধকার ; কাকে কবি ধ্বনি ।
উষা আগমন ঝপ দিলন্ত জাননী ॥
উড়িল আকাশ পথে যত পক্ষীগণ ।
নানা গতি ধবি কবি মধুব কুজন ॥
দ্রুঃখিত অন্তবে অতি যাপিয়া যামিনী ।
মৃণাল আসনে বসি সবে সৰ্বোজ্জিনী ॥
ববির উদয় জানি উদয় অচলে ।
দর্শিবাক হেতু হর্ষে নয়ন উন্মিলে ॥
সূর্য্যাপ্রিয়া সূর্য্যমুখী সূর্য্যমুখ চাই ।
পতি গতি সহ ধীবে বদন বৃষায় ॥
ফুটিছে অসংখ্য ফুল অতি মনোহর ।
গুন্ গুন্ গুন্ স্ববে অমিছে জ্রমব ॥
এক ফুল হস্তে উড়ি আন ফুলে পাবে ।
কবে ফুল-মধু পান হবিষ অন্তবে ॥
অশ্রুতে তুহিন ঝাশি ধবি ধ্বাধব ।
দর্শিছে ধ্বাধব কল অতি মনোহর ॥

হিমকণা দুৰ্ব্বাদলে ববিব কিবণে ।
 মুক্তামালা কপ শোভে বজ্রত ববণে ॥
 এহি কপ নানাকপে সুশোভিত কবি ।
 সাজিছে সুন্দর দেহ প্রকৃতি সুন্দরী ॥
 বঞ্জিছে নয়ন যুগল, শীতলিছে দেহ ।
 দিছে নব বল আশা নব দিন সহ ॥
 উঠ নব নাথাকিবা আক শয্যাগত ।
 সজীব সকলো প্রাণী সজীব জগত ॥
 যি জনর কৃপাবলে বধিলা বজনী ।
 নিৰাপদে নিৰাতঙ্কে, কবা নাম ধ্বনি ॥
 জগত প্রভুৰ সেহি, পুনঃ তাক্ স্মরি ।
 মগ্ন হোৱা নিজ কার্যে নবোৎসাহ ধৰি ॥

শ্রব চৰিত

আছিল উত্তানপাদ নামে নবপতি ।
 ছই ভাৰ্য্যা ভূপতিৰ স্মৃতি, স্মনীতি ॥
 স্মৃতিৰ গৰ্ভে জন্মে উত্তম তনয় ।
 স্মনীতিৰ গৰ্ভে শ্রব সৰ্ব্ব গুণময় ॥
 প্রথমাৰ বশ ৰাজা, থাকে তাক মানি ।
 দ্বিতীয়া অগ্নিয়া অতি নাম মাত্র বাণী ॥
 ই হেতু উত্তম সহ স্মনীতি তনয় ।
 সমভাৱে নৃপতিৰ স্নেহ নলভয় ॥
 একদিন বসি ৰাজা বদ্ব সিংহাসনে ।
 কোলা কৰি স্নেহিছিল স্মৃতি নন্দনে ॥
 তাক দেখি শ্রব আসি ৰাজাৰ গোচৰে
 কবিলা ব্যগ্রতা বহু উঠিবাক ফোড়ে ॥

পুত্রব অতীচ্ছা দেখি ভূপতি অন্তরে ।
 সঞ্চাবিলে স্নেহ তাক লইবে আদরে ॥
 কিন্তু কি কবিবে নৃপ সম্মুখে সুকচি ।
 আদরিলে, বাক্য পাছে কহয় অকচি ॥
 ই কাৰণে মৌনভারে বহিলা নৃপাভি ।
 নলইলা বাণী ভয়ে নিজৰ সন্ততি ॥
 সুকচি কহিলা ঋবে করুণ বচনে ।

“কিয় ঋব অতি উচ্চ আশা তোৰ মনে ?
 সুনীতি তনয় তই, নোহ মোত জাত ।
 ই কথা কি পাসবিলি ? নাহি তোৰ জ্ঞাত ।
 ছুইয়া হোনাৰ স্মৃত হেন আশা মনে ।
 মোৰ পুত্র সমে যেন বস সিংহাসনে ॥
 মোৰ পুত্র ভাগ্যবান, তই হীন জন ।
 নাপাবি রাজ্যৰ স্নেহ সমে কদাচন ॥
 উত্তম বসিবে মোৰ, কোলাত রাজ্যৰ ।
 উত্তম পাইবে ধন বস্ত্র রাজ্যভাৰ ॥
 রাজ্যৰ কোলাত বসি মোৰ পুত্র সম ।
 চাহ যদি পাইবাক আদৰ মৰম ॥
 তেনেহলে ই জীৱন কৰি পৰিহাৰ ।
 মোৰ গৰ্ভে স্নজ্জনম লহি পুনৰ্জাৰ ॥”

বিমাতাৰ এহি ৰূপ গৰ্ব্বিত উত্তৰ ।
 বাজিলেক বজ্জ সম অন্তৰে ঋবৰ ॥
 নেত্র হস্তে ক্ৰশমাত্ৰে কৰি ছল ছল ।
 বহিলেক ছুইধাৰ বেগে অশ্রু জল ॥
 কবিতা গমন পাছে বিবাদিত মনে ।
 নেত্র বাৰি মছি মছি মাড় নিকেতনে ॥

তনয়ব এহি ভাব দর্শিয়া সুনীতি ।

তুলিলা কোলাত তাক স্নেহে নীজগতি ॥

শিব চুস্থি কবি আক অঙ্ক বিমোচন ।

স্নেহ বাক্যে শাস্ত কবি কহিলা বচন ॥

“প্রাণব পুতলি মোব কোরা বাছাধন ।

কি কাৰণে আজি তোব বিষাদিত মন ॥

মুখত নোলায় বাক্য কোরা কি কাৰণে ?

ফেকুবি ফেকুবি কিয় কান্দা ঘনে ঘনে ?

অভাগিনী পুত্র বুলি তোক অনাদব ।

কবিলে কি কোনো জন নিশ্চয় পামব ?

কিন্হা কোনো জনে গালি পাবিলে তোমাক ?

কি হুখে কান্দিছা, পুত্র, মুখে নাহি বাক ?

মাবিলে কি ধেমালিত ছুষ্ট শিশুগণ ?

কি হেতুকে আজি তব মলিন বদন ?”

সুনীতি বচনে ঞ্চব হুঃখ ভাব কবি ।

অপমান কথা সব কহিলা বিববি ॥

তাহাক দেখিয়া রাজা যিভাবে বহিলা ।

নিষ্ঠুবা স্নকটি যি যি কুবাক্য বুলিলা ॥

পুত্র মুখে এহি সব শুনিয়া সুনীতি ।

কহিলা ত্রন্দন ছয়া শোকাকুলা অতি ॥

কহিলাক চাই পাছে পুত্রব বদন ।

“নকবিবা শোক মোব প্রিয় বাছাধন ॥

নোহোঁ পুণ্যবস্তী মই, নহা পুণ্যবান ।

ছইলে কি পোরা, পুত্র, এত অপমান ?

নহিলে” নৃপতি প্রিয়, দাসী সম আমি ।

ই কাৰণে রাজস্নেহ নলভিলা তুমি ॥

স্নকটি কবিলে বহু পুণ্য পূৰ্বকালে ॥

এতক সম্পদ এবে ভোগে তার কলে ॥

দুঃখী দুঃখিনীৰ, পুত্র, নাহি আনোপায় ।
 ময়াল ঈশ্বৰ যাত্র জানিবা সহায় ॥
 সম্পদে বিপদে তেওঁ সৰ্ব্বত্ৰে সমান ।
 তেওঁ বিনে আমাসাৰ নাহি আক আন ॥”
 দিব্যজ্ঞান পালে ঈশ্ব জননী বচনে ।
 ঈশ্বৰ ভক্তিৰ ভাব প্রবেশিলে মনে ॥
 জগ্নিল বিবাগ ধন জন বাজ্যজ্ঞাবে ।
 ঈশ্বৰ ভক্তিসে সাৰ কৰিলা অন্তৰে ॥
 প্রেমময় নামে মন্ত হুৱা, হৃদমনে ।
 ঈশ উপাসনা হেতু প্রবেশিলা বনে ॥

নক্ষত্র

অন্তৰীক্ষবাসী নক্ষত্র নিকৰ ।
 বিতৰিছা কৰ নেত্র তৃপ্তিকৰ ॥
 উজ্জানত যেনে বাশি বাশি ফুল ।
 শোভন্ত ধৰিয়া সৌন্দৰ্য্য অতুল ॥
 কিন্না আকৰত হীৰা বলমল ।
 শোভিছা সি মতে আকাশ বিমল ॥
 কোন্ তোমালোক সদা হৰ্ষ মন ।
 হাঁসি হাঁসি আলো কৰা বিতৰণ ?
 নভঃস্থলে বসি বিস্তাৰি নয়নে
 ভূধৰ নগৰ গহবৰ কাননে,
 লোকগণ যত মায়া মুগ্ধ অতি,
 অমমুক্ত সদা পাপ কৰ্ম্মে বতি,
 দেখিয়া ই বন্ধ সহাস্ত বদনে,
 হাঁসিছা কি সবে বিজ্ঞপিয়া মনে ?

কিন্হা অজ্ঞানিতে গৃহব তিতব ।
 মনে মনে তব প্রসাৰিয়া কব ॥
 সান্ধীকপে কি হে কৰিছা দৰ্শন ।
 বাজি কি অধৰ্ম্ম কৰে নৰগণ ॥
 আশ্রয়বিহীন অথবা যি সবে ।
 কোনো কাৰ্য্য হেতু বাজিকালে ভ্ৰমে ॥
 অন্ধকাৰে সেহি পথিক কাৰণে ।
 কৰা কিবা আলো বিমল কিৰণে ?
 ধন্য তোমালোক শূন্যবাসীগণ ।
 অপকপ কপ নয়ন বঞ্জন ॥
 তোমালোক সবে যাহাৰ সৃজন ।
 কোৱাহে আমাক কোন সেহিজন ॥

বায়ু

তুমি হে সমীৰ সৰ্ব্ব জীৱগণ প্ৰাণ ।
 অদৃষ্টকপেৰে ব্যাপি আছা সৰ্ব্ব স্থান ॥
 নিশ্বাস প্ৰশ্বাস কৰি কেৱল তোমাত ।
 ধৰিছে পৰাণ আছে জীৱগণ যত ॥
 নিদাঘৰ কালে যৱে নিৰ্দ্দয় তপন ।
 তীক্ষ্ণ কৰে আকুলিত কৰে জীৱগণ ॥
 বৰিব কিৰণ নৰ সহিব নোৱাৰি ।
 “বতাস বতাস” বুলি ডাকে ঘন কৰি ॥
 কেতিয়াবা দেখেঁ তব ভাব বিপৰীত ।
 হুঁ হুঁ কৰি মহাশব্দে বহা চতুৰ্ভিত ॥
 পবাস্ত যি বৃক্ষশাখে মড্ধ কবী কব ।
 অনায়াসে ভাঙা ডাক কৰি মড্ধ মড্ধ ॥

নাবিকৰ উড়ে প্রাণ তোমাৰ গৰ্জনে ।
 গৃহদ্বাৰ ভগ্ন কৰি হিংসা নবগণে ॥
 কি আশ্চৰ্য্য ! হুয়া তুমি জীৱৰ জীৱন ।
 ক্ষণে শত্ৰু হোৱা, ধৰি মূৰতি ভীষণ ॥

শীতল ভিক্ষুকে যৱে কঁপে ধৰ ধৰি ।
 জালু, ভালু, কৃষাণু আত্মীয় মাত্ৰ কৰি ॥
 শীতল বতাসে অতি তুমি হে পবন ।
 বস্ত্ৰহীন ভিক্ষুকক কৰা উৎপীড়ন ॥

কেতিয়াবা ফুটে যৱে কেতকী বকুল ।
 কামিনী কমল চম্পা আদি নানা ফুল ॥
 গন্ধবহ ! গন্ধ তুমি কৰি বিতৰণ ।
 ভ্ৰাণেন্দ্ৰিয় আনন্দিয়া তুষ্ট কৰা মন ॥

কিস্বা যৱে পক্ষীগণ মধুৰ কুজনে ।
 কৰে নানাবিধ গীত হৰষিত মনে ॥
 শব্দবহ ! সেই শব্দ কৰিয়া বহন ।
 কৰা আমোদিত তুমি মানৱ জ্ঞান ॥

আশ্চৰ্য্য তোমাৰ গুণ হেৰা প্ৰভঞ্জন ।
 প্রাণ ধাৰণৰ মূল তুমিসে কাৰণ ॥
 শতবাৰ নমস্কাৰ সেই মহাজনে ।
 যিজনে নিৰ্ম্মিলে, বায়ু, তোমাক যতনে ॥

বিবিধ কথা

(১)

স্বর্ণ অট্টালিকা ডলে কবোক বসতি ।
 পিঙ্কোক মহাৰ্ঘ বস্ত্র শোভাময় অতি ॥
 বস্ত্রময় অলঙ্কার, শৰীৰে আলোক তাৰ,
 যদি চিন্তা বোগে তাৰ অন্তৰ দহয় ।
 নোহে সুখী সেহিজন জানিবা নিশ্চয় ॥

(২)

যিজনৰ অন্তৰত ধৰ্মভাব নাই
 কেৱল বাহিৰে ভক্ত, লোকক দৰ্শায় ॥
 সুদীৰ্ঘ চন্দন ফোট, কপালে কবোক যুত,
 গজা গয়া কাশীপুৰী কবোক গমন ।
 সিজন ধাৰ্মিক, শিশু, নোহে কদাচন ॥

(৩)

পবিত্ৰমে অপাৰগ ক্ষুধাত কাভৰ
 লাখুতি আত্ৰয়ে ভিক্ষা কৰে ঘৰে ঘৰ ॥
 ই হেন ভিক্ষুক জনে, দয়া নাহি যাৰ মনে,
 থাকোক অতুল ধন সম্পত্তি অপাৰ ।
 ই সব বৈভব তাৰ কেৱলে অসাৰ ॥

(৪)

মাতৃভূমি শ্ৰেষ্ঠ ভাৰি জগত ভিতৰে ।
 নাহি জন্মে অনুৰাগ যিজন অন্তৰে ॥
 গুণানুকীৰ্ত্তন তাৰ, যদি লোক অনিবাৰ
 কৰে শতযুধে, জ্ঞানী বোলে সৰ্ব্বজন ।
 তথাপি নোবোলে তাক শ্ৰদ্ধত স্মৰন ॥

ভবিষ্যৎ কাল

ভবিষ্যৎ কালনিক লুপ্ত আলয় ।
 মনুষ্যের দৃষ্টি সদা সি দিশে থাকয় ॥
 কোনো জন বোগগ্রস্ত, শবীর জর্জর ।
 তথাপি বাসিছে আশা ভাবিকালোপর ॥
 বর্তমান হলে গত কিছু দিন পবে ।
 ভাবিছে হইবোঁ লুপ্ত, বোগ যাবে দূৰে ॥
 কেনোবা দরিদ্র বসি সামান্য কুটিরে ।
 ভাবিছে সম্পদ লুপ্ত পাইবোঁ অচিরে ॥
 এহিকালে সব নব করে শাস্তি আশা ।
 ভবিষ্যৎ কালে মাত্র কবিতা ভবসা ॥
 কোনো কোনো জনে কিন্তু মনে করে ভয় ।
 কিবা জানি কি বিপদ ভবিষ্যতে হয় ॥
 ধনী ভাবে কিবা চোর তার বন্ধ ধন ।
 কোন দিন আসি কবে সমস্ত হরণ ॥
 ভূপতি মনত চিন্তা কবয় অপার ।
 কিবা জানি কেতিয়াবা যায় রাজ্যভাব ॥
 অহঙ্কারী কবে ভয় কবিবাক গর্ব ।
 কিবা জানি ভবিষ্যতে গর্ব হয় খর্ব ॥
 যাক যুগা কবিবাক চাহে তার মন ।
 তার সমে কালে কিবা লভয় পতন ॥
 এহিকাল ভাবি নব কুণ্ঠিত থাকয় ।
 ডবি ভাবীকাল, অতি দস্ত অকবয় ॥
 এহি বর্তমান কাল ভবিষ্যৎ কাল
 হোৱা হলে, ই সংসারে বিপদ অকাল ॥
 এটিল হতন বহু । ভাবি শাস্তি ভয়
 ভবিষ্যৎ গর্ভে, লোক লুপ্ত দূরী হয় ॥

নিদ্রা

তীক্ষ্ণ কৰ সম্ভবণ কৰি দিনমণি ।
 লুকাল পশ্চিমাচলে ; আহিল বজনী ॥
 নিস্তব্ধ সমস্ত জীৱ নিস্তব্ধ ভুবন ।
 নিদ্রা পৰাক্রমে এবিধে সবে অচেতন ॥

কি আশ্চৰ্য্য শক্তি তব নিদ্রা কুহকিনী !
 অখিল জগতে তুমি বিজ্ঞান দায়িনী ॥
 ধনী দীন সুখী দুঃখী নৰেন্দ্ৰ ভিক্ষুকে ।
 সবাকো বিজ্ঞান দিছা ধৰি নিজ বুকে ॥

হাস্যমুখ ক্রীড়মান সতত অস্থিৰ ।
 হেন শিশু দেখোঁ এবিধে তব ক্রোড়ে স্থিৰ ॥
 কৃষক সমস্ত দিন কৰি বল ক্ষয় ।
 মহানুষ্ঠে তব ক্রোড়ে বিজ্ঞান লভয় ॥

বিবিধ ব্যাপাৰে পড়ি প্ৰাণ জৰ্জৰিত ।
 নাহি ক্ষুধা তৃষ্ণা, মাত্ৰ চিন্তা আকুলিত ॥
 সেহিৰূপ কত এবিধে চিন্তাকুল জন ।
 চিন্তা পৰিহৰি তব ক্রোড়ে অচেতন ॥

এই দেখা মহাবীৰ বলে মন্ত সদা ।
 যাৰ ভয়ে বিপুগণ কঁপয় সৰ্বদা ॥
 দুৰ্বলৰ প্ৰায়, নিদ্রা, তোমাৰ শাসনে ।
 মৃত্যুৰ নিজ দেহ বাধিছে শয়নে ॥

এহি ৰাজ অধিৰাজ ৰাজ কাজ এৰি ।
 লোটায়েছে নিজ দেহ তব পদে পড়ি ॥

এহি সুখী আন সুখ দিয়া বিসৰ্জন ।

তব স্পর্শ সুখ এবে কবে আবাধন ॥

নব, পশু, পক্ষী আদি যত জীবগণ ।

বাত্তিকালে লয় সবে তোমার শরণ ॥

তোমাত বঞ্চিত যিটো থাকয় নিশাতে ।

কোনো সুখে সুখাবোধ নোহে তার প্রাতে ॥

কি আশ্চর্য্য মায়া তব হেবা মায়াবিনী ।

বাকহীন তব স্পর্শে আছে সব প্রাণী ॥

শায়িত সকলো মৃতপ্রায় ধবাধামে ।

জাগিছে এজন মাত্র বৈজয়ন্ত ধামে ॥

আক এক বঙ্গ তব অতি আচরিত ।

দর্শোরা বিবিধ স্বপ্ন সুবঙ্গে বঞ্জিত ॥

নিজ দেশ এড়ি যেন, দেখে কোনো জন ।

সাগর লঙ্ঘিয়া কবে বিদেশ ভ্রমণ ॥

কোনো দীন জন দেখে ছুয়া বাজ্যেখব ।

বসিয়াছে সিংহাসনে হবিষ অস্তব ॥

কোনোবা ভূপতি দেখে যেন হীন প্রায় ।

গৃহস্থর গৃহে গৃহে ভিক্ষা কবি খায় ॥

কোনো জন কান্দে যেন আখি ছল ছল ।

কোনোএ বা আনন্দত হাঁসে খল খল ॥

কোনো জন দেখে যেন মৃত পবিজন ।

কোনো জন পছু যেন নচলে চরণ ॥

কুহকিনী ! ধৰা তুমি কুহক অতুল ।
 ভোম্বাৰ মায়াত নব মন হোৱে তুল ॥
 মিছা কথা সত্য ৰূপে হোৱয় প্ৰতীত ।
 সত্যও মিছাৰ ৰূপে হোৱয় ঘটিত ॥

ধাৰ্ম্মিক কোন্ ?

ধাৰ্ম্মিক জনৰ কথা শুনো লোক মুখে ।
 নজানয় তুখে বোলে সদা থাকে তুখে ॥
 নলাগয় অৰ্থ তাক অতুল সম্পত্তি ।
 বিপদতো নোহে বোলে বিচলিত মতি ॥
 কাহাক ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, বোলে লোকগণ ?
 কহিয়া কৰিও মোৰ অজ্ঞতা ভঞ্জন ॥

হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক সিটো সদাকাল যাৰ ।
 যাৱে মহানুখে, ভোগে ঐশ্বৰ্য্য অপাৰ ॥
 নাহিক অভাৱ মনে, চিত্ত স্বীট হৰ্ষে ।
 ইচ্ছামাত্ৰে সব জব্য লভে অনায়াসে ॥
 হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন ?
 নহয় নহয় সিটো প্ৰিয় বাছাধন ॥

তৰে নিত্য প্ৰাতঃস্নান কৰি যিটো জন ।
 মুখত জৈবৰ নাম ধবনে প্ৰতিক্ষণ ॥
 আনিয়া বিবিধ পুষ্প দুৰ্ব্বাদল সহ ।
 কৰয় দেবতা পূজা দেখো অহৰহ ॥
 হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন ?
 নহয় নহয় সিটো প্ৰিয় বাছাধন ॥

নিজ গৃহ পরিহরি অথবা যি জনে ।
কবে বাস হ'ব চিন্তে কাশী বৃন্দাবনে ॥
দেবর প্রসাদ ভুলে, নির্দাল্য ঐহয় ।
পাণ্ডাক দক্ষিণা দানে সদাই ভোষয় ॥
হোরে কি ধার্মিক, মাতঃ, হোরে সেহিজন ?
নহয় নহয় সিটো প্রিয় বাছাধন ॥

ভেনেহলে, বন্ধে যিটো বন্ধা মোনা ধরি ।
বজ্রত মস্তক মূত যষ্টি হাতে করি ॥
অস্ত্রচি গছকৌ বুলি সত্তর্ক গমনে ।
“ছুবি ছুবি” বুলি কবে ভয় করি মনে ॥
হোরে কি ধার্মিক, মাতঃ, হোরে সেহিজন ?
নহয় নহয় সিটো প্রিয় বাছাধন ॥

কিন্ধা যিটো জনে শিবে জটাভূট ধবে ।
গৌময় কবিরী ভস্ম লেপয় শরীবে ॥
বাছান্দর শয্যা যাব, ভাজ বোটা খায় ।
দেখাত যাহাব রূপ সদাশিব প্রায় ॥
হোরে কি ধার্মিক, মাতঃ, হোরে সেহিজন ?
নহয় নহয় সিটো, প্রিয় বাছাধন ॥

নোরাবে ছইব, পুত্র, সি সব ধার্মিক ।
বাহিবে ধার্মিক, যদি শুদ্ধ নোহে চিত ॥
আন্তরিক ভক্তি যাব ঈশ্বর প্রাপ্তি ।
প্রবকনা ছুটভাবে নাহি যাব মতি ॥
পব উপকার হেতু সদা যাব মন ।
ভেটসে ধার্মিক লোক, প্রিয় বাছাধন ॥

যাহাব হৃদয়ে নজ্জলয় হিংসানল ।
 ঈশ্বৰক সাৰ বুলি ভাবন্তু কেৱল ॥
 তেওঁৰ অপ্ৰিয় কৰ্ম্ম কদাপি নকৰে ।
 নবনিন্দা অপবাদ জিহ্বাত নধৰে ॥
 নহইও তীৰ্থগামী, সিকপ সৃজন ।
 ধাৰ্ম্মিক হইবে পাৰে, প্ৰিয় বাছাধন ॥

ইকপ জনব, পুত্ৰ, নাহি একো ভয় ।
 ঈশ্বৰ ভক্তিতে মত্ত, সদা হৰ্ষময় ॥
 মৃত্যুৰ গম্ভীৰ স্বৰে সাধাৰণ হেন ।
 নকঁপে তেওঁৰ প্ৰাণ, নোহে ভীত মন ॥
 গহাস্থে কৰিব খোজে মৃত্যু আলিঙ্গন ।
 ধাৰ্ম্মিক ইকপ লোক, প্ৰিয় বাছাধন ॥

ঐক্যবল

বহু ভাৰাগণ মিলি তমঃ কৰে নাশ ।
 বহু অক্ষৰৰ যোগে পুস্তক প্ৰকাশ ॥
 বহু ক্ষুদ্ৰ শিলা কৰে প্ৰাচীৰ গঠন ।
 বহু বৃষ্টি কণা যোগে প্লাবিত ভূবন ॥
 বহু তৃণ যোগে হয় বাৰণ বন্ধন ।
 বহু ধূলি কণা যোগে পৃথিৱী গঠন ॥
 জানিবা ইকপে নবো ঐক্যৰ বলত ।
 উদ্ধাৰ কৰয় দেশ ; শুভ শত শত ॥
 এহি বলে একদিন হিন্দুৰাজগণ ।
 কৰিছিলে দেশোজ্জল দমি বিপুগণ ॥
 ত্যজি মাত্ৰ এহি বল সেহি ৰাজগণে ।
 যবনাধিকাৰে হ'ল দলিত চৰণে ॥

বঙ্গগৰ্ভা ভাবতকো কবিলে অর্পণ ।
 হেঁকরালে কণ্ঠমণি স্বাধীনতা ধন ॥
 ঐক্য বলে কত রাজ্য মহা পবাক্রমী ।
 শত্রুএ নাপায় আশ, সদা থাকে দমি ॥
 যত দেখা মহা কৰ্ম্ম, আত সম্পাদন ।
 ঐক্যবলে হোরে, শিশু, অসাধ্য সাধন ॥

বনগমনে বামৰ অঙ্গীকার

বিমাতা আলয়ে বাম কৰিয়া প্রবেশ ।
 দেখিয়া আসীন পিতা চিন্তাত নিবেশ ॥
 মৌনভাব যুক্ত রাজা নিস্তেজ নয়ন ।
 কৈকেয়ী দণ্ডায়মানা হবষিত মন ॥
 প্রণমি পিতাক বাম আহ্লাদিত মনে ।
 বন্দিল বিনীতভারে কৈকেয়ী চরণে ॥
 “হা বাম” উচ্চাৰি নৃপ পড়িল ভূতল ।
 মুজ্জিত নয়ন কোণে বহিলেক জল ॥
 অচেতন মহারাজ ছইলেক ক্ষণে ।
 নপাবিলে আক একো কহিবে নন্দনে ॥
 অচিন্ত্য অপূৰ্ব্ব এহি ভাবে নৃপতিব ।
 ছইলা ক্ষুভিত বাম হৃদয় অস্থির ॥
 পিতৃ ভক্ত দাশবধী ভাবিল অস্তবে ।
 “কি কারণে আজি পিতা অনাদব কবে ॥
 অন্ত্যান্ত দিবসে কিঙ্ক হলেও কুপিত ।
 মোক দৰশিলে স্নেহে হোরে বিগলিত ॥”

বিলীন বদন-ছাতি কোশল্যা নন্দন ।
 বাণীক সন্মোহি পাছে কহিলা বচন ॥

“কি হেতু বাজাৰ আজি বিকাৰ অন্তৰে ?
 কি কষ্টে তাহাক, মাতঃ, চিন্তাকুল কৰে ?
 কিম্বা দোষ দৰ্শি মোত সঙ্কোচ অন্তৰ ?
 সি কাৰণে আজি মোক নকৰে আদৰ ॥
 যদি অজানিতে দোষ কৰি আছোঁ আমি ।
 জনকক সুপ্ৰসন্ন কৰিও, জননি ॥
 অপবাধ যেন পিতা ক্ষময় আমাৰ ।
 ই দাস চৰণ যুগে নমে শতবাৰ ॥”

শুনি হৰ্ষে স্নমধুৰ শ্ৰীৰামৰ বাণী ।
 কহিলা নিলজ্জা ছুট্টা কৈকেয়ী পাপিনী ॥
 “নৃপতি কুপিত নোহে, নাহি কোনো দ্বন্দ্ব ।
 কুণ্ঠিত কেৱল মাত্ৰ দৰ্শি তব মুখ ॥
 আছয় কিঞ্চিৎ ভাব বাজাৰ অন্তৰে ।
 তোমাৰ ভয়ত কিন্তু প্ৰকাশ নকৰে ॥
 প্ৰিয় পুত্ৰ তুমি বাম, অপ্ৰিয় তোমাক ।
 কহিবে বাজৰ মুখে নোলাৱয় বাক ॥
 ববিকুল ববি তুমি, উচিত তোমাৰ ।
 পিতৃসত্য পালি তাক্ষ কৰিবে উদ্ধাৰ ॥
 আগে দিয়া বৰ বাজা তুষ্ট হয় মোত ।
 সাধাৰণ প্ৰায় এবে ছইছে তাপিত ॥
 যদি তুমি পিতৃসত্য নকৰা লজ্জন ।
 কহোঁ তবে সেহি কথা কৰিও ব্ৰহ্মৰণ ॥”

উত্তৰিলে এহিৰূপে কেকয় নন্দিনী ।
 কহিলা ব্যগ্ৰিত মনে বাম বচুমণি ॥
 “অসুচিহ্ন তব, দেবি, ঈদৃশ বচন ।
 পাৰোঁ কি পিতাৰ বাক্য কৰিতে লজ্জন ?

পিতাৰ আদেশে, মাতঃ জানিবা নিশ্চিত ।
 অলস্তু পাবকে পাৰেঁ। হুইবে পতিত ॥
 কিম্বা কালকূট কৰি সহৰ্ষে ভঞ্জন ।
 পাৰেঁ শেষ কৰিবাক মোৰ ই জীৱন ॥
 থাকোক পিতাৰ কথা, তোমাৰ বচনে ।
 পাৰেঁ কৰিবাক, দেবি, সব এতিক্ষণে ॥
 জানিবা নিশ্চয়ে মোৰ নাহি হুই বাণী ।
 পালিৰেঁ পিতাৰ আজ্ঞা, কহিও জননি ॥”

সত্যবাদী শ্ৰীৰামৰ ইকুপ বচনে ।
 কহিলা দাক্ষণ বাক্য দুষ্টা হুষ্ট মনে ॥
 “দেবানুৰ যুদ্ধে যৱে অন্তত জৰ্জৰ ।
 ৰাজ্যক শুদ্ধাৰা, পুত্ৰ, কৰিলে”। বিস্তৰ ॥
 সেৱাত হুইয়া সুস্থ তুষ্ট নৰপতি ।
 চাহিল। দিবাক বৰ হৰ্ষ চিত্তে অতি ॥
 বিক্ষোটে পীড়িত যৱে, সেৱিলে”। বিস্তৰ
 সিহেতুকে নুপতি যাচিলা অন্ত বৰ ॥
 সুসময় জানি আজি মাগেঁ হুই বৰ ।
 সিকাৰণে নৰপতি চিন্তিত অন্তৰ ॥
 একে বৰে ভৱতক চাহেঁ ৰাজ্যপতি ।
 অন্ত বৰে মাগেঁ, ৰাম, বনে তব গতি ॥
 যদি এহি সত্যে কৰা ৰাজ্যক উদ্ধাৰ ।
 শুনা তবে, বহুমণি, বচন আমাৰ ॥
 এৰি ৰাজ্য অভিষেক, ত্যজি ধন জন ।
 সুখ পৰিহৰি কৰা অৰণ্যে গমন ॥
 জটাজুট জীৱ ধৰি দ্বিসপ্ত বৎসৰ ।
 কৰা ৰাস সুনী প্ৰাগ্ন দণ্ডক ভিত্তৰ ॥

ভবত অযোধ্যাধামে হোক নবপতি ।
 কবোক পালন প্রজা নিকটকে অতি ॥
 জনকৰ এহি সত্য কবিয়া পালন ।
 সত্যত উদ্ধাৰা তাক, কৌশল্যা নন্দন ॥”

কুবাক্য মৰণোপম শুনি কৈকেয়ীৰ ।
 নহই ব্যথিত কিম্বা অন্তৰ অস্থিৰ ॥
 কহিলা সহাস্তে বাম দশৰথায়জ ।
 “নব পঞ্চ বর্ষ আমি বর্বো বন মাঝ ॥
 ধরিবো বঙ্গল জটা এৰি রাজ্যধন ।
 কৰিবো অকণ্ঠে বাস দণ্ডকৰ বন ॥
 কিন্তু জানিবাক চাহোঁ, যেন পূৰ্ব্বাপৰ ।
 কি দোষে জনক আজি নকৰে আদৰ ॥
 পুত্র হয় পিতৃভৃত্য ; ভৃত্যে আদেশিবে ।
 কি গোবর জনকৰ অন্তরে সম্বরে ?
 পিতা গুণ পিতা রাজা দেৱতা স্বৰূপ ।
 যিকপ আদেশে পিতা কৰিবোঁ সিকপ ॥
 ভবতক দিয়া রাজ্য কৰিবে ভূপতি ।
 ইটো অতি শুভ বার্তা হোৱে মোৰ প্ৰতি ॥
 ভবত ভাইত মোত নাহিকে অন্তৰ ।
 সম্ভাষণ কথা, ভাই হলে বাঞ্ছন্যৰ ॥
 কিন্তু হৃৎ মোৰ, এহি শুভময় অতি ।
 নকহিলে বার্তা মোক স্বয়ং নবপতি ॥
 তীৱ্ৰগ তুৰগ যোগে গই রাজদূতে ।
 মাতুল আলয় হস্তে আনোক ভৰতে ॥
 অবিচাৰ্য্য পিতৃমাক্যে বাইয়া সন্ধৰ ।
 বহিবোঁ অকণ্য মাঝে কিসল বৎসৰ ॥”

ধীৰমতি ক্ৰীৰামৰ ইবাক্য শ্রৱণে ।
 কহিলা কৈকেয়ী প্ৰীতি প্ৰকুল নয়নে ॥
 “বাইবেক দ্ৰুত দূত আনিবে ভৰতে ।
 সব কাৰ্য্যে নীত্ৰ সিদ্ধ হুব যথায়তে ॥
 নকৰি বিলম্ব কিন্তু যোৱা তুমি বন ।
 উচিত নেদেখোঁ আৰু ভব বিলম্বন ॥
 পুৰহন্তে বাহিৰ নোহোৱা বৃত্তক্ষণ ।
 নকবয় স্নান ৰাজা নকৰে ভোজন ॥”

বিমাতৃ দাক্ষণ বাক্য ব্যথিত অন্তৰ ।
 ছয়া ৰাম নম্ৰভাৱে কৰিলা উত্তৰ ॥
 “পিতৃমাতৃ প্ৰিয় কাৰ্য্য আছয় যতেক ।
 উচিত পুত্ৰৰ পক্ষে কৰিবে ভতেক ॥
 পিতাৰ শুশ্ৰূষা কিম্বা আদেশ পালন ।
 হোৱয় তনয় পক্ষে ধৰ্ম্ম আচৰণ ॥
 পিতা নকলেও দেবি, তোমাৰ আদেশে ।
 কৰিবোঁ অৰণ্যে বাস তপস্বীৰ বেশে ॥
 ভৰতে পালোক প্ৰজা পুত্ৰৰ সমানে ।
 পিতাক শুশ্ৰূষা আৰু কৰোক যতনে ॥
 অতি বৃদ্ধ পিতা মোৰ, তুমিও জননি ।
 কৰিবা শুশ্ৰূষা, পতি ভক্তি ধৰ্ম্ম মানি ॥”
 ৰাম বাক্যে মহাৰাজ বিহ্বল অন্তৰে ।
 বাষ্পপূৰ্ণ নেত্ৰে কান্দিলেক উচ্চৈঃস্বৰে ॥

কৰিলা গমন ৰাম অবিকাৰ মনে ।
 কৌশল্যা আলয়ে, বন্দি পিতাৰ চৰণে ॥

ঈশ্বর প্রকৃত বন্ধু

সুগন্ধে আমোদি যবে মালতী ফুটয় ।
 মধুলোভে শত অলি আসিয়া মিলয় ॥
 সম্পদ সময়ে সেহিধাপে সর্ব্বজনেন ।
 বোলায় বান্ধব তব, লক্ষ্য রাখি মনে ॥
 দেখায় বাহিবে সবে প্রাণাধিক স্নেহ ।
 তোষিয়া তোমাক মধু বাক্য অহরহ ॥
 পড়িবা বিপদে কিন্তু যবে ছবা দীন ।
 নাসিবে সিসব দেখি তোমার দুর্দ্দিন ॥
 সবিলে মালতী যেনে গলে মধু-ধন ।
 তার পাশে আসি অলি নকবে গুঞ্জন ॥
 ববম্ হইবে ভুঁষ্ট তোমার পতনে ।
 কহিবে কুশল লাগে নানা কুবচনে ॥
 সম্পদে বন্ধুত্ব, শিশু, সবেও দেখায় ।
 বিপদর কালে কিন্তু সব লোপ পায় ॥
 মুখর বান্ধব সবে কার্য্যত নহয় ।
 ঈশ্বরে সে দিয়ে মাত্র সত্য আশ্রয় ॥
 তেওঁসে প্রকৃত বন্ধু সকলোবে পিতা ।
 সম্পদে বিপদে সমে আশ্রয় দিওঁতা ॥

বসন্ত ঋতু

আগত বসন্ত, অন্ত শীতকাল ।
 দবিদ্রব এবে শুছিল জঞ্জাল ॥
 সন্ধ্যা প্রাতে লোক শীত উৎপীড়নে ।
 অগ্নিশালে অগ্নি নাআলে যতনে ॥

শুশীতল জল হেতু নাহি ভয় ।
শীত রত্ন প্রয়োজন নাহি হয় ॥
শীত পৰাক্রমে নরূপে স্থবিব ।
জব জব অঙ্গে ছুইয়া অস্থিব ॥

ক্রমে ধবে ববি কিরণ প্রবল ।
ধ্বংসি দিনে দিনে শীত ঋতু বল ॥
এবে মধুকাল মধুভাব ধরি ।
আসি উপস্থিত হর্ষ মন করি ॥

বহিছে অনিল দিবস বঙ্গনী ।
উড়াইছে ধূলা কবি মহাধ্বনি ॥
হালে জালে বৃক্ষ, নাচে তৃণগণ ।
সবে আনন্দিত সহস্র বদন ॥

আসিয়া কোকিল কুহু কুহু স্ববে ।
বৃক্ষ ডালে বসি হবিস অন্তবে ॥
মানব ভ্ররণ কবি আমোদিত ।
বসন্তাগমন করিছে ঘোষিত ॥

আক কত পক্ষী নানাগতি ধরি ।
হবষিত মনে শূণ্ঠে শূণ্ঠে উবি ॥
কতো বৃক্ষে বসি সাবি সাবি ছয়া ।
থাকে সপ্তস্ববা স্বরক নিন্দিয়া ॥

কবি তক লতা গুল পাত পাত ।
শোভিছে পুলকে ধরি নব পাত ॥
ফুটে বন মাঝে নানা জাতি ফুল ।
স্বনকে অলিধ কবি মনাকুল ॥

বেন বনদেবী কষ্টে কবি গত ।
 গ্রীষ্ম বর্ষা শীত আদি ঋতু যত ॥
 এবে মধুকালে বর্ষব অন্তত ।
 ধবে নব শোভা মনব হর্ষত ॥
 বসন্ত মিলনে সবে আনন্দিত ।
 তক তুণ লতা সি সবো সজ্জিত ॥
 মাত্র নাহি সুখ বিবহাৰ মনে ।
 প্রিয়জন হেতু কান্দে তার প্রাণে ॥

পিক কুহুম্বর বসন্ত সমীৰ ।
 বিষ সম করে অন্তর অস্থির ॥
 অধোমুখে সিটো বসি এক ঠাই ।
 টোকে নেত্রবারি হায় হায় হায় ॥

নৌতি কথা

(১)

বিষ হস্তে করে যিটো অমৃত গ্রহণ ।
 আদবে কুস্থান হস্তে তোলয় কাঞ্চন ॥
 নীচ জন হস্তেও নুবিছা শিক্ষা করে ।
 সিজনক জ্ঞানী বুলি জানিবা অন্তবে ॥

(২)

শিমলুর ফুল অতি দেখেঁতে সুন্দর ।
 গন্ধাভারে নাই কিছু সিটোর আদর ॥
 সিকপ নিগুণ লোক নাহি পারে মান ॥
 যদিও দেখাত অতি হোয়ে রূপবান ॥

(৩)

যত জব্য জক মক কবে পৃথিবীত ।
সবেও নহয় বদ্ব জানিবা নিশ্চিত ॥
সেহিকপ সাবযুক্ত নোহে কদাচন ।
বাহু আড়ম্বরী যত আছে নবগণ ॥

(৪)

প্রদীপে থাকিলে তেল নিয়মিত জ্বলে ।
অধিক জ্বলয় কিন্তু নির্বাণের কালে ॥
সিকপ সম্পদে লোক থাকি নিয়মিত ।
পতনর অগ্রে দস্ত কবয় অধিক ॥

(৫)

দুর্বল প্রজাব বল নৃপতি কেবল ।
শিশুর হোরয় মাত্র বোদনেসে বল ॥
বমণীর স্বামী বল, মৌনই মুখব ।
উচ্চবর বল বলহীন কুকুৰব ॥

(৬)

খল হোরে ছুষ্ট জন, বিখ্যাত ভুবনে ।
বিবাক্ত ফণীও ছুষ্ট কয় সর্বজন ॥
ফণী থাকি ছুষ্টতর হোরে কিন্তু খল ।
মুখত মধুর ভাণ্ড অন্তবে গবল ॥

(৭)

অল্প বকসুণে ধূলি মাৰ নাযায়য় ।
অলপ জলত তৃষ্ণা দূর নহয়য় ॥
অল্প বিজ্ঞা নবমন নকবে মাজিত ।
বাক্য জীবনকালে কল্পয় সজিত ॥

বন প্রস্থানৰ সময়ত পিতাৰ বিদায় লবলৈ বামৰ গমন

যতেক দৰিদ্ৰ প্ৰজা ভিক্ষুক ব্ৰাহ্মণ ।

সকলোকে মুক্তহস্তে দিয়া বহুধন ॥

পিতাক দৰ্শিবে হেতু শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ ।

সীতাক লইয়া সঙ্গে কৰিলা গমন ॥

শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ সীতা পদব্ৰজে যায় ।

তাক দেখি প্ৰজাগণ কৰে হায় হায় ॥

শোক প্ৰপীড়িত হয় শূন্যমতি মনে ।

কহিলা বিবিধ বাক্য যত প্ৰজাগণে ॥

“যি জনৰ গমনত বথ, গজ, হয়,

অসংখ্য পদাতি, সেনা, অনুগামী হয় ।

সেহি ৰাজপুত্ৰ আজি যায় পদব্ৰজে ।

সঙ্গে কৰি লক্ষ্মীৰূপা জানকী, অনুজে ॥

শৈশব কালৰ পৰা যি ৰাজ তনয় ।

সুখভোগে সুবৰ্দ্ধিত, দুখ নজানয় ॥

পিতৃবাক্য হেতু আজি সিৰাজ নন্দনে ।

ধৰ্ম্মৰ গোৰবে যায় ৰাজ্য এড়ি বনে ॥

সূৰ্য্যোও নাপাইছিলে যাৰ দৰশন ।

সিহেন সীতাক আজি দেখে সৰ্বজন ॥

জিনে যাৰ প্ৰফুল্লিত বদন-কমল ।

অলিগণ মনমুগ্ধকাৰী শতদল ॥

সুতপ্ত সূৰ্য্য জিনে যাহাৰ বৰণে ।

নয়ন যুগল জিনে কুব্জ লোচনে ॥

সিহেন হেমাজী সীতা বনবাসে যায় ।

পাৰাণ অল্পবে কাৰ যহে হায় হায় ॥

বাজাক ধৰিছে আজি ভীষণ পিঠাচে ।
 নহলে কি প্ৰিয় পুত্ৰ দিলে বনবাসে ॥
 নিগুণ মুকুৰ যদি হোৱেও তনয় ।
 তথাপি কোনে নো তাক ত্যজিব পাৰয় ?
 কিন্তু যাৰ সাধুকৰ্মে বশ ত্ৰিভুবন ।
 কি কথা আছয় তাক ত্যজিব কাৰণ ?
 দেয়া শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন অহিংসা সঙ্কাৰ
 দম* শম† গুণ ছয় ধৰয় বাঘৰ ॥
 গ্ৰীষ্মে শুকাইলে জল যেন জলচৰ ।
 বামৰ তুংখত প্ৰজা তুংখিত অন্তৰ ॥
 মূলকপ ধৰ্ম্মসাৰ কোশল্যা নন্দন ।
 শাখাপুষ্প ফল পত্ৰ যত প্ৰজাগণ ॥
 বৃক্ষ মূলে আঘাতিলে যেন পত্ৰ ফুল ।
 সিকপে বামৰ তুংখে প্ৰজাও আকুল ॥
 দৃঢ় ভ্ৰাতৃস্নেহে ধীৰ স্মিত্ৰো নন্দন ।
 ধন জন গৃহ এড়ি যায় আজি বন ॥
 জন শূন্য হোক আজি অযোধ্যা নগৰ ।
 সব প্ৰজা বাম সঙ্গৈ যাবোঁ এড়ি ঘৰ ॥
 অযোধ্যা অবণ্য হোক, মনুষ্য ভৱনে ।
 কবোক আসিয়া বাস বন জন্তুগণে ॥
 শিয়াল ভালুক বাঘে কবোক চীৎকাৰে ।
 ধবোক অযোধ্যা পূব ভীষণ আকাৰ ॥
 বন জন্তু প্ৰজা কবি কৈকেয়ী পাপিনী ।
 কবোক ভবত সহ বাজ্য, ধন্য মানি ॥”

*দম = ইন্দ্ৰিয় নিগ্ৰহ, অৰ্থাৎ মুকুৰৰ পৰা নিবৃত্তি ।

†শম = অস্ত্ৰকৰণৰ স্থিৰতা ।

শুনি এহিকপে প্রজাগণের বচন ।
 দুহুই কিঞ্চিত মাত্র বিচলিত মন ॥
 কবিলা গমন নীত্রে ভরনে রাজ্যাব ।
 মাতঙ্গ বিক্রম বাম কৌশল্যা কুমার ॥

প্রাগ্‌দ্বারে আসৌতে এহিকপে তিনিজনে ।
 বিলাপি আছিল নৃপ শোকাকুল মনে ॥
 “অনার্য্যে অমিত্রে হুষ্টে কৈকেয়ি পাপিনী ।”
 কেকয় রাজ্যের গৃহে জন্মিলি সর্পিণী ॥
 বাম বনবাসে আক আমার মরণে ।
 অভীষ্ট পূরণ আজি তোব এত দিনে ॥
 তোক ভরতক আক আপোন জীবন ।
 ত্যজিবোঁ, বিধবা ছয়া ভোগ, রাজ্যধন ॥
 বাম অবহনে মোর প্রাণ নাথাকয় ।
 নোহোঁ তোব বশ পুনঃ জানিবি নিশ্চয় ॥
 কবি কুমন্ত্রণা, মুখে, কোন হুষ্টজন ।
 দিলে পরামর্শ, মোর বধিবে জীবন ?
 পাপিনী কৈকেয়ী তই পরামর্শ, কার ।
 চাহ বামে বনবাস, পুত্রে রাজ্যভাব ?
 প্রজা প্রিয় জ্যেষ্ঠ পুত্র বাম বিত্তমানে ।
 কনিষ্ঠ ভবতে তোব মতি রাজ্য দানে ॥
 ধিক্‌ নাবীকুলে, শতধিক বিশেষতঃ ।
 সেহি স্ত্রীক, যিটো অকৃতজ্ঞা তোব মত ॥
 শুদ্ধভাব বাম মোর সবল হৃদয় ।
 স্নেহ্য মোক দেবকপ ভক্তি কবয় ॥
 ইহেন প্রাণের পুত্র বামক ত্যজিনে ।
 নাবীবাক্যে, সূর্য্যবংশে দুর্নাম আনিলে ।

কি কবে জগত মোক অধম দুৰ্জনে ।
 কিয় দেহে বয় প্রাণ, ধিক এজীৱনে ॥
 বাতুলৰ প্রায় বাজা অজব নন্দনে ।
 বিলাপোঁতে এহিকপে শোকাকুল মনে ॥
 বাম আগমন বার্তা স্নমন্ত্ৰে কহিলা ।
 “প্রবেশ কবোৱা গৃহে” নৃপ উত্তৰিলা ॥
 তীৰশোকে পুনঃ বাজা মোহাবিষ্ট হয় ।
 পড়িলা ভুতলে কণে আসন এড়িয়া ॥

বিদ্বান্ লোক

মুকুতাৰ মালা যেন বমণী কঠিত ।
 ততোধিক শোভে বিদ্যা মনুষ্য দেহত ॥
 বহু মূৰ্থ নোহে এক বিদ্বান্ সমান ।
 যেন চন্দ্ৰ সম নোহে বহু তাৰাগণ ॥
 বকৰ মাজত হংস যেনে শোভাকৰ ।
 মূৰ্থৰ সভাতো তেনে বিদ্বাবান নৰ ॥
 বাজাও নহয় কদা বিদ্বান্ সমান ।
 স্বদেশে পূজিত বাজা, সৰ্ব্বত্র বিদ্বান্ ॥
 সূৰ্য্যোও কবয় আলো কেৱল বাহিৰে ।
 বিদ্যা কিন্তু কৰে আলো মনুষ্য অন্তৰে ॥

ব্যাত্ৰ আৰু মনুষ্য

ব্যাত্ৰ অতি দুৰাশয়, বিড়াল আকাৰ ।
 সদা হিংসা ভাব অলে অন্তৰত তাৰ ॥
 মৰাল গমন ধৰে মৃণাল ককালি ।
 পোহাৰ মন্তক আৰু নয়ন বিজুলী ॥

সুবঞ্জিত দেহ তাৰ বিবিধ বৰণে ।
 কৰুণাৰ লেশ মাত্ৰ নাহি কিন্তু মনে ॥
 মৃগ মৃগী যত জন্তু মহিষ গোগণ ।
 নৰ আদি কৰি প্ৰাণী কৰয় ভক্ষণ ॥
 বিকট দশন তাৰ ; তৃষিত বসনা ।
 বস্ত্ৰপানে ; কোনো জীৱে নকৰে কৰুণা ॥
 যদিও দোষয় তাক সবে, কিন্তু মনে ।
 ভাবি চালে, তাত থাকি ছুষ্ট নৰগণে ॥
 সহিব নোৱাৰি ক্ষুদ্ৰা শাৰ্দূলে ভক্ষণ ।
 শত শত প্ৰাণী মাখে কৰে এক জন ॥
 কিন্তু দেখা নৰে নৰে সদাই হিংসয় ।
 যিটো হিংসা পাপ বুলি সল্লোকে ঘৃণয় ॥
 কৰুপে কৰিবোঁ নষ্ট আনৰ সম্পত্তি ।
 এহি ভাব নৰমনে জাগি থাকে অতি ॥
 যিটো নৰ ঞ্চেষ্ঠ বুলি বিখ্যাত ভুবনে ।
 সেহি নৰে বধে নৰ ধনৰ কাৰণে ॥
 ভাবিলে ইকপে মনে লোক আছে কত ।
 ব্যাভ্ৰ থাকি সূচতুৰ হিংসাৰ কাৰ্য্যত ॥
 নৰ হন্তে যদি ব্যাভ্ৰ শিখে হুবে চোৰ ।
 শতবৰ্ষ শিখিলেও নপৰিবে ওৰ ॥
 ব্যাভ্ৰ বধে হুই এক যিটো তাৰ ভক্ষ ।
 নৰে কিন্তু শত প্ৰাণী হলেও অভক্ষ ॥

গৃহ পক্ষীর প্রতি বন পক্ষীর উক্তি

মনোবন্ম বঙ্গে
 বঞ্জিত পিঞ্জরে
 সুখ ভাবি, গৃহ-পক্ষি, কৰা তুমি বাস
 বৌপ্য প্রায় পাত্রে
 ভোমার ভোজন,
 কিন্তু ভাবি দেখা, পক্ষি, তুমি পব দাস ॥

আমি বন ছিঁজ ;
 মন-সবসিঁজ
 সদা প্রিয় স্বাধীনতা-মিহির মিলনে,
 যেন শতদল
 মৃণাল আসনে
 প্রফুল্লিত থাকে সুখে ভাসুর কিরণে ॥

অধীন বিহগ ।
 গহন বিপিনে
 শোভে যথা বনদেবী শ্যামল বরণে ।
 বিটপি কোটবে,
 সুধীর সমীবে,
 কৰোঁ ছেবা বাস আমি স্বাধীন জীবনে ॥

সদা এক দৃষ্টি
 ভোমার বিহগ !
 সেছি গৃহ সেছি পাত্র সেহিসে আসন ।
 নাছি নব দৃষ্ট
 মানস বঞ্জন
 . কিম্বা ভূপিত্তি জানে যুগল লোচন ?

ভোলানাথ দাস কলারলী

মুক্ত পক্ষে উড়ি

নগরে ভুখবে

নভঃস্থলে ধবাতলে সরোবরে বনে ।

মহানুখে আমি

তৃপ্তি-সুখা দানে

নয়ন চকোবে মোর সন্তোষে। সঘনে ॥

যদিহে বিহগ !

ভাবিছাহা মনে

সুন্দর পিঞ্জরে অতি তোমার নিবাস ।

ভাবিছা পবান্ন

সুখাত্ত ভোজন,

তরে তব জীরনে থিক্বে পবদাস !

শুন! কিন্তু আমি,

ভাবিবেঁ। সুমিষ্ট

কটু তিক্ত বন ফল, অমীয় সমান ।

তকর কোটর

সুবর্ণ মন্দির

ভাবিলেঁ, থাকিলে মোর স্বাধীন জীরন

কাউর ও শিয়াল

চতুর শৃগাল এক ভ্রমস্তে দেখিলা

আত্ম বৃক্ষ ডালে বসি আহন্ত কাউর

চকুত ধবিয়া মাংস ; ভৈল দ্বার লোভ

মাংস হেতু, লোভী ভাক কহিলা সখোদি ।

“কিবা অপবন, কণ হে বায়সপতি !
 তোমার ; বসিয়া তুমি আত্মবৃক্ষ ডালে
 শোভিছাহা, যেন হায় নন্দব নন্দন
 গোপীগণ মনোহাবী, কদম্বব বৃক্ষে ।
 অতি সমুজ্জল তব নয়ন যুগল,
 বলমলে যেন মণি কণীৰ কণাত ;
 পুঙ্খ গুহু চূড়া যেন ঐক্য মস্তকে ।
 সুপ্রাচ্য তোমার গীত মানস বজ্রন
 শুনিবাক ইচ্ছা মোব । প্রার্থিলোহৌ আমি,
 ববসিয়া সুধা কর্ণে মোহি প্রাণমন,
 গোরা এক গীত, পক্ষি গোরা যুহুধবে,
 গাইলা যিমতে হায় যমুনা বিপিনে
 কৃষ্ণব অথবে বংশী, মুক্তি গোপীমন ;
 কিন্না যথাগারে হর্ষে বসন্তব কালে,
 —যবে বৃক্ষসতা ধরি নব পত্র ফুল
 শোভয় ছলিয়া ধীবে সমীৰণ ফ্রোড়ে
 হাসি হাসি, গুহু বৃক্ষো যুগ্ধবে, গুহুবে
 ভ্রমব—, সুবজ্জি পিক কুহু কুহু স্ববে ।”

শুনি তাব বাক্য কাক গর্বে ক্ষীত হয়
 ধ্বনিলেক কা কা ধ্বনি ; পড়িল খসিয়া
 ঠোট হস্তে মাংস খণ্ড, পুৰিল অভীষ্ট
 বৃগালব ; মাংস ছুট ভক্ষিলে আনন্দে ।

এহিকপে ছুট নবো স্মৃদ্ব বচনে
 প্রশংসি, আনক বক্ষি স্ববাহু পূবাবে ।
 এতেকে বিশ্বাস, শিশু, নোহয় উচিত
 বল জন প্রীতি, কিবা যোব হল পাতি
 —বুজিবাক বাক তব হুহুবে শকতি—
 নিজ বাহ্য পূর্ব ছুট কবিরে সহর্ষে ।

স্বয়ং

(১)

কোন গুণে ধৰা, যম, নাম ধৰ্ম্মৰাজ ?
শাসনৰ ভয়ে যাৰ,
জীৱ মাত্ৰে হাহাকাৰ
অৰাজক কৰা হোৱে যাৰ মুখ্য কাজ ॥

(২)

প্ৰৱল প্ৰভাপ নূপ যত সমুদায় ।
নানা দেশ জয় কৰি,
চক্ৰবৰ্তী নাম ধৰি,
লক্ষীক কৰিলে বন্দী আনি নিজালয় ॥

(৩)

মহাবল পৰাক্ৰম চূৰ্ণ ইসৰাৰ ।
তোমাৰ ক্ৰোধত পড়ি,
ক্ষণকালে গল মৰি,
ইতিহাসে দিয়ে সাক্ষী এনে ঘটনাৰ ॥

(৪)

মুখে মাত্ৰ বোলে সব “জসাৰ সংসাৰ” ॥
পাৰ্থিব স্মৃতি বড়,
নব নাবী আছে যত,
চিৰস্থায়ী ভাবে পালে পুত্ৰ পৰিবাৰ ॥

* এই কবিতাটিৰ বিষয়ে আমি দেখিবৰ ওচৰত বাধ্য আছোঁ । ইয়াৰ কোনো কোনো ঠাইত আমি অলপ পৰিৱৰ্তন কৰিছোঁ, সেই দোষ তেওঁ মাৰ্জনা কৰিব ।

(৫)

পিতৃ মাতৃ ভাই বন্ধু পড়িসে বিপদে ।
 প্রাণ পণে চিন্তে হিত,
 সংসারব এই বীভ,
 মায়া মোহে মুগ্ধ জীব আছে পদে পদে ॥

(৬)

তথাপি উদাস চিত,—তুমি মূল তার— ।
 জগত নিবাসী প্রাণী,
 মৃত্যু অনিবার্য জানি,
 - মনক প্রবোধি বোলে “অসার সংসার” ॥

(৭)

তোমার আজ্ঞাক ধরি “কাল” ও “বিকাল” ।
 ভ্রমি ফুরে দিবা রাত্রি,
 হবে কারো পুত্র নাতি,
 নকরে বিচার একো ভাল বা অভাল ॥

(৮)

আক্ষেপত উক্তি করে শোকাভূত জনে ।
 ‘কালে’ যথাকালে মাবে,
 ‘বিকালে’ অকালে হবে,
 এহিৰূপে নানামতে ভাবে মনে মনে ॥

(৯)

প্রাণপতি পরকালে ক’বিলে গমন ।
 বিধবার পৰিতাপে,
 গৃহপাত্ত ঘনে কীপে,
 সংসার সমুদ্রে তার জীবন্তে মৰণ ॥

(১০)

পুত্র হেতু জননীএ কত সহে ক্লেশ ।
 প্রাণাধিক প্রিয়তম,
 যাব নাই অল্পপম,
 -হেন বয়সহারা হলে যাতনা অশেষ ॥

(১১)

কর্ণ পাতি শুনা যম বাজচুড়ামণি ।
 লক্ষ প্রাণী অল্পপলে,
 তোমার ভরনে চলে,
 দিবা বাত্ৰি শুনা যায় ক্রন্দনব ধ্বনি ॥

(১২)

তোমার রাজ্যব কোনে দিব পাবে সীমা ।
 সূর্য্য আলো যারে যথা,
 তোমার রাজত্ব তথা,
 নিৰ্ব্বিবাদে চলি থাকে তোমার মহিমা ॥

(১৩)

জানিলে তোমাক কিয় বোলে ধর্ম্মবাজ ।
 কপ গুণ ধন মান,
 সুখী দুখী সম জ্ঞান
 কবি, ধার্ম্মিকব কবা যথোচিত কাজ ॥

(১৪)

যি বিধি কবিতা তুমি অখণ্ড্য সদাই ।
 কাকূতি মিনতি কবি,
 তম্বু চরণত ধবি ;
 -অর্থদানে কোনে পাব সুক্লিষ উপায় ?

বিজ্ঞাপন

“এই ‘চিন্তা-তৰহিণী’ পুথী খানী আজি পাঠকসকলৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে”।
ইয়াৰ এনে কোনো গুণ নাই যে ই সিবিলাকৰ মনোৰঞ্জনীয় হ'ব পাৰে; যদি
ভাষাপি সিবিলাকে ইয়াক আদৰ কৰি হাতত লয় সেইটো কেৱল সিবিলাকৰ
উদাৰতা গুণ মাথোন।

এই পুথী খানী লেখা বাবে নগাঁওৰ টেক্সট বুক কমিটিয়ে আমাক ১০০ টকা
পুৰস্কাৰ দিবলৈ লেখিছে।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

চিন্তা-তবজ্জিনী

অমৰ্থা সাহসে,—পাই দ্বাশা আশ্বাস—,
তুৰ্বল চিন্তাব বলে, “চিন্তা-তবজ্জিনী”
বচিলে’ ; সোণাবি যেন কৰি ধন আশ,
বচে স্বৰ্ণ প্ৰায় কৰি পিতলৰ মণি ।
প্ৰকাশিয়া তাক জন সাধাৰণ মাজে,
অবপিলে’। আজি হায় লৌহময় হাব
অসমীয়া ভাষা কঠে ;—কপহৰ সাজে
কুৰাপিলে’। দেহ যেন কোমলা বালাৰ ।
লৌহময় অলঙ্কাৰ পৰিধান থাকি,
ভূষণবিহীনাবস্থা বুলি ত্ৰেষ্ঠতৰ
কহে সবে ; আমিও দেখিছোঁ মনে ভাবি
বালিকা প্ৰকৃত ৰূপ অতি মনোহৰ,
ভুছে কুভূষণাবৃত সৌন্দৰ্য্য-সমল
অন্তৰে তথাপি,—জানি, পাই ছনয়ন—,
কলুষিবে এক যেন অমল কমল
কিয় হল ইচ্ছা হায় নাজানো কাৰণ ।
কিন্তু পুনঃ ভাবি দেখোঁ, ধনী পুত্ৰগণ,
যাহাৰ আগাব পূৰ্ণ অসংখ্য হীৰকে,
গাঁথিয়া উজ্জ্বল হাব অতি স্মৃচিকণ
দোলায় জননী কঠে মনৰ আনন্দে—,
ছন্দী পুত্ৰ যদি, যাৰ ঐশ্বৰ্য্যে অভাব,
নানা স্থান হস্তে পুষ্প কৰি আহৰণ
গাঁথিয়া কুসুম মালা, কৰি ভক্তি ভাব,
ছন্দিনী জননী কঠে কৰে সংযোজন,
আছে কিবা দোষ তাত ? দৰিত্ৰ পুত্ৰৰ
সামান্য কুসুম মালা,—সামান্য ভূষণ—,

মাড়ু কঠে দিলে কিবা আহুয় জগব ?
 নকবে কি মাড়ু তাক শবীবে বহন ?
 নহবৌ নিবাশা ; জল আশালতা মূলে
 কবিবৌ সেচন ; মালা “চিন্তা-ভবঙ্গিনী”,
 —নহলেও প্রিয় সিটো সভ্য বিদ্ব কুলে-
 অরুণ ধবিব হর্ষে স্ববন্ধে জননী ।

অকাষণ কুশল বটনা

কবিতা প্রশাখা শাখা, ছুটগণে নানা কথা,
 ধর্মসাক্ষী কবি কয় কবাবে প্রত্যয় ।
 কেহৌ পুত্র শিবে ধবি কহয় শপথ কবি,
 মিছা কথা হেতু তাব নকপে হৃদয় ॥
 নানাবিধ অনুযোগ, দিয়ে যত ছুটলোক,
 অর্থ হানি মান হানি কবয় সম্ভব ।
 কিন্তু ইসবার মন, নাভাবে কি কদাচন,
 কি ছুইবে গতি যবে যাবে লোকান্তর ?
 লোকব কুশল বটে, শক্রগণে নানামতে,
 কেহৌ বটে স্বার্থ বাধি কেহৌ অকাষণ ।
 সি সবব বাক্যে মন, কিয় দিয়ে আন জন,
 বিচার নকবি তাব হেতু কদাচন ?
 যদি কোনো জনে কয়, পশ্চিমে ববিবোধয়,
 হেনও আহুয় মূর্থ সিকথা বিশ্বাসে ।
 ইমন্ত সংসাবে হায়, আছে আক কিনোপায়,
 নির্দোষী জনাও দোষী, কুশলত ভাবে ॥
 বটোক কুশল সবে, হর্ষ চিন্তে উচলয়ে
 ডাকোক কুশল বেনে ভেট ভেট স্ববে ।

দোষ যদি থাকে গারে, অলীক বা যদি হয়ে,
জানে কর্তা জানে কর্তা জানয় দেখবে ॥
তবে মাত্র এক কথা, অন্তবে দিয়য় ব্যাথা,
শত্রুগণে হাঁসে বঙ্গে ছয়া হর্ষমতি ।
হাঁসোক হাঁসিলে যদি, ছয়া সবে অবিবেকী,
ওলাইবে সিসবর দন্ত দুইপাতি ॥

শব্দ ভ্রম

দিছিলে যাহাক বিধি মনোহর রূপ ।
দেখা তার কালে আজি,
হবিয়াছে রূপ বাজি,
পড়িয়াছে মৃত দেহ হইয়া কুরুপ ॥

সুচিকণ কেশ গুচ্ছ নোশোভয় শিবে ।
নাহি মুক্তা প্রায় দন্ত,
ক্রমে ক্রমে সব অন্ত,
নাহি নেত্র নাহি কর্ণ স্রুমাংস শরীবে ॥

আছে অন্তিমাত্র সার শায়িত ভূতলে ।
ক্রমে হব সিও শেষ,
না থাকিবে অন্তশেষ,
বিচিত্র জগত গতি, কি নকবে কালে ?

কালে কোনো জননীৰ প্রিয় পুত্র অতি
আছিলেক এহি জন,
লভি' তার স্নানমন ;
কিন্তু কোনো সমসীয়া ছিল প্রাণ-পতি ॥

অথবা আছিল কোনো ভাগ্যধৰ জন ।
 বাজ সুখে সুবৰ্জিত,
 গজদন্ত বিনির্মিত
 শয়নে শয়ন ছিলে, সদা হৰ্ষ মন ॥

কতবা আছিল ইচ্ছা কত বাঞ্ছা মনে,
 “হুইবোঁ প্রধান লোক,
 মানিবেক সবে মোক,
 যশস্বী বিখ্যাত নব হুইবোঁ ভুবনে ॥”

হায় হায় এবে কিন্তু সব পৰিহৰি
 ত্যজিয়া পার্থিব ভোগ,
 প্রিয় জনে দিয়া শোক,
 চলিলা অনন্তধামে সবাকো পাসৰি ॥

শবীৰ পিঞ্জৰ মাত্ৰ আছয় পড়িয়া ।
 পূৰ্বৰ বাক্যব বুলি,
 কিম্বা প্রিয় পতি বুলি,
 কিম্বা পুত্ৰ ভাবি, কেৱে নাচায় ফিৰিয়া ;

পাঠক ! শ্মশানে পড়ি এহি মৃতজন ।
 দিয়ে উপদেশ এহি,
 “শুনিওক সৰ্ব্ব দেহি !
 অসাব সংসার ; সাৰ ঈশ্বৰ শৰণ ॥”

জড়াসন্ধ বধ

হুগোট কেশবী যেন বস্তাক্ত লোচনে,
কবি নথ দস্তাঘাত, গবজি গভীর,
যুঝে ক্রোধভবে অতি ; যুঝিলা সিমতে
ভীমসেন জড়াসন্ধ বলে মহাবলী
চিব শক্রবাপে ; কবি ভীষণ গর্জনে
কঁপাইলা শূন্যস্থল, কঁপিল মেদিনী ।
আঘাতিনা গদা উভে মাতঙ্গ বিক্রমে
পবম্পৰ দেহে ; ধবা লড়িলা সবনে
হু-হানো-চৰণ ভৰে, ভূমিকম্পে যথা ।
নিষ্কপিলা শেষে ভীম ভীম-পৰাক্রমে
ভূতলে অৰিক তার । পদে এক পদ
চাপি, আন পদ দৃঢ়ে ধৰি হুই কৰে
ছিঁড়িলা হুখণ্ড কবি যেন বংশ গোট ।
উড়িল পৰাণ বায়ু দেহ হস্তে তার ;
যেন কোনো বস্ত পক্ষী, থাকি অল্প দিন
ইচ্ছা বিপৰীতে বদ্ধ মানব আলয়ে,
ভাগিলে পিঞ্জৰ দৈবে লভিলে মুক্তি
তুচ্ছ ভাবি সুখ ভোগ মনুষ্য আলয়ে,
উভয় উল্লাসে চিব বাহিত কাননে ।

যবনে আসাম আক্রমণ কৰাৰ সময়ত

কোনো এক বীৰ পুৰুষৰ উক্তি

ধবা বশ সাত,

এড়া আন কাজ

ধবা তবোৱাল তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰগণ ।

শিব-জুম্ভা সসৈন্তে,

আছিল আসানে ;

ব্রহ্মপুত্ৰ নদে উজ্জ্বলে যবন ।

ভোলানাথ দাস ঝট্টাবলী

সিদ্ধ পাৰ হুই ক্ৰমে অতিক্ৰমি
 ৰাজ্য ৰাজধানী নদ নদী যত ।
 বিজয় পতাকা, উড়ালে আকাশে,
 সমস্ত ভাৰত কবিলে নত ॥
 এবৈ বঙ্গ দেশ, —আসাম ভগিনী—
 বলে অবহেলি আহিছে আসামে ।
 এক কোণ হস্তে, আসে আন কোণে,
 অতুল সাহসে অতুল বিক্ৰমে ॥
 শুনা বীৰগণ, কবি দৃঢ় চিত,
 ধৰা বীৰ দৰ্পে যত অন্তৰ্গণ ।
 উলঙ্গ অসিত, চমকোক ববি,
 তবধ মানোক যতেক যবন ॥
 আসামৰ সেনা, হোক একত্রিত,
 শত শিক্সা ধৰি ৰজোৱা সঘনে ।
 জয় জয় ধনি, “জয়াসামৰাজ”
 পশোক অদূৰে যবন ঞ্চরণে ॥
 দেখা দেখা সবে, যবনৰ সেনা,
 হ’ল সাৰি সাৰি সেনানী আদেশে ।
 মুহূৰ্তেক পাছে, যবনান্তৰ্গণ,
 পক্ষপাল ৰূপে উড়িব আকাশে ॥
 শুনা বীৰগণ, সসজ্জিত হোৱা
 বণে শত্ৰুগণে পৃষ্ঠ নেদেখাবা ।
 অৰিয়া “কামাখ্যা”, ভুবন ঈশ্বৰী,
 কেশৱী বিক্ৰমে শত্ৰুমুখে যাবা ॥
 আসাম গৌৰৱ, আজি সংস্থাপিত
 তোমাৰ স্বৰ্কে জানিবা নিশ্চয় ।
 স্বাধীনতা কিংবা পৰ পদ সেৱা
 তোমাৰ আছে হুইব নিশ্চয় ॥

যদি বণে ভল্ল, কাপুকব হেন,
 দিয়া আজি সব যবনাত্ম বলে ।
 গৌৰবব ববি, দিনমণি সহ
 চিৰদিন হেতু যাবে অন্তাচলে ॥
 প্রভাতিলে বাতি, পুনঃ দিনমণি,
 দিবে আসি দেখা হাঁসি পূৰ্ব্বকোণে ।
 কিন্তু আসামব গৌৰব তপন
 হুহবে উদয় পুনঃ তাব সনে ॥
 পিতৃ পিতামহ বিক্রমে বঞ্চিত
 স্বাধীনতা সূর্য্য যদি আজি যায় ।
 আগত বজ্রনী সহ, অধীনতা
 অন্ধকাৰে দেশ কৰিবে বিলায় ॥
 দেশ মাত্র জয় কৰিয়া যবন
 হইবেক ক্ষান্ত, নাভাবিবা মনে ।
 পুত্র পৰিবার সবাবো বঞ্চিত
 বঞ্জিবেক অস্ত্র ছুৰাখা যবনে ॥
 ধৰা বীৰগণ দৃঢ় মুষ্টি কবি
 বণ অস্ত্র যত ; কৰিও হুঙ্কাৰ ।
 দেহে তেজ শ্রোত লজোক উষ্ণতা
 নাচোক ধমনি প্রত্যেক সেনাব ॥
 পৰাস্তি যবন, কামাখ্যা কুপায়
 কৰিবোঁ সবাক বন্দী কাৰাগারে ।
 নীলাচলে নিয়া, দেবীৰ চৰণে
 দিবো বলিদান হৰ্ষ সহকাৰে ॥

কৌশল্যাব গুচৰত বামৰ বিদায়

কৌশল্যা মন্দিৰে পাছে কৰিলা প্ৰবেশ
 বীৰশ্ৰেষ্ঠ বামচন্দ্ৰ, দেখিলা, আনন্দে
 আছয় মহিষী তাত শুভ কাৰ্য্য কৰি ।
 ফুল মালা ধূপ দীপ প্ৰসাদ দুগধ
 বজ্জত সূৰ্ণ পাত্ৰে লই ৰাজবাণী,
 উপবাসে, ধৌতবাসে দেহক আবৰি,
 পুত্ৰৰ মঙ্গল হেতু আনন্দ হৃদয়ে,
 কৰন্তু স্বৰ্গীয় দেবী লক্ষ্মী উপাসনা ।
 দেখিলক বাণী আসে হৃদয়ৰ প্ৰিয়
 বসুকুল শিৰোমণি আত্মজ শ্ৰীৰাম ;
 হৰিণী দৰ্শিয়া যেন বহু দিন পাছে
 নিজৰ বৎসক, ধাৰে হৰ্ষে তাৰ পাশে,
 খাইলা সিকপে দেবী নন্দনক দেখি,
 খৰিলা সাবটি তাক মৃণাল বাহৰে ;
 শিৰে চুমা দিয়া পাছে কৈ'লা আশীৰ্বাদ,
 “চিৰজীৱী হোৱা, পুত্ৰ ; ৰাজলক্ষ্মী আই
 কৰোক কল্যাণ ; যত আন দেবী দেৱ,
 মোৰ বৰে তব প্ৰতি সুপ্ৰসন্ন হোক ।
 পিতৃদত্ত সিংহাসন আৰোহিয়া আজি,
 মনোবাঞ্ছা সিদ্ধি, পুত্ৰ, কৰিও সবাৰ ।”
 বামদৰ্শহাৰী বাম কহিতে লাগিলা
 চাই জননীৰ মুখ, সনম্ৰ বচনে,
 “হে মাতঃ ! খটিল আজি অন্তৰৰ ভাব
 মোৰ হেতু ; সব কাৰ্য্য ভৈল বিপৰীত
 বিধিৰ বিপাকে ; পিতৃদত্ত সিংহাসন
 নহিলেক মোৰ ; ৰাজ্য দিলা ৰাজ্যভাৰ

ভাই ভবতক । মই যাবোঁ বনবাসে
 পিড়ু আচ্ছা পালিবাক ; ডগুৰ কাননে
 কৰিবোঁ বসতি, ভক্তি বন ফল মূল
 তপস্বী আহাৰ ; বন-তপস্বীৰ বেশে
 কটাবোঁ নিৰ্জ্জনে থাকি দ্বিসপ্ত বৎসৰ ।”

পুত্ৰ বনবাস কণ ইদাকণ কথা
 বাজিলন্ত শেলবৎ কৌশল্যা হৃদয়ে ;
 ঘূৰিলা মেদিনী যেন ঘূৰিলা আকাশ,
 সব অন্ধকাৰময় ; পড়িলা ভুতলে
 বাণী ছয়া অচেতন, শালবৃক্ষ জোপা
 ছেদিলে পড়য় যেন অকস্মাৎ বনে ।
 বাণীক তুলিয়া বাম মুচিলন্ত ধূলা,
 চেতন কৰিলা ধীৰে বতাস কৰিয়া ।
 শোকাফুলা বাণী পাছে কৰিলা উত্তৰ
 সন্তোষিয়া নন্দনক, “হা পুত্ৰ ! গৰ্ভত
 মোৰ নজন্মিয়া, যদি থাকিলা হতন,
 নাপাওঁ মনত আজি ঘোৰ কষ্ট ইটো ।
 যি সবাক ঘূৰিছিলে”, সি সবাক এবে
 সেবিব লাগিব মই মুখ্যাবাণী ছয়া ।
 হাঁসিবেক আজি হস্তে বিক্ৰপিয়া মোক
 অনর্থক হেতু হুঁটা কৈকেয়ী সৰ্পিণী,
 যদি বিদাৰিবে আক কৰ্কশ বচনে
 হুইয়া কনিষ্ঠা । মোৰ যত দাস দাসী
 সেবে এহি পদ এবে ভয় ভয় চিভে,
 সি সবেও হাঁসিবেক তোমাৰ বিহনে ।
 ভাবিছিলে”, নিশুকাল দৰ্শি ভব মুখ
 পূৰ্ণ শশীকলা সম, হৃদে অৱসান
 হৈ এক দিন মোৰ, হুৱোঁ বাজমাতা ;

কিন্তু সেহি আশালতা ছিন্ন ভৈল আজি ।
 কত শত দেবী দেৱ পূজিলে । যতনে,
 উপবাসে জাগৰণে মঙ্গলৰ হেতু ;
 অসংখ্য কৰিলে । দান ; তাৰ কিবা এবে
 ফলিল ইফল, পুত্ৰ, তুমি যোৱা বনে ? ”
 এতেক কহিয়া পাছে বিদগ্ধ অন্তৰে
 নিৰবিলা বাণী, দীৰ্ঘ নিশ্বাসিলা ঘনে ;
 সুন্দৰ কমল মুখ তিতাইয়া, বেগে
 নেত্ৰ হস্তে অশ্রুধাৰ বহিতে লাগিলা ।

বাণীৰ ত্ৰন্দন দেখি কহিলা লক্ষ্মণ
 বাঘৰ অনুজ, ত্ৰুৰু চিত্ত হয়, “কথা
 নোহে ইটো মনোমত মোৰ, হে জননি ।
 দাশৰথী প্ৰবেশিবে নিৰ্জ্জন কাননে,
 ত্যজি সুখ ৰাজ্যভাৰ বন্ধুজন আদি ।
 বাক্যকো দুৰ্ব্বুদ্ধি অতি ঘটিছে ৰাজ্যৰ ;
 পাচস্ত যিকপে তৃপ্ত কৈকেয়ী অনাৰ্য্য,
 কৰয় সিকপ কাৰ্য্য, নাহি জ্ঞানাজ্ঞান ।
 দ্বিতীয় বালকানুশ্ৰু প্ৰাপ্ত নৰপতি ;
 নহলে পাসৰি প্ৰিয় পুত্ৰৰ বদন
 বনবাস ৰূপ আজ্ঞা কৰিবেক কিয় ?
 জ্ঞানাক পিতাৰ হেন আজ্ঞা পালিবেক
 কোন্ পুত্ৰে ? নেতেজিবা ৰাজ্যভাৰ, দাদা !
 লোৱা ৰাজ সিংহাসন । কাক উপৰোধ ?
 বাধিবেক কোন জন আমি হুয়ো সনে ?
 অধিক কহিবোঁ কিবা বৃহ্ম অধিকাৰী
 আসক্ত সাক্ষাতে যদি, নয়ন ক্ৰকুটি
 দেখি পলাইনে ডৰি । কোন্ জন কোৱা,

কোন জন বশিবেক আমি ছয়ো সনে ?
 মোৰ ভীম বাহু দাদা উদ্যত সতত
 তোমাৰ সাহায্য হেতু । হে বাজমহিষি !
 ধনুৰ্বাণ হাতে মই দিব্য কবি কহোঁ,
 আছয় অন্তবে হেন দৃঢ় স্নেহ অস্তি
 দাদাক লাগিয়া মম, আসোক জীৱন
 আসোক মৰণ কিম্বা ; প্ৰবেশিবোঁ জলে,
 নকৰিবোঁ ভয়, লাগে পশিবোঁ অগ্নিত ;
 তথাপি নেড়িবোঁ প্ৰেম মোৰ আত্ম প্ৰতি ।
 আত্ম পাওঁ যদি, মোৰ স্নেহৰ পৰীক্ষা
 দিওঁ, দেখাওঁহোঁ বল, শত্ৰুগণ খণ্ডি
 আছয় তোমাৰ যত ; সব দুঃখ দূৰ
 হুইবেক, দেবি, মোৰ, ভীম পৰাক্ৰমে,
 হোৱয় শৰ্ববীৰ্য্য যেনে বেগে বিদূৰিত
 দিলে দিনমণি দেখা উদয়-অচলে ।”

“শুনিওক বামচন্দ্ৰ হৃদয়ৰ মণি
 মোৰ”, উত্তৰিল দেবী কোশল নন্দিনী
 সজল নয়নে, “শুনিওক কহে কিবা
 অমুজ লক্ষ্মণে তব । আত্মা অমুগত
 জয়া মোৰ সতিনীৰ,—যি তোমাক ঘূৰে—,
 সাধিবা কি বাঞ্ছা তাৰ, বধিবা কি মোক ?
 পিতৃবাক্য হেতু যদি উচিত হোৱয়
 মান্ত তব ; পুত্ৰ, নোহে কিবা সিটো
 উচিত আমাৰ প্ৰতি ? লজ্জি মোৰ বাক্য
 পালিবা কি মাত্ৰ তব পিতাৰ বচন ?
 বাম ! তুমি বিনে মোৰ দিৱসে আত্মাৰ,
 জীৱনে মৰণ ফল্য ; কিন্তু তব মুখ

পূৰ্ণ সুখাকৰ সম দৰ্শিয়া থাকিলে,
 স্বৰ্গ সুখ অনুভৱ হোৱে সদা মোৰ
 এহি হৃদয়ত, মুখে সুমিষ্ট লাগিবে
 ঘাঁসকো ভক্ষিলে। পিতৃ মাতৃ উভয়ৰ
 পালিবে লাগয় বাক্য পুত্ৰ সমভাবে ;
 পালিও এতেকে, বাম, পিতৃৰ বচন
 ত্যজি ৰাজ্যভাৰ, পালা মাতৃৰ আদেশ
 গৃহত থাকিয়া তুমি নাযাইয়া বনে।
 মোৰ বক্ষকপাকাশে থাকি চন্দ্রৰূপে
 তুমি, তোষিওক, পুত্ৰ, সীতা কুমুদিনী
 লক্ষ্মণ চকোৰে আক ; অন্ধকাৰ ৰূপ
 আছয় যতেক ছুংখ কৰা বিদূৰিত।
 মোৰ এহি বাক্য, বাম, নথৰাহা যদি
 অৱহেলি, যোৱা বনে নুশুনা কাকুতি,
 মৰিবোঁ নিশ্চয় ঘোৰ পাবকে প্ৰবেশি
 কিম্বা ডুবি জলে। তব গাৱে লাগিবেক
 মাতৃবধ পাপ ; বাম, থাকিলে জগতে
 কুযশ তোমাৰ ইটো ; মাতৃবধী বুলি
 নিন্দিবেক লোকে ; আক মৰণৰো পাছে
 ছুইব তোমাৰ, পুত্ৰ, নবকত গতি।”

“ক্ষমিও জননি মোক”, উত্তৰিলা বাম
 তাড়কাৰি, “লজ্জিবাক পিতৃ আজ্ঞা মোৰ
 নাহিকে শকতি ; মই দণ্ডৱত কৰোঁ
 কৰপুটে তব পদে, ক্ষমিওক মোক
 মাতঃ যাওঁ বনবাসে। চিৰকাল হেতু
 নোহে এহি বনবাস ; বৰ্ষ চতুৰ্দশ
 ছুইলে অতীত, গৃহে আসিবোঁহোঁ পুনঃ

পাইবা, জননি, মোক । এতেকতে দেবি
স্থিৰ কৰা চিন্তা তব, নকৰিও দুঃখ ।
আজ্ঞা কৰা মাতঃ, দিয়া হৰিষে বিদায়
আশীৰ্বাদি মোক ; আজি যাওঁ বনবাসে ।”

“বসুকুল শিবোমনি”, কহিলো কৌশল্যা
সজ্জল নয়নে দেবী অতি সকাঁতৰে,
“বীৰশ্ৰেষ্ঠ বাম ! যদি লুপ্তনা প্রার্থনা
মোৰ, যোৱা তবে বনে । কৰোক কল্যাণ
সৰ্ব্ব দেৱ দেবী, পুত্ৰ, হওক সহায়
নিঃসহায় তব, ঘোৰ অৰণ্যৰ মাজে ।
বিশ্বামিত্ৰ দত্ত তব ভীম শৰাসন
দুৰ্জয় অছেদ্য, তীক্ষ্ণতৰ অন্ত্ৰাঘাতে
বন্ধোক বিৰোধে তব শত্ৰুগণ সহ ।
অষ্টলোকপাল, পুত্ৰ, বন্ধোক তোমাক ;
বন্ধোক পার্ৱতী ভীমা নুমুণ্ডমালিনী ;
ব্রহ্মা বিষ্ণু মহেশ্বৰ চন্দ্ৰ সূৰ্য্য গ্ৰহ
লক্ষ্মী সৰস্বতী আদি যত দেৱ দেবী,
মোৰ আশীৰ্বাদে সবে কৰোক মঙ্গল
সকলো বিপদ ভঞ্জি অৰণ্যৰ মাজে ।
বান্ধস পিশাচ প্ৰেত যত নিশাচৰ,
ব্যাঘ্ৰ সিংহ সৰ্প আদি, বাৰণ কুন্তীৰ
যত হিংস্ৰ প্ৰাণী আছে, কোনেও তোমাক
স্পৰ্শ নকৰোক ; যেন গুৰু বৃহস্পতি
থাকিয়া সতত সঙ্গ কৰোক মঙ্গল ।
চতুৰ্দশ বৰ্ষ আৰু বহু পৰাণ
যদি মোৰ দেহে, পুনঃ দেখিবোঁহোঁ তৰে
কমল বদন তব । পুনঃ আশীৰ্বাদো

মই, হোক মনবাঙ্কা নিৰ্ব্বিয়ে সফল ;
 যোৱা পুত্ৰ বনে মোৰ হৃদয়ৰ চন্দ্ৰ,
 যোৱা বীৰবৰ ; আজি সমৰ্পিলে হায়
 তোমাক অদৃষ্টহাতে ; বন্ধোক দেৱতা
 সবে, মোৰ আশীৰ্ব্বাদে, বিজন কাননে ।”

প্ৰণমিলা বামচন্দ্ৰ ভূতলত পড়ি
 দেবী কৌশল্যাক, স্নেহে চুম্বিলা চৰণ
 দুটা অতি সমাদৰে, লইয়া বিদায়
 চলিলা স্নানোত্তে প্ৰিয়া সীতা সম্ভাষণে ।

ভাৰতৰ প্ৰতি প্ৰশ্ন

আজিও ভাৰত তব আছে পূৰ্ব্ব শোভা ।
 আজিও মস্তকোপৰে, বৰি শশী দিনে ঘূৰে,
 আজিও নক্ষত্ৰ ধৰে ৰূপ মনোলোভা ॥
 শত শত মেঘগণ, হোৱে শূন্যে ভাসমান,
 আজিও চপলা নাচে হাঁসি হাঁসি মুখে ।
 আজিও বাৰিদ নীৰে, তব দেহ সিন্ধু কৰে,
 তৃণ লতা পায় বল, ফুলে মনমুখে ।
 আজিও নিকুঞ্জবনে, গাৱে গীত পক্ষীগণে,
 আছে সৰ্ব্ব পূৰ্ব্ব শোভা নেদেখোঁহোঁ ত্ৰুটি ।
 তৱে কিয় শোকাবিত, দৰ্শেঁ হে ভাৰত মাতঃ !
 তোমাৰ বদন ; কিয় বিচলিত মতি ?
 আজিও সে হিমগিৰি, শিৰ আৰবণ কৰি,
 তোমাক সাৰটি ধৰি দিয়াছে অভয় ।
 আজিও সমুদ্ৰ বাৰি, তব পদাঙ্ক ধৰি
 আছে যথা ছিল পূৰ্ব্ব ভিত্তি হৰ্ষময় ॥

আজিও সমুদ্র জল, ক্ষণে কবে টল বল,
আজিও নাচিছে তথা শত উৰ্মিমাল।
গঙ্গা সিদ্ধ ব্রহ্মপুত্র, ব্রাহ্মণৰ যজ্ঞ সূত্র
যেন, শোভে দেহে, কবি তোমাক উজলা ॥
আজিও হস্তিনাপুর, অঙ্গ বঙ্গ মহিসুব,
কলিক্ত প্রয়াগ আছে চিত্তোৰ নগরী ।
শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰিয় ধন, আছে সিটো বৃন্দাবন,
আছে সূৰ্য্যবংশ রাজ্য অযোধ্যাৰ পূৰ্বী ॥
আছে সব তীৰ্থস্থান, কবে স্বামী তাত স্থান
আছে দেবালয়গণ শোভা কৰি দেশ ।
তৱে কিয় মাতঃ তব, নোহে মুখ অনুভব,
কি কাৰণে দৰ্শে ? তব কাল্লিলিনী বেশ ?
শীর্ণ তব কলেৱৰ, নাহি বস্ত্ৰ শোভাকৰ,
বমণী-বাঙ্ছিত নাই অঙ্গৰ ভূষণ ।
কিবা হৃদয়ৰ মণি, হেক্সাই যেন ফণী
হ'লা তুমি পাগলিনী, বিকৃতিলে মন ?
কোৱাহে জননি মোক, কি কাৰণে কৰা শোক
কিয় যুগ নেত্ৰ কোণে বহে জলধাৰ ?
তোমাৰ দৰ্শিয়া দুঃখ অলে ই হীনৰ বুক,
নসহয় প্ৰাণে আক ইটো দুঃখভাৰ ॥

কেৰাগীবাবু

(১)

কোন্ সিটী বসি চেয়াৰ আসনে,
 সমুখ টেবিলে ফুল্‌স্কেপোপৰে,
 মধ্য বুদ্ধ আৰু তৰ্জ্জনী আঙ্গুলে,
 ধৰিয়া লেখনী চলাই যায় ?
 কোন্ সিটী হায় তুচ্ছ গ্ৰীষ্মবল,
 বাম হাতে ধৰি ৰুমাল বিচিত্ৰ
 মছি ক্ষণে ক্ষণে মুখ ঘৰ্মজল,
 কাগজ তুলিব বিবাদ চায় ?

(২)

সিজন কেৰাগী-বাবু বুলি খ্যাত,
 কৰে ৰাজ কাজ ৰাজাৰ আফিচে ;
 আজি মাস শেষ হল উপস্থিত
 বহুত কাৰ্য্যৰ পড়িছে ভিৰ ।
 সন্ধ্যা হোক কিম্বা হওক ৰজনী,
 কৰিব লাগিব সমুদায় কাজ
 জুয়াছে জুকুম ; সিহেতু লেখনী
 পৱনৰ বেগে চলায় বীৰ ॥

(৩)

লবালবি কৰিয়া ভোজন,
 (ধূমপায়ী বাবু ধূম পান কৰা
 হল কি নহল), ভয় ভয় মন
 পাছে জানো হয় অভ্যুপস্থিত :

হুইলে সিকপ আছে জৰিমানা,
আছে চকুৰঙ্গা ওপৰ-আলাৰ,
ইসব বন্‌ঝাট আছে বাবু জানা,
অফিচে সিহেতু শীঘ্ৰে উপনীত ॥

(৪)

বাটত আসোঁতে খোজৰ তৰণি
নাছিলে বাবুৰ, কোনোৰূপে হান্স
এঘাৰ বজাৰ আগে অল্লখিনি
হেফাই হেফাই অফিচে আসি ।
হাতে যেনে হয় ধৰিছে তুলিকা,
আৰু দৃকপাত নাহি কোনো দিশে,
চলাইছে তুলি জীবিকা-দায়িকা,
বিলাতি আসন ওপৰে বসি ॥

(৫)

অবিভ্ৰান্ত আজি তুলিকা চালন,
নাহিকে বাবুৰ ক্ষণ অৱকাশ ;
নাহি অৱকাশ কৰিবে মোচন
ধৰ্ম্ম দৰ দৰি বদনে ভাসে ।
“মম্‌খ্‌লি ৰিটৰ্ণ” পঠাব লাগিব
ওপৰ-আলাৰ হুইছে জুকুম ;
নাহি হেন পৰ বাক্যদাম দ্বিৰ,
নাযাবা নাযাবা তাহাৰ পাশে ॥

(৬)

সক্ৰোধ মূৰ্তি কৰিছে ধাৰণ,
বাইৰে ওচৰে সাহস নোহোৱে,
দূৰৈতে বিদূৰ কত ক্ষুদ্ৰ জন ;
অবিভ্ৰান্ত বাবু চলায় “পেন” ।

নাহি আনোপায় ; তুলি ব্যয়সায়,
নচলালে তুলি আছে কি উপায়,
পাছে ষ্ঠেত কৰ্ত্তা বঙ্গামুখে চায়,
“নেটিব নিগাৰ” বোলয় “ডেম” ॥

(৭)

আসন বিলাতি, টেবিল বিলাতি,
বিলাতি কাগজ, বিলাতি লেখনী,
মহীও বিলাতি, লেখাও বিলাতি
আনন্দ অপাৰ বাবুৰ মনে ।
সেইৰূপে হয় সময়ে সময়ে,
বিলাতি কৰ্ত্তাৰ বিলাতি বচন
“নন্থেন্স্” “ফুল” বাজয় হৃদয়ে ;
ধন্য কিন্তু বাবু পাসবে ক্ষণে ॥

(৮)

নাপাহৰিয়েবা কি কৰিবা, বীৰ !
লেখনৌ মহাত্ম চলোৱা বাহিৰে,
জীৱন ধাৰণ হেতু আনোপায়
নাহিকে জগতে জানিছা, বাবু ।
অথবা তোমাক নিন্দিলে কি হব ?
মুক্তকণ্ঠে কওঁ তোমাৰে নেছোনা
আমিও ; আমাৰো, যি দশা তব ;
আমিও তোমাৰে নেছোনা বাবু ॥

মোৰ প্ৰতি বিদ্ৰূপ

বিদ্ৰূপ কৰয় মোক সমস্ত জগত ।

মুণ্ডনে ককণস্বৰ,

হাঁসে মাত্ৰ নিবন্তৰ,

উপায় নেদেখী মোৰ, ভীষণ সঙ্কট ॥

এহি তাৰাগণ জয়া উদ্ভিত গগণে ।

অন্তৰ গৰল ধৰি,

মুখ হাস্যময় কৰি,

বিদ্ৰূপি হাঁসিছে মোক আনন্দিত মনে ॥

বামন হুইয়া যেন শশী পৰশন

হেন মোৰ আশা দেখি,

আকাশে জোনাকী উঠি ;

অঙ্গ ভঙ্গি কৰি কৰে বিদ্ৰূপ বৰ্ণন ॥

ঘনঘটা ক্ৰোড়ে নাচে সৌদামিনী ঘনে,

মেঘ কৰে গৰজন,

দেখি বৰ্ণে কবিগণ,

“সস্তাষে প্ৰিয়াক মেঘ প্ৰিয় সস্তাষণে ।”

আমি ভাবোঁ অশ্লীল, যেন মেঘগণ

ধৰি কৃষ্ণবৰ্ণ দেহ,

কৰি জিহ্বা লহ লহ,

কৰে বিভীষিকা মোক ক্ৰোধে প্ৰদৰ্শন ।

পক্ষীৰ অব্যক্ত স্বৰ, বীণাস্বৰ সম

ভাব সব নবগণে ;

কিন্তু লৱে মোৰ মনে,

বিবিক্তে বৰষে গালি আমাক দিবস ।

পেঁচক ক্রকুটি কবে, হাঁসে পুষ্প দামে ।'
 সমীবে উড়াই ধূলি,
 দিয়ে মোর দেহে তুলি ;
 কবয় লাঞ্ছনা সবে এই ভবধামে ॥

ক'তনো বিক্রপ মোর সহিবে পৰাণ ।'
 ঘূৰাওঁ যি দিশে নেত্র,
 বিক্রপ দৰশোঁ মাত্র,
 বিষম পৰাণ মোর গলে পাওঁ ত্রাণ ॥

তিবক্ষাৰ

পুত্রগণ, ছি ছি মোর পুত্র সন্মোখন
 অযথা প্রয়োগ মাত্র তোসবর প্রতি—,
 কুলান্ধাৰগণ ! মেলি মুদ্রিত নয়ন,
 দেখ একবার বৃদ্ধা মাতৃৰ কি গতি ।

থাকিবি নিদ্রিত কিবা চিৰ দিন হেতু ;
 হায়বে কপাল ! সবে লভিলি মৰণ ;
 জীৱন প্রবাহ কিবা নবহে শরীৰে ?
 ধিক ধিক শতধিক তোসব জীৱন ।

থাকোঁতে তোসব, মোর, হেৰ' ভীকগণ !
 শিবত পাছুকাভাৰ, চৰণে শৃঙ্খল ।
 ক'তেবা সিদিন হায় ক'তেবা ই দিন,
 ক'ত স্বৰ্গসিংহাসন ক'ত পদতল ।

তোসব কাৰণে মোৰ ক্ৰমে এহি দশা,
তোসব নিমিষ্টে বহে সদা নেত্ৰবাৰি ;
তোসব থাকোঁতে মৰোঁ উদৰ জ্বালাত ;
খিক হেন পুত্ৰগণে জননীৰ অৰি ।

সবেও বিজ্ঞাতি মাত্ৰ জন্মিলি উদৰে,
বিজ্ঞাতি স্বভাব আৰু বিজ্ঞাতি কৰম ;
পোকৰ উদয় যথা আমৰ ভিতৰে,
অথবা মনুষ্যোদৰে ক্ৰিমিৰ জনম ।

বাহিৰে নিৰ্ঘূণ আম আচৰিত কথা।
কিৰূপে জনম লভে কীট তাৰ মাজে ;
আচৰিত কথা, আৰু মানব উদৰে
অতি দীৰ্ঘাকাৰ ক্ৰিমি কিৰূপে ওপজে ।

ইসবকো পাওঁ ; কিন্তু অতি আচৰিত
নিৰ্ম্মল পবিত্ৰ খ্যাত এহি আৰ্য্যকুলে,
কিৰূপে তোসব সম ভয়ে সঙ্কুচিত
নাৰকী তনয়গণ জনম লভিলে ।

জন্মিলি পাপপীঠগণ যদি হেন কুলে,
কিয় তবে কুলোচিত আচৰণ হীন ?
অথবা, আমজ পোক আমৰ নেহেন।
হোৱে কি ? ধৰেকি ক্ৰিমি নব আচৰণ ?

দেখ্ দেখ্ দেখ্ সবে নয়ন মেলিয়া,
দেখ্ দেখ্ ভীকগণ,—দূৰত থাকিয়া,
যদি লাগে মনে ভয়—, দম্ভ্যাগণ সৈয়া
কিৰূপে সৰ্ব্বস্ব মোৰ লইছে হৰিয়া ।

পূৰ্ব্ব পুত্ৰগণ ভেঙ্গে জগতে পূজিতা
 আছিলে^১, আছিল দেহে বদ্ধ অলঙ্কাৰ ;
 বসিছিলে^১ উচ্চাসনে ছয়া হৰষিতা,
 হেম মণি মুক্তা পূৰ্ণ আছিল আগাৰ ।

তোসব জহত কিন্তু গল সেহি দিন,
 গল সব স্নুখ, এবে মলিন বদনী,
 জীৰ্ণ বাস পৰিধান, দেহ মন ক্ষীণ ;
 দেখ্ এবে আমি হায় পথ কঙ্গালিনী ।

কি দেখিবি ? সবে অন্ধ, নয়ন থাকোঁতে ;
 শুনিবি কাকুতি কিবা ? বধিৰ শ্রৱণ ;
 ককণ বচন মোৰ তোসব নিকটে,
 ঠিক মাত্ৰ অভাগীৰ অৰণ্যে বোদন ।

জানিবি নিশ্চয় সত্য দৈববাণী প্ৰায়,
 যিকপ প্ৰকৃতি সবে কৰিছ ধাৰণ,
 কোনোকালে তোসবৰ মুছব উদগতি,
 সেবিলি সেবিছ পৰে, কৰিবি সেবন ।

খৰিছিলে যেহি গুণ পূৰ্ব্ব পুত্ৰগণ,
 যি শক্তি সিসব দেহে আছিল সঞ্চাৰ,
 যিটো কঠমণি হায় বাখিবাক হেতু
 জীৱন উৎসৰ্গিছিলে যুজিয়া অপাৰ,

ক'তা সেই গুণ, শক্তি, তোসব শৰীৰে ?
 সেই কঠমণি হেতু ক'তা আকিঞ্চন ?
 আকিঞ্চন তোসবৰ মাত্ৰ নিজা হেতু,
 আকিঞ্চন তোসবৰ চৰণ লেহন ।

তোসব জন্মিলি এবে যি গৰ্ভে আমাব,
সেই গৰ্ভে জন্মিছিলে পূৰ্ব পুত্ৰগণ ;
কিয়নো প্ৰভেদ যেনে শৃগাল কুঞ্জৰ
তোসব সিসবে তবে কৰোঁ দৰ্শন ?

কিয় নাই সম তেজ বিক্ৰম মহেশ্ব,
কিয় কঠমণি হেতু নাই আকিঞ্চন
কিয় নাই সম ভক্তি জননীৰ প্ৰতি ?
বিপৰীত কাৰ্য্য দেখি কওঁ সিকাৰণ,

সবেও বিজাতি মাত্ৰ জন্মিলি উদবে,
বিজাতি স্বভাব আৰু বিজাতি কৰম ;
পোকৰ উদয় যথা আমৰ ভিতৰে,
অথবা মনুষ্যোদবে ক্ৰিমিৰ জনম ।

বাহিৰে নিষূৰ্ণ আম আচৰিত কথা
কিৰূপে জনম লভে কীট তাৰ মাজে ;
আচৰিত কথা, আৰু মানব উদবে
অতি দীৰ্ঘাকাৰ ক্ৰিমি কিৰূপে ওপজে ।

ইসবকো পাওঁ ; কিন্তু অতি আচৰিত
নিৰ্মল পবিত্ৰ স্ব্যাত এহি আৰ্য্যকুলে,
কিৰূপে তোসব সম ভয়ে সঙ্কুচিত
নাৰকী তনয়গণ জনম লভিলে ।

কাকো চিনিব নোরাবি

বিচিত্র জগত গতি, হুবুঝেঁ কাহাৰো মতি,
 ছদ্মবেশধাৰী লোক, অভেত্তাবৰণ ।
 পাইও নয়ন যুগ, দৰশনে অপাৰগ,
 নোৱাৰেঁ চিনিব নেত্রে কোন কেনে জন ॥
 যাহাক ধাৰ্ম্মিকবৰ, বোলে নৰ নিৰন্তৰ,
 সুখীৰ গমন যাৰ গন্তীৰ স্বভাব ।
 দেখিও অন্তৰ তাৰ, কুকৰ্ম্মত অনিবাৰ
 থাকে লিপ্ত, মনে নাই নাই ধৰ্ম্মভাব ॥
 কোনো জন সভ্য অতি, ধৰি জ্ঞানী শুদ্ধমতি
 কাৰ্য্যত দেখিবা কিন্তু অতি বিপৰীত ।
 ভাবিছা সবল কাকো, যেন নাযানয় একো
 কাৰ্য্যো দেখা তাৰ সম নাই বক্রচিত ॥
 যিজনক বন্ধু বুলি, লোৱা তব হৃদে তুলি,
 সম্ভাষা যাহাক তুমি আলিঙ্গন দানে ।
 সেই জন এক দিন, কাৰ্য্যত দেখায় ভিন,
 বন্ধুত্ব পোতক হয় তোলে পাৰ্ধ্যমানে ॥

স্বপ্ন

একদিন ৰাতি দেখিলেঁ। সপোন,
 দৰশিলেঁ। দেশ তিমিৰে পূৰিত,
 সহসা চঞ্চল হুইলেক মন
 ক্ষণকে ভৈলন্ত চিত্ত আকুলিত
 নাহি প্ৰাণীৰব নীৰব চৌদিশে,
 চন্দ্ৰ সূৰ্য্য নাই, নাই তাৰাগণ ;
 অলপো আলোক নাই কোনো দিশে,
 কেৱল বিষম তিমিৰাবৰণ ।

চলিলে'। সুলীষে (গতি অবাধিত)
জন সমাগম আশা কৰি মনে ;
ভ্রমিলে'। আসাম, ভৈল মন ভীত
দৰশিলে'। যৱে মৃত সৰ্ব্বজনে ।

চলিলে'। মুহূৰ্ত্তে শ্ৰীবঙ্গ বেহাৰে,
ভ্রমিলে'। অবাধে পঞ্জাব প্ৰদেশ,
—যিটো পুণ্যভূমে বীৰ দৰ্প ভৰে
কৰিছিলে আৰ্য্য প্ৰথম প্ৰবেশ ।

ৰাজপুত ভূমি পড়িলা দৃষ্টিত,
যৈত ছিলা হায় ৰাজপুতগণ ;
যাৰ অসি সদা শোণিতে শাণিত,
হৰ্ষ যাৰ, পালে বৈৰী সহ ৰণ ।

ভ্রমিলে'। গুজৰাট সিন্ধিয়াৰ দেশ,
বীৰনাৰী ভূমি চিতোৰ নগৰী,
ভ্রমিলে'। সম্ভবে দক্ষিণ প্ৰদেশ,
সবেও নিজ্জীব আছে সব মডি ।

হিমাচল হস্তে কুমাৰি পৰ্য্যন্ত,
পঞ্চনদ হস্তে যথা মানস্থান,
ভ্রমিলে'। দৰ্শিলে'। দেশ আদি অন্ত
শ্মশান শ্মশান কেৱলে শ্মশান ।

সিয়'বিল গাও উপজিল ভয়
কাক জিজ্ঞাসিবোঁ ক'ব কোন জন,
কিয় আৰ্য্যভূমি আজি তমোময়,
পূৰ্ণ মৃতদেহে, ভীষণ দৰ্শন ?

উত্তরে হিমাদ্রি শৃঙ্গ উচ্চ কবি,
দর্শি দেশ দশা, (বুঝিলে'। অন্তরে),-
অচল হুইয়া দুঃখভায় ধবি,
কবিছে ক্রন্দন বিকল চিত্তেবে ।

ব্রহ্মপুত্র গঙ্গা সিদ্ধু নাম ধবি ।
ত্রিধাব অশুক কবি কল কল,
ভারতব দেহ চিৰ সিন্ধু কবি
পশিছে সাগরে গতি অবিবল ।

দর্শিলে'। সাগর ধবি বন্ধঃস্থলে
ভারত তনয়া, স্নেহে দ্রবিভূত,
বাবিকপ হায় ; ক্ষণে টলমলে
হিমাদ্রি নিশ্বাস হুইলে পতিত ।

চলিলে'। উত্তরে সুধীর গমনে,
প্রণমি বসিলে'। অঙ্গি পদতলে ;
জিজ্ঞাসিলে'। পাছে ভয় ভয় মনে
কব যোড় কবি সনত্রে অচলে ।

“কোরা গিবিবাজ ! উজ্জল ভারত
ভিমিবে পুৰিত আজি কি কাৰণে,
চন্দ্র সূর্য্য কিয় নাহি আকাশত,
কিহেতু নিজ্জীব দেখো সর্ব্বজনে ?”

“অতুল ভারত ভীষণ শ্মশান
দর্শে'। আজি কিয় ? কিবা সম্ভাবনায়
বলে দিব পাৰি সবার পবাণ ?
দিল্য যেন প্রাণ অজু'নে অজু'নি ।”

“হেব কুলাঙ্গার”, বুলি সম্বোধনা
গভীর নিনাদে গিৰিগণ পতি ;
গুট কথা বহু কহিতে লাগিল।
কিন্তু পাসবিলে*, ভ্রম ভৈল মতি ॥

বিধবা

হায়বে অবলা বালা, সবলা কোমলাস্তবা,
কবিলে বিধবা বিধি তোমাক অকালে ।
ভোমার অকলঙ্কন, হবি শ্রিয় পতিধন,
অতল জলধি জলে সহর্ষে ডুবালে ॥
ছয়া তুমি পতিহীনা, হলা হায় ত্রিয়মানা,
বৃক্ষাশ্রিতা লতা যেন বৃক্ষের পতনে ।
মধুহাঁসি নাই মুখে, প্রাণ সদা দহে হৃৎখে,
নিজ কষ্ট বুঝা নিজ, কিবুঝিৰ আনে ?
নির্জ্ঞান প্রকোষ্ঠে বসি, অঞ্চলে নয়ন মছি,
কান্দা যবে, নেত্রে বাৰি বহে শতধার ।
স্বার্থপর নবগণ, সপনতো কদাচন,
ভাবে কি তোমার হৃৎখে, কবে কি বিচার ?
কিন্তু কত নিশি-গত, হোরে তব অনিদ্রাত,
কোনে জানিবেক ? মাত্র জানয় ঈশ্বরে ॥
যেন ভূসাগরে পড়ি, কাণ্ডারী বিহীনা ভবী,
কিন্তু পথে যেন তুমি নেত্রহীনা নারী ।
মন সদা শোকাবুল, জীবনে মরণ তুল,
দিলে হেন হৃৎখে বিধি নাচালে বিচারি ॥
অথবা মি. ছুঁই বিধি, নামানিয়া একো বিধি,
গোলাপ কমলে হায় কষ্টকে বচিলে ।

সি বিধি যে বশীক, দ্বিবেক বৈষ্ণব শোক,
 ইয়াৰ আশ্চৰ্য্য কিবা আছে ভূমণ্ডলে ?
 সুবাসনা কপধাৰী, অবলা সুন্দৰী নাৰী
 পবিত্ৰ কমল হেন অন্তৰ কোমল ।
 কিবাপে চতুবানন ! বজ্জে বান্ধি তব মন,
 কৰিলা অনাথা তাক, নয়ন সজল ?
 যদি হে পদ্মলাঞ্ছন ! নাছিলে তোমাৰ মন,
 দিবে অবলাক প্ৰিয় পতি সহবাস ।
 কিয় তৱে অকাৰণে, মিলাইয়া ছয়ো জনে
 ক্লণকাল হেতু, দিলা প্ৰেমৰ আভাস
 দৰ্শাই স্বৰ্গৰ সুখ, কিয় দিলা পাছে দুঃখ,
 যি দুঃখ ভাৰতে নোহে কদাচো অন্তৰ ?
 কিয়নো ভূষিত জনে হায় অন্ন জল দানে
 দহিলা দ্বিগুণ, বিধি তাহাৰ অন্তৰ ?
 পুৰুষও স্বাৰ্থপৰ, কৰি ললে হিতকৰ
 নিজৰ হেতুকে যত নিয়ম লাগয় ।
 এক নাৰী বৰ্ত্তমানে, দ্বিতীয়া তৃতীয়া আনে,
 বিধবাৰ হলে কিন্তু নাই পৰিণয় ॥
 আশ্চৰ্য্য বিচাৰ হায়, প্ৰাণ মন দহি যায়,
 নিষ্কণ্টক কৰি ললে পুৰুষৰ পথ ।
 ভগিনীৰ অৱস্থাত, নকৰিলে দৃষ্টিপাত
 অত্যন্ত নিৰ্দ্দয় নৰ স্বাৰ্থপৰ শঠ ॥
 ইচ্ছা কৰোঁ হেন মনে, যেন সৰ্ব্বনৰগণে,
 জনষি বশী কুলে হওক বিধবা,
 জানোক বিধবাৱস্থা, কেনে শোককৰ কথা,
 কেনে পৰিতাপ মনে জ্বলয় সৰ্ব্বদা ॥
 অথবা, পুৰুষ হেতু হোক দৃঢ় বিধি ইটো,
 নাৰীহীন হলে নাই পুৰুষ পৰিণয় ।

ভয়েসে নবব নেত্র, ছইবেক উদ্ভাসিত,
 জানিব কি হুখে দয় বিধবা জন্ম ॥
 স্তনা হে বিধবাগণ ! নকসিবা শোক মন,
 কালক্রমে সুখ-সূর্য্য ছইব উদয় ।
 হুখে রূপ তমঃবাশি, ক্রমে পেলাইবা নাশি,
 কুনীতি যামিনী ক্রমে পাইব-বিলয় ॥
 ঈশ্বর কৃপাব বলে, জনমি ভাবন্ত হলে
 'ঈশ্বর পীযুষকর' বিধবার বহু ।
 প্রদর্শাই নানা মুক্তি, বাহির করিছে বিধি
 বিধবা বিবাহ রীতি প্রচলন হেতু ॥

জন্মভূমি

যি সব স্বভাব শোভা আছয় তোমাব
 হে প্রিয় জনমভূমি ! আছে সেহি সব
 আনো আনো দেশে ; আছে সেহি বৃক্ষসভা
 সেহি পক্ষী সেহি পশু সেহি কুঞ্জবন,
 সেহি রূপ জলাশয় নদ নদী আদি ।
 যি চন্দ্র সূর্য্যে কবে সদা আলোকিত
 তোমাব শ্যামল দেহ, সি চন্দ্র সূর্য্যে
 কবে কব দান যত আনো আনো দেশে ;
 সমকালে প্রভঞ্জনো শীতলে শবীর ।
 তন্ময় কিয় সব মন সদা আকুলিত
 তোমাক দর্শিবে, কিয় তুচ্ছ পবদেশ ?
 ভুলোক পবম সুখ পবদেশে নব
 সহর্ষে, কথোক বাস হেম গৃহ তলে,

নৌহোক অভাব একো ; শতীপতি সন্ন
কবোক বসতি পুষ্প গন্ধে আমোদিত
নন্দন কানন সম উদ্যানব মাজে ;
তথাপি, যদিও তথা মন মুগ্ধ তাব
ধাক্কর সর্বদা ভোগে, তথাপি, অন্তরে
উদয় হইয়া দগে জন্মভূমি কপ
আকুল কবয় তাক আসিবে স্থানে ।
কি যে আকর্ষণ গুণ জন্মভূমি ভূমি
ধরিছা তোমাব দেহে, কি যে মনোলোভা
আছে শোভা তব, হায় বুজা শূকঠিন ।
ধন্য তুমি জন্মভূমি, ধন্য শক্তি তব,
ধন্য তুমি প্রিয়স্থান নিখিল জগতে ।

আলেকুজেশ্বর ও দম্য

আঃ—“তয়ে কি খেঁশীয় দম্য যাব অত্যাচার,
গুনো প্রজাগণ মুখে এত বাবদ্যাব ?”
দঃ—“কোনে বোলে দম্য মোক আদ্যন্ত নাজানি ?-
খেঁশীয় কুলজ মই বীৰচূড়ামনি ॥”
আঃ—“বীৰচূড়ামনি ? কি কি বীৰচূড়ামনি ?
প্রবঞ্চক চোর তই অমঙ্গল ধনি ॥
নগবে নগবে ছুট অগনি জঙ্গলি ।
হবিয়া প্রজাব ধন দাবিজে ডুবাসি ॥
তোব ভয়ে গ্রাম্য লোক কঁপে ধব ধব ।
নির্মম পাপীষ্ঠ তই খেঁশীয় পামব ॥”
দঃ—“রাজ্যপতি তুমি, নৃপ, কি করৌ বচন-
নহলে উচিভোক্তব কবিলো হতন ॥”

আঃ—“ৰাজ্যপতি বুলি মোক নকৰিবি ভয় ।
দেহ বাক্যোত্তৰ, কবি নিঃশব্দ হৃদয় ॥
যি আছে বক্তব্য তোৰ কহিও নিৰ্ভয়ে ।
দিহোঁ স্বাধীনতা আজি যবণ সময়ে ॥”

দঃ—“তবে প্ৰসন্নহলে, ৰাজা, কৰোঁ সন্মুদয় ।
মৃত্যুকালে যি যি মোৰ বক্তব্য আছেয় ॥
প্ৰথমে কহিও তুপ তুমি কোন জন ।
চাহোঁ শুনিবাক অগ্ৰে তব বিবৰণ ॥”

আঃ—“ৰাজা আমি ; মোৰ ৰাজ্যবিধি শুভময় ।
শুধিও যশক মোৰ দিব পৰিচয় ॥”

দঃ—“নকহে কি বশে তৰে—তোমাৰ যিমত—।
বিক্রম কাহিনী মোৰ বীৰদৰ্প যত ?
ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ গ্ৰাম মাত্ৰ কৰিছিলে’। জয় ।
তাতে যদি ইহীনৰ অপৰাধ হয় ॥
তুমিওতো কৰিছিলে সেনা বিলুপ্তন ।
তুমিওতো হৰিছিলে পৰ জবাবধন ॥
অসংখ্য লহিয়া সেনা সেনানী নিচয় ।
তুমিওতো কত ৰাজ্য কৰিলা বিলয় ॥
নিপাতিলে কত ৰাজ্য কত ধনী মানী ।
নোহে কি সিসৰ দোষ তোমাৰ, বুঝি ?
আমি ক্ষুদ্ৰ দম্ভা মাত্ৰ অতি ইীন জন ।
তুমি কিন্তু মহা দম্ভা ভীষণ শমন ॥”

আঃ—“যদিও জিনিয়া ৰাজ্য অসংখ্য নগৰ ।
লভিয়াহোঁ বহু অৰ্থ সম্পত্তি বিস্তৰ ॥
সেহিৰূপে মুক্তহস্তে কৰি বহু দান ।
কৰিহোঁ প্ৰজাৰ হিত মঙ্গল বিধান ॥
জলহীন স্থান জলে কৰিহোঁ পূৰণ ॥
পৰিকৰ হেতু পথে কৰিহোঁ নিৰ্মাণ ।

বিজ্ঞান জয়ন সহ মনোবন স্থান ॥
 কত বিশ্ববিজ্ঞানয় চিকিৎসাব ঘব ।
 কবিরাহেঁ কত কার্য্য প্রজা হিতকব ॥
 দঃ—“আমিও কবিরাহেঁ বহু হিতকার্য্য, ভূপ,
 অনুচবগণ হেতু শক্তি অনুৰূপ ॥
 ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র পাঠালয় কবিরাহেঁ স্থাপন ।
 বুদ্ধ শিক্ষা দিহেঁ বহু কবিরাহেঁ যতন ॥
 বাবিরাহেঁ বোগীৰ হেতু চিকিৎসকগণ ।
 পার্ধ্যমানে কবিরাহেঁ শুভ সম্পাদন ॥
 ভোমাত আমাত ভেদ নকবো দর্শন ।
 তুমি দস্যু, ময়ো দস্যু, দস্যু দুয়োজন ॥
 তবে মাত্র এহি ভেদ, আমি হীন জন ।
 তব জন্ম বাজকুলে, আছে সিংহাসন ॥”
 এহিকপ দস্যু বাক্যে, অনুচবগণে ।
 আজিলা নৃপতি তাব বন্ধন মোচনে ॥
 ছইলা বিমুক্ত দস্যু বাক্যব বলত ।
 প্রণমিলা ভূপতিক হয় পদানত ॥

ধনীর প্রতি ভিক্ষাবীর উক্তি

কিয় কিয় ধনি, ঘুবালা বদন
 দর্শি ইহীনক ? কিয় অকাবণ
 ছইলা সন্মোদন ভিক্ষুকব প্রতি ?
 কবিরাহেঁ বিধি পব অন্নভোজী,
 অত্যন্ত দবিদ্র, দেহ বস্ত্রহীন,
 স্থবীর শবীর, আমে অপাবণ ;
 নহলে কি হান্ন যদি ছব কবি

এই বৃদ্ধকালে জ্ঞান পদক্ষেপে
 অগ্নিময় ববি প্রচণ্ড কিরণে
 করৌ অগ্নি ভিক্ষা আমি ছাবে ছাবে ?
 নহলে কি, ধনি, আজি তব গৃহে
 আসি ভিক্ষা হেতু, দর্শেঁ কি কদাচো
 তব ত্রুষ্ক মুখ নয়ন ক্রকুটি ?
 তুমি ভাগ্যবান পাইছা অপার
 বজ্রত কাঞ্চন, গজ বাজি আদি ;
 এহি ভিক্ষুকক যদিও তথাপি
 এক মুঠি অগ্নি দিবে অপাবগ,
 সক্রোধ অন্তর হুতুইয়া ধনি,
 “ভিক্ষা নাই” বুলি कहিলেই হোরে ॥
 তব কপ ধনী হোরা বা নোহোরা
 উভয় সমান ; জানিবা নিশ্চিত
 নাথাকিবে তব অতুল সম্পত্তি
 চিরদিন হেতু ; নাজানাকি হায়
 মনুষ্য জীবন অত্যন্ত নশ্বর ?
 নাজানাকি হায় তোমাবো ইদেহ,
 —সুখ ভোগে যিটো এরে সুবর্জিত—,
 মিশিব মৃত্তিকা সহ অন্তকালে,
 থাকিব শায়িত অন্ধকার কূপে ?
 অথবা গৃধিনী বায়স পৃগাল
 তব অস্থি লই করিবেক খেলা ?

কলিকাতা

(১)

হুইয়া শোভিত অতি অতুল শোভাতে,
যমুনাৰ তটস্থিত দিল্লীৰ নগৰ,
আছিল একালে এই বিস্তীৰ্ণ ভাৰতে,
অধিতীয় শ্ৰেষ্ঠ স্থান পূৰ মনোহৰ ।
কত হিন্দু ৰাজা তাত বীৰ দৰ্পে অতি,
আছিলে প্ৰকাশি বস বীৰ্য্য সবিশেষ ;
বাবৰ আক্ৰম কত যবন ভূপতি,
কালক্ৰমে বসি তাত শাসিছিলে দেশ ।
আছিল একালে সেই দিল্লীৰ নগৰ ।
ভাৰতৰ ৰাজধানী পূৰ মনোহৰ ।

(২)

যি দিনৰ পৰা কিন্তু ভাৰত জননী,
—যাব অদৃষ্টত বিধি অমুচ্য অক্ষৰে,
ধৰিয়া কৃষ্ণে বজ্জ সমান লেখনী,
পৰ পদ সেবিবাক যুগ যুগান্তৰে,
লেখিলা নিৰ্দয় চিতে । কবি ধনবতী,
দিয়া অগণন মুক্তা হীৰক আকৰ,
নানা আভৰণে কবি স্মৃশোভিতা অতি,
লেখিলা দৰিদ্ৰা হুবে অল্প দিনান্তৰ
শিলৰ বেখাত ; যাব হীন পুত্ৰগণ
উদৰ জ্বালাত সেবে পৰৰ চৰণ—।

(৩)

যি দিনৰ পৰা সেই, আৰ্য্যভূমি মাতা,
সেবিয়া স্মৃদীৰ্ঘ কাল, যবন চৰণ,
ইংৰাজ-কেশবী নখে হুইছে পতিতা

সমর্পণ তাহাক যত আছে বন্ধন ;
 যি দিনৰ পৰা মাতা এড়ি পুৰাতন,
 দাসীৰ শৃঙ্খল নব ধৰিছে চৰণে,
 (চিৰ অভ্যাসৰ কাৰ্য্য নোহে হুংখ মন) ;
 সেহি দিন হস্তে নব প্রভুৰ মিলনে,
 ভাগিবথী তীৰে,—পুৰাতন দিল্লী জিনি—,
 গোভিয়াছে কলিকাতা নব রাজধানী ।

(৪)

অতি মনোৰম স্থান নয়ন বঞ্জন ;
 সাৰি সাৰি অট্টালিকা দ্বিতল ত্রিতল,
 পৰ্ণ পত্ৰ যুত নাই এটীও ভবন,
 কিৰণিছে সবে শ্বেত বৰণে কেৱল ।
 হিমাজি মস্তক,চুত ছয়া যেন হয়,
 অসংখ্য ধবল গিৰি ধবল বৰণে
 স্তূপাকাৰে ছয়া সাৰি, কলিকাতা কায়
 ধবলিছে, বৰণিছে মজুজ লোচনে ।
 আন স্থানে শুলভ যিবৰণ শ্ৰামল,
 দুৰলভ তথা, মাত্র কেৱল ধবল ।

(৫)

“কলেজ”, “এৱেলিংটন”, “হেলিডে”, “বিডন”,
 “চৌবঙ্গী”, “মিৰ্জাপুৰ”, ইট্ৰিট নিকবে,
 প্রস্তৰ কঙ্কৰে কৰি দেহ আবৰণ,
 নগৰৰ দীৰ্ঘ প্রস্থ পৰিমাণ কৰে ।
 সিসবৰ আখ্যাকপ কত “লেন” গণ
 “কুট”, “পঞ্চানন্দতলা”, “চাপাতলা” আদি,
 ধৰিয়া বিবিধ নাম, সংখ্যা অগণন,
 • সিসবক পৰস্পৰ আছয় সংযোগি ।

স্থানে স্থানে জলসমুদ্র ; ঘুবালাই কল,
ঢালে জল অবিবস শোধিত শীতল ।

(৬)

বাত্তিত সহস্র গ্যাস্ যুড়ি চতুর্দিক,
—সহস্র নক্ষত্র যেন উদিয়া ভূতলে—,
কবে আলো অরহেলি পূর্ণিমা শশীক ;
কৃষ্ণ গুরু পক্ষ ভেদ নাথাকে সিন্ধুলে ।
“ফুটপাথে” জনশ্রোত বহে নিবন্তর,
বাত্তি দিন সমভারে নাহিকে বিশ্রাম ;
মধ্যপথে ঘোঁড়াগাড়ী কবে ঘড় ঘড়,
কেরল উঠিছে শব্দ কবি ধুমধাম ।
থাকি থাকি নানা স্বৰে পথে বারম্বার,
নানা দ্রব্য শিবে কবি চীৎকারে “হকার” ।

(৭)

কোনোরে ডাকিছে “চাই তেতুল” বুলিয়া,
কোনোরে “হুগুলি এক পয়সা” শব্দিছে,
কোনোজনে “জুতাক্রস্” “সেলাই জুতিয়া”
কোনোরে “বরফ চাই” সঘনে ডাকিছে ।
চীৎকারিছে “বুটভাজা” “মালাই” “মিঠাই”,
“গোলাপী গেণ্ডেরী” “পান চাই” কোনোজনে
কেহোঁ ডাকে “ভালপাতা” “ফুলমালা চাই”,
শব্দ পাছে শব্দ শব্দ পশিছে অরণে ।
হাটে বাটে ঘাটে আছে দ্রব্য অগণন,-
ইচ্ছামতে কিনি লোরা যদি থাকে ধন ।

(৮)

স্থানে স্থানে অভিনয় হোরে বাত্রিকালে ;
কি যে স্নমধুর বাস্ত বাজয় মন্দিবে !

যেন সুবঙ্গনাগণ আসিয়া সিহলে,
বজায়ে সুবস্ত্র ধৰি সুকোমল কৰে ।
বাঞ্চে বংশী “হাৰ্শনিয়েম” “ক্লেবিনেট” বিপুল,
যত বিলাতীয় বস্ত্ৰ অতি মধুস্বৰে,
শুনি সি মিশ্ৰিত স্বৰ জগতে অতুল
কোন নব নাৰী হয় নজ্বরে অন্তৰে ?
তালে তালে নাচে গায় অভিনেতৃগণ,
বোধ হোৱে মনে যেন সুখৰ স্বপন ।

(৯)

নাটৰ মন্দিৰ এডি, এডি বাগ্‌গান,
আসিও পাঠক ! এবে ইংৰাজ বিভাগে,
দেশীয় বিভাগ জিনে যিটো মহাস্থান,
—নিজিনিব কিয় ? তাত জেতৃগণ থাকে ।
স্বৈত কৃষ্ণ অঙ্গ যদি প্ৰভেদ থাকয়,
ধাকয় প্ৰভেদ যদি জেতা জিত কুলে,
প্ৰভু দাস যদি কদা সমান নহয়
হুহবে প্ৰভেদ কিয় তৰে বাসস্থানে—?
আসিও পাঠক, (কিন্তু ভয় ভয় চিতে
আসিবা), দৰ্শিও “বহুবাজাৰ ইষ্ট্ৰিটে”

(১০)

ইংৰাজ নাৰিকগণ, উনমত্ত অতি,
খুলিছে বোটল কঁক আহ্লাদিত মনে,
ঢালিছে কৰহু গ্লাসে সুৰা শূৰ্ত্তিমতী
“ব্ৰাণ্ডি” নামে, সুধাৰূপ পীয়াছে সবনে ।
পুনৰ ঢালিছে ব্ৰাণ্ডি গ্লাছ পূৰ্ণ কৰি,
পুনৰ কৰিছে পান, আনন্দ অপাৰ ;

বিবাদিছে পৰষ্পৰ ; কেহোঁ আছে পড়ি
পথ পাশে দ্বাৰ মুখে ছয়া দীৰ্ঘাকাৰ ।
কেহোঁ সুবেশ্বৰী পূজি উদৰ গহ্বৰে
ঈশিত সুখৰ মূৰ্ত্তি ভাবিছে অন্তৰে ।

(১১)

ধন্য দেবি সুবেশ্বৰি ! তুমি মাননীয়া,
ধন্য তব অৱতাৰ এহি কলিকালে ;
ইউৰোপ আমেৰিকা আফ্ৰিকা আসিয়া,
চাৰি মহাদেশ নত তব পদতলে ।
কত উপাসকগণ অতি সমাদৰে
দিছে হৰ্ষে ধনাঞ্জলি তোমাৰ চৰণে,
—যি ধন লাগিয়া নব দেশ দেশান্তৰে
কৰয় ভ্ৰমণ হায় উৎকণ্ঠিত মনে—।
হেন কষ্টলভ্য ধন পদে প্ৰদানিছে,
কতো জনে শ্ৰীচৰণে জীৱনো এড়িছে ।

(১২)

ঈশ্বৰকো ভক্তি নব বাহিৰে দৰ্শায়,
নকৰে প্ৰকৃত ভক্তি তাহাক হৃদয়ে ;
তব উপাসকগণ যদিও ঘৃণায়
বাহিৰে তোমাক লোক সমাজৰ ভয়ে,
অন্তৰত কৰে কিন্তু তব ৰূপ ধ্যান,
পিতৃধন প্ৰাক্ত কৰে শ্ৰীপদে তোমাৰ
অতুল মহিমা বাশি সদা কৰে গান,
নমে ভূতলত পড়ি ছয়া দীৰ্ঘাকাৰ ।
অনন্তৰূপিণি সুবা ! ধন্য প্ৰলোভন ;
কি বুঝোঁ মহিমা আৰি অন্তৰত জন ।

(১৩)

ইফালে কলিঙ্গা নামে স্থানে অপকণ
 বাবনারী গৃহ জ্যেষ্ঠী ভাসিছে নয়নে ;
 শ্বেতভূজা দেবীগণ এড়ি ইউকণ,
 —এড়ি সুবপুর যেন সুববালাগণে
 সুবেশ্বর শাপে—, লজ্জি বিজীর্ণ সাগর
 বিবিধ বিপদাকীর্ণ, হেলি উর্দ্ধিমালা
 কবিছে সিংহানে বাস উল্লাস অস্তুরে ;
 নাজানো কুহকে কিনো স্বদেশ ভ্যজিলা ।।
 —জয় বুটেগীয়া, জয় যতেক বুটন,
 দেব শক্তি তোমাসার শরীবে মিলন ।

(১৪)

নহলে, কিহর বলে অবলা বমণী
 কোমলা লতিকা প্রায়, কিহর সাহসে,
 অরহেলি নদ নদী রাজ্য রাজধানী
 অপার সমুদ্র বাবি কটাক্ষে লজ্জিছে ?
 ধন্য তোমাসার বল বিবিধ কৌশল,
 কত দেশ ভাসমান পদে তোমাসার,
 কত যে মুকুটধারী পিঙ্কিছে শৃঙ্খল,
 মানিছে দাসত্ব আক যত পাবাবার—
 পাঠক ! কল্পনাবলে কবা দৃষ্টিপাত,
 কত বাবঙ্গনা বাস কবে কলিঙ্গাত ।

(১৫)

অর্দ্ধ বক্ষ অর্দ্ধ পৃষ্ঠ বাধি উলঙ্গণে,
 কত শ্বেতভূজা দেবী স্নতাত্ত কেশিনী,
 বংশ-শলা নিবহিত বস্ত্রিত আসনে
 বসিছে ছইয়া গৃহদ্বার-সুশোভিনী ।

(১৬)

সুদূৰে কেশবীয়াৰ যুত বাজ গৃহ
ধৰিছে অকুল শোভা ; দ্বাবে বন্ধিগণ,
বীৰ সাজে আববিয়া নিজ নিজ দেহ,
হাতত বন্দুক ধৰি কৰিছে ভ্রমণ ।
নিকটে “টাউন হল” ; শত শত স্ত্রোতা
হোৱে একত্ৰিত তাত, গৰ্জে বস্তাগণ
সুদীৰ্ঘ বক্তৃতা কৰি, লভয় উত্ততা
তেজ স্রোত, দেহে শীৰা কৰয় নৰ্ত্তন ।
সেহি ধ্বনি প্ৰতিধ্বনি গৃহে ইষ্টকৰ,
পশিছে অৱণে আসি পথিক জনব ।

(১৭)

“জেনেৰাল পোষ্টাফিস্” “টেলিগ্ৰাফাফিস্”
(আহা কি বিচিত্ৰ কৰি নিৰ্ম্মলে ইংৰাজ)
যেন শিৰ উচ্চ কৰি দৰ্শে চতুৰ্দ্ধিশ,
নেত্ৰ তুষ্টিকৰ অতি মনোৰম সাজে ।
“হাইকোর্ট” গৃহ,—ছায় যাহাব স্মৰণে
আসে মনে নানা চিন্তা—, বিচাৰ আলয় ;
বসিয়া তথাত জজ বিচাৰকগণে
নবৰ জীৱন যুত্ৰ কৰয় নিশ্চয় ।
চাৰি ফালে ঘেড়ি কোৰ্ট মাজত প্ৰাঙ্গণ,
বক্স মংস কুঁৱা জলে কৰিছে নৰ্ত্তন ।

(১৮)

অদূৰে দক্ষিণে এৱে নয়ন গোচৰে,
ভাসিছে শ্ৰামল বৰ্ষে “ইডেন” উদ্যান ;
গ্ৰীষ্মে জনস্রোতে ছুড়ি আকুল অন্তৰে
শ্ৰাম উপবন দেখি জুড়ায় পৰাণ ।

কিনো বঙ্গীয় স্থান ! বিশ্বকর্মা যেন
বহু আয়োচনা কবি স্বহস্তে বচিলে
নন্দন কানন জিনি “ইডেন গার্ডেন” ;
ধন বিনিময়ে পাছে ইংবাজক দিলে ।
নানা বৃক্ষ নানা লতা নানা পুষ্পগণ,
নিবনল কাপে বন কবিছে শোভন ।

(১৯)

ছিন্নমস্ত দুর্বাদল সম উচ্চ, যেন
শ্যামল তবল জল ভাসিছে দৃষ্টিত ;
মাজে মাজে ক্ষুদ্র পথ অতি সুচিকণ,
তুই পাশে ক্ষুদ্র বনে পুষ্প প্রফুল্লিত ।
শীতল ছায়াব তলে আছয় আসন ;
পথপ্রান্ত লোকগণ তপনে ভাপিত,
বসি ভাত হর্ষ চিন্তে জুড়ায় নয়ন
সুখদ স্বভাব শোভা দর্শি চতুর্ভিত ।
এড়ি যেন লোকাবণ্য এড়ি পানীগণে
বসিছে প্রকৃতি দেবী বিবল বিজনে ।

(২০)

আছে এক গৃহ তাত চতুর্কণ তার
কবে জল মল যেন সুর্য্যবি কাজ,
সকলে কহয় বোলে গৃহ দেবতার,
ব্রহ্মদেশ হস্তে যুকে লভিলা ইংবাজ ।
সমুখত জলাধার, যুহু সমীপে
আন্দোলিত কবি জল, তবল মালায়
তটস্থিত ব্রহ্ম-দেব মন্দিরক ঘনে
সহস্র মন্দির কবি হর্ষে প্রদর্শায় ।

ক্ষুদ্র ছুটী খেত 'বোট' শোভা কবে জল
যেন প্রক্ষুণ্ণিত ছুটী খেত শতদল ।

(২১)

সন্ধ্যাকালে,—দিনমণি ভেজ সঙ্কুচিয়াঃ
সুদূৰ পশ্চিমে পাতি লোহিত আসন
শূণ্ণস্থলে, ক্রমে ক্রমে পদ বিস্তাৰিয়া
ক্লান্তি দ্বিবাক যৱে করয় শয়ন— ।
সেহিকালে “ইডেনড” কত নবগণ,
কবে বিচৰণ আসি কবিবে শীতল
উত্তাপিত দেহ ; সেবি সন্ধ্যা সমীৰণ
দিৱসৰ আশ্ৰিত্য দূৰে, লভে পুনঃ বল ।
ঝম্ ঝম্ কবি বাজে বৃটিস বাজনা
জগতে সিবাণ্ড সম কি আছে তুলনা ?

(২২)

ইবাণ্ড বলত হায় সমৰ প্রাঙ্গণে,
যোদ্ধাৰ ধমনি মাজে নাচে তপ্ত তেজ,
ইবাণ্ডে জাগ্রত হোৱে সুপ্ত সেনাগণ,
ভীক জনা পায় বল ধৰে বীৰ তেজ ।
ইবাণ্ড কুহকে মাত্ৰ পাসৰি মৰণ,
পাসৰিয়া প্ৰিয় জন উন্মত্ত হুইয়া,
কেশবী সদৃশ পশি যুদ্ধে যোদ্ধাগণ,
ভাজে তুৰু প্রাণ শত শত্ৰু সংহাৰিয়া ।
এহি বলে দীপবাসী নাচিয়া বীৰত্বে,
বিজয় পজকা হায় উজ্জ্বলে ভাৰতে ।

(২৩)

দেখিও অনতিদূরে দক্ষিণ দিশত
ভীম মূর্তি দুৰ্গ যেন কালান্ত কেশবী ;
হুহুবে প্রহরীগণ টহলে দৰ্পত
উলঙ্গ শক্তি যুত যম দণ্ড ধৰি ।
অনঙ্গ বর্ষণকাবী কামান নিচয়
অব্যর্থ ব্রহ্মাঙ্গ সম, গোলা ভূপাকাব,
—যাব এটি তেজে শত শত্রু পাত হয়—,
ধবিয়াছে দুৰ্গ যেন দেহে অলঙ্কাব ।
ভাৰতে ব্ৰিটিশ ৰাজ্য গৌৰব বীৰত্ব,
এই দুৰ্গ শিবে সব আছে সংস্থাপিত ॥

(২৪)

কোন্ শত্রু কোন্ প্রাণে ছব অগ্রসব ?
ধন ঘটা নাদ জিনি কামান গর্জন
শুনিয়া, দেখিয়া আৰু গোলা তেজস্কব
কোন্ মৰ শত্রুবনো নকঁপিবে মন ?
বাহিৰে দেখাত দুৰ্গ শান্তিৰ আলয়,
আছয় নিদ্রিত যেন দুৰ্বল কেশবী,
সমুখ সমবে কিন্তু ভীম মূৰ্ত্তিময়
উঠে যেন মহা সিংহ দন্ত কড় মড়ি ।
ইয়াৰ হেতুকে নত যত নৃপগণ,
ভয়ে ভাগিৰথী কৰে পদ প্রক্ষালন ।

(২৫)

হায় ভাগিৰথী কথা পড়িল মনত ;
পুণ্যবতী স্রোতস্বতী বহমানা যথা,
‘স্বাৰ বাৰি স্পৰ্শে প্লাব হোৱে বিদ্বিত
চঙ্গিও পাঠকবৰ্ণ যাকৈ এবৈ তথা ।

সহস্র ভবজ ধবি স্মৃতিব গমনে
 কি চিন্তাত মুখা ছয়া জাহ্নবী জননী
 শক্তিহীনা প্রায় আজি বহিছে বিমানে ?
 কি ভাবে ভাবিতা আজি পতিত পাবনী ?
 থাকি থাকি যেন হায় কবি কল কল,
 প্রকাশিছে মন দুঃখ গীতে অবিবল ।

(১)

“হা অদৃষ্ট ! এহি শেষ আছিল আমার ?
 কতে স্বর্গধাম হায় কতেবা ভূতল ;
 কিয় বিধি বাধি কমণ্ডলুত তোমার
 আদবে, নির্দয় ছয়া দিলা বসাতল ?”

(২)

সগবর বংশোদ্ধার উপলক্ষ কবি,
 ছলিলেক কিয় মোক ছুট ভগিৰথে ?
 কিয় মনোবশ স্ববে শঙ্খ বাজ কবি
 আনিলেক মোক এই নবকব পথে ?

(৩)

“আমি গঙ্গা,—দিয়া যাক মহিমা অপার
 সৃষ্টিছিলে বিধি পানী নিস্তার কাৰণ ;
 শক্তি অতুল যাব, তবঙ্গ আঘাতে
 ভাসিছিলে ঐবান্ধত ইন্দ্রব বাহন ;”

(৪)

“যাক পুষ্টিছিলে মলা বড় সন্মার
 নৈবেদ্য জলধ স্তব সান্নিবিধ সাজে,

থাওক মিসব কথা আপুনি শব্দব
বাধিছিলে শিবে থাক জটাভূট মাজে ।”

(৫)

“সেই গজা আমি হায় পতিত পাবনী,
পড়িলো অদৃষ্ট বলে পাসিনী ভাবতে ;
হায় অজ্ঞি হলে”। আমি পৃথল ধাবিনী
বাধিলে ইংবাজে মোক হাবড়াব খাটে ।”

(৬)

“অসংখ্য পর্বত লভি নিষ্কটকি পথ
হইছিলে”। পবাজিতা জহুর উদবে
একবার ; হায় এই কলির কালত
হলে”। পবাজিতা পুনঃ খেতালব কবে ।”

(৭)

“কোনে জানিছিলে কিনা কোনে ভাবিছিলে
হইব অর্ধবপোতে বন্ধ বিদাবিত ?
যাব জল স্পর্শে নব মুক্তি লভিছিলে,
বিদেশী বাণিজ্যোপায় হইবো কলিত ?”

(৮)

“কতেক, সহিবোঁ, হুখে ? আমার জীবন
কবিছে উজান ভাটি হায় প্রতিদিনে,
হুবুজিয়া কম কিন্তু যত নবগণ,
‘বহয় জোরাব ভাটা জাহুবী জীবনে’ ।”

(৯)

“বাবরাব কঁপে সন্নত শবীব,
বাবরাব কঁটে মোব শত উন্নিয়,

কোমল জলয় পুনঃ হোৱয় অধীৰ
শত শত উৰ্ম্মিমালা পুনঃ পায় লয় ।”

(১০)

“মকৰ বাহনে হায় ছিলে যাৰ স্থিতি,
সেহি আমি নিজে এবে স্বেচ্ছৰ বাহন ;
সহিহঁো কোমল বন্ধে পোত গতাগতি
বিদৰিছে প্ৰাণ মোৰ বিদৰিছে মন ।”

(১১)

“ইফালে প্ৰকৃতি দেবী—দীনা দুৰ্ভাগিনী—
আমাৰে নিহিনা—, হায় ত্যজি কলিকাতা
ইচ্ছা বিপৰীতে, এড়ি চিৰ বাজধানী,
বসিছে ‘ইডেনে’ যেন অশোকত সীতা ।”

(১২)

“ভ্ৰমস্থিী প্ৰকৃতিৰ প্ৰিয় সহচৰী,
দীপালোক ভয়ে বসে সুদূৰ বিপিনে ;
সৰী-সহ যায় পাছে কুমন্ত্ৰণা কৰি
এই ভয়ে দুৰ্গে তোপ গৰ্জে প্ৰতিদিনে ।”

(১৩)

“আমি, ভ্ৰমস্থিী, আৰু প্ৰকৃতি সুন্দৰী,
তিনিও শৃংখলে বন্ধা নাহিকে এড়ন ;
হায় বিধি তমু পদে কিবা দোষ কৰি
দুস্তৰ জলধি জলে ছইলোঁ মগন ?”

ক্রন্দন

কোন সিটী কাল্পে আজি বিনাই বিনাই ?

ইষোব বজ্রনী কালে,

দক্ষ প্রায় হুঃখ জ্বলে,

কোনেনো ক্রন্দন হবে গগন ভেদায় ?

বিজ্রাম-বজ্রনী জানি স্মৃণ নবগণ ;

স্মৃণ পশু পক্ষী যত

গর্ভ তরু-কোটবত ;

ভূণ লতা আদি স্মৃণ, স্মৃণ সমীৰণ ।

সর্ব জীবগণ লই নিদ্রিতা ধৰণী ।

কেবল নিয়তি পক্ষী,

ডাকে একোবার থাকি ;

আর সেই গৃহে কাল্পে এজনী বমণী ।

হায় অভাগিনী নারী, প্রিয় পুত্র ধন ।

—চিববস্ত্রে সুবর্জিত

পুষ্পকলি প্রস্ফুটিত—

হেঁকরাই আজি শোকে সন্তাপিত মন ॥

যদিও নিদ্রিত যায় ভূচর খেচর,

হৃদয় আকাশ শব্দী,

ভূতলে পবিছে খসি,

কি স্মৃথে নিদ্রিত যাব জননী অন্তর ?

শয্যা কষ্টকিত প্রায় বিধালিত মন ;

নেত্র বান্ধি 'কব্' 'কব্'

বহি আছে নিবৃত্তব,

জিতিছে হৃদয় কুল, জিতিছে বশন ।

কিমভেনো পাসবিব সন্তান বদন
 যি বদন মাতৃ আগে
 স্বর্ণ প্রভ সম লাগে,
 পাসবিব কিমভেনো সিহেন কাঞ্চন ?

আকউ কান্দিছে হায় ব্যাকুল অন্তবে ।
 ভঙ্গ স্ববে কবি ঘন
 পুত্র গুণ কীরতন,
 পুনঃ বিলাপিছে শুনা চতুর্গ স্ববে !

“ক’লৈ গলি বাছা মোৰ সুকুমাৰ মতি ?
 শূন্য কৰি বন্ধস্থল,
 দিয়া মোক হলাহল,
 ক’লৈ গলি অভাগিনী (ব) কৰি হেন গতি ?”

“তোৰ অবিহনে মোৰ ফাটি যায় হিয়া ।
 সিহঁতে বন্ধন কৰি
 মোত হস্তে আজি দূৰি
 কতেনো শাশানে তোক আসিলে বাখিয়া ।”

“দহিলে অকাল অগ্নি সুখৰ আলয় ;
 শূন্য হ’ল মোৰ গৃহ,
 শূন্য অভাগিনী দেহ
 নিখিল জগৎ শূন্য, সব শূন্যময় ।”

“দুৰিলেক সুখ-ভৰী হৃদয় সাগৰে ।
 কোনে ‘আই আই’ বুলি,
 ডাকিব মানব কবি
 কাৰ মধুবাচ্য শুনি জুজুৰী অস্তবে ?”

“কোনেনো ওচৰে বসি সহাস্ত বদনে,
তালিভুলি কৰি হয়
অৰ্দ্ধফুট মধুময়
বাক্যে, সুধিবেক কথা মোক বনে বনে ?”

“ময়েবা কাকনো কোলা কৰি প্ৰতিফল,
ইন্দুপ্ৰভ বদনত,
চুহন সহস্ৰ শত
কৰিয়া, মানিবোঁ ধন্য আমাৰ জীৱন ?”

“হায় হায় গ’ল আজি সুখৰ মূৰ্তি ;
প্ৰাণসম পুত্ৰ গ’ল,
কিয় দেহে প্ৰাণ ব’ল ?
কিয় পুত্ৰ সঙ্গ প্ৰাণ নকৰিলে গতি ?”

অঅহ জননী হিয়া ফাটিছে বিষাদে ;
ক্ৰণে তেওঁ মূৰ্চাগত,
কৰাঘাত কপালত
কৰে ক্ৰণে, মুঠ্যাঘাত হানে নিজ হৃদে ।

শোকৰ তবঙ্গমালা বিলোড়ে অন্তৰ ;
মূহঃ মূহঃ কঠবোধ,
মূহূৰ্ত্তে হেৰায় বোধ,
অলিছে কৃষ্ণাণু শিখা দেহৰ ভিতৰ ।

ইকপ অন্তৰাবস্থা ঘটিছে বাহ্যৰ,
কি ভোগে তাহাৰ চিত্ত
ছইবেক প্ৰলোভিত,
বিশ্ৰাম বজনী কিনো পুথকৰ তাৰ ?

ইকপ জননী প্রীতি,—যাব প্রাণ মন
 পুত্র স্নেহ সূত্রে গাঁথা ;
 পুত্র-সুখে সন্তোষিতা,
 পুত্র-দুঃখে বিষাদিতা হোরে যেহিজন—,

ইহেন দেবীর প্রতি মাত্তা পূজনীয়া
 যিপুত্রে নকরে ভক্তি ;
 নেসেবয় পদ ছুটী ;
 জানিবা নাবকী সিটো জন্মিছে আসিলা ।

— — —

ଚିନ୍ତା-ତବଜିବୀ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ

কবিতা

(১)

কবিতা ! জানিলে'। তব কঠিন হৃদয় ;
মনে কত আশা কবি,
প্রাথিলে'। স্রীপদ ধরি,
জননি ! হীনৰ প্রতি হুহিলা সদয়,
আমারে' মনৰ আশা মনতে বিলয় ।

(২)

বাল্যকাল থাকি,—কিন্তু নাজানো কারণ—
আছিল তোমার প্রতি,
ই হীন জনৰ মতি ;
পালে পশ্চময়ী পুথি কবিতা যতন,
পড়িছিলে'। য'তে ত'তে হৰষিত মন ।

(৩)

বাল্যকাল হস্তে,—কিন্তু অরশ্বে বুথায়—
আঁকিছিলে'। তব ছবি,
ভাবিছিলে'। হবোঁ কবি,
বাখিছিলে'। যত্নে আমি সি চিত্র সুমাই,
দেখিলে সি চিত্র এবে মুখে হাঁসি পায় ।

(৪)

‘ভাবিছিলে'। হবোঁ কবি’—ই কথা শুনিয়া,
পাঠক ! হাঁসিছা তুমি
জানিছোঁ অন্তরে আমি,
কিন্তু দেখিবার ভাবি ভাবিছোঁ কেডিয়া,
‘ভাবিছিলে'। ছিলে'। আমি বালক বেডিয়া ।

(৫)

বালক কালৰ দোষ নোহে ধৰণীয় ;
 বালক মনৰ তুল,
 নাহি তাত একো ভুল,
 কয় জ্ঞানহীনে যিটো নোহে কখনীয় ;
 বালক কালৰ স্পৰ্দ্ধা নোহে দোষণীয় ।

(৬)

অৱশ্যে ই স্পৰ্দ্ধা ভাব কৰিবে গোপন
 পাৰিলে হতন মনে,
 অপ্রকাশে সযতনে ;
 কিন্তু তেনে কৰা হলে, হুইলে হতন
 মনৰ প্রকৃত ভাবে কাপট্য মিলন ।

(৭)

কবিতা ! শৈশব থাকি সঁচাই মিছাই
 লেখিছিলে নানা পদ
 ভাবি তব ছুটি পদ ;
 কল্পনাক বলে ধৰি পাগলৰ প্রায়
 লেখিছিলে যেহি সব, এবে হাঁসি পায় ।

(৮)

মিছা হোক সঁচা হোক, কিম্বা হোক হাঁসি,
 কিন্তু তব পদে ভক্তি
 আছিলে অচলা অতি,
 ইয়াৰ নাহিকে ভ্রম, কহিছো প্রকাশি ;
 মিছা হোক সঁচা হোক কিম্বা হোক হাঁসি ।

(৯)

কিন্তু অরশেষে, দেবি, দিলেঁ। বিসর্জন
মোর সেই বাল্য-ক্রীড়া,
তোমাক বচনা কবা ;
চন্দ্রক স্বহস্তে ধরা ছইয়া বামন
মোর সেই দূর আশা দিলেঁ। বিসর্জন ।

(১০)

কিন্তু যবে বাল্যকাল ছইলেক গত,
পুনঃ দূরভাবে মম
কবিলেক পরশন,
তোমার বচনা ভাব ছইলে জাগ্রত ;
দূরশা আশ্বাসে পুনঃ ছইলেঁ। উন্নত ।

(১১)

দূরশা উচিত শাস্তি পালেঁ। হাতে হাতে,
দেখি মোর চপলতা,
ফ্রোথে 'বিলাসিনী' মাতা
কবিলি গল্পনা, আমি বহিলেঁ। অমাতে ;
পুনঃ মোর দূরাকাঙ্ক্ষা দিলেঁ। অধঃপাতে ।

(১২)

হে কবিতে ! আকৌ মোর নিবলজ্ঞ মন,
(কি লাজ আছয় তাব,
গল্পনাও শ্রিয় যাব ?)
সম ক্রান্তি কবি আজি কবিছে নর্ভন ;
চাইছে কবিরে পূরঃ ভুলিকা চালন ।

(১৩)

হে মন ! উচিত নোহে দ্বাশা ইমান
 ভোহৌব ; হইও ক্ষান্ত,
 মিছাতে নহবি ত্রাণ,
 লোভে পাছে হব প্রায়শ্চিত্তব বিধান ;
 সমালোচনাত পবি নাপাইবি ত্রাণ ।

(১৪)

নাপাইবি ত্রাণ সমালোচনাত পবি
 মূৰ্খ বুলি নেক্ষেমিব,
 জলন্ত অগনি দিব,
 অভূত বহুরা তুলি মনে বঙ্গ কবি,
 নচুরাব সবে তোক বজ্রাই চাপবি ।

(১৫)

মূৰ্খব মোনই ভাল, সেয়ে তাব বল ;
 আসামত বীতি আছে
 এক কষ্টে আনে হাঁসে,
 থাক্ মোন ছই মন ; নহলে চপল
 দেখিলে, হাঁসিব সবে কবির পাগল ।

(১৬)

কবিত্তে ! নামানে মন বাৰণ আমার ;
 বলে মেলি পক্ষ দুই
 উবিল উধাও ছই,
 অতি দ্বন্দ্বুদ্ধি মন কাননে ভোমাব ;
 তুলিবে কুম্ভধ্বংস উবিল ইবাব ।

(১৭)

“মনক বান্ধিবা, মনক ছাটিবা,
মনক নিদিবা লাই ;
হুজ্জন মনক দমিব নোরাবি
ষেনে গজমূবী গাই ।”

(১৮)

এই মহামন্ত্র আজি দিলে’ বসাতলে ;
দূবাশা আশ্বাস পাই,
মোর ছুই মন যাই
পশিল জননি, আজি তব কুঞ্জ বনে,
নাভাবিলে পৰিশাম ‘বিজ্ঞপ বর্ষণে’ ।

(১৯)

ক্ষমিও আমার উচ্চ আশা স্বেচ্ছাচার ;
অল্প প্রভা-বেণু দানে
দয়া কবা হীন জনে,
অন্ধ আমি দবশিহৌ ঘোর অন্ধকার,
নয়নে তিমির মালা ঘূবে অনিবার ।

(২০)

যি সব সুবর্ণ জ্যোতি পুষ্প তব বনে ;
যিসব চয়ন কবি,
কল্পনার সূত্রে ভবি,
বচিলে বিবলে বহি তব পুত্রগণে
জিব দীপ্তিকর মালা বিখ্যাত জ্ববনে ।

(২১).

নাহি চাওঁ সেহিসব ছবমূল্য ধন,
নোহো সিসবৰ পাত্ৰ ;
হীন প্রভা পুষ্প মাত্ৰ
মাগিছোঁ চৰণে তব আমি হীন জন,
গাঁথিবোঁ মালিক এক মলিন বৰণ ।

(২২)

জননি ! ইমূৰ্খে কবে কাতৰে বিনয়,
নোহে দেবি একবাৰ
কৰিয়াছে বাৰম্বাৰ ;
দয়াকৰি দয়াময়ি হইও সদয়,
নহলে মনৰ কথা মনতে বিলয় ।।

(২৩).

সুপ্ৰসন্না হই মোড় তুমিও কল্পনে !
শীতলা ছায়ায় তব
শুকান মস্তিষ্ক মম ;
কবিতাৰ ছন্দ বন্ধ যত তব বিমে
বৃথা হব, ভাঙ যেনে মধুৰ বিহনে ।

(২৪)

তুমি বিনে কবিতাৰ কিবা আছে সাব ?
কবিতা বাজনা গাম,
তুমি তাৰ ভাষা মান ;
কবিতা অঁকাৰ বীণা তুমি তাৰ ঠাঁব ;
কবিতা শব্দৰ মাজে তুমি প্রাণাধাৰ ।

(২৫)

কল্পনে ! দেখিছে কোনে নন্দন কানন ?
 স্বৰ্গপুৰে পাৰিজাত,
 কোনজন আছে জ্ঞাত ?
 স্বচক্ষে দেখাব জায় অথচ বৰ্ণন ;
 সিসব কেৱল দেবি তোমাৰ সৃজন ।

(২৬)

সলিলে নিশ্চিত ক'ত হোৱে মেঘগণ !
 কবি কিন্তু তব বলে,
 তাহাক পুৰুষ বোলে
 তাড়িতে সুন্দৰী নাৰী ; কৰয় বৰ্ণন
 “জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন ।”

(২৭)

তব বলে পুষ্প গ্ৰহো হোৱে বিবাহিত ;
 সূৰ্য্য চন্দ্র গগনত,
 পত্ন ভেঁট ভূতলত,
 পদ্ম ‘কমলিনী’ নামে সূৰ্য্যে দিছে চিত ;
 ভেঁট ‘কুমুদিনী’ নামে ভজিছে শশীত ।

(২৮)

ভূধৰ কানন নদ নদী পাৰাবাৰ,
 ইসৰো মনুষ্য প্ৰায়,
 হাঁসে কান্দে গীত গায় ;
 স্তম্ভ স্তম্ভ বোধ আছে মনে ইসৰাৰ,
 কবিৰ বৰ্ণনে দেবি প্ৰসাদে তোমাৰ ।

(২৯)

কত সুধাপূর্ণ পাত্র প্রসাদে তোমার,
 সৃষ্ট হয় কবি কবে,
 ঢালিয়াছে নিবন্তবে
 অরণ কুহবে আজি সুধার সুধার,
 তার পাশে স্বর্গ সুধা হোরে কোন ছাৰ ।

(৩০)

কৰা মাতঃ দয়া এই দীন হীন জনে ;
 দিয়া তব নেত্র ছাটি,
 সেহি নেত্রে কৰো দৃষ্টি,
 নহলে, নেদেখোঁ একো ই অন্ধ নয়নে ;
 নহলে, মনৰ আশা বহিবেক মনে ।

বঙ্গনী

(১)

দিনমান শূন্যমার্গে কবিতা ভ্রমণ,
 পশ্চিম আকাশ শেষে লোহিত আভাসে
 বজ্রি ক্ষণকাল, ববি বিস্তারি চরণ
 শুইলে বিজ্রামাচলে এবে মহাক্রেশে ।

(২)

নাই আক মধ্যাহ্ন উত্তপ্ত কিরণ ;
 হুমাল প্রচণ্ড দীপ ; তমসে পুৰিত
 ভুবন ; কেবল কবি বর্জিতা জ্বলন
 কবিতাছে নবগণ গৃহ আলোকিত ।

(৩)

নাই জন কোলাহল পক্ষীর স্তম্ভব,
শেষবার হেতু কাক কবি কাকা ধ্বনি
প্রবেশিলে নীড়ে ; লই তুচ্চ খেচর
ধৰিছে প্রশান্ত মূর্তি নিখিল ধবলী ।

(৪)

বজনী মিলনে এবে বজনী-বজন
পূর্ণকলা ধৰি ভাসে সুনীল অন্তরে,
উজ্জল বজ্রত থাল যেন এক খন
ভাসে মেঘ ছায়াবৃত স্তম্ভের সাগরে ।

(৫)

তাহার আলোক স্তম্ভা মস্তকে ধৰিয়া
ববিকর উদ্ভাপিত বিটপী নিচয়
শীতলিছে দেহ স্থিরভারে দণ্ডাইয়া,
মাজে মাজে একোবার সমীবে দোলয় ।

(৬)

নক্ষত্রসমূহ—যেন কুসুম আবলী
উত্থানব মাজে ; কিম্বা অসিত বসনে
হীৰকর খণ্ড যেন শোভয় উজ্জলি—,
ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিরণে ।

(৭)

ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিরণে,
কবি চন্দ্র কবোজ্জল নিজ কব দানে ;
নৃপেশ্বরে যথা হায় দাস নৃপগণে
কবর ঐশ্বর্যশালী স্বধন প্রদানে ।

(৮)

এটা কথা

অমাবস্থা বজ্রনীত যিকপে সিসব
শোভয় গগন পটে উজ্জল ববণ,
নিষ্কটকে লই যেন ঐশ্বর্য্য বিভব
স্বৰাজ্যে স্বাধীনভারে ক্ষুদ্র নৃপগণ ।

(৯)

আজি কিন্তু নোহে তেনে ; শশাঙ্ক শাসনে
সবেও মলিন মুখ, গৌরব বিহীন ;
জিত নৃপগণ জেতা নৃপতি পীড়নে
ধবয় যিকপ ভাব অধীন সুদীন ।

(১০)

স্বাধীনতা নাই যাব কিবা আছে তাব,
নবহয় এক বিন্দু উত্তপ্ত শোণিত ;
জীরনে জীরনৌশক্তি নাথাকে সঞ্চাব,
তেজীয়ান পদে সদা মস্তক নমিত ।

(১১)

প্রকৃতি দৃষ্টান্ত তাব দিছে ভূবি ভূবি ;
তাৰ মাজে এই এক দেখা তাবাকুল
হেকরাই অমানিশি,—সুখ বিভাববী—,
চন্দ্রৰ অধীনে আজি যেন বাহী ফুল ।

(১২)

বজ্রনী মিলনে ক্রমে নিস্তক ভুবন ;
শিশুগণ ত্যক্ত কবি জনক জননী,
কোনোএ ক্রন্দন এৰি, এৰি কোনো জন
আনবে খুটিয়া খুটি, ত্যজি হাশ্বত্ব ধনি ।

(১৩)

‘নিজ্জাব কোমল কোলে এক এক কবি
পৰিয়াছে ঢলি এবি অচিন্ত অস্তবে ;
নাহি গৃহ চিন্তা, মনে নাই ধড়ফড়ি,
নাই পাপ ধনে আশা, নাচাপে ওচবে ।

(১৪)

সংসার জঞ্জাল যত ; চিন্তাহীন সবে ।
সদা মাত্র এক ভাব প্রভু্যে উঠিয়া
‘কিমতে যাইব আন সহ উমলিবে,
‘কিমতে লইব ধূলি সৰ্ব্বাঙ্গে লিপিয়া ।

(১৫)

হায়বে সবল শিশু তোসবৰ দিন,
সুখ দিন ; হর্ষে নিজা যোৱা এহি কালে,
সংসাৰে স্নযোগ নাই । গলে কিছু দিন
পৰিবা সবেও অতি বিষম জঞ্জালে ।

(১৬)

ভাহাৰ প্রমাণ আছে নিজ নিজ ঘৰে ;
তোসব নিদ্রিত যৱে সহর্ষে শয়নে,
বৰ্ণিয়ানগণ দেখা বসি কিবা কৰে ;
গৃহ কাৰ্য্য কথা মাত্র উচ্চাবে বদনে ।

(১৭)

কেহোঁ কহে “ক্ষেতি ধান নহ’ল ইবাৰ,
মৰিব লাগিব হায় খাইবে নাপাই
অহা বছৰত ;” কহে কোনোএ “আমাব
‘যিবা ছিলে গক ম’হে ঢুকাইলে খাই ।”

(১৮)

বহোঁতে আমনি লাগি কোনো কোনো জন
পৰিছে শয্যাতে, কিন্তু নিদ্রালেশ নাই ;
ভাগি গ'ল ঘৰ ঘাব পৰে বৰিষণ,
ভাবিছে উপায় তাৰ দিনেত্র জপাই ।

(১৯)

পৰব চাকরী কৰি কত কত জনে,
—এই শ্ৰেণীভুক্তবেসে সংখ্যাও অধিক—
জব জব দেহ ছুই মলিন বদনে
শয়নে পৰিয়া নিজে ভাবে ধিক ধিক ।

(২০)

প্ৰভুৰ সন্তোষ হেতু কত যে যতনে
কৰে কাৰ্য্য ক্লেণ সহি ; তেও বাৰম্বাৰ
প্ৰভুৰ কৰ্কশ বাক্য পশয় শ্রৱণে,
হিতে বিপৰীত, হায় যন্ত্ৰণা অপাৰ — ।

(২১)

প্ৰাণপণ যত্ন পৰিশ্ৰম অনিবার,
ললাট পতিত আক বিন্দু বিন্দু জল
কঠিন প্ৰভুৰ পাশে সকলো অসাৰ,
একেবাৰ বাক্যে হোৱে সকলো বিফল ।

(২২)

এইৰূপ কত চিন্তা কৰি মনে মনে,
প্ৰভুৰ হৃদয়ভেদী বাক্যসৰ স্মৰি,
অলিছে পুৰিছে হায় পৰিয়া শয়নে ;
হয়তো কাবোবা অক্ষু পৰে দৰদৰি ।

(২৩)

দিবসিক শ্রমে শ্রান্ত হই এতক্ষণ,
সবেও আনন্দে ক'ত গুণ লাগিছিল ;
সি হুহি অসীম কষ্টে বিষাদিত মন,
ভাবিছে জনম ধিক প্রাণ পাপশীল ।

(২৪)

কহিও নিদ্রিত শিশু ইকপ চিন্তাব,
আছে কিবা অধিকার তোসব মনত ?
হোৱা কি ইসবে ধারী ? শরীর বিস্তার
কবি, স্মৃতে শুইয়াছা পৰি শয়নত ।

(২৫)

সিকারণে কণ্ঠ শিশু তোসবৰ দিন
সুখ দিন, হর্ষে নিদ্রা যোৱা এইকালে,
সংসাৰে স্ময়োগ এই । গলে কিছু দিন
সবেও পড়িবা অতি বিষম জঞ্জালে ।

(২৬)

কোনে আনে কোনে দিয়ে সিসব সন্ধান
নাই তোমাসাৰ ; মাত্র খাইছা পিঙ্কিছা,
পিতা-মাতা আনি দিয়ে যি খোজে সন্তান
লগৰীয়া সহ দিনমান উমলিছা ।

(২৭)

তত্ৰাচও পিতা-মাতা সাৰিব নোৱাৰে
তোমাসাৰ ক্রোধ হাত ; ক্রোধৰ ক্রন্দনে
হুয়োক বিবুদ্ধি কৰে ; কত বে আদৰে
হুইজনে নিচুকাই সাক্ষনা বচনে ।

(২৮)

কি আশ্চৰ্য্য মায়া হায় সৃষ্টিছে বিধাতা !
অপত্য স্নেহৰ বান্ধে কৰিছে বন্ধন
পিতা মাতা চিত ; ছয়ো খাটিছে সৰ্ব্বদা
ক্ৰীত দাস দাসী ৰূপে কৰিয়া যতন ।

(২৯)

সন্তানৰ হেতু কৰি নিজকে বঞ্চিত,
বাখয় পাইলে কোনো সুখাত্ত আহাৰ ;
সন্তানৰ সুখে সুখী হুঃখত হুঃখিত,
ক্ষণ অদৰ্শনে যেন বিশ্ব অন্ধকাৰ ।

(৩০)

নিখিল জগতে পুত্ৰ অমূল্য কাঞ্চন ;
পিতৃ মাতৃ ছয়ো হেতু যেন কঠমাল,
নয়নৰ মণি, কিম্বা হৃদয় বতন ;
ধন্যহে চতুৰ বিধি তব মায়াজাল ।

(৩১)

ক্ৰমশঃ পীযুষকৰ চলিলে পশ্চিমে,
ক্ৰমে লভিলেক জয় নিদ্রা মায়াবিনী,
জনগণ বব ক্ষয় হ'ল ক্ৰমে ক্ৰমে,
সুগম্ভীৰ ভাব ক্ৰমে ধৰিলে ধৰণী ।

(৩২)

প্ৰতি গৃহ দ্বাৰে এবে পৰিল অনৰ্গল,
অভ্যন্তৰ অন্ধকাৰ প্ৰদীপ নিৰ্ব্বাণে ;
মাত্ৰ ধনী গৃহে তৈল পীয়ে অনৰ্গল
চিৰ ভৃগুত্ব বহি বসি তৈলাসনে ।

(৩৩)

নাহি জন বব আক ; মাত্ৰ একোবাৰ
ডাকয় পোঁচকে ; বৃদ্ধ কণ্ঠ নিৰগত
শুনা যায় কাহ ধ্বনি এবাৰ ছুবাৰ,
শিশুৰ ক্ৰন্দন কশিচং হোৱয় ধ্বনিত ।

(৩৪)

সমীৰণ ছিন্ন পত্ৰ খড় খড় কৰি
বৃক্ষমাজে, একোবাৰ পড়িছে ভূতল ;
শক্তিছে শিশিৰ-বিন্দু পত্ৰ হন্তে সৰি ;
পশিছে শ্ৰবণে শব্দ ইসব কেৱল ।

(৩৫)

নিদ্ৰিত নিখিল বিশ্ব ; শশাঙ্ক গগনে
হায়বে বখীয়া প্ৰায় কৰিছে ভ্ৰমণ
নীৰবে ; মানব পাপ দৰ্শি অম্লষ্কণে
পবিত্ৰ কোমল বক্ষ মলিন বৰণ ।

(৩৬)

ক্ৰমে ক্ৰমে ঘূড়ি শলী গ'ল অস্তাচল ;
কিকপে ? ভ্ৰমণ শ্ৰমে শ্ৰান্ত কলেবৰ,
নিপ্ৰভ বদন জ্যোতি, যেন হীনবল,
এইভাবে ধীৰে ধীৰে গ'ল শশধৰ ।

(৩৭)

তাহাৰ গমন হুঃখী হুঃখী তাৰাগণ,
মলিন বদন হুই এটা এটা কৰি,
লুকাল আকাশ পথে মুদিয়া নয়ন ;
সিহেতু নিশিও ক্ৰমে যায় ৰাজ্য এড়ি ।

(৩৮)

নাযাবা নাযাবা নিশি, মিনতি আমার
ধরিও ; কবিও কৃপা এই হীন জনে ;
তুমি গলে হব মোর সকলো আশ্রাব
শান্তি বন্ধ হেঁকরাবোঁ তোমার বিহনে ।

(৩৯)

কি আছে তোমার সম এই দুঃখীয়ার ?
তোমার আশ্রয়ে দেবি যত শোক তাপ,
দিরসে জাগয় মনে অসীম অপার,
ক্ষণ হেতু এড়ে মোক, গুচয় সন্তাপ ।

মধুহাঁসি

হাঁসা হাঁসা, শিশু হাঁসা পুনর্ব্বার,
তব মধুহাঁসি পবাণ আমার
জুড়ায় ; পুনর খিসি খিলি কবি
হাঁসা প্রিয় শিশু হাঁসা আকবার ।

মুক্তাপ্রায় তব ক্ষুদ্র দন্তকিটী
বন্ধ ওষ্ঠ মাজে কবি প্রদর্শন,
নীলাজ বরণ নেত্র-কোণ কুঁচি
দেখোরা আমাক হঁসিত বদন ।

কোনে কয় পদ্য অতি শোভাকর ?
গোলাপ কুসুম বরণ অমল
শোভাময় কোনে কহয়, থাকোঁতে
শিশুর সহস্র বদন কমল ?

কিবা দৃষ্টি আছে হোৱে মনোহৰ
শিশুৰ হসিত বদন সমান ?
যদি আছে বোলে, বোলোক অপৰে,
আমি কিন্তু ভাবি নাই পাওঁ আন ।

হাঁসা হাঁসা শিশু, হাঁসা পুনৰ্বাৰ,
তব মধুহাঁসি পৰাণ আমাৰ
জুড়ায় ; পুনৰ খিলি খিলি কৰি
হাঁসা প্ৰিয় শিশু হাঁসা আকবাৰ ।

স্বভাবৰ শোভা

(১)

শ্ৰামবৰ্ণ পত্ৰময়,
শতভূজে বৃক্ষচয়,
কৰে সুশীতল ছায়া পথিকক দান ।
পাদপ শাখাত বসি,
বিবিধ বৰণ পক্ষী,
চিন্তা বিমোহিয়া গাৱে মধুময় গান ॥

(২)

কোনো স্থানে মন বঞ্চে,
বিহঙ্গম লঘু অঞ্চে,
শূন্যপথে ইচ্ছামতে কৰয় ভ্ৰমণ ।
স্বজীৱন দৰশাই,
কহে যেন স্মৃথে হায় ;
“জগতে অমূল্য বস্তু স্বাধীন জীৱন” ॥

(৩)

পুষ্প গন্ধে ধৌত ছয়া
 তপ্ত প্রাণ জুড়াইয়া
 বৃক্ষে বৃক্ষে তুণে তুণে বহয় সমীৰ ।
 হাঁসয় কুমুমগণ,
 হর্ষে পরিপূর্ণ মন,
 মৃদুল বতাসে নাচে ছইয়া অধীৰ ॥

(৪)

অস্থির তবঙ্গায়িত
 জলে হোরে প্রকাশিত
 গগনস্থ এক ববি ছয়া শত শত ।
 ইকপে নববো মনে,
 প্রিয়জন মূর্তি ঘনে,
 শত শত কপে হায় হোরয় বিস্থিত ॥

(৫)

কতুবা স্বদেহ গিৰি,
 তুষারে মণ্ডিত কবি,
 ধৰিয়া প্রকাণ্ড মূর্তি ভেদিছে গগন ।
 যদিও ককাল ভাগে
 গর্জে মেঘবাজি বাগে,
 কিন্তু শৃঙ্গ লভে সদা ববির কিরণ ॥

(৬)

সিকপে ধার্মিক যত,
 সংসার বিপদাহত
 হয়ো যদি, নানা কষ্ট কবয় বহন ।

কিন্তু মন সিসবব,
হোৱে অতি উচ্চতব,
লভে নিবন্তব ঈশ চৰণ কিৰণ ॥

(৭)

সূৰ্য্যৰ কিৰণ বলে,
সৰোজিনী সবঃ জলে,
মৃণাল আসনে বসি হাঁসিছে আমোদে
বয়স্কাৰ গৰ্ব দেখি,
কুমুদিনী নেত্র মুদি,
স্বপতি পীযুষকৰ ধিয়ানিছে হৃদে ॥

(৮)

অলি কৰি গুন্ গুন্
গাৱে কমলিনী গুল,
কাৰণ পাইছে মধু কৰিবাক পান ।
কুমুদিনী দিশে হায়
এবাৰো ফিৰি নাচায়,
হুগুনারে কৰি হৰ্ষে স্নমধুব গান ॥

(৯)

এই গৰ্বে ফীট ছয়া
ফাটে কমলিনী হিয়া
কিন্তু কি থাকিব তাৰ গৰ্ব চিৰকাল ।
যাৰ তেজে ছেন গৰ্ব,
সেই ভানু অস্ত যাৰ,
অথবা মৰালে আসি ঘটাব জঞ্জাল ॥

(১০)

বর্ষাকালে চকমকি,
কৃষ্ণ মেঘে থাকি থাকি,
স্বকাস্তি প্রকাশি ঘনে নাচে সৌম্যদিনী
দবশার্নে যেন নবে
গুণবান পতি ক্রোড়ে
কি সুখ লভয় পতিব্রতা সুবমণী ॥

(১১)

নবীন নীবদ নীবে
চাতক চাতকী ধীরে
উর্দ্ধমুখে পিয়া বাবি দূরয় পিপাসা ।
ভেকুলী কবয় বব,
ভাবে যেন মহোৎসব ;
চিরকাল এই সুখ পাবে করে আশা ॥

(১২)

হুইলে বববা গত,
শবদন্তু ক্রমাগত
বিস্তারি নিজর রাজ্য, দূরি মেঘগণে ।
শোভারয় শূণ্ণস্থল,
কবি অতি নিবমল,
শোভে পূর্ণ শশী বঙ্গে গগন প্রাক্রণে ॥

(১৩)

নক্ষত্র সমূহ উদি,
ক্ষণে মেলি ক্ষণে মুদি
আপোন আপোন নেত্র হবষিত মনে ।

নিশামণি চন্দ্ৰ বেড়ি,
গগন ভূষিত কৰি
দৰ্শাৰে অতুল শোভা নিয়ে প্রাণীগণে ॥

(১৪)

তাৰ পাছে ক্ৰমে শীত
হোৱে আসি উপস্থিত,
ৰবি হোৱে হীনবল ; যত প্রাণীগণ
কঁপে শীতে থৰ থৰি,
জন্তু থাকে গৰ্ভে পড়ি,
কোটেৰে বিহঙ্গ, নৰ ধৰয় বসন ॥

(১৫)

বসন্ত আসিলে পাছে,
তক তৃণ লতা হাঁসে,
সজ্জিত কবিয়া দেহ নবীন সজ্জায় ।
কোমল শ্ৰাম বৰণ
জগত কৰে ধাৰণ ;
যি দিশে দৰ্শন কৰা নয়ন জুড়ায় ॥

(১৬)

কুবঙ্গ কুবঙ্গী সঙ্গে
আক নানা পশু বঙ্গে
লক্ষ্যে জক্ষ্মে বন মাঙ্গে কৰে বিচৰণ ।
নৰ তৃণ দুৰ্ব্বা পাই
উলব ভৰিয়া খায়,
নদী সৰা জলে কৰে ভূষণ নিবাৰণ ॥

(১৭)

এহি ৰূপে প্ৰতি মাসে,
কত শোভা যায় আসে,
প্ৰকৃতি নতুন বেশ ধৰে কতবাৰ ।
কোন আছে হেন জন,
কৰিবেক বৰণন
লেখিয়া কহিয়া কিম্বা ; এনে সাধ্য কাৰ ?

(১৮)

দৰ্শি অতি অপৰূপ,
প্ৰকৃতিত নানা ৰূপ,
ভাবুক জনৰ মনে কত ভাবোদয়,
প্ৰকাশিবে সেহি সব
হোৱে কিন্তু পৰাভব,
অন্তৰে অন্তৰ ভাব পাৱয় বিলয় ॥

স্বৰ্গ দৰ্শন

(১)

এক দিন ৰাতি পৰি শয়নত
আছিলে। কৰিয়া গ্ৰীষ্মে ছটফট
নাহি আসে নিদ্ৰা ; ঘৰ্ম্ম শৰীৰত
শত শত ধাৰে পৰিছে বইয়া ।
এটী পল্লবও নলড়ে সমীৰে,
বুধা বাতায়ন বিমুক্ত শিয়ৰে,
মাত্ৰ সেহি পথে কক্ষে কৰ ধীৰে
দিছিল শশাঙ্ক গগনে উদিয়া ॥

(২)

প্রকৃতির ভাব অতীব গম্ভীর
ক্ৰোধে যেন দেহে উদ্ভগু কধিব,
সেই উদ্ভাপত জগত অধীৰ
কবি পেলাইছে চরণৰ তলে ।
নাহি পৰিবৰ্ত্ত, ক্ৰোধ উপশম,
দেখাইছে মাত্ৰ ভীম-পৰাক্ৰম
যেন হলাহল বৰ্ষিছে বিষম
পতিত জগত কবাল কবলে ॥

(৩)

যি পার্শ্ব শয্যাত বাথোঁ ক্ষণকাল,
উঠয় সিপাশে জলিজাল,
ইলুটি সিলুটি ভীষণ জঞ্জাল
বিছনী বতাসে প্রাণ নুজুৰায় ।
অগ্নিশিখা যেন অস্তুর গহ্বৰে
দ্বিগুণ ত্ৰিগুণ তেজে ধু ধু কৰে
প্রাণ ছটফটি, বক্ত মাংস পোৰে,
কোনোমতে নিদ্রা নেত্র নুমুদায় ॥

(৪)

একেই কুশাণু জলিছে দেহত,
একেই বহিছে শয্যা কাপোড়ত
ঘৰ্ম্ম দৰদৰি ; তাৰ ওপৰত
কৰে অত্যাচার আসি মসাগণ ।
ফুটাইয়া জ্বল দেহৰ ভিত্তৰ,
পিয়য় শোণিত পুৰিয়া উদৰ,
সিঙ সহ্য হোৱে ; কিন্তু সিহঁতৰ
কোন কোননিত অসহ্য জ্বৰণ ॥

(৫)

কবয় বিজ্ঞাম আশা যত নব,
—দিবসিক কশ্মে শবীর জর্জর,
নানা চিন্তা যোগে বিদৌৰ্ণ অন্তর,
বিজ্ঞাম দায়িনী বজ্রনী মিলনে ।

আমিও সিরূপ কবিছিলে'। আশা,
লভিবো বিজ্ঞাম আছিল ভবসা ;
কিন্তু হায় হায় ঘটিল দুর্দশা,
শাস্তির সলনি পবিলে'। দাহনে ॥

(৬)

ভাবিলে'। অন্তরে 'কিয় হে প্রকৃতি
খবিলে ইহেন ভীষণ মূৰ্ত্তি ?
বিশেষত এই দরিদ্রের প্রতি
অনুচিত তব কঠিন অন্তর ।

উদর জ্বালা কবিলে বাবণ,
সদা সেবি সেবি পবর চরণ,
(তাতে জানো মিলে যথেষ্ট অশন ?)
প্রাণ জর্জরিত কৃশ কলেরব ॥

(৭)

খাটে'।তে খাটে'।তে গোলামী কর্বোতে
কার্য্যব আলয়ে সন্ধ্যা দিনে প্রাতে,
পবর পাত্ৰকা কাক্তত বহোঁতে
সমস্ত দিবস যায় কোন পোনে ।

নাপাওঁ সন্ধান । মাত্র ই সময়
পাই অন্নসব,—কবি বল কয়
খাটি দিবাভাগে—বিজ্ঞামে'। হৃদয়
নিঃস্বস্ত জর্জর, পবিয়া শয়নে ॥

(৮)

দয়াময়ী নিজ্ঞা বিশ্বাম দায়িনী,
সুখী দুখী ধনী সবার জননী,
করে দয়া মোক দীন হীন জানি
সুকোমল করে শরীর পর্শনে ।

সেহি স্পর্শ সুখে ক্লেশ দূর হয়
উৎকণ্ঠ পবাণ বিশ্বাম লভয় ;
যদি কিবা শান্তি আমার আছয়
তেনে হলে এয়ে আমার জীৱনে ॥

(৯)

তাতো তুমি আজি হইলা বিমুখ
হে দেবি প্রকৃতি ! কবি ত্রুণ মুখ ;
ইহীন জনব একমাত্র সুখ
নসলে কি তব হৃদয় কন্দবে ?

কিস্ত কি গোঁবব দুখীক হিংসিয়া,
সুখীৰ ভৱনে পবাস্ত যেতিয়া,
বীজনে ববকে দেহ শীতলিয়া
আছে সবে ; তেজ দূৰিয়া অস্তবে ॥

(১০)

অথবা দৰিদ্ৰে আছে অত্যাচার,
দৃষ্টান্তৰ স্থল প্রজা জমিদার,
কিন্মা হল্য বৃক্ষে ভীষণ কুঠাৰ ;
তুমিও সিহেতু কৰিছা পীড়ন ।

কিস্ত কি গোঁবব দুখীক হিংসিয়া,
সুখীৰ নিকটে পবাস্ত যেতিয়া,
বীজনে ববকে দেহ শীতলিয়া,
আছে সবে ; তেজ কবিয়া হবণ ॥

(১১).

কিলাভ প্রকৃতি আমার কুটিরে ?
 নাহিকে বীজন বতাসিবে ধীৰে,
 নাহি লেবেণ্ডাৰ সুবাস শবীৰে,
 কিয় অকাৰণে কৰিছা অহিত ।

যোৱা সুখী পাশে, 'লিমনেড্' জল
 পাবা ; পাবা আৰু 'সৰ্বট' শীতল,
 বৰফৰ কুল্লি অতীব নিৰ্ম্মল,
 শীতলিবে তব উত্তপ্ত শোণিত ॥”

(১২)

এহিৰূপ নানা ভাবৰ উদয় ;
 নিদ্রা সুখ আশা পাইলেক লয়
 গ্ৰীষ্ম তেজে মাত্ৰ শবীৰ দহয়
 ক্ষণে গৃহে থাকোঁ ক্ষণকে বাহিৰে ।
 বাহিৰে অগনি গৃহেও অগনি ;
 দেহে বহি কাজে প্ৰাণেও বহনি ;
 যেন মোৰ হৃথ দেখিয়া যামিনী
 সহিব নোৱাৰি চলে ধীৰে ধীৰে ॥

(১৩)

বহু ৰাতি পাছে পশ্চিম গগনে
 ক্ষীণ মেঘ ধ্বনি পশিল জ্বৰণে ;
 দেখিলে' খট্টক জলদ সিপোশে
 বিস্তাৰিছে বেগে নিজ কলেক্ষৰ ।
 স্বনিলে সমীৰ উত্তৰাভিমুখে,
 আসিলে ভাসিয়া তাৰ পৃষ্ঠ ভাগে
 সি মেঘ ; আসয় ভাসি যেন বেগে
 কোনো দ্ৰব্য নদী স্ৰোতে খৰতৰ ॥

(১৪)

ক্রমে নভঃস্থল হ’ল আচ্ছাদিত,
ভাৰা শশধৰ হ’ল লুকায়িত,
সমস্ত জগত তিমিৰে আবৃত ;
এখণ্ড বাৰিৰে ব্যাপিলে জগত ।
 ক্ষণকে চপলা দিয়া দৰশন,
 ক্ষণকে লুকাই উজ্জ্বল বদন,
 ক্ষণকে দৰ্শন ক্ষণকে গোপন ;
 ক্ৰীড়ে লুকাভুকা মনৰ হৰ্ষত ॥

(১৫)

প্ৰিয়া-চঞ্চলতা বাৰনাৰী প্ৰায়,
নসয় মেঘৰ ; ক্ৰোধে গৰ্জি ধায়,
ভীষণ নিনাদে জগত কঁপায়,
নকঁপয় কিন্তু চঞ্চলাৰ মম ।
 চপলা বাৰিৰে ইমতে বিবাদ,
 বিবাদসে মাত্ৰ নাই লাভালাভ ;
 পৃথিবীবাসীৰ কিন্তু বিসম্বাদ,
 অশনি পতনে ত্যজয় জীৱন ॥

(১৬)

দেখি প্ৰকৃতিৰ ভাব পৰিবৰ্ত্ত,
আনন্দে অন্তৰ হুইলে উদ্ভত ;
মেঘ দৰ্শনে মম্বৰ যিমত,
কৰিলেক বৃত্ত অন্তৰ আমাৰ ।
 জীৱ-কষ্ট দেখি যেন মেঘগণ,
 দয়িত অন্তৰে কৰি আগমন,
 আচ্ছাদিলে ক্ষণে বিস্তৃত গগন ;
 শীতল সলিল ঢালিলে অপাৰ ॥

(১৭)

ঝম্ ঝম্ কবি পবিলেক জল,
 ছুকাবিলে ঘনে বায়ু মহাবল,
 উদ্ভূত জগত ছইলে শীতল
 গ্রীষ্ম দূর হ'ল শাস্তি উপজিলে ।
 ককণা নিদান প্রভু ভগবান ;
 অগ্নিময় প্রাণে দিলে সুধা দান ;
 ক্ষণকাল পূর্বে গ্রীষ্মে যেই প্রাণ
 উৎকণ্ঠিত, এবে স্থিৰতা লভিলে ॥

(১৮)

প্রাণব স্থিৰতা সমস্ত শরীর,
 জড় বস্তু প্রায় কবিলেক স্থিৰ ;
 যুগ পিরিকটি নয়ন ছটীর
 হ'ল সংমিলিত, বোধি দৃষ্টিপথ ।
 পাইয়া সুযোগ আনন্দ অন্তবে,
 নয়ন-বাসিনী ক্ষণেকব পবে
 ছইলা অসীনা নয়ন ওপবে,
 গ্রীষ্মে ঐতক্ষণ থাকি অন্তৰত ॥

(১৯)

হ'ল গাঢ় নিদ্রা, হ'লোঁ অচেতন,
 বহু কষ্টে পাছে সুখ-নিকেতন
 লভিলোঁ । দেখিলোঁ আশ্চর্য স্বপন-
 দেখাইলা নিদ্রা অমর নগর ।
 দেখিলোঁ স্বৰ্গ ছাব আচ্ছাদিয়া,
 ঘূবে মেঘগণ দেহ আফালিয়া,
 বর্ষণে ফুলিঙ্গ উঠিছে জলিয়া,
 নিমিষে নিমিষে বব ভয়ঙ্কর ॥

(২০)

নিমিষে নিমিষে উগাৰে অনল,
নিমিষে জগৎ যেন বসাতল
যায়, মনে বোধ হ'ল পলে পল ;
কঁপিল শৰীৰ পৰাণ আকুল ।

গৰ্জ্জন ওপৰে উঠিছে গৰ্জ্জন,
সমীৰণোপৰে বহে সমীৰণ,
যেন মহাকল্প সৃষ্টি সংহৰণ
কৰিবে উত্তম ধৰিয়া ত্রিশূল ॥

(২১)

এহিৰূপ ভাৱে গলে অলক্ষণ,
বহিময় কৰি সমস্ত গগন
নিমিষে চপলা কৰিলে নৰ্ত্তন ;
খসিল অশনি বিদ্যুতৰ ছাটে ।

অমৃত বাৰণ শকতি ধৰিয়া,
চক্ষু পালটিতে উঠিলে গৰ্জ্জিয়া,
শত মেঘগণ আকাশ ব্যাপিয়া ;
যেন ইসংসাৰ গ'ল অধঃপাতে ॥

(২২)

গ'ল সেহি ধ্বনি পাতাল ভেদিয়া,
তীব্র ভূকম্পনে বিশ্ব লড়াইয়া ;
প্ৰতিধ্বনি তাৰ উঠিল গৰ্জ্জিয়া
ফাটিল গগন হুইয়া হুচিৰ ।

দেখিলোঁ নয়নে ফাটিল গগন ;
পৰিল ভূতলে এড়ি শাখাসন
যতোক বিহঙ্গ, জড় প্ৰাণীগণ ;
সবে মৃতপ্ৰায় অৱণ বধিৰ ॥

(২৩)

দেখোঁতে দেখোঁতে যত মেঘগণ
 ক্ষণে হ'ল দূৰ ; এড়িয়া গজ্জন ;
 মুক্ত হ'ল সুরপুৰী আবরণ ;
 লুপ্ত হ'ল নীল বরণ আকাশ ।

অমর নগর চক্ষুর গোচর
 ভাসিলেক ক্ষণে অতি মনোহর ;
 দীপ্তিময় ; যেন ধরি স্নিগ্ধ কব,
 শত কোটি চন্দ্র পালে পরকাশ ॥

(২৪)

সারি সারি গৃহ অতীব সুন্দর ;
 বজ্রত, সুরণ, বঞ্জিত প্রস্তর,
 শোভাইছে গৃহশ্রেণী কলেরুর
 উড়িছে ওপরে পতাকা নিচয় ।

দুয়ার চৌকাণে কাঞ্চনে বঞ্জিত
 অতি মনোহর লতিকা বচিত ;
 লতিকাৰ ফুল হীৰকে খচিত ;
 জলমল কবি নয়ন বঞ্জয় ॥

(২৫)

প্রতি গৃহে যেন উজ্জল বরণী
 কবিছে বিবাজ স্থির সৌদামিনী
 জ্বলে চারিপাশে হীরা মুক্তামণি
 নক্ষত্র প্রায়, সংখ্যা অগণন ।

জ্যোতির্ময় পুরী অথচ শীতল ;
 নধরয় নেত্রে, নপড়য় জল ;
 অনিমেবে, নেত্র কবি অচঞ্চল,
 পাৰি কবিবাক ভূপিয়া দর্শন ॥

(২৬)

গৃহ জ্যোতির্ময় বন জ্যোতির্ময়
যিহকে দেখিলে। সেয়ে জ্যোতির্ময়,
বাত্তি জ্যোতির্ময় দিনো জ্যোতির্ময়,
সদা জ্যোতির্ময় অমর নগর ।

যি চন্দ্র সূর্য্য ভাবে। জ্যোতির্ময়,
শত চন্দ্র সূর্য্য হলেও উদয়
সেহি জ্যোতি সঙ্গ পাব পবাক্ষয় ;
সুশীতল জ্যোতি নেত্র তৃপ্তিকর ॥

(২৭)

বিশ্বকর্মা শিল্প পাইছে প্রকাশ
বুদ্ধি নিপুণতা পাইছে বিকাশ ;
আপুনি বিধাতা করি বহু আশ
চতুর্মুখে যদি বর্ণে অবিবল ।
বর্ণে অবিবল শতেক বৎসর,
তথাপি বর্ণনা অমর নগর
হুহুইব শেষ ; কিবা ছাৰ নব,
কিবা ছাৰ তাৰ তুলি হীনবল ?

(২৮)

সুৰ উপবন নন্দন কানন
শোভে এক ভাগে হবষি নয়ন,
কত তৃণ লতা কত বৃক্ষগণ
শোভে নতশিবে ধরি ফুল ফল ।
শ্বেত পুষ্পগণ বজ্রতর কান্তি,
বসন্ত পুষ্প যত বাল-সূর্য্য ভাতি,
হবিদ্রা শতেক তপ্তস্বর্ণ জ্যোতি ;
শ্রবস্তে মিসব, সামান্ত নকল ॥

(২৯)

মধ্যস্থলে পারিজাত তরুবর,
ধবে পুষ্পমালা অতি জ্যোতিকর,
যাব সুধা পিয়া দেবতা অমর ;
গন্ধে আমোদয় অমরাবতী ।

ভালেতো বিবাদ ইপুষ্প কাৰণে
ঘটিছিল কৃষ্ণ সহস্র লোচনে ;
সত্যভামা শচী ক্রোধে দুয়োজনে
ভালেতো কন্দস কবিছিলে অতি ॥

(৩০)

দেখিলে কাননে সুববালাগণ,
সুস্বর্ণ কবণী কবিয়া পূৰণ
করিছে আনন্দে পুষ্প আহরণ ;
কেহোঁবা গাঁথিয়া মনোহর মালা ।

আন সখী গলে আনন্দে দোলায়,
“বাল্য কঠে দিয়া কিল্য ভ আছয় ?
মনোমত এক দেব-সুত চাই
দিয়া তার গলে,” কহে কোনো বাল্য ॥

(৩১)

বসি কোনো বাল্য পাদপ তলত,
সখী গলে ধরি শির করি নত,
পিঙ্কায় কুসুম বর্জিত কেশত ;
কোনো হাঁসে বঙ্গে, গায় কোনো জনে ।

কোনো বাল্য লড়ে, কোনো পাছে ধায়
মেখেলাব জোঁটে হামখুড়ি খাই
কোনোবা পড়য়, পুনঃ উঠি যায় ;
দেখি হাঁসে কোনো প্রকুল বদনে ॥

(৩২)

কাননৰ পাশে পতিত পাবনী
পবিত্ৰ সলিলা নদী মন্দাকিনী
বহিছে সুধীৰে কৰি কলধ্বনি,
পবিত্ৰ কৰিয়া অমৰ নগৰ ।

বহিছে কি ভাবে ? মনে বোধ হয়
যেন দুঃখভাবে ; গম্ভীৰ হৃদয়
শোকাকুল অতি । সম্ভব কি হয়
অমৰ নগৰে বিকাৰ শোকৰ ?

(৩৩)

হোৱে কি সম্ভব হেন পুণ্যস্থানে
পাপ অধিকাৰ ? হুইবাক পাবে,
কালে কাল সব সম্ভবত আনে ;
কপি কথা কয়, জলে শিলা ভাসে ।

ক্ষুদ্ৰ দ্বীপবাসী অসভ্য অজ্ঞান
কালত সুসভ্য ; উন্নতি সোপান
হস্তে খসে সভ্য ; প্রত্যক্ষ প্রমাণ
ইংলণ্ডে ভাৰতে ইকথা প্রকাশে ॥

(৩৪)

প্রকাশে ইকথা ইতিহাস পাতে
মহতো ক্ষুদ্ৰৰ পড়ে পদাঘাতে ;
সৰ্ব্বজয়ী কাল, কালে সব ঘটে ।
মেঘতো তাড়িত বিজ্ঞানৰ বলে ।

নব অধীনতা কৰিছে স্বীকাৰ,
সামান্য ভূত্বৰ প্রায় বাৰম্বাৰ
ক্ষণে আনে ক্ষণে দ্বিয়ে সমাচাৰ ;
সৰ্ব্বজয়ী কাল, সব ঘটে কালে ॥

(৩৫)

কিনো অসম্ভব স্বৰ্গ-বাহিনী
 কালব গতিত দেবী মন্দাকিনী
 স্বৰ্গৰ মুখতো হুব অমুখিনী
 পাপ লোকে আসি পৰ্শিব শৰীৰ ?
 নোহে অসম্ভব বুজিলোঁহো মনে
 কিন্তু এহি শোক কিসৰ কাৰণে ?
 মনে বোধ হয় অৱস্থা দৰ্শনে
 গঙ্গা ভোগবতী ভগিনী হুটীৰ ॥

(৩৬)

ভোগবতী বহে সদা পাতালতে,
 তাহান অৱস্থা নাজানে জগতে ;
 কিন্তু গঙ্গা দেবী বহিছে ভাৰতে
 তাৰ দুঃখ কথা সকলোএ জানে ।
 সকলোএ জানে তাৰ দুঃখ কথা,
 ছিলে বা কি হয়, হ'ল এবে কিবা,
 সিসব ভাবিলে মনে লাগে ব্যথা,
 কি কাম উল্লেখে ? সকলোএ জানে ॥

(৩৭)

দেবী মন্দাকিনী কান্দিছে বিৰলে
 এক দিশে, দেহ ভাসে অশ্রুজলে,
 সিন্ত শূৰ পুৰী সেহি নেত্রজলে ;
 আন দিশে দেখো আনন্দ উদগাৰ ।
 দেবৰো ভিতৰে নাই দয়া মায়া,
 পৰ দুঃখ দেখি নিবিদৰে হিয়া ;
 ইন্দ্রৰ সভাত নিশ্চিন্তে বসিয়া
 কৰে দেবগণ আনন্দ অপাৰ ॥

(৩৮)

যেহি মন্দাকিনী কৰিছে পবিত্ৰ
অমৰ নগৰ ; যাত সংস্থাপিত
স্বৰ্গ পবিত্ৰতা-গৌৰব নিয়ত,
যাব বলে দেব লভে 'দেব' নাম ।

যেহি মন্দাকিনী সব দেবগণে
পুত্ৰ তুল্য ভাবি নিজ পয়ঃদানে
কৰে পুষ্টিকৰ, স্নেহৰ বন্ধনে ;
যেহি স্ৰোতস্বতী সৰ্ব্ব মোক্ষ ধাম ॥

(৩৯)

সেহি দেবী হুঃখে নোহয় হুঃখিত,
তান শোকে কোহোঁ নোহয় ক্লেষিত,
দেবো স্বার্থপৰ জানিলে'। নিশ্চিত,
ভাৰতে যি ৰূপ ভাৰতীয়গণ ।

ভাৰতীয়গণ ভাৰতে যি ৰূপ,
ভাৰত মাতাৰ হুঃখত বিমুখ,
দেবতাবো ভাব দেখিলে'। সিকপ,
বাঢ়গানে মাত্ৰ সবেও মগন ॥

(৪০)

ইন্দ্র সভাতলে সূৰ্ণ আসনে,
শ্ৰেণীবদ্ধ হুয়া যত দেবগণে
বসিছে আনন্দে ; সুস্থিৰ নয়নে
বিমোহিত দেখি শুনি নৃত্য গীত ।

মধুময় স্বৰে দেব যন্ত্ৰ দল,
কৰিয়া শ্ৰৱণ অতীব শীতল,
ঢালে সুধাৰাশি যেন অবিৰল ;
গাইছে কিম্বৰী মুখ কৰি চিত ॥

(৪১)

নাচিছে অঙ্গবী বিদ্যাধরীগণে
 থমকে থমকে ; নপুৰ চৰণে
 কৰে ঋণু বুলু হসিত বদনে
 চঞ্চল নয়ন সঞ্চাৰিত কৰে ।

কৰে মহানৃত্য যত সুরবালা,
 দেহ আভৰণে জ্বলকে চপলা ;
 কৰয় বসনে সমীৰণে খেলা
 দেখি দেবগণ মোহিত অন্তৰে ॥

(৪২)

যি নারী জাতিৰ দেখিয়া নৰ্ত্তন,
 দেখিয়া অমল কমল বদন,
 স্থিৰ নেত্র আজি যত দেবগণ,
 গম্ভীর অন্তৰে তৰঙ্গ উথলে ।

কিবা আচৰিত সি নারী জাতিৰ
 হুইবেক বশ পুরুষ সমাজ,
 সি সব কুহকে হুইব অধীৰ,
 থাকিবেক পড়ি চৰণৰ তলে ?

(অসম্পূৰ্ণ)

ভাবতী

“ভাবতী” সম্বাদ পত্রে চিত্রখানি
দেখিলে তোমার হে মাতঃ ভাবতী ।
চঞ্চল অন্তর হোরয় গম্ভীর,
কণে হোরে মন শোকাকুল অতি ।

কবতলে কবি কপোল স্থাপন,
অনাসনে হায় দুঃখ ভাব ধরি,
চিত্রিত জননী নব চিত্রে তুমি,
বিন্দু বিন্দু অশ্রু পড়ে যেন জরি ।

মুগ্ধ দেব নব যেই বীণাস্বরে,
যেই যন্ত্র তব অতি প্রিয়তর,
সেহি বীণা আজি নাই তব হাতে,
শূন্য হায় হায় তব যুগ কব ।

নাই আজি প্রিয় যুগালী আসন ;
শ্বেতাজ্জ বরণ ছায়াছে মলিন,
কোরা সবস্বতি, কিয় হেন ভাব
বদন বিগুহ হবষ বিহীন ।

অত্যন্ত উজ্জল নয়ন যুগল
নিস্তেজিয়া দেবি অধোমুখে হায়,
কিবা পৰ্ণমাদ গণিয়াছা আজি,
কিবা মহাচিন্তা অন্তরে উদায় ?

কি ভাবে ভাবিতা জননি ভাবতি !
কি দুঃখে আকুল অন্তর তোমার ?
কোরা সবস্বতি, কোরা এই জনে,
কিয়নো বদনে হেন শোকভাব ?

যাব বীণাস্বরে মোহিত জগত,
—মোহিত স্নস্ববে ভুজঙ্গম যেন—,

যাহাব মহিমা অনন্ত অতুল,
মুক্ত যাব কঠিনবে সুবগণ ।

যাব দয়াতেসে মানব নিকর
কবে কীৰ্ত্তি স্তম্ভ জগতে স্থাপন,
—কালেও যাহাক লড়াব নোৱাবে—,
অখণ্ড অভেদ্য স্তম্ভৰ গঠন ।

সেহি তুমি আজি ভাৰত ভূমিত—
কিয় নব ভাব কৰি প্রকটন,
ভাৰতবাসীৰ গৃহ দ্বাৰে দ্বাৰে
ভিক্ষাবিণী বেশে দিছা দৰশন ?

দ্বাৰে দ্বাৰে দেখা দিলে কিবা ছব
পূজে তব পদ নাহি হেন জন ;
শূন্য ই ভাৰত, নাহিকে বান্ধীকি
ব্যাস আদি তব প্ৰিয় ভক্তগণ ।

“ইটো সিটো”

(১)

কি লেখিছে সেই জন,
কৰি ভাষা অশোভন ?
অমিত্ৰ অক্ষৰ ছন্দে কি কবে বচন ?
নোহে পঢ়া নোহে গণ্ড,
কিবা লেখে মুৰ্খে অত,
অনুকৰি বাজালাৰ শ্ৰী মধুসূদন ॥

(২)

‘ইটো’ ‘সিটো’ ব্যৱহাৰ,
 শুদ্ধ নাই হোৱে যাৰ,
 ‘ইতো’ স্থানে ‘ইটো’ লেখে ‘সিতো’ স্থানে ‘সিটো’ ।
 সিজন কবিতা গাঁথা,
 কেবলে লাজৰ কথা,
 হেন উচ্চ আশা নোহে উচিত স্বপ্নতো ॥

(৩)

অসমীয়া (ৰ) পদ গান,
 যেন পাপী (ৰ) গঙ্গান্নান,
 নোহোৱা নোপজা কথা, কতু শুনা নাই
 কিয় তৰে হীনজন,
 কৰে হেন উচ্চ মন
 অপাৰ সমুদ্ৰ লক্ষ্যে পাৰ হব চায় ?

(৪)

প্ৰকাশি তাৰ কবিতা
 “বিলাসিনী” কলুষিতা,
 পড়িল সোপান হস্তে খসি এক পদ ।
 কিন্তু শোধে এক কথা,
 কিয় “বিলাসিনী” মাতা,
 পুনঃ তৰে প্ৰকাশিলে সিজনৰ পদ ?

আশা

(১)

জয় জয় আশা দেবি অনন্ত কপিনি !
 ধন্য ধন্য শক্তি তব ; অনন্ত মহিমা
 জগতে তোমাৰ, দেবি মানস-বঞ্জিনি !
 তোমাৰ মায়াৰ কোনে দিব পৰিসীমা ।
 তোমাৰ ইঙ্গিতে নাচে চিত্ত-বিহঙ্গিনী
 যত ম্লানমুখী হোক, শুকায় নয়নে
 তোমাৰ অশ্বাসে দেবি, অশ্রুজল ধাব ;
 বিবাদিত জন হাঁসে প্রফুল্ল বদনে ।
 জনগণ চিত্ত বাসী ছুঃখ অন্ধকাৰ,
 ক্ষণকে বিলয় পায় কিৰণে তোমাৰ ।

(২)

কান্দে কোনো ছুঃখী জন বিদীর্ণ অন্তরে,
 দিনে যুগ যায় তাৰ, নিমিলে আহাৰ,
 তোমাৰ আশ্বাসে কিন্তু হেৰা আশাদেবী
 ক্ষণে নাচে চিত্ত তাৰ হর্ষে পুনর্ব্বাৰ ।
 জর্জৰিত কোনো জাতি অধীনতা-পাশে,
 বিদেশী পিণাচ হাতে প্রায় অচেতন,
 তোমাৰ কুহকে মাত্র মানিয়া প্রবোধ
 ভাবি-স্বাধীনতা আশে রাখিছে জীবন ।
 কোনো জন বোগী মনে কষ্ট অনিবার ;
 নোরাৰে বসনা-ভৃগু কৰিবে আহাৰ ॥

(৩)

উঠিলে নালাগে সুখ বসিলে নালাগে,
 শয়নো কণ্টকময় যেন সিজিব,

কিন্তু মায়াবিনি আশা তোমার মায়াতে
ভাবিছে “পাইবোঁ সুখ কিছু দিন পর”
যিমানে নহওঁক নব বিষন্ন অন্তর,
মলিন বদন আক জীর্ণ জীর্ণ কায়,
কিন্তু কি আশ্চর্য্য হয় তব পরশনে
যত দুঃখ বাশি তাব ক্ষণে দূর যায় ।
ক্ষণকে নবক হস্তে তুলি নবগণ,
দর্শোঁয়া হবিষে যেন নন্দন কানন ।

(৪)

অনন্ত শক্তি তব আশা-কুহকিনি ।
তোমার মায়াব চক্রে ঘূরে জীৱগণ,
সাংসারিক-মায়া মুক্ত যোগীগণো ঘূরে,
ঘূরে চন্দ্র সূর্য্য গ্রহ ঘূরে ত্রিভুবন ।
কোন জন মুক্ত হব তোমার শৃঙ্খলে ?
সংসার বান্ধিয়া পাশে কবিছা মন্ডন,
ক্ষণকে ভাঙিছা পুনঃ ক্ষণকে গঢ়িছা,
ক্ষণকে কবিছা মৃত ক্ষণকে চেতন
যাহার মায়ায় মাত্র ময়ো মূঢ় জনে,
লিপ্ত ই দুৰ্ব্বাহ কার্য্য কবিতা বচনে ।

আসামবাসী

(১)

হে আসামবাসি ! মিনতি আমার ;
নয়ন উন্মিলি দেখা একবার ;
সদায় নিজ্জিত, অতি অনুচিত,
দেখা একবার নয়ন মেলি ।

ভোমাসৰ সম কোন হেন জাতি
আলস্যৰ বশ, উলটি পালটি
কোন হেন জাতি, চিৰ শয্যা পাতি
গুইয়াছে ; দেখা মস্তক তুলি ।

(২)

কোন হেন জাতি অন্ধকাৰে পড়ি,
আলোক এড়িয়া কৰে ধড় ফড়ি ?
কোনো নোহে এনে, সবেও যতনে
ধাইছে পোহৰে আন্ধাৰ ত্যজি ।
সবে সচেতন এড়িয়া আলস্য ;
সবেও আনন্দে মুখে কৰি হাস্য
আত্মোন্নতি বত, দেশোন্নতি বত,
আসাম কেৱল নিদ্রিত আজি ।

(৩)

আসাম কেৱল আজিও নিদ্রিত,
আসাম কেৱল আজিও ঘৃণিত,
জড় বস্তু প্ৰায়, কিম্বা মৃত কায়
স্বৰূপ, আজিও আসামবাসী
নাই পৰিভ্ৰম, নাই কোনো চেষ্টা,
ভাবিছে আলস্য পৰম দেবতা ;
নাহিকে উন্নতি, মাত্ৰ অধোগতি ;
বদন বিমৰ্ষ নাহিকে হাঁসি ।

(৪)

মুখে 'নাই হাঁসি' ইকথাও নোহে,
পৰব হুখত সবে কিস্ত হাঁহে ;
একৰ অনিষ্ট, আন জন হুষ্ট ;
আনৰ বিপদে অসীম হাঁসি ।

অসমীয়া সবে যন্তেক হাঁসয়
আনৰ কষ্টত, চিন্ত হৰ্ষময়,
এনে কোনো জাতি, নাই ত্রিজগতী ;
মিছা কথা মাত্ৰ ‘নাহিকে হাঁসি’ ।

(৫)

দেশোন্নতি যাত, নাই তাত মন ;
কৃষি শিল্প বাণিজ্যক বিসৰ্জন
দিয়াছে ; মিস্ত্রী, হালোৱা, বেপাৰী
কিৰূপে বা হুব, লাজৰ কথা !
“হালোৱা বাঢ়ই বেপাৰী নহ’য়ে
বোপা-ককা মৰি গল এনেকৈয়ে”,
এড়ি নিজ মান, সামান্য সমান,
কিৰূপে ধৰিব নতুন প্ৰথা ।

(৬)

হে আসামবাসি !
“বোপা-ককা মৰি গল এই মতে”
এনে কথা আৰু নানিবা মুখতে ;
তেনে বাক্যোচিত, কৰিছা বন্ধিত
আন কোন ৰীতি কহিও মোক ।
চুলি কাটি ফালা ‘আলবাৰ্ট’ সেওতা,
পিন্ধা বিদেশীয় বস্ত্ৰ মোজা জোতা,
ব্যভিচাৰ বাতি, মদো বাতি বাতি ;
আৰু কত কথা কলে পাবা শোক ।

(৭).

এড়া তেনে কথা, হোৱা সচেতন,
‘কৃষি শিল্প হেঁচু কৰিও বন্ধন ;

স্বাধীন ব্যৱসা, হেতু কৰা আশা,
আলস্তা পিৰাচ কৰিও দূৰ ।
স্বদেশ বিদেশ কৰিও ভ্ৰমণ
বাণিজ্যৰ হেতু ; উন্নতি সাধন
কৰিও নিজৰ, কৰিও দেশৰ ;
হওক দেশৰ সৰ্ব্বাঙ্গ পূৰ ।

(৮)

“বোপা-ককা মৰি গল এই মতে”
এনে কথা ধৰি নমৰা ভেমতে ;
মেলিয়া নয়ন, কাৰ্য্যে দিয়া মন,
নাথাকা নাথাকা একেটা ভাবে ।
চক্ষুৰ ওচৰে কৰা দৰ্শন.
জড় হিমাদ্ৰিৰো পৰিবৰ্ত্তন
আছয় ; ভূধৰ হোৱে শোভাকৰ
ঋতুএ ঋতুএ নবীন ভাবে ।

(৯)

ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদো সদা যত্নবান
নিজ কাৰ্য্যে, দেখা সদা ধাবমান,
বাঢ়িছে টুটিছে ভাঙ্গিছে গঢ়িছে ;
কোনেও নাথাকে একেটা ভাবে ।
কিয় তেস্তে হায় তোমালোক সবে
ধৰণীৰ ভাৰ মাত্ৰ হুই ভবে
থাকিবা সদাই ? পৰমুখ চাই
কিয়নো থাকিবা একেটা ভাবে ?

(১০)

বিবেচনা কৰি দেখা মনে মনে
অলঙ্কৃত ভোমাসব কোন ঞ্চণে ?

নাই বিচাণ্ডণ, শিল্পে অনিপুণ,
নাম মাত্ৰ কৃষি, বাণিজ্য নাই ।
নাই উদাৰতা, নাই সহিষ্ণুতা,
নাহিকে মমতা, পৰোপকাৰিতা,
নাই সজ নীতি অনীতিত শ্ৰীতি ;
কিবা আছে তোমাসৰাৰ ভাই ?

(১১)

থকাৰ ভিতৰে মূৰ্খতা-আন্ধাৰ ;
আছে মাত্ৰ হায় কুৰীতি অপাৰ ;
আছে হিংসাতাব, অমিল স্বভাব,
স্ব-অৰ্থপৰতা উন্নতি হুল ।
আছে অহিফেন চিৰ দৰিদ্ৰতা,
আছে অহঙ্কাৰ, “ফেশনে” মমতা,
বৃথা গন্তীৰতা, অবাচ্যে পটুতা,
আছয় আলস্য দাৰিদ্ৰ্য মূল ।

(১২)

ছি ছি অসমীয়া । উঠা উঠা উঠা,
চিৰ নিজা এড়ি মেলা চকু ছুটা ;
হোৱা সচেতন, নাথাকা মগন
আলস্য-পিৰাচ-ক্ৰোড়ে এক তিল ।
অনৰ্থৰ মূল অহিফেন বিষে,
গোমাংস ভাবিয়া মনৰ হৰিষে
এড়া সৰ্ব্বজন ; কাৰ্য্যো দিয়া মন ;
কৰিও স্বদেশ উন্নতিলাল ।

কলঙ্গ নদী

কিয় হেন দীন বেশ তব শ্রোতস্বভি
 দেখোঁ সদা ? কিয় তব মলিন বদন ?
 অত্যন্ত জীৱন কিয় ? নাহি কি জীৱন
 তব দেহে ? যেই বলী ব্রহ্মপুত্ৰ নদ
 সবাবো পূজিত ; যাৰ অসীম প্রতাপে
 কত কত গ্রাম বন ভগ্ন নিবসিত,
 তবঙ্গ সঙ্কুল দেহ দৰশনে যাৰ,
 কঁপে থবথৰি যত নাবিকৰ প্রাণ ;
 কি কবোঁ অধিক যাৰ মহাত্মাত বেগ
 সহিব নোৱাৰি নিজে হিম শৈলবৰ
 শৰণাগতৰ প্রায় দিছে পথ-এড়ি
 বিদাৰি পাৰাণ-বন্ধঃ আছে জনশ্রুতি,
 সেহি ব্রহ্মপুত্ৰ নদ তব প্রাণপতি,
 তুমি হে কলঙ্গ তাৰ অন্তৰ-তোষিণী ।
 কিয় তৱে প্রবাহিনি ! কিয় তৱে হায়
 ইহেন মলিন বেশ দুৰ্দশা অসীম
 তোমাৰ, পূজিত বলীপতি বৰ্ত্তমানে ?
 কিহেতু সধবা ছয়া বিধবা আচাৰ ?
 কি কাৰণে নদবৰ স্ববন্ধ থাকিয়া
 দিলেক তোমাক ঠেলি নবগ্রাম* বনে
 নিৰ্বাসিতা কৰি ? তুমি কান্দিছা সতত
 স্বামী জীচৰণ ধৰি কামৰূপ† কাশে
 কাতৰে মাগিয়া ক্ষমা ; তথাপি সিজন
 কিয়নো সদয় নোহে ? কিবা আছে হেতু ?

* নগাঁও

† কামৰূপ জিলাৰ উত্তৰ পূৰ্ব সীমাত ব্রহ্মপুত্ৰৰ সৈতে মিলিত হৈছে ।

বুজিছোঁ পুরুষ মন অত্যন্ত কঠিন,
 একবার জুঁক যদি হোৱয় অন্তবে,
 সহজে দয়াৰ্জ নোহে ; কাকুতি মিনতি
 যত কৰা পদে তাৰ, সকলো বিফল
 হোৱয় ; কোমল নোহে পাষাণ হৃদয় ।
 ঐশ্বৰ্য্যকালে একোবাৰ কৰে যে পৰ্শন
 তব দেহ নদবৰে ; নোহয় প্ৰণয়
 সিটো তব প্ৰতি, নদি, জানিবা নিশ্চয় ;
 সি কাৰ্য্য কেবল তব মন সৰল ভাবিয়া
 তুমিও সবলে ! তাতে নিৰ্বোধাৰ প্ৰায়,
 —অথবা স্বভাব সিদ্ধ, কি দোষ তোমাৰ,
 পড়িলে কষ্টত লোক বোধশূন্য হয়—,
 অতি উল্লাসিনী হুয়া সঁপা প্ৰাণ মন ;
 ভাবা মনে হুঃখ যেন চিৰদিন হেতু
 হ'ল অন্তৰিত । কিন্তু দৰ্শাই শঠতা
 তোমাৰ কপটী স্বামী, স্বপ্নবৎ কৰি
 যতেক কল্পিত সুখ মনত তোমাৰ,
 এড়ি যায় ক্ষণ পাছে, ফিৰিও নাচায় ;
 কৰে হেন প্ৰবঞ্চনা প্ৰত্যেক বৰষে ।
 দুৰ্ভাগিনি নদি ! দুৰদশাতে তোমাৰ
 ছইছে দুৰ্দশাপন্ন এই নবগ্ৰাম ;
 নহলে কি এই স্থান থাকয় পড়িয়া
 আসামে নগৰ যত সবাবো পশ্চাতে ?
 তুমি বিনে কোন গুণে হীন এই গ্ৰাম ?
 তুমি যদি সুভাগিনী ছইলা হ'লন,
 কত পোত গতাগতি, বাণিজ্য ব্যবসা,
 অধ্যব শুলভ মূল্য, স্থানৰ গৌৰৱ,
 কবিলে, ছইলে, আক বাঢ়িলে হ'লন ।

কিন্তু হে সিসব আশা নাই নাই নাই
 —যত দিন বাষ্পবধ তব পৰিবৰ্ত্তে
 নচলে ইহানে—, আশা নাই নাই নাই ;
 থাকোক আশাৰ কথা, বৰষ কঠিন
 দেখিছোঁ জীৱন বক্ষা হে নদি তোমাৰ ।
 মিছা* তো মিছাই মাত্ৰ ; ডিজুণ ভগ্নী তব
 দয়িত অন্তৰে দিছে জীবন প্ৰবাহ
 ঢালি তব দেহে ; মাত্ৰ তাহাৰ কুপায়
 অতাপি ধৰিছা প্ৰাণ । কিম্বা এত দিনে,
 অন্তৰে নকৰা হলে দয়া ডিজু নদী,
 তব শুক দেহ খানী বালিয়ে আবৰি
 কহঁৱা বিৰিঙ্গা বন গজালে হতন ।

গতিশীলা নলিনী

[নদীৰ পাৰত ভ্ৰমণ]

(১)

বহে শ্ৰোতস্বতী বেগে আপোনাৰ,
 দেখি প্ৰভঞ্জন প্ৰতিকূলে তাৰ,
 বহিল সুধীৰ পৰশি শৰীৰ
 ধীৰিয়া গমন ; কঁপিলা নদী ।
 সেহি কম্পনত জুৰিয়া শৰীৰ,
 ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ঢেউ কৰি তিববিৰ
 উঠিলেক ক্ষণে ; বাধাৰ কাৰণে
 ভুইলে চঞ্চল প্ৰশান্ত মতি ॥

* মিছা নামে এখানী শুকপ্ৰায় নদী কলকত পড়িছে ।

† ডিজু এখানী সোঁত থকা নদী কলকৰ সহিতে মিলিত হইছে ।

(২)

পতিপ্রাণা নদী পতিৰ নিকটে
 অবিভ্রাম গতি কৰে হৰ্ষ চিতে ;
 পথ মাজে হায় জঞ্জাল ঘটাই
 ধীৰিলে মাৰুত একাগ্র গতি ।
 তাৰ ভয়ে যেন সঙ্কুচিত হুয়া,
 কঁপিল নদীৰ স্নেহামল হিয়া,
 ভয়ৰ সহশ্র তুলিয়া তবঙ্গ
 চলিছে বঙ্গিনী সভয়ে অতি ॥

(৩)

এহিৰূপ ভাৱে কৰি টলবল
 বহে তবঙ্গিনী ; অদূৰে কমল
 দেখিলে। চকুৰে ভাসিয়াছে নীৰে,
 অতীব সুন্দৰ বিমল ৰূপ ।
 পূৰ্ণ প্রফুল্লিত কৰিয়া বদন,
 ক্ষণে দেখা দিয়ে ক্ষণকে মগন ;
 শোভি নদী জল, ফুটিছে কমল,
 দেখিলে। স্বচক্ৰেই অপৰূপ ॥

(৪)

দেখিছোঁ শুনিছোঁ সবসে কেৱল
 —স্থিৰ জলে—জন্মে যত শতদল ;
 আজি বিপৰীত, দেখিলে। নদীত,
 —সশ্রোত সলিলে—, কমল হাঁসি ।
 কহিবাক পাৰা আনি কোনোজন
 নদীজলে তাক কৰিলে ক্ষেপণ ;
 সিও নোহে, হলে, নদী শ্রোতজলে
 আসিল হতন অৱশ্যে ভাসি ॥

(৫)

নাসে কিন্তু ভাসি, আছে একস্থানে,
আছে বন্ধ যেন সুদৃঢ় বন্ধনে,
শ্রোতস্বতী শ্রোতে তুচ্ছ ভাবি চিতে,
প্রভায়িছে জল হবিষ মন ।
হসিত বদন সুন্দর বরণ,
নদী শ্রোত জলে করিলেঁ। দর্শন
—কেতিয়াও হয়, যিটো দেখা নাই—
বস্তু মিশ্র স্নেহ কমল ধন ॥

(৬)

ছয়া কুতুহলী কমল দর্শনে,
চলিলেঁ। সুশীঘ্রে উৎকণ্ঠিত মনে ;
অল্প দূর গই, বলেঁ। থব হই,
সম্পষ্ট নয়নে দর্শিলেঁ। তাক ।
দেখিলেঁ। নহয় জলজ কমল,
দৃষ্টিবেসে ভ্রম, বদন কমল
এটি বালিকাৰ ; আকণ্ঠ শব্দ
জলে মগ্নি বালা দূৰিছে তাপ ॥

(৭)

অবিস্বাসী—নেত্র—দৃষ্টি নিক্ষেপণ
কবি, দূর হস্তে করিলেঁ। দর্শন
শোভি নদী জল ফুটিছে কমল
এবে যে দর্শো বালা সুহাসিনী ।
লজ্জিতা বালিকা আমিও লজ্জিত
স্বভ্রমে ; উঠিয়া কাষে কবি ঘট
টানিয়া আঁচল, কঁপাইয়া জল,
গ'ল সেছি গতিশীলা নলিনী ॥

(৮)

শূন্য হ'ল নদী, শোভাব বিলয়
হ'ল ; গতিশীলা নলিনী হৃদয়
নাচাহিলে ফিবি ; গ'ল ধীরি ধীরি
হংসিনী গমনে হেম-অঙ্গিনী ।
গ'ল কমলিনী, একোই নবল
উপাড়িয়া মূল সমুণালে গ'ল ;
শোকে যেন নদী বিমর্ষিতা অতি
হেকয়াই গতিশীলা নলিনী ॥

অভাগার লেখনী

(১)

কি লেখিবি হায় অভাগা (ব) লেখনি !
সদা লেখোঁ লেখোঁ ইচ্ছা তোব মনে,
টেবিল ওপরে থাকিলে আমনি
লাগে ; সদা বাঙ্খা কব আৰোহণে ।
সদা বাঙ্খা তোব বিগুহ বদন
তিতাইবে কৃষ্ণ বরণ মসৌরে ;
সদা বাঙ্খা তোব কবাবে ভ্রমণ
নিবমল শ্বেত কাগজ ওপরে ॥

(২)

কিন্তু সব বাঙ্খা বিফল তোহৌব
শুনবে লেখনি, অভাগা (ব) লেখনি !
পড়িছ যেতিয়া ক্রী কবত মোব ;
এড় সেহি আশা ফলহীন গণি ।

নিদিওঁ লড়িব নিদিওঁ চড়িব,
 বাখিম যতনে 'টেবিল' ওপৰে,
 মসী সহ তোক নিদিম যুঁজিব,
 তোৰ ক'লা মুখ নসহে অন্তৰে ॥

(৩)

আদৰৰ ধন বাখিম আদৰে,
 নিদিওঁ শ্রমিব ই প্রাণ থাকোঁতে ;
 থাক মাত্ৰ শুই হৰিষ অন্তৰে
 শোভি মোৰ মেজ অতুল শোভাতে ।
 আমাৰ শ্রী হস্তে পূৰ্ব্ব পুণ্যফলে
 পড়িছ লেখনি ; শ্রুপাল গুণে
 বিক্রেতা সবেও বিক্ৰী নকৰিলে
 দয়া কৰি তোক ক্ৰুৰ বিজ্ঞগণে ॥

(৪)

আছে কিন্তু তোৰ যত সঙ্গী গণ,
 পড়ি যম প্রায় বিজ্ঞ সব হাতে
 শ্রমে ওষ্ঠাগত সি সবৰ প্রাণ
 ঘসোঁতে ঘসোঁতে সুবদন ফাটে ।
 নাহিকে বিভ্রাম দিবস বজনী,
 কৰিছে কেৱল বচনা অপাৰ ;
 দেখ ভাবি মনে অভাগা (ব) লেখনি !
 বিজ্ঞজন হাতে কেনে অত্যাচাৰ ॥

(৫)

এড় মন্দ আশা ছবাকাজ্জা যত,
 এড় সেহি সব আমাৰ বচনে,
 থাক শুই কৰি 'টেবিল' শোভিত,
 পৰিষ্কাৰ কৰি বাখিছোঁ যতনে ।

(৬)

আকও লেখনি ! ইকি তোৰ মতি
 নুশুন বাৰণ ; ত্যক্ত বাৰত্বাৰ
 কৰিছ ; খৰিলোঁ কৰি দৃঢ় মুঠি
 তেনেহলে তোক, লেখ এহিবাৰ ।
 কিয় ছবমতি বলি এবে স্থিৰ ?
 লেখ চিৰ বাঞ্ছা পূৰণ কৰিয়া,
 লেখ বে লেখনি কিয় হলি স্থিৰ,
 নুশুনিলি মোৰ বাৰণ যেতিয়া ॥

(৭)

ছি ছি ইকি তোৰ চপল স্বভাব,
 চপলা থাকিয়া চপলতৰ,
 দেহে নাহি বল তথাপি কুভাব
 সদা লেখোঁ লেখোঁ তোহাৰ অন্তৰ ।
 কি ছাই লেখিব লেখ ছবমতি ;
 বাখিছিলোঁ সুখে নাপাইলি সুখ ;
 কিয় এবে কৰে হলি স্থিৰ মতি
 বহিলি কিহেতু কৰি ক'লা মুখ ?

কাৰাবন্ধ ৰাজপুত্ৰ*

(১)

জানিলোঁ মইনা ! আজি এতদিন পৰে
 কি হুংখে দগধ কৰে অন্তৰ তোমাৰ ;
 সদা মুখ ভোগে থাকো, ৰঞ্জিত পিঞ্জৰে
 কৰা বাস ; তেওঁ কয় শোকৰ বিকাৰ ।
 তেওঁ কয় এৰি মুখ মানব আলয়ে,
 উজ্জল পিঞ্জৰ কৰি তুণ সম জ্ঞান,
 যাব খোজা ; প্ৰিয় পক্ষি ; জানিলোঁ হৃদয়ে ;
 জানিলোঁ পৰাধীনতা নিৰয় সমান ।
 ৰোগগ্ৰস্ত আমি আজি ; বুজোঁ সিকাৰণ
 ৰোগীৰ অন্তৰে হয় কঁকপ বেদন ।

(২)

সমান অৱস্থা আজি তোমাৰ আমাৰ ;
 যবন অধীন তুমি, আমিও সিকপ ;
 ভাগ্য দোষে বাসস্থান ভীম কাৰাগাৰ,
 তব বাসস্থান, পক্ষি, পিঞ্জৰ যিকপ ।
 যবনৰ অগ্নে তুমি সদা প্ৰপালিত,
 আমিও সিকপ আজি বিধি বিড়ম্বনে ;
 মুক্তি লাভ হেতু তুমি সদা উৎকণ্ঠিত
 যবনৰ গৃহে যথা, আমি আজি তেনে ।
 সমান অৱস্থা আজি তোমাৰ আমাৰ,
 আহা পক্ষি হুংখে ছয়ো কান্দেঁ একবাৰ ।

* * কোনো এটি হিন্দু ৰাজপুত্ৰ মুছলমানৰ ৰাজত্বৰ সময়ত কাৰাবন্ধ হৈছিল ।
 তেওঁৰ সন্তোষৰ কাৰণ তেওঁ থকা কোঠাটোত থোৱা এটি মইনা চহাইক সন্মোহন
 কৰি ৰাজপুত্ৰৰ উক্তিৰূপ এই কবিতা লেখা হ'ল ।

(৩)

কিৰূপ আনন্দে তুমি জননী যতনে
হুইছিলি বৰ্দ্ধিত, স্বাধীন ভাবে
উড়িলি হতন কেনে নগৰে কাননে,
সমান বয়স্ক স্বজাতীয় বিহঙ্গে।
আমিও কিৰূপে হায় জননী আদৰে
হুইছিলোঁ সুবৰ্দ্ধিত ; থাকিলোঁ হতন
কেনে বঞ্চে নিজ ৰাজ্যে স্বাধীন ভাবে
বৃদ্ধ পিতা মাতা লই দাৰ পৰিজন।
কিন্তু এয়ে পৰিণাম ছিলে দুজনাব,
তোমাৰ পিঞ্জৰ, আৰু মোৰ কাৰাগাৰ।

(৪)

মোৰ কাৰাগাৰ এই অসহ সংবাদ,
নিমিষে বায়ুৰ বেগে পশি স্বৰাজ্যত,
প্ৰজাৰ অন্তৰে হায় ঢালিছে বিষাদ ;
যত সৈন্তগণ মোৰ দুঃখিত মনত।
স্নেহময় স্নেহময়ী জনক জননী,
বিশাল বিশাল দন্তে এই সংবাদৰ
চৰ্খিত চৰ্খিতা আজি ; যত ভাই ভনী
এই সংবাদত পক্ষি কান্দে নিবন্তৰ।
জানিছোঁ প্ৰকোষ্ঠে আৰু কান্দে অনিবার,
কোমলা লতিকা স্বৰ্ণ-নলিনী আমাৰ।

(১)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ !
তব প্ৰতি আজি হায় জগত আঁহাৰ ;
বিষম বিবছে মোৰ ; উঠিছে ভৰজ ধোৰ,

আলোড়ি কোমল অতি অন্তৰ ভোমাৰ,
আলোড়ি সমীৰ যেন হিৰ পাৰাবাৰ ।

(২)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ !
প্ৰফুল্ল কমল হেন বদন ভোমাৰ,
জানিছোঁ মলিন আজি ; মুখে নাই মধুহাঁসি ;
হৰিলে যবন তব সুখৰ ভাগাৰ,
বিষময় কৰি ক্ৰণে সুখৰ সংসাৰ ।

(৩)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ !
দেখা, কিবা দশা আজি তব অভাগাৰ,
হেৰুৱাই ৰাজ্য সুখ, পাইছে ভীষণ দুখ,
বাসস্থান এই তাৰ ভীম কাৰাগাৰ,
তাৰ ওপৰত পুনঃ যবন ছঙ্কাৰ ।

(৪)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ !
শয়নে বিভ্ৰামে কিম্বা কৰোঁতে আহাৰ
'প্ৰাণেশ্বৰ' 'প্ৰাণেশ্বৰ' ; এই মধুময় স্বৰ,
কৰ্ণ ভৰি শুনিছিলোঁ বদনে ভোমাৰ,
কিন্তু আজি শুনোঁ মাত্ৰ যবন চীংকাৰ ।

(৫)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ !
কিমতে ভুলিবোঁ হায় নিমুৰ্ত্তি ভোমাৰ,
যেহি শোক যুৰ্ত্তি ধৰি, ভুজ্জে মোৰ ভিৰ্জি বেড়ি,

বণোত্তত দেখি মোক শোকিলা অপার
কপোলে বহিল যবে ছুটি অশ্রুধার ।

(৬)

প্রিয়ে স্বর্ণ-নলিনি আমার !
কিমতে ভুলিবোঁ তাক যবে বাবুদ্বার,
খবিয়া ককণ স্বর ; কহিলা “হে প্রাণেশ্বর !”
তুমি যাবা বনে, কিন্তু কি গতি আমার ?
কাক সমর্পিলা এই অভাগী তোমার ?”

(৭)

প্রিয়ে স্বর্ণ-নলিনি আমার !
সি কথা ভাবিলে আজি অন্তরে আমার
জ্বলি উঠে দাবানল ; প্রাণ করে টলবল ।
নাকান্দিবা প্রিয়ে এই সংবাদে আমার
কান্দিগে মুকুতি নাই ; ক্রন্দন অসার ।

(৮)

প্রিয়ে স্বর্ণ-নলিনি আমার !
স্থির করা চিত্ত তব কবিয়া বিচার,
সুখ হলে আছে দুখ ; দুখ পাছে আছে সুখ ;
সুখ দুখ চক্রপ্রায় ঘূরে অনিবার
সংসারে অলঙ্ঘ্য এই বিধি বিধাতার ।

(৫)

যবনে যিকপ আজি বাধিছে পিঞ্জরে
তোমাক বিহঙ্গ ! হায় আমিও সিমত
শোকব অগনি দিয়া জননী অন্তরে,
বাঙ্জিয়া বাধিছোঁ গৃহে পশু পক্ষী কত ।

আমাব অধীনে থাকি কত হুংখ-তাপ,
 ভোগিয়াছে সেহি সবে জননী বিহনে ;
 তাব ফলে ভোগেঁ আজি আমিও সম্ভাপ,
 তাব ফলে বন্ধ আজি যবন ভবনে ।
 বোধ কৰেঁ বিধি মোক দিলে কাৰাগাৰ
 বুজিবে কি হুংখে দন্ধ প্রাণ সিসবাৰ ।

(৬)

বিধিহে কি হুংখে দন্ধ প্রাণ সিসবাৰ,
 কি হুংখ পৰাধীনতা, তাকে শিক্ষা দিবে
 ঘটনা সঙ্কোচে যদি ইদশা আমাব,
 —দোষৰ উচিত দণ্ড—, তাকে জনাইবে ।
 তৰে তব পদ বিধি কৰিছোঁ বিনয়,
 ছইছে যথেষ্ট শাস্তি, লভিয়াছোঁ জ্ঞান,
 ক্ষমা মোক চতুর্নুখ ছইয়া সদয় ;
 বুজিছোঁ পৰাধীনতা নৰক সমান ।
 হে পক্ষি মইনা ! আজি আমি কণ্ঠ জন,
 তোমাৰ মনৰ হুংখ বুজেঁ। সিকাৰণ ।

(৭)

এটী কথা ; পক্ষি ! কিন্তু আছয় তোমাৰ
 মুক্তি ইচ্ছা যদি, পাৰেঁ পূৰণ কৰিবে ;
 তোমাৰ মুক্তিৰ আছে মোৰো উপকাৰ
 পাৰিবা আমাব ভাব ভাৰতে ঘোষিবে
 কিন্তু ভয় মনে, তুমি যবনৰ দাস,
 যবনৰ অগ্নে চিৰ ছইছা পালিত ;
 কবাবা মজ্জণা মোৰ যবনে প্রকাশ,
 কি জানি ঘটোৱা পাছে হিতে বিপৰীত ।

ওহোঁহোঁ নোন্নাবা তুমি ছব হেন অতি
কৃতজ্ঞ, মনুষ্য যথা উপকারী প্রতি ।

(৮)

তব পিঞ্জবর দ্বার মেলিলে ইক্ষণ,
যেতিয়া আহাব লই ছুয়োৰ নিমিত্তে,
কাৰাগৃহ দ্বার মেলি আহিব যবন,
সেহি পথে যাবা তুমি উড়ি অলঙ্কিতে ।
যাবা উড়ি আচস্থিতে মুক্তিলাভ কবি ;
কিন্তু এক নিবেদন আছয় তোমাত,
উপকারী উপকার যেন মনে স্থবি,
হিন্দু বাজ্যে বাজ্যে পক্ষি গাবা এই গীত,
“যবনে ভারত কবে চৰণে দলন
মেলবে ভারতবাসি, মুজ্জিত নয়ন ।”

(৯)

“কণ্ঠহার-স্বাধীনতা নিয়াছে কাঢ়িয়া,
যবনে ভারত বন্ধু কবিছে শোষণ ;
ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় শূদ্র সবেও সাজিয়া
উঠ্ জাতিভেদ এৰি মেলিয়া নয়ন ।
উঠ্ একবার নিজা-সুখ পৰিহরি,
হুইলে বিলম্ব ক্ষণে পাইবি পতন,
বণমদে মত্ত হুই তীক্ষ্ণ অস্ত্র ধৰি,
নাচিয়া নাচিয়া বাহি সমর প্রাঙ্গণ ।
তোসব বিক্রম দেখি কেশবী সমান,
“মিবোক সভয়ে শত্রু, কবোক সন্মান ।”

(১০)

“কিয় গন্ত চেতা প্রায় ভয়ে যবনব ?
কিয় ছীন বীৰ্য্য ; তুমি অস্ত্রব বন্ধনা ?

সিহঁতৰ সংখ্যা যত ভাৰত ভিতৰ,
 আঙ্গুলিৰ অগ্ৰে পাৰি কৰিব গণনা ।
 তোসব যে কুৰি কোটি ; কিকাম সমবে ?
 কিকাম বণাস্ত্ৰে ? পাৰ বধিবে যবন
 এনেয়ে ; নিম্মূলি নাম ভাৰত ভিতৰে,
 সহস্ৰ ভাৰতবাসী বেড়ি প্ৰতিজ্ঞনে ।
 পক্ষী পৰামৰ্শ ধৰ্ কিতয় কিতয়,
 যবন নিম্মূলি কৰ্ ভাৰতৰ জয় ।”

(১১)

গাবা এই গীত পক্ষি মোৰ অনুবোধে,
 যৈত হিন্দু সেনাদল ডৰিয়া যবন
 বিকম্পিত ; কিম্বা যথা বিবিধ আমোদে
 সতত আমোদ-প্ৰিয় ৰাজপুত্ৰগণ ।
 গাক এহিগীত যথা দম্পতী যুগল,
 সব চিন্তা পৰিহৰি প্ৰণয়ে মগন ;
 গাবা অন্তঃপুৰে যথা ৰমণী মণ্ডল ;
 কিম্বা যথা ক্ৰীড়ে বঙ্গে হিন্দু শিশুগণ,
 হিন্দু নামে বাল বৃদ্ধ যুবা যত জন ;
 সবাকো ইগীত পক্ষি কৰাবা অৱণ ।

(১২)

পুনঃ কহোঁ এই গীত কলকণ্ঠস্বৰে
 গাবা প্ৰতি হিন্দু গৃহে নগৰে কাননে,
 য’তে ত’তে গাবা তুমি বিষন্ন অন্তৰে,
 উড়োঁতে বসোঁতে কিম্বা বিজ্ঞানে ভক্ষণে ।
 এই গীত লগে লগে পুনঃ উচ্চস্বৰে,

অতি উচ্চস্বৰে যেন প্ৰবেশ কৰয়
অত্যন্ত বধিৰ হিন্দু-শ্ৰৱণ-কুহৰে ।
গাবা এই গীত পক্ষি অতি শোকময়,
“অসভ্য জাতিও কত জগতে স্বাধীন,
সুসভ্য ভাৰত,—লাজ—পৰৰ অধীন ।”

(১৩)

“কালি যেই জাতি খ্যাত অসভ্য বুলিয়া,
আলু কচু কেঁচা মাংস আছিল ভোজন ;
সকলোৱে পাছ ভাগে আছিল পৰিয়া,
তক তলে কিম্বা গৰ্ভে কৰিয়া শয়ন ।
সেই জাতি সভ্য আজি ; লাজ পায় মনে
পৰৰ অধীন হুবে ; মানব গোঁৰবে
জাগৰিত আজি ; যত্ন স্বাধীনতা ধনে,
প্ৰাণবো পৰাণ বুলি অন্তৰত ভাবে ।
কালি যি অসভ্য আজি সজীব জাগ্ৰত,
বিপৰীত ভাব মাত্ৰ ধৰিছে ভাৰত ।”

(১৪)

“উঠবে ভাৰতবাসি, মেলিয়া নয়ন,
একবাৰ নিৰীক্ষণ কৰ্ চাৰি ফালে,
আছিলি তোসব কিবা ; ছইলি ইক্ষণ
কিকপ ; হায় যে এবিধ গতি বসাতলে ।
আক নোহে ; উঠ্ উঠ্ লভি দিব্য জ্ঞান
জাগৰ ; জাগ্ৰত দেখ্ সবেও সংসাৰে
মানব গোঁৰবে ; যদি নাহি থাকে মান
কি কাম জীৱনে, যথা অপ্ৰাণ শৰীৰে ?
সবেও জাগ্ৰত মানে ; সবেও স্বাধীন,
কেৱল তোসৰ,—লাজ—, পৰৰ অধীন ।”

(১৫)

মোব অনুবোধে ক্লেণ কবিয়া স্বীকার,
সমস্ত ভাবতে ; পক্ষি, কবিয়া ভ্রমণ,
গাবা গীত ছুটি যথা তথা বাবস্থাব,
যাতে উন্মোচিত হয় আৰ্য্যপুত্রগণ ।
তেও যদি কোনো জনে কটাক্ষ কবিয়া
নাচায় ; হুগুনে তব ককণ কুঞ্জন ;
তোমাৰ যজ্ঞণা যত মনত তুচ্ছিয়া
নেমেলে ভাবতবাসী মুগ্ধিত নয়ন ।
ইচ্ছা করে যদি সবে থাকিবে সতত,
জগতে কলঙ্ক বাধি পৰ পদে নত ।

(১৬)

যাবা তরে পক্ষি, তুমি সূৰ্য্য উত্তবে,
কহিবা চরণে ধরি শৈলবৰ আগে
ইহুংখ কাহিনী যত ; দয়িত অন্তবে
শুনিব মিনতি তব সেই মহাভাগে ।
কোনে কয় গিৰিবৰ পাষণ অন্তব,
যোনে কয় মুখ' সিটো নাহি আত ভ্রম ;
দয়াব মূৰতি বুলি ভাবোঁ নিবন্তব
আমি কিন্তু ; চিত্ত তাৰ স্নেহৰ আশ্রম ।
দেখাত বাহিবে দেহ পাষণে গঠিত,
ভাবি চালে কিন্তু গিৰি দয়াপূৰ্ণ চিত্ত ।

(১৭)

যাহাব অন্তব থাকি কোমলা ললনা,
যাহাব হৃদয় থাকি দয়াৰ প্রতিমা,

বহিয়াছে নিবন্তৰ জাহ্নবী যমুনা ;
 অন্তৰে দয়াৰ তাৰ কিবা আছে সীমা ।
 কিবা আছে সীমা তাৰ অন্তৰে দয়াৰ,
 যাৰ দয়া শ্ৰোতে ভেজি সমস্ত ভাৰত
 দয়াৰ সমুদ্ৰ এক সৃজিছে অপাৰ
 ভাৰত চৰণতলে দক্ষিণ দিশত ।
 কক্ আন জনে গিৰি কঠিন হৃদয়,
 প্ৰতিবাদি কওঁ আমি কদাচো নহয় ।

(১৮)

কহিবা, বিহঙ্গ, বসি অজি পদতলে
 কাতৰে বিনয় কৰি, “পিতঃ শৈলবৰ !
 উঠা আজি স্থান এৰি ; দেখা, সব কালে
 পৰিবৰ্ত্ত সংসাৰত হোৱে নিবন্তৰ ।
 হোক আজি গিৰি পৰিবৰ্ত্তন তোমাৰ ;
 একভাব বহুদিন । কৰিও দৰ্শন,
 কালি যি আজি সি নোহে ; সুখী হুঃখভাৰ
 বহয়, পূজিত হোৱে অধম চৰণ ।
 নৰকে জনম যাৰ তাৰো স্বৰ্গবাস ;
 স্বৰ্গে জনম যাৰ সিও পৰদাস ।”

(১৯)

“অধিক নালাগে ; দেখা তব পাদমূলে
 কত পৰিবৰ্ত্ত আজি ; আজিৰ ভাৰত
 কালিৰ ভাৰত নোহে ; পূৰ্ব্ব আৰ্য্যকূলে
 জন্মিছে যিসব আজি কম্পিত ভয়ত ।
 যুদ্ধ প্ৰিয় অশ্বখাবী কজিয় তনয়,
 আজি পৰ পদখাবী ভয়ত অধীৰ ;

নপশে সিসব কৰ্ণে স্তুতি অমুনয়,
কি ভীষণ পৰিবৰ্ত্ত জীবণো বধিব ।
কেৱল তুমি সে আছা অক্ষয় অচল,
হোৱা কিন্তু গিৰি আজি তুমিও সচল ।”

(২০)

“উঠা গিৰিৰাজ আজি সমূলে উপাড়ি,
নাথাকা অচল আক একেটা ভাবেৰে ;
উত্তৰ থাকিয়া যোৱা দক্ষিণে বাগৰি
পিৰিয়া ভাৰত তব গুৰু দেহ ভাৰে ।
যবন, ভাৰতবাসী, বিদেশী, স্বদেশী,
প্ৰভু, ভূত্যা, পশু, পক্ষী, তৃণ, জতা, বন,
একাকাৰ কৰা সবে দেহভাৰে পিৰি ;
হোক ভাৰতৰ বক্ষে সবাবো মিলন ।
স্থান পৰিবৰ্ত্তি গিৰি যোৱাহি সত্বেৰে,
ভাৰতৰ ওপৰেদি দক্ষিণ সাগৰে ।”

(২১)

“তব হেতু স্থান দিবে দক্ষিণ সাগৰ
তথা হস্তে অন্তৰিয়া গৰজি গভীৰ,
সহস্ৰ তৰঙ্গ লই আসোক উত্তৰ
নাচিয়া নাচিয়া বঙ্গে হুইয়া অধীৰ ।
বহোক ভাৰত যুৰি সলিল সফেণ ;
অতল জলধি তলে পৰোক ইদেশ ;
নাথাকোক চিহ্ন একো ; ভবিষ্যতে যেন
নাজানে ভাৰতে কেহোঁ ; হোক সব শেষ ।
এনেয়েতো পৰিবৰ্ত্ত ; গতি অধঃপাতে,
পূৰ্ণ পৰিবৰ্ত্ত হোক অধীন ভাৰতে ।”

যক্ষপত্নী*

জলদ হে !

বিধিৰ প্ৰথম সৃষ্টি উজ্জল-বৰণী
 দেখিবা মন্দিৰে এটা সুন্দৰী বৰণী ;
 মুক্তা প্ৰায় দন্তপাঁতি ; বিশ্ব ওষ্ঠাধৰ,
 কুবঙ্গী নয়ন দুটা জ্বলে নিবন্তৰ ।
 পতিহীনা চক্ৰবাকী যথা শোক কৰে,
 যথা পতি প্ৰতি তাৰ স্মৃতি ঘনে ঘূৰে ;
 দেখিবা সিকপে তুমি সেইটী বৰণী,
 —আত্মাৰ অৰ্দ্ধেক মোৰ জীৱন অংশিনী—
 মলিনা নিস্তৰ্কা আজি কান্দে প্ৰতিক্ষণ,
 মোৰ প্ৰতি স্মৃতি হায় ঘূৰে ঘনে ঘন ।
 দেখিহোঁ সাক্ষাতে যেন, কান্দোঁতে কান্দোঁতে
 অবিৰল অশ্ৰুজল আঁচলে মছোঁতে,
 উখহিছে নেত্ৰ দুটা ; সুদীৰ্ঘ নিশ্বাসে
 প্ৰিয় ওষ্ঠাধৰ যেন বিস্কন্ধ হুয়াছে ।
 কবলগ্ন সুকপোল অৰ্দ্ধাদৃষ্ট ভাৱে,
 ওৰণীৰ মাজে দিয়া অলপ প্ৰভাৱে ;
 যেন ঘনাবিষ্ট শশী ঘন-আবৰণ
 ভেদি ; ক্ষীণ বশ্মিমালা কৰে বিকীৰণ ।
 কল্পনা নয়নে এবে কৰিহোঁ দৰ্শন,
 এই জীৰ্ণ শীৰ্ষ কায়, মলিন বদন ।
 বাত্ৰ হেতু বীণা আজি বৃথা তন্ত্ৰীণ যুত
 প্ৰেয়সীৰ স্বন্ধে হান্স বৃথায় মিলিত ;

* মেঘদূতৰ অমুকৰণ মাত্ৰ । কুবৰৰ দ্বাৰাই যক্ষ নিৰ্বাসিত হৈ মেঘৰ আগত নিজ পত্নীৰ উল্লেখ বৰ্ণনা কৰিছিল ।

† তন্ত্ৰী = গুণ, ভাব ।

জাতীয় গৌৰৱ গান কৰিবে আমাৰ,
 ভগ্নস্বৰ ; চেষ্টা তাৰ বৃথা বাৰম্বাৰ ;
 চিন্তা-বিনিৰ্গত পড়ি প্ৰিয়া অশ্ৰুজল,
 সিক্তিছে বজ্জত-প্ৰভ তব্বী অবিৰল ।
 পুনঃ পুনঃ মনে শোক হুইছে উদয়,
 বীণা বাত্স নিপুণতা পাইছে বিলয় ।
 কেতিয়াবা বসি প্ৰিয়া কৰিছে গণন,
 প্ৰাক্ৰণে পতিত যত শুক পুষ্পগণ ;
 সিসৰ গণনে গণে হয় কত কাল
 বিগত সিদিন হস্তে ; ঘটাই জঞ্জাল
 যি দিন থাকিয়া আমি এৰিয়া ভবন,
 এৰিয়া প্ৰেয়সী ; বনে কৰিছোঁ ভ্ৰমণ ।
 স্বপ্ন প্ৰায় মনে মনে ভাবে ক্ষণকাল,
 হুইয়াছে গত যেন নিৰ্বাসিত কাল ;
 ক্ষণে উল্লাসিতা প্ৰিয়া কাল্পনিক সুখে ।
 ভাবিয়া, ফিৰিছোঁ যেন গৃহ অভিমুখে ।
 ইকপ কাৰ্য্যত দিবা লঘু বোধ হয় ;
 ভীষণা বজনী কিন্তু অন্তৰ গীড়য় ;
 হে মেঘ ! বজনীকালে প্ৰেয়সী আমাৰ,
 দেখিবা, কৰিছে চিন্তা মনত অপাৰ ;
 ধৰনী শীতল বন্ধে শুই হুঃখ মনে,
 বিবহ কণ্টক পূৰ্ণ অথবা শয়নে,
 তিতাইছে হুকপোল তাজি অশ্ৰুধাৰ
 স্বপ্নে দেখে আগমন এই অভাগাৰ ।
 ক্ষণকে নিদ্ৰিতা হয় লভে প্ৰাণপতি,
 জাগৰিতা হুই ক্ষণে মন হুঃখে অভি
 পতিৰ বিবহে কান্দে ; সুনিদ্ৰা বৰ্জিতা,
 অক্ষান্ত বিষম হুঃখে পৰাণে তপিতা ।

এহিকপ শোক অনিজাত প্রতিদিন ;
 ছইছে প্রিয়াব কপ ক্রমশঃ মলিন ;
 যথা পূর্ণ চন্দ্র-কপ স্নিগ্ধ জ্যোতির্ময়
 পূর্ণিমাৰ পৰে ক্রমে পায়ল বিলয় ।
 মুক্ত সদা কেশদাম যতন বিহনে,
 আউল বাউল ছই পড়িছে বদনে ;
 অযত্ন-বর্জিত নখে মাত্র একোবার
 দিছে ছই পাশে ঠেলি প্রেয়সী আমাৰ ।
 নাই স্মৃতিকণ থোপা, মুক্তকেশী প্রিয়া,
 পুষ্প মুকুট মালা হেতু নাই আক মায়া
 থাকিবে সিন্ধুপে কেশ অযত্নে বিস্তৃত
 মোৰ কৰে যতদিন মুহূৰ সজ্জিত ।
 দুৰ্বল গধুৰ অতি যুগ পিৰিকটি
 আকাশে চন্দ্রৰ দিশে মেলি নেত্র দুটী
 যুহু ভাৱে কোঠা হস্তে কৰায় দৰ্শন
 একদিন মধুময় যি চন্দ্র কিৰণ,
 আজি বিষময় যেন ; যুগা বোধ হয়,
 অতুল মধুৰ শোভা পাইছে বিলয় ।
 যি ভাব ধৰিছে প্রাণ-সজ্জিনী আমাৰ
 হে মেঘ, দেখিলে হব ক্রন্দন তোমাৰ ।
 বিচ্ছেদ সময়ে যথা প্রেয়সী আমাৰ,
 এবেও অচল আছে প্রণয় তাহাৰ,
 পূজিছে অন্তৰে মোক প্রণয় বন্ধনে ;
 গৌৰব কৰিছোঁ বুলি নাভাবিবা মনে,
 নহো পত্নী গবৰ্ণী আমি ; স্ত্রীশ্ৰে সমস্ত
 মোৰ বাক্য সত্য বুলি কৰাব প্রত্যয় ।

কোনো এক বন্ধুৰ প্ৰতি

(১)

আছিল মনত বন্ধু এয়ে কি তোমাৰ ?
 এত দিন মনভাব
 গুপ্ত কৰি, মিত্ৰভাব
 দেখাইলা ; কিন্তু ধৰা পড়িলা ইবাৰ ।

(২)

পড়িলা ইবাৰ ধৰা পড়িলা ইবাৰ ।
 অল্প উচ্চপদ পাই,
 নাচাইলা ফিৰি ভাই,
 কৰিলা ক্ষমতা জাৰি ; কেনে অবিচাৰ ।

(৩)

এত দিন বন্ধুভাব,—মুখে সুধাভাব—।
 কাৰ্য্যালয়ে গৃহে পথে,
 সদা মিত্ৰতাৰ শ্ৰোতে
 ভসাইলা এইজনে ; আক কত বাৰ ।

(৪)

বসিয়া নিৰ্জ্জন স্থানে আলাপ অপাৰ ।
 পড়ে কিহে বন্ধু মনে
 একদিন বট মূলে
 কত ভাব ব্যক্ত ; মনে পড়েনে এবাৰ ।

(৫)

প্ৰিয়জন হস্তে যদি পোৱা উপহাৰ ;
 হলেও সামান্ত ফুল,
 ভাবি কহিবুৰ তুল
 দেখোৱা আমাক তুমি আনন্দে অপাৰ ।

(৬)

কত যে হবষ বঙ্গ ছিলে হুজুৰ ;
সন্ধ্যাকালে প্রতিদিনে
কিন্ধা প্রাতে সুভ্রমণে
কত মিষ্টালাপ কত বহুশ্রু উদগাৰ ।

(৭)

দেখাইলে'। মেলি মোৰ অন্তৰ ছুৱাব,
তুমিও দেখালা মোক
(ঈশ্বৰেসে জানে তাক
কপট কি অকপট) অন্তৰ তোমাৰ ।

(৮)

কিন্তু সেহি বন্ধুভাব মিত্র ব্যবহাৰ,
আজি ই পৰীক্ষাকালে
লুকাইলে অন্তৰালে ;
সকলো স্বপ্নৰ ছায় হুইলে অসাৰ ।

(৯)

কণ্টকৰ প্রায় আজি সুপথে আমাৰ
ধিয় হলা বন্ধু তুমি ;
কি কবোঁ তোমাক আমি,
আছিল মনত হায় এয়ে কি তোমাৰ ?

(১০)

পুনঃ শোধে'। মনে এয়ে ছিলে কি তোমাৰ
জনৈক মন্ত্ৰণা বলে
দিব সব বসাতলে
জাবিয়া ক্ষমতা, কৰি ছেন মিত্ৰাচাৰ ?

(জুন ১৮৮৪)

বিবেক

(১)

কোন সিটা সঙ্গে সঙ্গে মানব অন্তরে
 সদায় কবিছে বাস ? মুহূর্ত কাৰণে
 কোনো কালে কোনো ক্রমে নাশায়ন্য দূৰে,
 আছে চিৰকাল বসি হৃদয় আসনে ?
 বয়সে প্রবীণ অতি ; বহুদৰ্শী জন,
 চিন্তাখানী যেন তাৰ জ্ঞানেৰে গঠন ;
 সুস্থিৰ মূৰতি ; জ্ঞান-গৰ্বিত বদন,
 অতল সাহস , মেঘ গম্ভীৰ বচন ।

(২)

বাজাক নকৰে ভয় প্রজাক নকৰে,
 বণোন্মত্ত বীৰজনে তুচ্ছ ভাবে মনে ;
 সদা স্মজ্ঞনা মাত্র দয়িত অন্তৰে,
 দিয়া থাকে জ্ঞান-পৰিমার্জিত বচনে ।
 অস্তায় অধৰ্ম্ম পাপে যদি নৰ মন
 হোৱে প্রলোভিত ; ক্ৰোধে কৰিয়া গৰ্জ্জন
 নিমিষে অন্তৰ থাকি বিদাৰি হৃদয়
 “নাহাইবি” “নকৰিবি” এই কথা কয় ।

(৩)

বাৰণ হুগুনি তাৰ যদি নৰগণ
 লিগু হোৱে সেহিকার্য্যে ; সম্ভাপ অগনি
 অতল সাহসে দিয়ে কৰিয়া জ্বলন,
 বাজা প্রজা ধনী দীন একোকে নগনি ।
 দিয়ে গালি নামাকৰণ কৰিয়া গৰ্জ্জন,
 কৰ্কশ বচনে কৰে অন্তৰ দাহন ;

কি ধনী কি মানী স্মৃশী ৰাজ্য শ্ৰেষ্ঠা বীৰ
সেহি ভিৰস্কাৰে সবে হোৱে নভশিৰ ।

(৪)

জ্ঞানেৰে ৰচিত দেহ জ্ঞানেৰে হৃদয়,
কোন প্ৰিয় বন্ধু এই অন্তৰ ভিতৰে,
অন্তায় দেখিলে ক্ষণে বাৰণ কৰয়
যথা তথা সৰ্ব্বদাই হিত চিন্তা কৰে ?
জানিছোঁ বিবেক নামে সেহি বিজ্ঞান,
কৰে হিতাহিত জ্ঞান নৰে বিভৰণ ।
ধন্য হে বিবেক তুমি ধন্য মন্ত্ৰীবৰ,
ধন্য তুমি চিৰ-বন্ধু হীন মানবৰ ।

জহনৌ (মাউৰ)

হে দেবি জহনি ! তব বিশাল উদৰ
কত শত বৰ্ষ পাছে ছইবে পূৰণ ?
কোৱা কতকাল পৰে ভীষণ পিপাসা
তব, তৃপ্ত ছইবেক নব-বক্ত পানে ?
কতকাল ব্যাপি তুমি পীড়িছা ভাৰত
নাজানো ; নাজানো আৰু আনেও নাজানে
আৰু কত কাল তুমি, পীড়িবা ইমতে ।
প্ৰায় সপ্তবিংশ বৰ্ষ বয়স আমাৰ
এবে, ই স্মূদীৰ্ঘ কালে প্ৰতি বৰ্ষ তব
দেখিয়াছোঁ অত্যাচাৰ ; শুনিয়াছোঁ আৰু
প্ৰতিমাসে প্ৰতিদিনে ; শমন-কিঙ্কৰি,
তব যত অত্যাচাৰ পত্ৰিকাৰ মুখে ।

এই নবগ্রামে* কিম্বা এই আসামত
 তোমাৰ যি অত্যাচাৰ, তাকে মাত্ৰ আমি
 জানিছোঁ বুলিয়া তুমি নাভাবিবা মনে ;
 শুনিয়াছোঁ তব ক্ৰোধ সুদূৰ প্ৰদেশে ।
 তব যত অত্যাচাৰ যত নিপীড়ন
 সেই সব দূৰ স্থানে—কি বঙ্গ, বেহাৰ,
 পাঞ্জাব, মাদ্ৰাজ, বোম্বে, কিম্বা মধ্যদেশ,
 প্ৰত্যেক দিবসে বাৰ্ত্তাবাহিনী পত্ৰিকা
 টালিয়াছে বিষবৎ অৱণ যুগলে ।
 অধিকত কাম নাই, এই নবগ্রামে,
 — এই জন্ম স্থানে মোৰ—, কৰাল-বদনি !
 তব বিষ দস্তাঘাতে কত নৰ নাৰী,
 কন্দুৱাই মাতা পিতা প্ৰিয় পৰিজন,
 জগত আন্ধাৰ কৰি সিসবৰ হেতু,
 অগ্নিত পতঙ্গ যেন লভিছে মৰণ ।
 ই সপ্তবিংশতি বৰ্ষ বয়সে আমাৰ
 যতবাৰ অংশুমালী ঘূৰিছে অশ্বৰে,
 তাৰ ষষ্ঠ সংখ্যা লোক,—অল্প ন্যূনাধিক—,
 ছুইয়াছে নিপীড়িত ই নবগ্রামেই ;
 দ্বিগুণ ত্ৰিগুণ তাৰ,—অল্প ন্যূনাধিক,
 পৰিয়াছে তব ক্ৰোধে শমন সদনে ।
 ইতো এক ক্ষুদ্ৰ স্থান ; সমস্ত ভাৰত
 —আবৰ সাগৰ থাকি যথা ইৰাবতী
 একদিশে ; আনদিশে হিমাচল হস্তে
 যি স্থানে ভাৰত মহাসাগৰ খেলায়,
 এই চতুৰ্দ্দিশা মাজে স্থিত যেই দেশ—

তোমাৰ শাসনে পড়ি কান্দে প্ৰতিদিনে,
 হুইছে উচ্ছন্ন ক্ৰমে প্ৰলয় নিশ্বাসে ।
 কি ভীষণ ক্ৰোধ তব ভীম অত্যাচাৰ,
 পলকে চলিছে শত শত নব নাবী
 শমন ভৱনে ; আৰু সিসবৰ অস্থি
 বুদ্ধিছে শ্মশান দেহ, শ্মশান-শোভিনি !
 এক দিশে মহা মহা পুৰুষ সকলে
 দলিছে চৰণতলে ভাৰত মাতাক ;
 ম্যালেরিয়া ছৰ্ভিক্ষ পুনঃ আন দিশে
 হুঙ্কাৰয় বাৰম্বাৰ ; ভাৰত ক্ৰন্দন,
 —দুখিনী মাতৃৰ হায় কৰুণ ক্ৰন্দন—,
 অস্থৰ বিদাৰ কৰি পবনৰ বেগে,
 উত্তৰে ধ্বনিত হোৱে হিমাঙ্গি গহ্বৰে,
 দক্ষিণে মিশিয়া যায় অনন্ত সাগৰে
 প্ৰতি দিনে প্ৰতি পথে ; তাহাৰ ওপৰে
 ভীম বেশে অৱতাৰ নৰাস্তি-চৰ্বিৰনি !
 দাবানল আসি যেন মিলিছা অনলে ।
 মিলিছা মিলিছা ; যবে নাহি পৰিত্ৰাণ ;
 ই প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ মাত্ৰ তোমাৰ চৰণে,
 —নোহে জিহ্বা হস্তে, কৰোঁ হৃদয় থাকিয়া—
 আৰু ভয়ঙ্কৰ বেশে, আৰু উগ্ৰ ক্ৰোধে,
 সমস্ত ভাৰত যুৰি এক দিবসতে
 ভস্ম কৰা দহি, যথা সৰ্বভক্ষী দেৱ
 কৰিলা দূৰিবে ৰোগ খাণ্ডব দাহন ।
 তেনে হলে ভাৰতৰ হুইব মঙ্গল,
 মৰণে ভাৰতবাসী লভিব জীৱন
 দূৰ হব শোক তাপ নবক-আলয় ।

এক দিনে শূন্য কৰা শূন্যতাৰ দেহ
 তব অনুগ্রহে দেবি হোক পুষ্টিময় ।
 এয়ে হলে অন্ত হব ভাৰত যন্ত্ৰণা ;
 এয়ে হলে অন্ত হব পৰ পদাঘাত ;
 এয়ে হলে ভাবিবোঁহেঁ অন্তৰে তোমাক
 ভাৰত-বক্ষিণী বুলি, যি তোমাক এবে
 ভাবিয়াছোঁ মনে মনে ভাৰত-নাশিনী ।

আসাম বন্ধু*

(১)

সাময়িক পত্ৰপাঠে জ্ঞান উপার্জন
 হয় বুলি লোকে কয় ;
 কিন্তু মনে নধৰয়,
 নেদেখোঁ একোকে লাভ ; মাত্ৰ অকাৰণ
 অৰ্থব্যয়ে কৰে লোক পত্ৰিকা গ্ৰহণ ।

(২)

লাভৰ ভিতৰে পচা কাকত কেখন
 গুঁজি গুঁজি মানুহক,
 লাভ কৰে সম্পাদক,
 এনেনো টেঙৰ তেঙ ! হুবে ধনবান
 আজি কালি লোক যত টেটোন সমান ।

*এই নামৰ এখানী মাসিকপত্ৰ এই নগাঁও জিলাৰ পৰা সম্পাদিত হৈছিল ।
 গ্ৰাহক সকলৰ সাহায্যভাবে পত্ৰখানী লুপ্ত প্ৰায় হোৱাত এই কবিতাটো লেখা
 হৈছিল ।

(৩)

সম্পাদকে যশ পাব পত্ৰিকা ছপাই,
 ধন পাব মান পাব,
 ঘৰে বসি সুখে-খাব ;
 কিন্তু আমালোকে কিয় তেওঁৰ মায়ায়
 মুগ্ধ হুই ধন দিম নিৰ্বোধৰ প্ৰায় ?

(৪)

কেনেনো চতুৰ দেখা সম্পাদকগণ,
 ভাল ভাল নাম ধৰি,
 আসামত ঘূৰি ঘূৰি,
 এটীৰ পাছত এটা দিছে দৰ্শন,
 আনন্দ । কথা কিন্তু পাইছে পতন ।

(৫)

“আসাম মিহিৰ” !! কোনো “আসাম দৰ্পণ” !!
 —বেলি, আৰ্চি, কাঠেক, ফণি—;
 “জ্ঞানোদয়” !! “জ্ঞানমণি”
 “বিলোসিনী”, “নিউচ” কোনো ; নামৰ ধৰণ
 শুনিলে নোৱাৰি নিদি কাণত ঢাকণ ।

(৬)

যাহোক সবেও গ’ল ; ধন দিম বুলি
 সবাবোঁ প্ৰাহক হলোঁ
 অৱশেষে ফাঁকি দিলোঁ ;
 প্ৰাহকৰ তালিকাত দিলোঁ নাম তুলি,
 ফুটা কড়িটীও পাহে নিদিলোঁ সমূলি ।

(৭)

এতিয়া দিছেহি দেখা আৰু এজনাই,
‘মিহিৰ’ ‘দৰ্পণ’ আদি
নাম ফলহীন দেখি,
এৰি তেনে নাম এওঁ বৰণ সলাই,
“বন্ধু” নামে দিছে দেখা সাদৰ লগাই ।

(৮)

ভাল কথা বন্ধু তুমি দিছা দৰশন
মাহে মাহে মোৰ ঘৰে
এইৰূপ নিবন্তৰে
আহিবা, বাঞ্ছিছোঁ ; মোৰ কৰ পৰশন
কৰিয়া, কৰিবা তব সাৰ্থক জীৱন ।

(৯)

কিন্তু এটি কথা,
অযাচিত ৰূপে, বন্ধু আপোনাৰ মনে,
বলেবে আহিছা তুমি,
মতা হলে নাই আমি ;
এবে দক্ষিণাৰ কথা কোৱা কিকাৰণে ?
বাৰম্বাৰ নানা কথা কয় বিজ্ঞাপনে ?

(১০)

আহিছা বলেবে তুমি ভৱনে আমাৰ,
নিদিও দক্ষিণা আমি,
কি কৰিব পাৰা তুমি ?
বলেবে জানিবা মুখ মেলিলা আমাৰ
নিগিলে। ঔষধ কিন্তু,—কি উপায় তাৰ ?

(১১)

তেও যদি নেবা ধন ; আমাক উদ্দেশ
ক'ৰি দিয়া বিজ্ঞাপন ;
বল পূৰ্বক ঘনে ঘন
আমাৰ গৃহত অনধিকাৰ প্ৰৱেশ
ক'ৰা বাবে, মোকৰ্দমা কৰিম অশেষ ।

(১২)

ভাবি চোৱা,
'কোড্' মতে দায়ী তুমি হয়নে নহয় ;
বিচাৰি ফুৰোঁতে হিত,
ঘটাইবোঁ বিপৰীত,
খোজোঁতে এগুণ লাভ তিনি গুণ ব্যয়,
ঘটিব তোমাৰ বন্ধু জানিবা নিশ্চয় ।

(১৩)

সাবধান হ'বা বন্ধু কহিলোঁ বচন ;
তোমাৰ বুদ্ধিটী যেনে,
আমাৰো বুদ্ধিটী তেনে ;
বুদ্ধিৰে পাতিছা জাল উপাৰ্জ্জিবে ধন,
সহস্ৰ বুদ্ধিৰে তাক কৰিম লজ্জন ।

চিলা

কোনো একদিন এটা কাগজৰ চিলা
আনন্দে উধাও হুই উৰিয়া গগনে,
অতি উচ্ছ্বাস পাই কহিবে লাগিলা
নিজৰ প্ৰশংসা ক'ৰি গৰ্বিত বচনে ।

“দেখিও কিমতে সৌরা দৰশকগণ
 শূণ্ণে মোক উড়া দেখি প্রশংসিছে অতি,
 আক কত আচৰিত হইলে হতন
 দেখিলে হতন যদি মোৰ মুক্ত গতি ।”
 “যদি মুক্ত হুব মই পাড়িলে” হতন,
 এই নিম্ন স্থান তুচ্ছি জগদ ভেদিয়া
 দৰ্শকৰ নেত্র-দৃষ্টি কৰিয়া লজ্বন
 ফুৰিলে” হতন শূণ্ণে আনন্দে নাচিয়া ।”
 “বিহঙ্গবো পক্ষবল স্ববলে তুচ্ছিত
 কৰিলে” হতন এই বজ্জুৰ মোচনে !
 কিন্তু কাৰাবদ্ধ জন যথা শৃঙ্খলিত,
 ভূমিৰ ওচৰে বজ্জু বাখিছে বন্ধনে ।”
 এই গৰ্বেৰ আশ্ফালন কৰোঁতে কৰোঁতে
 ছিম্মিবে বন্ধন ; বজ্জু হঠাৎ ছিগিল ;
 জৰিৰ বন্ধন এড়ি উড়িব খোজোঁতে
 টগ্ বগ্ কৰি চিলা নদীত পৰিল ।
 হে মুকুখ-চিলা ! তোৰ দেহে নাই বল
 কি হুব কৰিলে অতি উচ্চ আশা চিতে,
 নাই পক্ষ, মাত্ৰ তোৰ জৰিসে সম্বল,
 জৰিৰ অভাবে তই উড়িবি কিমতে ।
 উচ্চ আশা কৰোঁতেই পৰিলি নদীত
 যাহ এবে ভাসি শ্রোতে সাগৰ নিকটে,
 পচি যাব দেহ ; তবে জানিবি নিশ্চিত
 শক্তিৰ অতীত আশা কৰিলে কি ঘটে ।
 হে মন ! চিলাৰ ৰূপ তোৰো দেখোঁ মতি,
 শক্তি-বজ্জু ছিঙি চাহ শূণ্ণে যাব উৰি ।
 উড় যতদূৰ শক্তি নাই তাত ক্ষতি ।
 যতদূৰ শক্তি-বজ্জু দিয়ে তোক এৰি ।

‘কিন্তু মন ! শক্তি-বজ্জু ছিম্মিয়া আসিলি
‘চিলাৰ কি পৰিণাম নাভাবিলি চিত্তে,
‘ই দুৰূহ কাৰ্য্যে দুষ্ট আসিয়া পশিলি
‘এই দেখ এই দেখ গলি অধঃপাতে ।

শেষ দিন

(১)

প্ৰতি মানুহৰ আছে এক দিন,
‘যি দিনত শেষ হুইব জীৱন,
‘মৃত্তিকাৰ সহ বক্ত মাংস লীন
হুইব ; পাইব অনন্ত শয়ন ।

(২)

প্ৰতি জন হেতু উদয় অচলে
হুইব উদিত ইমত তপন,
‘যাহাৰ গমন পশ্চিম অঞ্চলে
‘নাপাইবে পৰ কৰিবে দৰ্শন ।

(৩)

‘কিন্তু হায় এক ইমত তপন
‘যাবে অস্তাচলে ; যাহাৰ উদয়
‘পুনঃ পূৰ্ব্বাচলে কৰিবে দৰ্শন
‘নাপাইবে সিটে ; লভিবে বিলয়

(৪)

ছইব ক্ষণকে বিগতা বজনী ।
 যাব সঙ্গে সঙ্গে অন্ধকার যত ;
 উদিব পূৰ্বে নব দিনমণি
 হাঁসিয়া হাঁসিয়া আলোকি জগত ।

(৫)

হাঁসিব জগত তাহার হাঁসিত ;
 পৃথিবী ওপরে কবিব ভ্রমণ
 নিজালোকে ভানু কবি সবে শ্রীত ;
 নোহে কিন্তু হয় সিজন কাৰণ ।

(৬)

ফুটিব গোলাপ, কমল, বকুল,
 বিবিধ বৰণ যত পুষ্পগণ,
 প্রচাৰ কবিব সুগন্ধ অতুল,
 নোহে কিন্তু হয় সিজন কাৰণ ।

(৭)

পুষ্প গন্ধ লই সুধীর সুধীর
 বহিব পবন জগত জীৱব,
 শীতলিব তপ্ত জীৱব শবীর ।
 নোহে কিন্তু হয় সিজন কাৰণ ।

(৮)

কর্ণে সুধা ঢালি মূললিত গীত
 কলকঠম্বরে গাব পক্ষীগণ,
 সেহি গানে হব সৰ্ব্বজন শ্রীত ;
 মুহুইব হয় মাত্র সেহি জন ।

(৯)

ধবলী গভীর গহবরে পবিয়া
থাকিব অস্ত্রাতে হুই অচেতন,
চিবদিন হেতু থাকিব শুইয়া,
নাজানিব কত পৰিবৰ্তন ।

(১০)

তাহাৰ ওপৰে ঘটিব সদাই ।
দিন পাছে দিন মাস পাছে মাস ।
ঋতু পাছে ঋতু কত আসে যায়
নাজানিব সিটে ; গৰ্ভে পাব নাশ ।

কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(১)

অকণ উদিলে, জগত জাগিলে,
অৰণ্যে বিহঙ্গ গাইছে গীত ।
বত পশুগণে, চৰিছে কাননে,
ফুটিছে কুসুম মোহিয়া চিত ॥
মধুৰ স্মৃতিগণে, কৰি সবে দান,
বহিছে ধীবে ধীবে প্রান্তজন ।
সৰ্বোৎকৃষ্ট জাগ্রত, নিজ কাৰ্য্যে বত,
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(৫)

দিন বাতি, যায় ; সূর্য্য, চন্দ্র, ধায় ;
পক্ষ মাস বর্ষ কত অতীত ।

তেও মোৰ মন কিয় অচেতন
আছয় কেৱল চিৰ নিদ্রিত ?

ইপোনে সিপোনে, চাওঁ যেই পোনে
পকুৱা পিপৰা পৰাগীগণ ।

সবে কাৰ্য্যে বত, আছয় জাগ্ৰত ;
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

আক্ষেপ

কিমতে ভজিবোঁ হৰি চৰণে তোমাৰ হে ।

আমি মূঢ় দুৰ্জ্জন,
কৰি পাপ আলিঙ্গন,

ভোগিছোঁ নিৰয় মাত্ৰ, নাহিকে নিস্তাৰ হে ।

নাহি দিব্য জ্ঞানোদয়,
এই চৰ্ম্ম চক্ষুদ্বয়

দেখিয়াছে অবিৰত জগত আন্ধাৰ হে ।

দাৰা পুত্ৰ পৰিজন,
অতুল ঐশ্বৰ্য্য ধন,

অস্তিমে সম্বন্ধহীন, কেবলে অসাৰ হে ।

সব মোৰ মোৰ কৰি
মৰিছোঁ মায়াত পৰি,

কি ঘোৰ মায়াৰ জৰি বান্ধিছে সংসাৰ হে ।

ভব নাম সাৰ ধন
ইপাপী কৰি বৰ্জ্জন,

ভাবিছে অসাৰে সাৰ কৰিও নিস্তাৰ হে ।

জয়দ্রথ বধ

সমস্ত দিবস পার্থ কেশবী বিক্রমে
 যুঁজিলা গাণ্ডিব ধৰি ; কোঁৱৰৰ সেনা
 নিপাতিলা ৰাশি ৰাশি সংখ্যা অগণন,
 শীত্বে হস্তে ত্যজি বাণ ; দিল্লী ভাসাইয়া
 ভীষণ সমবস্থল নৰৰ শোণিতে ।
 ভীষণ বীৰছে কৰি ভীষণ সমৰ
 নিৰমিলা স্থলে যেন কধিৰ সাগৰ ।
 যেই দিশে ধায় বীৰ ধনুক টঙ্কাৰি,
 কুকসেনাদলে,—যেন খাণ্ডব কাননে—,
 জ্বলি উঠে দাবানল । নজ্বলিব কিয় ?
 প্ৰিয় পুত্ৰ অভিমহ্য মৃত্যু শোকানলে
 দহিছে ফাল্গুনি-হিয়া ; সি দন্ধ হৃদয়
 শীতলিবে, শোকানল কৰিছে বাহিৰ
 তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰগণ মুখে ; কৰি পৰিণত
 অস্ত্ৰানলে শোকবহি । পতঙ্গৰ প্ৰায়,
 সেই অস্ত্ৰানলে পৰি কোঁৱৰৰ সেনা
 ভষ্ম হোৱে ; ৰাখে কোনে আজিৰ সমৰে ।
 আছোক বক্ষণ কথা ; কৰ্ণ তুৰ্য্যোধন
 আদি যত মুখ্য বীৰ আছে কুকদলে,
 আৰ্জ্জুনিৰ শোকে দন্ধ অৰ্জ্জুনৰ বাণে
 কণেক সন্মুখ ৰণে তিস্তিবে নপাৰি
 “শ্ৰীমধুন্দন ত্ৰাহি” ডাকে ঘনে ঘনে ;
 সূদূৰে পলাই যায় প্ৰাণৰ আতঙ্কে ।
 কিন্তু যাব হেতু হয় ইহেন সমৰ
 ঘটিয়াছে আজি ; যাব জীৱন সংহাৰি,
 সূভদ্ৰা অৰ্জ্জু মণি অভিমহ্য শোক

পাসবিবে, কজ্জমুষ্টি ধৰিছে কান্ধনি ;
 কত সেই জয়দ্রথ ? নাহিকে উদ্দেশ ।
 ধীৰে ধীৰে দিনমণি যায় অস্তাচলে,
 পার্থৰ বিপদ দেখি ভিলেক কাৰণে
 নবহে ; চলিছে দেৱ একৰূপ গতি ।
 অন্তৰে অৰ্জুন যেন কৰিছে প্রার্থনা,
 “হে দেৱ অপেক্ষা কৰা ক্ষণকাল হেতু
 দয়া কৰি দীন জনে, বিপদস্থ আমি ;
 অভিমত্ৰ্য শোকে মোৰ কাটিছে ই প্রাণ,
 অসহ্য দাহন ; দেৱ, অন্তৰ্য্যামী তুমি
 জানিছা সকলো, কিবা কহিবোঁ অধিক ?
 বহিও ক্ষণেক, শত্ৰু জয়দ্রথ শিৰ
 ছেদিয়া, জুৰাও মোৰ ইদম্ হৃদয় ।”
 শুনেকি প্রার্থনা সূৰ্য্য কাকুতি মিনতি
 কাৰো ? বিশেষতঃ নিজ পুত্ৰ কৰ্ণবীৰ
 কৌৰৱৰ পক্ষে আছে ; মঙ্গল কামনা
 কৰিয়া কুকৰ, দেৱ চলে অস্তাচলে ।
 বিষন্ন বদন পার্থ নিজ অঙ্গীকাৰ
 উদ্ধাৰ নহ’ল ভাবি । ত্ৰীকৃষ্ণ চিন্তিত
 ক’ত জয়দ্রথ ? তাৰ জীৱন বিনাশ
 নঘটিলে সন্ধ্যা পূৰ্বে, আছে অঙ্গীকাৰ
 পশিব অনলে সখা ; দিনমণি সহ,
 কবির জীৱন অস্ত আঞ্জিৰ দিবসে ।
 চিন্তিয়া ক্ষণেক ; পাছে বুদ্ধিত নিপুণ
 দৈবকী নন্দন মাৰি চক্ৰ স্তূৰ্ণন
 আচ্ছাদিলা সূৰ্য্য দেবে, কৰিলা বিলয়
 জগত বিয়াপী দীপ্তি ; আচ্ছাদনে যেন
 ক্ষুদ্ৰ দীপ দীপ্তি লুপ্ত । হল অন্ধকাৰ

সুবিশাল বিশ্ব ; জানি আগতা শৰ্ম্মবী
 আনন্দত জয়ধ্বনি কবে কুকদল ।
 কহিলা সহর্ষে পাছে সূর্য্যৰ কুমাৰ
 সম্বোধিয়া অৰ্জ্জুনক ; “হে পাণ্ডু নন্দন !:
 ব্যৰ্থ তব অহঙ্কাৰ, গাণ্ডিব ধাৰণ
 ব্যৰ্থ আজি ; জয়দ্রথ বধ অঙ্গীকাৰ
 কৰিছিল। বহু দৰ্পে বল্লভাৰ পাশে
 নিৰ্ব্বোধৰ প্ৰায় ; তৃণ সম কৰি জ্ঞান
 কুক বীৰগণে ; ব্যৰ্থ সেহি অঙ্গীকাৰ ।
 কিমতে যাইবা পুনঃ সুভদ্ৰা নিকটে
 কি লাজে দেখাবা মুখ যত পৰিজনে
 প্ৰতিজ্ঞা অপূৰ্ণ বাখি ? যদি আছে মন
 বাখিবে নিজৰ মান ; শুনিও বচন,
 সন্ধ্যা উপস্থিত এবে নিজ স্মৰি,
 ত্যজিয়া সমৰ ; কৰা অনলে প্ৰবেশ ;
 বাখিও ক্ষত্ৰীয় ধৰ্ম্ম নিজ সত্য পালি
 নহলে বীৰত্ব তব সকলো অসাৰ
 নহলে কলঙ্ক আজি বহিব জগতে ।”
 শুনিয়া কৰ্ণৰ বাণী কুন্তীৰ নন্দন
 কহিলা গন্তীৰ স্বৰে, ঘূৰ্ণিত লোচনে
 “কি কহিলি ; দুষ্টবৰ ? লাজ নাই মনে,
 সমৰে নাপাৰি, এবে কহিছ ত্যজিবে
 পাবকে প্ৰবেশি প্ৰাণ । যেন তেন কপে
 শত্ৰুৰ বিনাশ হোক, হেন ইচ্ছা তোৰ ।
 বুজিছোঁ অস্তৰে, দুষ্ট ; ভয় তোৰ মনে,
 কিবা জানি সত্য লজ্জি, প্ৰাণ বিসৰ্জ্জন
 নকৰোঁ অনলে ; তবে চিৰ শত্ৰু তোৰ,
 থাকিব জীৱিত, কিবা ভবিষ্য সমৰে

অস্ত্রাঘাতে হোৱে তোৰ মস্তক ছেদন ।
 এহি ভয়ে পৰামৰ্শ (নিজ সত্য পালি
 পশিবে অগ্নিত) মোক দিছ নৰাধম ।
 কিন্তু কোন লাজে তই কহিছ আমাক
 “ৰাখিও ক্ষত্ৰীয় ধৰ্ম্ম নিজ সত্য পালি,
 যেতিয়া বধিলি, ছুট, কৰি পদাঘাত
 ক্ষত্ৰীয়ৰ ধৰ্ম্মে ; পুত্ৰ অভিমহ্য মোৰ
 সপ্তৰথী বেৰি ? ধিক্ তোসব বীৰত্বে,
 ধিক্ অস্ত্ৰ শিক্ষা, ধিক্ তোসব জীবনে ;
 কোমল শিশুৰ তেজ্জ সহিব নোৱাৰি,
 বধিলি বেৰিয়া এককালে সপ্তজনে
 কৰিয়া অত্যাৰণ ; কেশৰী শাবকে
 বেৰিয়া শৃগালে যেন । এবে কোন লাজে
 ৰাখিবে ক্ষত্ৰীয় ধৰ্ম্ম কহিছ আমাক ?
 এতেক কহিয়া বীৰ সন্তোষ বচনে
 নীৰবিলা ক্ষণকাল ; পুনঃ উত্তৰিলা,
 “তোৰ সম ভীৰু আমি নোহঁো কুলান্ধাৰ !
 প্ৰবেশি অনলে আজি বিসৰ্জি জীবন,
 দেখাওঁো বীৰত্ব মোৰ ; পুত্ৰলীৰ প্ৰায়
 দণ্ডাইয়া দেখ সবে যতেক পামৰ ।”
 এতেক কহিয়া বীৰ কৰিলা আদেশ
 বচিবে অনল কুণ্ড ; সৰ্ববে প্ৰস্তুত
 হ’ল সব । মহা অগ্নি উঠিল গজ্জিয়া,
 কৰি লহ লহ জিহ্বা ; শূন্য বণস্থল,
 উগাৰিয়া ধূমৰাশি ঢাকিলে সত্ৰৰ ।
 সত্ৰৰ অন্তৰ বহি জ্বলিছে দ্বিগুণ ;

* * * *
 * * * *

সহস্র লোচন সঙ্গে কবিয়া বিবোধ,
 কৰিলে সহায় তব, খাণ্ডব কানন
 দহিছিল যবে ; অগ্নি কবিয়া ভক্ষণ
 খাণ্ডব জৌর জন্তু ; যাৰ অনুগ্রহে,
 বোগ হন্তে মুক্ত হল ; মুস্থ হ'ল দেহ ;
 সেই বন্ধুবর দেহ কৰিবে নিম্মূল
 কহিও কিমতে আজি ; কোরা হুতাশন,
 কোন মুখে কোন প্রাণে বিস্তাৰিহা বাহু ?
 হায়বে দেবতা হই হেন ব্যৱহাৰ
 কৰা যদি তুমি আজি পূৰ্ব বন্ধু প্রতি
 তবে বাকি ; কোরা দেব, কি থাকে নবৰ ?
 (অসম্পূৰ্ণ)

মেঘ

(১)

কি ভাবি হে মেঘ ; আজি শ্বেত কলেরব
 শ্বেত যেন তুলা বাশি কিস্বা বৰফৰ বাশি
 অতি ক্ষুদ্ৰ আয়তনে, সুদূৰ অন্তৰে,
 হইল উদয় কোরা কি ভাবি অন্তৰে ।

(২)

কোমলতা পূৰ্ণ দেহ ; ধবল বৰণ ;
 কিঞ্চিভো নাহিকে দাগ, কেরল সুশ্বেত বাগ,
 নাহি পাপ লেশ দেহে ; সুপবিত্র মন ;
 আকাশৰ এক কোণে দিছা দৰশন ।

(৩)

কৃষ্ণ বক্ষে জ্বলে যেন ফটিকের মণি,
কিন্ধা শ্যাম চুর্বাদলে যথা জলবিন্দু জ্বলে,
ছায়াবৃত জলে যেন শোভে কমলিনী
বিস্তীর্ণ সমুদ্রে কিন্ধা ধবল তরঙ্গী ।

(৪)

সিকাপে তুমিও সেই বিস্তীর্ণ গগনে
বজতেবে দেহ সাজি শোভিছা হে মেঘ আজি
দেখোঁতে জুৰায় চকু ক্ষুদ্র আয়তনে,
উদিহা নতুন ভাবে স্নকোমল মনে ।

(৫)

পূর্বদিশে ধীবে ধীবে বয় সমীৰণ
তাহাৎক বাহন কবি সহর্ষে স্বকৃত চবি
ধীবে ধীবে ভাহি যোরা গজেন্দ্র গমন,
ধীবে ধীবে জলশ্রোতে যেন হংসগণ ।

(৬)

শান্ত মূর্তি শান্ত ভাব কবিছা ধারণ ;
অমৃতের দেহ ধুই আছিছা পবিত্র হুই
সবল কোমল মনে দিছা দৰশন,
এই দৰশন আজি নয়ন বঞ্জন ।

(৭)

ইকপ প্রশান্ত ভাব দর্শিলে তোমার
বিশ্বাঙ্গ নহয় মনে তুমিয়ে যে ঐতিক্ষণে
মূৰি পুনঃ ধরিবাহা বিশাল আকার
কৃষ্ণ দেহে আন্ধারিবা সমস্ত সংসার ।

(৮)

নহয় বিশ্বাস যেন কোমলতা হয়
কাঠিন্বে যে পৰিণত হইবেক নিমেষত-
ধৰিবা কৰাল মূৰ্ত্তি ত্যজি ক্ষুদ্র কায়
গৰ্জ্জিবা সুঘোষ নাদে মেদিনী কঁপাই ।

(৯)

অথবা—

বিশ্বাস নহব কয় প্রত্যক্ষ প্রমাণ
সদায় দেখিছোঁ আমি নানারূপ ধৰি তুমি
বঙা, বগা, হালধীয়া ; কাঞ্চন সমান,
দেখা দিয়া ক্ষণে ক্ষণে ঢাকি শূন্য স্থান ।

(১০)

দৰশিছোঁ কেতিয়াবা বিকট দৰ্শন
কৃষ্ণ দেহে ক্রোধ মনে দিগন্ত বিয়াপি ক্ষণে
দৰশোরা বিভীষিকা চপল নৰ্ত্তন ;
কঁপিছোঁ শুনিয়া তব ভীষণ গৰ্জ্জন ।

(১১)

দৰশিছোঁ কেতিয়ারা শিলা বৰষুণে,
সযত্নে পালিত কত শস্যগণ কৰা নষ্ট
প্রাণী সবো বধ কৰা বজ্র নিক্ষেপণে,
ইমত নির্দয় তুমি, সোধেঁ কি কারণে ?

सीताहरण-काव्य

ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ

ସୂଚନା

ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସୀତାର ସହ, ପିତୃସତା ପାଳି,
ଦାଶବଧି ବସୁପତି ପକ୍ଷବଟୀ ବନେ
ତପସ୍ବୀର ବେଶେ, ଡଙ୍କି ବନ ଫଳ ମୂଳ
ତପସ୍ବୀ-ଆହାର, ଯରେ ଛିଳା ବନବାସେ ;
କିର୍କାପେ ବାରଣ ବଳୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ଅଧିପତି
ହବିଳା ଜନକ ସୁତା,—ସିଟୋ ଅପବାଧେ
ମରିଳା ସବଂଶେ ପାଛେ ବାଙ୍କସ-ଜ୍ଞେଷ୍ଠର
ଦେବକୁଳ-ଅବି—ସେହି ବାମାୟଣ ଗୀତ
ଗାହିବେ ବାଞ୍ଛିଛେଁ ଆମି ମୃତ ଅକିଷ୍ଠନ
ଅଗ୍ନିତ୍ର-ଅଙ୍କର ଛନ୍ଦେ, ହେ ମାତଃ ବାଗ୍ଦେବି !
ସି ଛନ୍ଦେ ଗାହିଲା ବହୁ ମଧୁମୟ ଗୀତ
ତବ ଅନୁଗ୍ରହେ ଅତି ପ୍ରିୟ ପୁତ୍ର ତବ
କ୍ରୀମଧୁସୂଦନ ବଞ୍ଗ-କବିକୁଳମଣି ।
ଅତି ଦୁଃବାକାଞ୍ଜଳା କିନ୍ତୁ କବିଛେଁ ମନତ
ହୀନ ଆମି, ଶ୍ଵେତଭୁଜେ ! ଅବୁଞ୍ଜ ଅନ୍ତରେ
କିୟ ହ'ଲ ହେନ ଇଚ୍ଛା ନାଜାନୋ କାରଣ ।
ସୁଦୂର ଆକାଶସ୍ଥିତ ନକ୍ଷତ୍ରକ ଦେଖି,
ଓଟିବେ ଇଚ୍ଛୁୟ ଶୁଦ୍ର ଧତ୍ତୋତ ପିପରା
ପ୍ରକାଶିୟା ନିଜ ତେଜ ଅତି ଗର୍ବର ମନେ ;
କିନ୍ତୁ କ୍ଳୀଣଦେହୀ ପ୍ରାଣୀ ହୀନବଳ ଅତି,
ଇଚ୍ଛିଲେ କି ହବ ? ପାଛେ ଅପାରଗ ଛୁଆ
ସମସ୍ତ ଅନ୍ତରେ ହାୟ ଅଧୋଗାମୀ ହୋରେ ।

আমিও কবিহোঁ, দেবি, সিমত ছুৰাশা,
 দেহে কিন্তু নাহি বল, নাহি কোনো গুণ ;
 হাসে কিবা বুধজন বুদ্ধিহীন মোক,
 ইভয়ে কম্পিত হিয়া, লেখনী স্থগিত ।
 কবিও ককণা মূৰ্খে, মূৰ্খতা-নাশিনি !
 দয়াময়ি ! দীনজনে কবিএক দয়া ;
 কি জানো ভকতি তব শ্রীপদ পঙ্কজে
 আমি অপদার্থ দাসে ? কি বুজোঁ অবুজে
 অনন্ত মহিমা তব, অনন্ত ৰূপিনি !
 দিয়া পদছায়া, মাতঃ, গাওঁ আমি বচি
 বৈদেহী হৰণ গীত, তব অনুগ্ৰহে !

প্ৰভাতীলা নিশা । উষা আশুগতি ধৰি
 আসিলা ; কুৰুলি দিলা সুদীৰ্ঘে পৈচক ;
 বায়স কৰিলা ‘কা কা’ ; যেন হেৰুৱাই
 লক্ষা, লক্ষা-প্ৰিয়-পক্ষী কুকুট পুছিলা
 ‘লক্ষাপুৰ ক’ত’ বুলি ; গাইলা চৌদিশে
 প্ৰভাতীয় গীত যত প্ৰভাতী বিহঙ্গ ;
 বৃকধূৰ্ত্ত দল দিলা হুৱা ধ্বনি দূৰে ।
 উদিলো আদিত্য দেব উদয় অচলে
 উজলি শিখৰ শিৰ, পৰে তৰুশিৰ
 সুউচ্চ, অনুচ্চ পৰে ; পৰে লতা বন ;
 ক্ৰমে ধবাতল পাছে ; বজতৰ বিভা
 শোভিল জগৎ যুৰি । ডৰি বিভাবৰী
 বিভাবৈৰী দৰশনে, পলাল অন্তৰে ;
 কন্দৰে তিমিৰমালা লুকাল তৰাসে ।

বায়স—কাউৰ । বৃকধূৰ্ত্ত—শূগাল । বিভাবৰী—ৰাত্ৰি । বিভাবৈৰী-
 বিভা (পোহৰ) ৰূপ শত্ৰু ।

প্ৰভাতে প্ৰক্ষালে যথা নিত্ৰা পৰিহৰি
 নিজ নিজ মুখ নৰ ; ধূলীয়া সিমত,
 (শ্ৰেষ্ঠ জনে অনুকৰা অশ্ৰেষ্ঠৰ বোতি),
 বিটপী ব্ৰততী তৃণ যতেক কাননে
 আনন্দে আনন নিজ নিশিৰ নীয়ৰে ।
 প্ৰফুল্ল প্ৰসূনবাশি,—প্ৰফুল্ল বান্ধব
 বান্ধব-মিলনে যথা—হাসি মধুহাসি
 দৰ্শে দিনবন্ধু মুখ ; দেখি দিনবন্ধু
 মুছিলা বদন বাৰি আদৰে সবাৰ
 প্ৰসাৰি সহস্ৰ কৰ ; দীনবন্ধু যথা
 কৰয় আদৰ দৌনে । কুসুমবদন-
 হাসি-নিঃসৰিত মধু লোভে লোভী যত
 গুঞ্জৰি মধুপপুঞ্জ উড়িলা চৌদিশে
 চুম্বি প্ৰতি পুষ্পানন । স্বাৰ্থপৰ অলি
 গীয়ে মধু, বঞ্চি আনে ; দেখিয়া সমীৰ
 উদাৰ, উজাৰি পুষ্প-পৰিমল-মধু
 বিলাইলা, দাতা যথা, সৰ্ব্ব জীৱগণে ।
 পুলকিত প্ৰাণী যত মধুৰ আভ্ৰাণে ।
 কুহৰিলা পিককুল ; গাইলা শালিকা
 খেলিমেলি গীত ; প্ৰিয়বিবহ-কাতৰা
 কেতকী বিনালা বনে ‘কেতকি কেতকি’
 গহন কানন মাজে ডাকিলা সুধীৰে
 ‘সহদেৱ সহদেৱ’ সহদেৱ পক্ষী ।
 শিখৰে পাদপ-শিৰ শোভি শিখিবৰ,

বিটপী—বৃক্ষ । ব্ৰততী—লতা । প্ৰসূন—পুষ্প । দিনবন্ধু—সুখী ।
 দীনবন্ধু—দৰিদ্ৰব;বন্ধু, অৰ্থাৎ দাতা । মধুপ, অলি—ভ্ৰমৰ । উদাৰ—মহৎ
 দাতা. সৰল ।

—কানু শিবে চূড়া—, উচ্চবাও কবি
 ডাক দিলা ‘বাম কানু’, প্ৰতিশ্রুতি তাৰ
 ধ্বনিল গহ্বৰ থাকি । কনক মণ্ডিত
 চঞ্চু নেত্র পদ যাব, বিহগী ময়না
 দ্বিজধন্য কুজনিলা । গাইলা ধনেশ
 হৰিষে,—ধনেশ জন হৰষিত যথা ;
 গাইলা পাৰ্বত্য পক্ষী আক কত কত ।
 হায় পৰ্বতীয়া শোভা কিবা মনোৰম !
 বিস্তাৰি বিস্তীৰ্ণ কায়, ব্যাপি বহু স্থল,
 উচ্চ শিবে ধবাবধ, ধৰাপতি যেন,
 দৰ্শিছে চৌদিশ গৰ্বেৰ । সহস্ৰ সহস্ৰ
 শিলাৰূপী-গজ-মালে আবৰিত দেহ
 কোন স্থলে ; কোন স্থলে, উচ্চ তৰুৰাজি,
 তৃণ, পত্ৰ, লতা, বনে শৰীৰ সজ্জিত ।
 নিৰ্ঝৰিগী শত শত ; (পাষণ হৃদেও
 থাকে দয়াময়ী মূৰ্তি ; সমাংস শৰীৰী
 মানব নিষ্ঠুৰ কিন্তু, ধিক হেন নৰে),
 শত নিৰ্ঝৰিগী গিৰি স্ববক্ষ বিদাৰি
 দিছে বহিৰ্গত কবি ; কল কল স্বৰে
 চলিছে সলিল-স্রোত শিলাৰাশি মাজে
 ধৰি দুগ্ধনিভ বৰ্ণ ঠেকিছে যি স্থলে ।
 কি মতে বৰ্ণিবোঁ শোভা ? যি জন ভ্রমিছে
 পৰ্বতে, বুজি সি মাত্ৰ কি শোভা সুন্দৰ ।

- ডাক দিলা ‘বাম কানু’—মঘৰে মাতিলে ‘বা কাউ’ বা ‘বাম কানু’ বোলা যেন
 শুনি যায় । দ্বিজধন্য—পক্ষী ধন্য । ধনেশ—ধনেশ্বৰ পক্ষী । ধনেশ জ্ঞান—
 ধনবান লোক । শিলাৰূপী-গজ-মালে—শিলাৰূপ ধারণ কৰা হাতীৰ মালাৰে
 (পৰ্বতৰ গাত থকা শিলাবিলাকক হাতী বুলিছে) । নিভ—সদৃশ ।

হায়বে লেখনি মোর, শিখবে শিখবে,
গিবি পদতলে, ঘোর কন্দরে, কাননে,
অমিলি অভাগা সঙ্গে, কত কত বার ;
দেখিলি স্বচক্ষে শোভা ; কিয় অপারগ
বর্ণিবে দেখিলি যেহি ? বুজিছোঁ কারণ,
নাই বল দেহে, মন কি হব থাকিলে ।

জানিয়া প্রভাত নিশি, সজীব জগৎ ।

বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে সুমন্দ শ্বসন
শনিলা ; কবिला বনদেবীক ব্যজন ।
ফুটিলে অসংখ্য ফুল, বনবত্নাবলী ;
সস্তাষিলা ভ্রাণেন্দ্রিয় প্রদানি সুভ্রাণ,
বঞ্জিলা নয়ন রূপে । নিকুঞ্জে নিকুঞ্জে,
নিন্দিয়া মানবকৃত বাঘযন্ত্র স্বর,
গাইলা বিহগগণ । হরিণ হরিণী
লক্ষ্যে জক্ষ্যে বন মাজে কবिला ভ্রমণ ।

জাগিলা জগতে জীৱ ; জাগিলা কুটীবে
আদিত্য উদিত দেখি আদিত্য-কুশজ
শ্রীৰাম লক্ষ্মণ বীৰ, পঞ্চবটী বনে ;
জাগিলা রাজর্ষি-সুতা সীতা সুহাসিনী
শ্রীৰাম মহিষী । গোদাবরী স্বচ্ছ জলে
স্নানি তিনো জনে প্রাভঃক্রিয়া সমাপিলা ।

শ্রীৰাম আসিলা বনে পিতৃসত্য পালি ;
ভ্রাতৃস্নেহ পাশে বদ্ধ সুমিত্রা-নন্দন
লক্ষ্মণ, আসিলা সঙ্গে ; দুই ভাই, যেন

শ্বসন—বায়ু । নিন্দিয়া—তুচ্ছ করি । আদিত্য-কুলজ—সূর্য্যবংশ জাত ।
রাজর্ষি—যি ব্রহ্মের শ্বশুর দরে আচরণ । জনক রাজার আচরণ সেইরূপ আছিল,
সেই নিমিত্তে তেওঁর রাজর্ষি বোলে । তিনো—তিনিও ।

সুলভ উপশ্লন্দাসুৰ দানবৰ কুলে,
 এক স্নেহসূত্রে গাঁথা । পতিবতা সীতা,
 —পদার্থৰ সঙ্গ ছায়া নাই এৰে যথা—,
 আসিলা স্বামীৰ সঙ্গে নিবিড় অৰণ্যে ।
 গোদাবৰী তীৰে নিশ্চি সামান্য কুটিৰ
 বহিলা বাঘব, চিত্তবিনোদিনী সহ,
 শোভি পঞ্চবটীবন ; যথা নিশাপতি
 শোভয় চিত্ৰাৰ সহ নীল নভঃস্থলে ;
 অথবা, কৈলাস শৃঙ্গে ভূজঙ্গ-ভূষণ
 ভূতনাথ, যথা দেবী ভবানীৰ সহ ।
 বহিলা লক্ষ্মণ তাত ভ্রাতৃভক্ত বীৰ
 বক্ষক, কাশ্মুক কৰে ; শূৰ নন্দি যেন
 উমা উমানাথ পাশে ধৰিয়া ত্ৰিশূল ।

উঠিলা আকাশ পথে বহুদূৰ ভানু ;
 জানি বেলা, ধৰি ধনু ধানুকী লক্ষ্মণ
 চলিলা অশেষি ফল গহন গুহিনে ।
 বাঘব বাঘব বাঞ্ছা যুগল মূৰতি,
 —অনুপম গৃহে যাৰ ছিলে বাস স্থান—,
 কপোতৰ সঙ্গে যথা কপোতী বিহগী,
 বহিলা কুটীৰে । হায় কি কুটিল গতি
 কালৰ ! ধৰণীতলে বুজে কোন জনে ?
 ধনী হয় ভিক্ষাজীবী ; হয় ধনপতি
 কুবের, সততে যিটো ভিক্ষা কৰি খায় ।
 বাজা হোৱে ৰাজ্যহীন ; হীনজন হয়
 উৰ্ব্বাপতি । উৰ্ব্ববাসী নক্ষত্ৰ নিচয়

খসি পড়ে ; অধঃগাসী পিপৰাৰ দল
 লভে পক্ষ, এৰি অধঃ উড়ে শূন্য স্থলে ।
 এহি নৃপশ্রুত কালি অতু ৭ সম্পদে
 ছিলা হৈম হৰ্ম্যাতলে ; যাহাৰ শয়ন
 আছিল দ্বিৰদ-বদ নিৰ্ম্মিত পালঙ্কে ;
 বসনা যাহাৰ দেৱ তুল্লভ ভোজনে
 আশ্বাদিত সদা ; হায় সেই মহাজন,
 —বৰি কুলোদ্ধব হেন ভূপতি তনয়—,
 কাননে কাটিছে কাল । সামাগ্ৰ কুটৰ
 গৃহ তাৰ । নৃপশ্রুত তৃণশয্যা বচি
 কৰিছে দৰিদ্ৰ তুল্য ভূতলে শয়ন ;
 কটু তিক্ত বন ফল ভোজন কৰিয়া,
 —কেনে কাল চক্ৰ—, কণ্ঠে যাপিছে জীৱন !

গুণমণি গুণবতী, শ্ৰীৰাম জানকী
 বসিলা পঙ্কাৰ তলে ; মুকলি দুৱাৰে
 দেখিলা অদূৰ বনে নানা পশু পক্ষী
 বঙ্গে ভঙ্গে নিবভয়ে বিচৰণ কৰে ।
 পুছিল বাঘবে পাছে বাঘব-ৰমণী,
 (মৃচ্ মৃচ্ বাক্যে যেন মধু নিঃসৰিলা),
 “প্ৰাণকান্ত ! কোতূহল আছে মোৰ মনে
 জানিবে কিহেতু কতো কতো পশুগণ
 ধৰে শৃঙ্গ ; কতো কতো কি হেতু নধৰে ।
 শৃগাল কুকুৰ ব্যাভ্ৰ, নাই ইসবৰ
 শিৰে শৃঙ্গ ; মৃগ ছাগ মহিষ গো আদি
 ধৰে শৃঙ্গ ; হেতু কিবা নাজানো ইয়াৰ ।”
 প্ৰেয়সী বচন শুনি সীতা-চিন্তামণি
 কহিলা বাঘব, “প্ৰিয়ে মধুৰ হাসিনি !

আত্মবক্ষা করে নব নানা অস্ত্র ধৰি
 ধনুৰ্বাণ শেল শূল ; কিন্তু পশুগণ
 নোরাৰে ধৰিব অস্ত্র ; সিহেতু বিধাতা
 কাকো নথ দন্ত, কাকো শিৰে শৃঙ্গদ্বয়,
 দিছে অস্ত্র পৰিবৰ্ত্তে আত্মবক্ষা হেতু ।
 নথ কিম্বা দীৰ্ঘ দন্ত আছে যি সবৰ,*
 সিসবৰ শৃঙ্গ নাই ; পুনঃ যিসবৰ
 পদত খণ্ডিত খুড়, আছে শৃঙ্গ শিৰে ।
 মুষিক বিড়াল শশা কুকুৰ শৃগাল
 শার্দূল ভল্লুক সিংহ আদি চতুষ্পদী
 নথী হেতু, শৃঙ্গ নাই ; ছাগল হৰিণ
 গো মহিষ আদি ধৰে ফাড়া খুড় পদে,
 সি হেতু সিসব শিৰে শৃঙ্গৰ সৃজন ।
 যদিও গৰ্দ্দভ অশ্ব হোৱে খুড়পদী,
 অখণ্ডিত খুড় কিন্তু ; অশৃঙ্গী সি হেতু ।

শুনি পশু শ্ৰেণীভেদ সংক্ষেপে, মহিষী
 কহিলা, “প্ৰভেদ প্ৰভু তোমাৰ প্ৰসাদে
 পাইলৈ”,—অশৃঙ্গী নথী, শৃঙ্গী খুড়পদী— ।
 আৰু এক কৌতূহল আছে ই দাসীৰ ;
 কোনো প্ৰাণী বৎস দিয়ে, ডিম্ব কোনো কোনো,
 ডিম্ব হস্তে হোৱে পাছে বৎসৰ উদ্ভব ;
 এই দুইৰূপে প্ৰাণী লভয় জনম
 অহৰহ । কৃপাময়, কোৱা কৃপা কৰি

খণ্ডিত খুড়—ফলা খুড়া, যেনে গৰুৰ খুড়া ।

* নথ কিম্বা দীঘল দাঁত থকা পশুৰ শিং নাই ; বড়াৰ নথ নহলেও দীঘল দাঁত হয় ; সেই নিমিত্তে তাৰ ভৰিত ফলা খুড়া থাকিলেও, শিং নহয় ।

অশৃঙ্গী নথী, শৃঙ্গী খুড়পদী—যাৰ নথ আছে, তাৰ শিং নাই, আৰু যাৰ ভৰিত ফলা খুড়া আছে, তাৰ শিং আছে ।

কোন্ প্ৰাণী একজন্মী, কোন্ প্ৰাণী দ্বিজ ।”
 জানকীৰ কৌতূহলে কৌশল্যা কুমাৰ
 কহিলা কৌতূকে, “সতি ! চৰ্ব্বণ কৰিয়া
 আহাৰে যিসব জীৱ, বৎস সিসবৰ
 হোৱে জন্ম একেবাৰে । চৰ্ব্বণ নকৰি
 গিলি খায় যিবিলাকে ; সিসবে প্ৰসব
 কৰে অণ্ড । অস্থ নৰ বানৰ বাতুলী
 গো মহিষ আদি প্ৰাণী কৰয় চৰ্ব্বণ
 আহাৰ ; সিহেতু বৎস জন্মে সিসবৰ !
 মৎস্য সৰ্প বেঙ আদি, আৰু পক্ষী জাতি,
 চৰ্ব্বণ নকৰি ভক্ষ্য গিলি মাত্ৰ খায় ;
 প্ৰসবে সিহেতু ডিম্ব, চিত্তবিনোদিনী !”

পতি মুখে ব্যাখ্যা শুনি হৰষিতা অতি
 মধুৰ ভাষিণী সতী সুকণ্ঠে ভাষিলা,
 “তব অনুগ্ৰহে দাসী, ৰঘুকুল-নিধি !
 পাইলো সহজ সংজ্ঞা একজ দ্বিজৰ,
 চৰ্ব্বণে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্ব্বণে ।”

সীতা মুখে শুনি সূত্ৰ হাসি দাশৰথি
 বুলিলা চিবুক ধৰি, “এহি সূত্ৰ তব,
 —‘চৰ্ব্বণে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্ব্বণে—,
 ন অৰ্চে তোমাত প্ৰিয়ে ! জনক কৰ্ষণে
 পাইলে তোমাক অণ্ডৰূপে ভূমিতলে ;
 অণ্ড সমুদ্ভূতা, সতি, অমানবী তুমি ।”
 কান্তৰ কৌতুক-বাক্যে ঈষদ লজ্জিতা
 স্নহাসিনী, মুত্ৰ হাসি পতি বক্ষঃস্থলে

একজ—যাৰ এবাৰ জন্ম হয় ; যেনে মানুহ গৰু পহু ইত্যাদি । দ্বিজ—যাৰ
 দুবাৰ জন্ম হয় ; যেনে চৰাই সাপ ইত্যাদি । ন অৰ্চে—নাথাকে ।

লুকাইলা শশিমুখী, সৌদামিনী যেন
মেঘ বক্ষে । বুলাইয়া শ্রীকৰ শ্রীৰাম
শ্রীমুখে, কহিলা, “লোভী লজ্জা-বাহু আসি
গ্রাসিছিলে বিধুমুখ ; বিতাৰিলে” হাতে
শত্ৰু তব ; বিধুমুখি, পাইও প্রকাশ ।
দেখিও আসিছে সৌৱা ফল মূল সহ
দেৱৰ লক্ষণ তব ।” সচকিতা সীতা
প্রকাশিলা পদ্মানন, আঁতৰিলা হাসি ।

বন হস্তে হেনকালে হ’ল উপস্থিত
উন্মিলা-বিলাসী আসি, মেলিয়া টুপলি
সুৰসাল ফল মূল বিবিধ প্রকাৰ
প্রদানিলা সতী প্রতি । প্রশ্নিলা বৈদেহী,
“কিহেতু বিলম্ব আজি হ’ল বীৰমণি,
তোমাৰ ? তপন তাপে তপ্ত মুখ খানি ;
গৈয়াছিল” বহু দূৰ হয় অনুমান ।”

সীতাৰ সন্মুখ বাক্যে কৰিলা উত্তৰ
সুমিত্ৰা-অঞ্চল-নিধি, “নিমিলে নিকটে
ফল মূল স্নেহময়ি ! সিকাৰণে আজি
গৈয়াছিলে” অশ্বেষিয়া সুদূৰ কাননে,
গোদাবৰী অগ্ৰ পাৰে । আসিব সময়ে
নাই ভেলা যাত কৰি ছয়াছিলে” পাৰ,
ভাসি গল স্রোতস্বতী সস্রোত সলিলে ।
কাটিয়া কদলী বৃক্ষ নিৰ্ম্মি জলযান
নব, উতৰিলে” নদী ; বিলম্ব সিহেতু
ছয়াছে অধিক আজি তব ই দাসৰ ।”

২ সৌদামিনী—বিজুলী । বিতাৰিলে—খেদালে । উন্মিলা-বিলাসী-
উন্মলাৰ পতি, লক্ষণ । স্রোতস্বতী—নদী । সলিল—জল । উতৰিলে—
পাৰ হলে ।

উত্তৰিলা বঘুকুল-কমল বাঘব,
 “পাইছা বীৰেশ ক্ৰেণ ; যাই তব গৃহে
 বিশ্রামা ; শৰীৰ শ্রম ক্লান্তি হোক দূৰ ।”
 চলিলা স্মিত্রা-সুত আপোন কুটীৰে ।

“দেৱৰ পাইছে কষ্ট,” কহিলা স্মুখী
 নিৰখি বাঘব মুখ, “ভ্ৰমি প্ৰতিদিন
 ফল মূল অশ্বেষিয়া গহন কাননে ;
 তথাপি সতত হৰ্ষ সৌমিত্ৰি অন্তৰে
 বিৰাজিত । ত্যজি বীৰ জননী, বনিতা,
 ৰাজ্যভোগ, তব হেতু আসিয়াছে বনে ;
 ৰাত্ৰিত বন্ধক হোৱে, দিবসে কিঙ্কৰ ;
 এনে ভ্ৰাতৃভক্তি, প্ৰভু, বিৰল ভুবনে ।”

হেন কালে, ভ্ৰমি বনে বন-বিহাৰিণী
 ছুট্টা নিশাচৰী এক, পঞ্চবটী বনে
 হলা উপনীতা আসি,—নাম শূৰ্পনখা,
 লঙ্কেশ ৰাৱণ ভগ্নী, নিকষা নন্দিনী—।
 মানব বসতি দেখি অমানব বনে,
 চাইলা ৰাক্ষস-ভগ্নী আডালত থাকি
 পৰ্ণ গৃহ দিশে ; তথা দেখিলা বিস্ময়ে
 শোভিছে শ্ৰীৰাম ৰূপ অব্যয় উজ্জলি ।
 অতি সুগঠিত দেহ ; শ্ৰীমল বৰণ ;
 আজামূলস্থিত বাহু ; মুখ সুকোমল
 সুধা সুগঠিত, যেন সুধাংশু আনন ;
 পঙ্কজ নয়ন দুটি, দৃষ্টি মনোহৰ ;
 ওপৰত তাৰ,—যেন ফুলধনু ধনু—,

নিৰখি—চাই । অমানব বনে—মাতৃহ নোহোৱা বনত । ফুলধনু—যি ফুলৰ
 ধনু ধাৰণ কৰে অৰ্থাৎ মদন । ফুলধনু ধনু—মদনৰ ধনু ।

ঈষদ বন্ধিমভাৱে স্মৃচিকণ কৰি,

—ৰমণী কুলৰ মন হৰণৰ হেতু—,

চতুৰ চতুৰানন চিত্ৰিলা ভ্ৰমুগ ।

অপূৰ্ব ৰাঘব ৰূপ ভুবন মোহন,

ৰতিপতি পৰাজয় পায় যেন ৰূপে ।

মোহন মূৰতি নৃপৰূপে বিমোহিতা

ছইলা নিকষাসুতা । ধৰি পুষ্পধনু

মদন আনন্দ মন সম্মোহন শৰে

বিঞ্চিলা বান্ধসী হিয়া ; ব্যাকুলা বান্ধসী ।

এৰি নিশাচৰী ৰূপ পাছে মায়াবিনী

শূৰ্পনখা, মায়াবলে চিত্তবিমোহিনী

সুন্দৰী ৰমণী হলা ; দোলাইলা গলে

পীন পয়োধৰ মাজে পুণি বক্ষঃস্থল

নানাবিধ ফুলমালা ; ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ফুলে

গাঁথিয়া কপালি-মালা আঁবিলা কপালে ।

খোপাত শোভিল ফুল ; কৰ্ণমূলে বুলে

ফুল ; হাতে ফুলমালা ; ফুলময় দেহ

হলা বক্ষোবালা ; যেন কুসুম মণ্ডিতা

বসুন্ধৰা বসন্তত । সাজিলা ইমতে

সুন্দৰী তৰুণী ছুটী তৰুতলে বসি ;

দৰশিলা গোদাবৰী-জীৱন-দৰ্পণে

নিজ আশ্ৰয় ; হাশ্ৰয় কৰি গুণিলা মনত

“কোন জন হুতুলিব ইৰূপ দৰ্শনে ।”

অনন্তৰে ধীৰ পদে, ৰমণী-সুলভ

ধৰিয়া কটাক্ষ ভঞ্জি স্নহাস বদনে,

চলিলা ৰাঘব পাশে ৰাক্ষণ-ভগিনী ।

গোদাবৰী-জীৱন-দৰ্পণে—গোদাবৰীৰ পানীৰূপ আৰ্চিত । আশ্ৰয়—মুখ ।

বুলিলা কৰ্ণব-বালা বীৰেণে সন্তাষি
মধুৰাকো, “বন্দে”। পদে পুৰুষ-পুৰুষ,
আমি বন-বিহাৰিণী ; পৰিচয় দানে
তুৰিও অৱগ মোৰ । নৃপ-পুত্ৰ তুল্য
সুন্দৰ তোমাৰ তনু । কৰিছা বসতি
কি ক্ৰেণে তপস্বীবেশে বিপদ সঙ্কুল
অকুল কাননে ? হেন অতুল কুসুম
অথলৈ, অশ্ৰুপূৰ্ণ কণ্টকিত স্থলে,
কিহেতু ফুটিলা ? তুমি দেব কি মানব ?
কোমলাঙ্গী হেমপ্ৰভা ৰমণী-বতন
সঙ্গে তব ; কিবা হোৱে ই চন্দ্ৰবদনী ?
কি হোৱে পুৰুষ সিটি গোৰাজ-গজ্ঞন ?”

নাৰীৰূপা নিশাচৰী বচন আকৰ্ণি,
উত্তৰিলা সীতাকান্ত শান্ত গুণনিধি
সুমুহু বচনে, “মোৰ জন্ম সূৰ্য্যকুলে ;
ৰথীশূৰ দশৰথ অযোধ্যা নৃপতি
পিতা মম ; ৰাম নামে আমি অভিহিত ।
সিজন লক্ষণ ভাই ; প্ৰেয়সিনী সীতা
ইটি । পিতৃসত্য হেতু কাননে নিবসোঁ
ধৰি বনচাৰী বেশ, ফলমূলাহাৰি ।
দিয়া তব পৰিচয় ; কিয় একাকিনী
কামিনী, কাননে ভ্ৰমা ? উৰ্ব্বশী মেনকা
কিছা তিলোত্তমা হবা ; নহলে, ৰূপসি,
সম্ভবে কি হেন ৰূপ ? নহলে, কি সাহে
ভ্ৰমিছা ইঘোৰ বনে তুমি, সুবদনি ?”

কৰ্ণব—ৰাক্ষস । পুৰুষ—শ্ৰেষ্ঠ । অশ্ৰুপ—ৰাক্ষস । আকৰ্ণি—শুনি ।
ফলমূলাহাৰি—ফল-মূল খাই ।

বসুমণি মধুবানী বমণী-প্ররণ

মধুবিলা, মধুকালে মধুকাল-প্রিয়
 কুহকৰ্ণ কুহ যথা । হাসিয়া হনুঘী
 উত্তৰিলা, “বক্ষকুলোদ্ভবা, বীৰমণি,
 এহি দাসী ; ধৰোঁ নাম শূৰ্পনখা ; বাস
 লক্ষাপুৰে ; লক্ষাপতি দশাস্ত্ৰ বারণ
 জগত বিজয়ী শূৰ, মোৰ সহোদৰ ।
 অশ্ব ভাই কুন্তকৰ্ণ, সুর্য্য শয্যাতে,
 শিখৰী শিখৰ সম, আছয় নিদ্রিত
 লক্ষাত,—শঙ্কাত যাৰ ত্রিদশ শক্তি—;
 আৰু ভাই বিভীষণ ধৰ্ম্ম পৰায়ণ ।
 সমৰ-প্রথৰ খব, দুৰ্দ্দম দূষণ,
 দুইভাই ইবনে বসে, কৃতান্ত কিস্কৰ
 সদৃশ । বুমণি ! মই সবাবে স্নেহৰ
 ভগিনী ; নিৰ্ভয়ে ফুৰোঁ সৰ্ব্বত্র অবাধে,
 নাহি ডব যক্ষ নব দেবতা কিলবে ।
 দৰশি তোমাৰ রূপ, হে নৃপ-কেশবী,
 পৰাজিতা আজি দাসী ! ভুলিলেঁ আপোনা ;
 দিলেঁ লাজে জলাঞ্জলি । জৰ জৰ হৃদি,
 বিক্ষিপ্তে কুসুম শৰে কুসুম-কান্দুকী ।
 এত দিন ধাতা অবিবাহিতা বাখিলা
 আমাক ; জানিলো হেতু, তুমি হেন পতি
 ছিলা ভাগ্যে ; বিধি আজি মিলাইলা নিধি
 বনমাজে ; বনফুলে বৰ-মাল্য গাঁথি

• মধুবিলা—সোৱাদ লগালে । মধুকাল-প্রিয়—বসন্ত-প্রিয় । কুহকৰ্ণ—
 কোকিল । কুহ—কুহধ্বনি । হনুঘী—বান্ধনী । কুসুম-কান্দুকী—ফুলধনুধাবী,
 অৰ্থাৎ কামদেৱ ।

আনিছোঁ ; পিঙ্গাওঁ গলে আজিও নৃপতি ।
 কৰিও, তৰুণী-মন-মোহন, পূৰণ
 তৰুণীৰ মনবাঞ্ছা । লইয়া তোমাক
 যাবোঁ যৈত ইচ্ছা তব,—‘স্নুমেক পৰ্বতে,
 কৈলাসে, সমুদ্ৰপাৰে, নন্দন-কাননে,
 লঙ্কাৰ অশোকবনে, কিম্বা মধুবনে,
 যথা অভিকৃতি—, মোৰ অবাঞ্ছিত গতি ।
 তব সঙ্গি অতি বঙ্গে প্ৰেমৰ তৰঙ্গে
 ভাসিবোঁ ; কৌতুকে, যেন কাম কামকলা,
 বিহৰিবোঁ বিজনত ফুলশয্যা বচি
 অহবহ । কৰা তব সাৰ্থক জীৱন
 সাৰ্থকা যৌবনো মোৰ, বমণী-বমণ !”

প্ৰেমাৰুলা বক্ষোবালী-বচন শুনিয়া,
 দুঃচৰিত্ৰা জানি, মনে কৰি উপহাস,
 সম্বোধিলা বঘুবৰ বীৰেন্দ্ৰ-বাৰণ
 যুবতীক, “মনোৰমে কমল-বদনি !
 দেখিও সন্ত্ৰীক আমি ; পাইবা সতিনী
 বৰিলে আমাক ; যোৱা লক্ষণৰ পাশে ।
 স্নুলক্ষণ শূৰমণি, বাৰিজ বয়ান,
 আছয় অস্ত্ৰীক ; তুমি ভাৰ্যা হোৱা তাৰ ;
 সমানে সমান ৰূপ হোব্ সন্মিলিত ;
 নবীন নবীনা মিলি শোভিও কানন ।”
 কৌশল্যা-কাচল-নিধি কৰি উপহাস
 যি কহিলা, সত্য মানি, চলিলা কামুকী,
 (ধৰিয়া কামুক কাম কুসুম-কাৰ্ম্মুক
 পঞ্চশৰ বৰষণে কৰিছে কামুকী),

কামকলা—কামপত্নী, ৰতি । কামুক—যাৰ কাম ভাব অধিক ।
 কাম্বুক—ধনু ।

শূৰ্ণনখা লয়লাসে বামামুজ পাশে ;
 কহিলা সম্বোধি শূৰে সুহাসি বদনে,
 “বন্দে” অবিন্দম তব পদ-অববিন্দে
 কুলাঙ্গনা আমি । আদেশিছে বধুপতি
 ববিবে তোমাক পতি । অপত্নী হইয়া
 পাইছা কাননে ক্লেশ ; সেবিবোঁ তোমাক
 ভবাঞ্জ-জায়া যথা সেবে তবাঞ্জে ।
 বৃথায় যৌবন তব—পুষ্প-পৰিমল .
 বিজন বিপিনে যথা আদৰ বিহনে—,
 যায় পত্ন্যাদৰ বিনে, হে ভূপ-কুমাৰ !
 জ্ঞাশোভে ইবেশ তব ; সুৰেন্দ্র সমান
 পাইবা, শূৰেন্দ্র, ভোগ ; গ্রহিও আমাক ;
 বাঞ্ছিছোঁ তোমাক স্বামী, তরুণী-তাৰণ !”

শুনি শূৰ্ণনখা বোল, বুলিলা সৌমিত্রি,
 “দাশবতি দাস আমি ; কি সুখ লভিবা
 বৰিলে কিঙ্কর-বর তুমি ববাননি !
 দাসপত্নী দাসী ছয়া সীতার সতত,
 কিমতে বঞ্চিবা কাল, আজ্ঞা অনুপালি,
 অনুপমে ? অতুলন তব রূপ রাশি
 ভূতলে ; সুন্দরীদল-দৰ্পহবা তুমি
 সুচাক্ষুৰ্ণ-ধনু ; হেন কমলিনী
 কিমতে হইবা কোরা কুমুদী-কিঙ্করী ?
 কি ছাৰ জানকী ? তুমি কাপে শ্রেষ্ঠতবা ;

বামামুজ—বামব ভাই, অর্থাৎ লক্ষণ । অবিন্দম—শত্রু দমনকারী ।
 অববিন্দ—পদ্ম । অঞ্জ—ককাই । জায়া—স্ত্রী । সুৰেন্দ্র—দেববাজ ।
 শূৰেন্দ্র—রীবশ্রেষ্ঠ । ববাননি—শ্রেষ্ঠমুখী, সুমুখী । সুন্দরীদল-দৰ্পহবা—যাক
 রূপ দেখিলে সুন্দরীবিজ্ঞাপক দৰ্প যায় ।

বঘুৰাজে ভজি শ্ৰেষ্ঠা বাজী অযোধ্যাৰ
হোৱা, বালা! দাসে ভজি কয় হবা দাসী ?”

উৰ্মিলা-বান্ধব যদি কহিলা ইমতে,
মুৰুজিয়া উপহাস অগিৰ-অঙ্গনা
উলটি আসিলা সীতা-বল্লভ নিকটে ;
বিনয়ে কৰিলা উক্তি, “তবানুজ বাকে
আসিলে। হে গুণমণি আতুৰা অবলা
পুনশ্চ ত্ৰীপদ পাশে ; পদছায়া দিয়া
শীতলা তাপিত প্ৰাণ । নকৰা বঞ্চনা ;
কৰা বাঞ্ছা পূৰ্ণ মোৰ, বালা-বাঞ্ছাতক !”

বান্ধসী আতুৰ বাক্যে হাসিয়া বাবৰ
নিবখি স্মৃখী সীতা, কৌতুক কৰিয়া
কহিলা, “কি বোলা মতি ! মপত্নী হুইবে,
বাঞ্ছে বালা তব সহ । দিয়া অনুমতি ।”
উত্তৰিলা কুপি পদদলান্ধী জানকী
ৰাজলক্ষ্মী, “লক্ষ্মীছাড়ী কৈব হন্তে আসি
বিচাৰে বনত পতি ! নাপায় নিলাজী
লাজ মনে ? যি আসিছে তাক বলকিছে
দুৰ্ম্মুখে দুৰ্ম্মুখী, পৰ পুৰুষ সম্মুখে ।
নাপাইলে স্বামী আৰু জগতে বিচাৰি,
—কি লাজ, লুকাওঁ কৈত—, চাহে পৰ পতি
কামুকী । আসিছে হব সতিনী পামৰী
বন্ধকুন-কলঙ্কিনী । অনুমতি মোৰ,
—চাহে যদি অনুমতি—, তুই কামাতুৰা
শান্তোক তাপিত প্ৰাণ পশিয়া ঘৰিতে
গোদাবৰী-বাৰি, বান্ধি গলত কলমী ;

উৰ্মিলা-বান্ধব—উৰ্মিলাৰ পতি, অৰ্থাৎ লক্ষণ । অগিৰ—বান্ধসী ।

অথবা লগাই বজ্জু গলে আকু শাখে
পড়োক ওলমি শূন্যে, শীতল সমীবে
শীতলোক তপ্তপ্রাণ চামর ব্যজনে ।
দূর হোক পাপমুখী নিলাজী বাফসী ॥”

বঘুকুল-বধু সতী হেমাঙ্গিনী যদি
কুপিলা ঈষদ্ভারে, তেজবাশি আসি
বাঙ্গিলা আনন ; পূবে গগন-আনন
বাঙ্গে যথা উদি ভান্ন উদয় অচলে ;
অথবা কৃষ্ণা যথা কান্তিয়া কাঞ্চনে
বাঙ্গে তাপে । সীতা বাক্যে কুপিতা কৰ্ব্বুরী
কহিলা বাঘবে চাই, “দয়াময় ! যদি
করা অধিনীক দয়া, জনক তনয়া,
—কণ্টক তোমার স্নখে—, গুছাওঁ জঞ্জাল ;
নিষ্কণ্টকোঁ তব পথ প্রেম পাবাবাবে ।”
তর্জিলা সীতাক হুঁষ্টা, “ভৎসিলি যাহাক,
জান কি, জানকি ! কোন সেহি বীরাঙ্গনা ?
হুবুজিলা দিলি গালি, পড়িলি বিপাকে ।”

এত কহি নিশাচরী সলাইলা রূপ
ধবিলা ভীষণ মূর্তি । মোহিনী মূৰ্তি
লুকাল ; লুকাল আকু কুসুমর মালা ;
হবিল সুহাসি মুখে, মৃদু দর্শন ।
শূর্ণনখা শূর্ণ-নখ, দন্ত কোর সম,
করী-কর্ণ তুল কর্ণ ধবিলা নিমিষে ;
বিশাল নাসিকা বক্রে বহিল নিশ্বাস,
ভাতীমুখে বায়ু যেন । টকালি বসনা,

অথবা কৃষ্ণা বাঙ্গে তাপে—অথবা যেনেকৈ অগ্নিয়ে উজ্জাপেবে সোণক
কান্তিযুক্ত করিবঙ্গা করে । শূর্ণ-নখ—কুলাব সমান নখ ।

নিকটি বিকট দন্ত, চক্ষু পকাইয়া
 চলিলা গ্ৰাসিবে সীতা ভীমা মায়াবিনী ।
 বান্ধসীৰ মূৰ্ত্তি দেখি ভয়ত বিহ্বলা,
 “বান্ধ নাথ খায় মোক নিশাচৰী,” বুলি
 বাম-ক্ৰোড়ে বাম-বাঞ্ছা পড়িলা ঢলিয়া
 নয়ন নুজিত কৰি ; শ্ৰামাঙ্গে শোভিল
 হেমাস্নিনী মূৰ্ত্তি ; যেন বাৰিদে বিজুলী ;
 কিম্বা নীলাম্বৰ অঙ্কে শশাঙ্ক মূৰতি ;
 অথবা নীলাম্ব-বন্ধে যথা কমলিনী ।
 হায়ৰে লৱনু-তনু কোমলা ললনা
 সুহাসিনী সুভাষিণী সুচাক লোচনী
 তবাসে অভয় মাগি, স্বামী ক্ৰোড়ে দেহি
 পড়িলে মূৰ্চ্ছিতা হুয়া ; কোন হেন পতি
 ভূতলে, ধৈৰ্য্য ধৰে সুস্থিৰ থাকিয়া ;
 কোন আছে হেন, যাৰ নোপজে কৰুণা ?
 মূৰ্চ্ছিতা হুইলা সীতা ; আকুল বাঘব
 অজজ-অজজ বোৰ, অনুজে আঙিলা
 ইঙ্গিতে, শাস্তিবে তুষ্টি । শান্তিলা লক্ষ্মণ
 কটাক্ষে কাটিয়া কৰ্ণনাসা বান্ধসীৰ ।
 ভয়ঙ্কৰ নাদ ভীমা শমন-কিঙ্কৰী
 কৰিলা যন্ত্ৰণা পাই ; সম্মোহে শোণিত
 বহিল শৰীৰে । কৰি কৰ উত্তোলন
 দেখাই তৰ্জ্জনী ক্ৰোধে কৰিয়া তৰ্জ্জন,
 “বহিও অধম নৰ, পাবি প্ৰতিফল
 তুৰন্তে বান্ধস হাতে ; মোৰ নাক কাণ

নিকটি—নিকটাই । বাম-বাঞ্ছা—বামৰ স্ত্ৰী, অৰ্থাৎ সীতা । অঙ্কে—
 কোলাত । লৱনু-মৃতনু—মাখনৰ দৰে কোমল শৰীৰ যাৰ । অজজ—অজ
 বজ্জাৰ পৰা যাৰ জন্ম অৰ্থাৎ দশবথ । অজজ—পুত্ৰ ।

কাটিলি ; পোটক তুলি কবিবোঁ চৰ্বণ
সীতাৰ নাসিকা কাণ ; কোন বাপে বাথে,
পলাইলা ভয়ে চণ্ডা চপলা চমকে ।

ৰোদন্তে বান্ধস-বালা চলিলা সবেগে
মহা হুংখে ; ছিন্ন কৰ্ণ নাসিকা থাকিয়া
অবিশ্রান্ত বক্তশ্রোত অশ্রুশ্রোতে মিশি
বহিল শবীৰ যুবি । বারুণ-ভগিনী
হইলা বঞ্জিতা বক্তে, বক্তাপ্লুতা যথা,
নুমুণ্ডমালিনী কালী কবাল বদনী ।
বান্ধসী-কধিব বিন্দু ঘন ঘন পড়ি
বাঙ্গিলেক পথময় ; যুগৰ শোণিত
বাঙ্গে যথা বনময়, বধি তাক প্রাণে ।
নিয়ে যবে ব্যাঘ্ৰে ধৰি অবণ্য ভিতৰে ।

দ্বিতীয় সৰ্গ

যুদ্ধ

দণ্ডক বাক্ষস-বন । নিশাচৰ কুল
বাঢ়িল বহুল ; স্থান কনক লঙ্কাত
হ'ল অপ্রতুল ; লঙ্কা-লঙ্কা-সিদ্ধকুল
পূৰ্ণ নিশাচৰে ; দেখি নিশাচৰনাথ
বারণ, পাছিলা খব দূষণ তুজন
ৰক্ষ সেনাপতি, বহু বক্ষ-অনৌকিনী
লইয়া কৰিবে বাস দণ্ডক কাননে ।
লঙ্কেশ আদেশ পাই লইয়া কটক
অগণ্য, দূষণ খব দ্বি বৌৰ-কুঞ্জৰ
কৰিলা বসতি বনে । সেহি দিন থাকি
হইলা দণ্ডকাৰণ্য দৰ্বেপানিবেশ
যি-বন, তপস্বী মুনি ঋষিৰ আশ্রমে
ছিলে পূৰ্ণ ; নিষ্কটকে নিবাতঙ্কে যথা
কৰিছিলে যোগ যাগ তৰ্পণাদি সবে ।
আনন্দে ;—অৰণ্য যেন ছিলে পুণ্যধাম—
বাক্ষস-সঙ্কুল হ'ল সেহি তপোবন,
ধৰিলে বিভিন্নৰূপ বিৰূপ-মিলনে ।
ফুৰয় বাক্ষসবৃন্দ বন চতুৰ্ভিতি
পিন্ পিন্ কৰি,—বেন পিপৰাৰ দল—
অন্ততক্ষিয়া বনবাসী ; আশ্রমে প্ৰবেশি
কৰে উপদ্ৰব ; ভ্ৰম্য বলে নিয়ে কাঢ়ি ।

লঙ্কা-সিদ্ধকুল—লঙ্কাৰ সমুদ্ৰৰ পাৰ । অনৌকিনী—সেনা । দৰ্ঘ—বাক্ষস ।
বিৰূপ-মিলনে—যাৰ বেয়াৰূপ তাৰ মিলনত অৰ্থাৎ বাক্ষসৰ মিলনত ।

যজ্ঞ আবন্তুণ মাত্র আসয় নিকট
 বিকট মূৰ্তি সব ; সঙ্কট দেখিয়া
 যজ্ঞকাৰী বিপ্রগণ পলায় বিপাক্ষে ।
 হাতে হাতে বক্ষোদল যজ্ঞফল ফুল
 ঘৃত দধি দুগ্ধ আদি নিয়ে লুটিপুটি
 লণ্ঠিতণ্ডি যজ্ঞ ; দূৰে পেলায় নিক্ষেপি
 কোশা কুশি ঘণ্টা ধূপ বিবিধ সামগ্রী ।
 এইৰূপে নিবহুব কৰে নিশাচৰ
 অত্যাচাৰ মুনিগণে । সহিব নোৱাৰি
 লাঞ্ছনা বাক্স হাতে, আশ্রম এৰিয়া
 চলিলা অগ্ৰত্ৰ ক্ৰমে বনবাসীগণ
 অনাহাৰী জলাহাৰী ফলাহাৰী যত ।
 হুইলে দণ্ডকে পূৰ্ণ বক্ষ-অধিকাৰ
 দুঃসহ, দূষণ খৰ প্ৰথৰ প্ৰতাপে ।

সভাতলে বসি খৰ বক্ষকুলবলী,
 কনিষ্ঠ দূষণ প্ৰতি কহিবে লাগিলা,
 “বহুদিন, বীৰবৰ ! লক্ষিয়াছোঁ আমি
 কুলক্ষণ বক্ষোদলে ; লক্ষিছা কি নাই
 তুমি ভাই ? আছে যত আমাৰ সেনা
 ইবনে ক্ৰমশঃ যেন হীনবল সবে ;
 নোৱাৰে বধিব আক বক্ষকুল-শূল
 মুনিগণে ; হেতু কিবা লুভুজিছোঁ আমি ।
 তুষ্ট মুনিগণ কিবা মোহমন্ত্ৰ বলে
 মোহিয়াছে অনোকিনী অকামিলা কৰি ;
 —ভগ্নদন্ত অহি যথা—, হীনবল সবে ।

বিপাক্ষে—সঙ্কটত, সঙ্কট ভাবি । হুইলে দণ্ডকে.....প্ৰথৰ প্ৰতাপে—খৰ
 দুঃসহ প্ৰথৰ প্ৰতাপত অসহ বক্ষ-অধিকাৰ দণ্ডক বনত পূৰ্ণ হ’ল ।

ভুবন-অমিত্র সেই বিশ্বামিত্র মুনি
 আছে এতকাল বাচি ! ই কাল বৈবীৰ
 নাই কি মরণ ? কূট বুদ্ধ জটাধারী,
 সঙ্গী মুনিগণ সহ কূট বুদ্ধি কবি,
 শ্রীবাম লক্ষ্মণ হাতে মৰালে তাড়কা ;
 অস্তিলে ত্রিকোটি আক বাক্ষসব সেনা
 যজ্ঞকালে মিথিলাত । তাড়কা-তনয়
 মাবীচ,—মরণোন্মুখ বাজি বজ্রবাণ
 বক্ষে—, দিলা বণভঙ্গ লইয়া পবাণ
 জগতে অপ্রিয় দীর্ঘ শুভ্র শ্মশ্রুধারী
 বক্ষহিংসা করে সদা ; হিংসা বৃদ্ধি তার
 মনে সদা জাগরিত ; তথাপি অধর্মী
 বোলায় ধার্মিক ; কিনো অবোধ মানব,
 পড়ি পড়ি সেরে তাক সবে ভূমণ্ডলে ।
 সেই বিশ্বামিত্র, আক বাক্ষস-অমিত্র
 মুনি যত, প্রতিফল নাপালে ; বাচিছে
 এতকাল ; ধিক যত অকর্মা বাক্ষসে ।”

খবর বচন শুনি কবিলা উত্তর
 দৃশ্য, “হে শূরমণি ! তপ-জপ-কারী
 হোমকারী,—ধূমকারী আত্মারী গগন—,
 মুনিগণ বক্ষদল-দৌৰাঘ্যে, ইবন
 এবিয়া অগ্রত গতি কবিছে সম্প্রতি ।
 যিবা ছুটী এটি আছে, থাকে লুকাইয়া
 মহীগর্ভে মহীকহ-কোটরে অথবা
 মহীধর গহবরে, দিনে ; বাত্রি কালে

হোমকারী... আত্মারী গগন—আকাশ আত্মার কবি ধোঁরা কবোঁতা
 হোমকারী । মহীকহ—বৃক্ষ । মহীধর—পর্বত ।

কবে তপ জপ যাগ বাহিৰ ওলাই ;
অনুশৰ দল অনুসন্ধানি নাপায় ।”

শুনি খব-দূষণৰ কথোপকথন
তৃতীয়ে ত্ৰিশিৰা বন্ধ দ্বিতীয়ক চাহি
কহিল।, “প্ৰকাশি মুক্তি কিমতে বান্ধস
ধৰিব তপস্বিগণে ? পাৰে কি শাৰ্দূলে
ধৰিব হৰিণ-শিশু, মাৰ্জ্জাবে মুষিক,
নিষাদে বিহঙ্গ, দিয়া সাক্ষাত দৰ্শন ?
কোনে গা পাতিব, ভক্ষ হইয়া, ভক্ষকে ?
লুকাইয়া, ছল কৰি, বৈৰী নিৰ্যাতন
নকৰিলে ; শত্ৰুনাশ হোৱে কি সম্ভব ?
মায়াবী বান্ধসগণ মায়া বিস্তাৰিয়া
অবাধে বধিব পাৰে অবোধ মানব
মুনিগণে ; যদি কবে বুদ্ধিৰ চালনা ।”

“ত্ৰিশিৰা কহিছে ঠিক,” উত্তৰিলা খব,
নাথাকিলে চেষ্টা যত্ৰ কাৰ্য্য-একাগ্ৰতা,
নোহে কাৰ্য্যসিদ্ধি কভু ; কহে বিজ্ঞগণ
সাধনে হোৱয় সিদ্ধি, যতনে বতন ।
বাতাপি ইন্দ্ৰল ছই কেনে বুদ্ধিমান
আছিল বান্ধস-বংশে ; বধিলে বুদ্ধিৰে
বন্ধকুল-শত্ৰু কত অবোধ তপস্বী ।
বাতাপি হোৱয় মেঘ ; তাৰ মাংস কাটি
ইন্দ্ৰল আতিথ্য কৰি গৃহ-অতিথিক
কৰায় ভোজন ; পাছে ‘বাতাপি’ ‘বাতাপি’
ডাকিলে ইন্দ্ৰলে, হয় বাহিৰ বাতাপি

অনুশৰ—বান্ধস । মাৰ্জ্জাব—বিড়ালী । নিষাদ—ব্যাধ । বাতাপি ইন্দ্ৰল—
বাতাপি আৰু ইন্দ্ৰল নামেৰে দুটা বান্ধস আছিল ।

বিদাৰি অতিথি-গৰ্ভ । ইমতে ছুভাই
পঠাইলে কত বিপ্ৰ শমনে সদনে ।”

শুনি বন্ধোবৰ বাণী, সনত্ৰে দুষণ
উত্তৰিলা, “বীৰমণি ! মুনিগণ মাজে
আছে কিন্তু একোজন, অগ্নিশিখা সম
ধৰে তেজ তপোবলে ; নিৰ্গতি অনল
নেত্ৰ থাকি, কৰে ভস্ম যাৰ দিশে চায় ;
যথা বক্ষশূৰ ভস্মলোচন লঙ্কাৰ ;
অথবা কৈলাসপতি বতিপতি কামে
কৰিছিল। ভস্ম যথা নয়ন-অনলে ।
শুনিয়াছোঁ জহ্নুমুনি কৰিছিলে পান
গণ্ডুষে গঙ্গাৰ জল ; পাইলা লাঞ্ছনা
গৌতমৰ কোপানলে সহস্ৰ-লোচন ।
কি কাম অধিক দূৰে ? বাতাপি ইন্দ্ৰল,
—কহিলা বাহাৰ কথা ; মায়ায় বধিলে
যি ছুজনে মুনিগণ—, কিমতে পতন
লভিলে মুনিৰ হাতে, বীৰচূড়ামণি,
ভাবিয়া দেখিও মনে । উদৰে অগস্ত্য
বাতাপি কৰিলা জীৰ্ণ ; বাতকৰ্ম্ম কৰি,
—কি আশ্চৰ্য্য !—বাতানলে নাশিলা ইন্দ্ৰলে ।
সব মুনি নোহে সম । সাম্য কোনোজন ;
অতি উগ্রমূৰ্ত্তি কোনো ; সলিল সমান
শীতল কোনোবা ; কোনো অগ্নিৰ-আজনি ।
যথা ইচ্ছা সিদ্ধি হোৱে সাধনাৰ বলে ।

নিৰ্গতি অনল—অগ্নি বাহিৰ কৰি । কোনো অগ্নিৰ-আজনি—অৰ্থাৎ
কোনোজন মহাবাহী ।

বাতাপি ইহল কথা স্মৰিয়া বান্ধস
কৰে ভয় মুনিগণে কৰিবে ছলনা ।”

ইসময়ে উপনীতা আসি শূৰ্পনখা
ছিন্নকৰ্ণা ছিন্ননাসা, কধিৰে বঞ্জিতা,
—কধিৰ-বঞ্জিতা যথা ছিন্নমস্তা ভীমা—,
সভাস্থলে ; যথা বসি দণ্ডক-অধিপ
কৰিছিল। বাক্যালাপ দূষণ সহিতে ।
মানিলা বিস্ময় খৰ বীৰকুলবৰ,
বন্ধোভগ্নী দশা দৰ্শি ; পুছিল। সত্তৰে,
“ইকি সৰ্ব্বনাশ শূৰ্প ! কি ঘটিল তোৰ ?
কোনে ঘটাইলে হেন অঘটন আজি ?
হায় হায় ! লঙ্কানাথ দশাস্ত্র সোদৰা
আদৰৰ ধন তই স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে ;
কুমলী লুমলী ভগ্নী সবারো স্নেহৰ ;
তোৰ ই দুৰ্দশা ! কৰ্ণ নাসিকা ছেদন !
আকুল পৰাণ মোৰ ; ক মোক ভগিনি !
টুটিল আয়ুস কাৰ অবনী মণ্ডলে ।”

পড়িলা হনুযাঙ্গনা কান্দি লুমলুমি
খৰ-দূষণৰ পদে ; শোকৰ আবেগ
খৰৰ স্নেহ বাক্যে বাঢ়িল বালাৰ ;
লুফুটে বচন মুখে । ধৰাতল থাকি,
তুলিলা ছুভায়ে ধৰি ভগ্নীক আদৰে ।

“কি আশ্চৰ্য্য বন্ধোমণি !” বুলিলা দূষণ,
নিহাৰি ভ্রাতৃৰ মুখ, “কি আশ্চৰ্য্য দাদা !
কোন নবোধম ধৰি কিৰূপ সাহস,
দিলে বন্ধকুলে খোট ? অবোধ ভূতলে

কোন হেন, দিলে হান্ বিষধৰ দলে
 মাতিয়া মৰণ নিজ ? নাভাবিলে সিটো
 পড়ি নিশাচৰ হাতে যাব যমপুৰে ?
 নডৰিলে আমি দোহে দণ্ডক অধিপ ?
 নশঙ্কিলে সুৰ-শঙ্কা লঙ্কেশ্বৰ শূৰে ?”
 সুধিলা ভয়ীক বীৰ, “কোন ছুৰমতি,
 কৰিলে দুৰ্গতি হেন, কহিও প্ৰকাশি ।”

উত্তৰিলা নৈকষেয়া উচুপি উচুপি,
 নাকি স্বৰে,—হায় দেহি নাসিকা অভাৱে,
 নাকে উড়ি যায় মাত, “আমি অভাগিনী,
 গৈছিলোঁ অৰণ্যে আজি পুষ্প আহৰণে ।
 গোদাবৰী নদী তীৰে পঞ্চবটী বনে,
 দেখিলোঁ কুটীৰ এক ; তাৰ ভিতৰত,
 কৰে বাস ছুই নৰ বনচাৰী বেশে,
 লগত সুন্দৰী নাৰী । বমণী স্বভাব,—
 বমণীৰ সঙ্গ লাভ বাঞ্ছয় বমণী,
 নদী সঙ্গ নদী যথা— ; চলিলোঁ হৰিষে,
 সেহি ৰূপসীৰ পাশে, কৰিবে সন্তাষ ।
 কিন্তু কি অদৃষ্ট মোৰ ! ভালে মন্দ ঘটে ;
 আদৰি তোলেঁতে ফুল হাতে ছল ফুটে,
 কিনো বিধাতাৰ বিধি ! বিনা অপৰাধে,
 অকাৰণে, দাদা, বাণ মাৰি খৰশান
 কৰিলে ছুৰ্দশা হেন নিৰ্মম মানবে ।
 কোন মুখে এই মুখ দেখাৰোঁ লঙ্কাত ?
 কোন মুখে যাম লঙ্কা ? ধিক ইজীৱন
 কি কাম ৰাখিয়া ? দিয়া বিষ, ভক্ষি মৰোঁ ।”

নশঙ্কিলে—শঙ্কা নকৰিলে, ভয় নকৰিলে ।

শুনি খব খব খব ফ্রোথে কলেরব,
 কহিলা “নগণ্য নব কবে হেন দশা ?
 বক্ষোভক্ষ ক্ষুদ্র নব বক্ষ-ভগিনীব,
 নাসিকা শ্রবণ কাটে ? ভিখাবী মানব
 ফল-মূল্যাহারী ধৰে এতেক সাহস ?
 মুষিক-মানব দেখোঁ কৰিলে বিবাদ
 বান্ধস-শাদ্দুল সহ ? তুবন্তে, ত্রিশিবা.
 চতুর্দশ নিশাচৰ পঞ্চবটী বনে
 দিয়া প্রেৰি ; ধৰি অৰি আনোক মানবে ;
 বিহিবোঁ পিছত দণ্ড যি হয় বিচাৰে ।”
 হল্য সুখী শূৰ্পনখ । বদন নিবখি,
 তাইৰ, দুষণ ক’লা, “তুমিও ভগিনি !
 যোৱা দম্ভবক্ৰ, ভীম, বিকপ, কৰ্ক’বী,
 আদি চৌধ সেনা লই ; দিবা দেখাইয়া,
 কোন্ নবকোট হেন কৰিলে দুৰ্গতি ।”
 চলিলা ত্রিশিবা শূৰ্পনখা সভা থাকি
 সৈন্তক্ষেত্রে ; মুখ্য মুখ্য চৌধ সেনা লই,
 চলি গলা নিশাচৰী পঞ্চবটী বনে ।

চলিলা বান্ধসগণ কিৰিলি মাৰিয়া
 মহাবঙ্গে । খঙে কোনো কহিলা, “মানব
 কৰে অপকৰ্ম হেন ; খাবোঁ মুণ্ড তাৰ ।”
 টকালি কহিলা কোনো, “বসাল ৰুধিৰ
 নবৰ কৰিবোঁ পান ।” বোলে অশ্রু জনে
 “লভিব চৈতন্য দুষ্ট দেখি চৌধ জন ।”
 বোলে আক জন, “কিবা গ’ল পলাইয়া

তুবন্তে—শীত্বে । প্রেৰি—পঠাই ।

‘ধৰি অৰি আনোক মানবে’—শক্ৰ মহুগ্ৰক ধৰি আনোক । ‘

পলাতক নব পশু, এৰি পঞ্চবটী ;
নাপাও নুমাংস কিবা কৰিব ভক্ষণ ।”
চলিলা ইকপে দস্তি চৌধ নিশাচৰ ।

সভাতলে বলা বসি দুই বক্ষোবীৰ
ৰাজ-ভগ্নী দুবগতি ভাবিয়া অন্তৰে
শোকত মসিন মুখ ; ৰাহুৰ গৰাসে
মলিন শশাঙ্ক যথা ; কিম্বা গিৰিপতি
উচ্চশিৰ, স্নান মুখ মেঘ আবৰণে ।
“অহহ কি লাজ আজি !” কহিলা অশ্রুজ
অগিৰ শিখৰ খৰ, “খ্যাত বক্ষকুলে
ৰহিল অখ্যাতি ভাই ! ভুবন-বিজয়ী
সু্য নব-যক্ষ-শঙ্কা লঙ্কাৰ ৰাৱণ
বীৰেন্দ্ৰ,—দেবেন্দ্ৰ স্বৰ্গে অদেবেন্দ্ৰ দৰে,
ডৰি যাক, নতশিৰ ; নতশিৰ যথা
ফণীন্দ্ৰ পক্ষীন্দ্ৰ ভয়ে—; তাহাৰ সোদৰা
বক্ষকুলে স্নেহ পাত্ৰী অতি আদৰিণী
শূৰ্পনখা ; তাৰ ভাগ্যে ইহেন দুৰ্গতি !
কি কহিব বক্ষোনাথ শুনিলে ইবান্ধা
আমি দোহে ! হায় বিধি, কি ঘটলা আজি !”

ভাতৃৰ বচন শুনি সুদীৰ্ঘে নিশ্বাসি,
বুলিল দুষণ শূৰ সন্মান বদনে,
“ৰহিল কলঙ্ক, দাদা, ৰাক্ষসৰ কুলে ;
নব হাতে খাঁড়ী নাকী লঙ্কেশ-ভগিনি !
বক্ষোৰিপু সুবদল হাসিবে ত্ৰিদিবে,

অগিৰ—ৰাক্ষস । ‘দেবেন্দ্ৰ স্বৰ্গে……বাক, নতশিৰ’—স্বৰ্গত দেবেন্দ্ৰই
যাক ডৰি অদেবেন্দ্ৰৰ দৰে নতশিৰ । পক্ষীন্দ্ৰ—গৰুড় ।

পাতালত নাগগণ, নব মৰ্ত্যলোকে,
 হাসিবে অলকাপুৰে যত যক্ষদলে ।
 কেনে বিধি বিড়ম্বনা ! নবকৌট আসি
 পশি বক্ষকুল-বনে, বিষদন্ত ধৰি
 কাটিলে নিৰ্ম্মম হায় স্নেহৰ কুমুমে ।”
 কৰিলা ইকপে খেদ দুই ভাই বসি ॥

অস্তিলা ভাস্কৰ ক্ৰমে । নবপতি যথা,
 আসনে বসিব কালে, সম্বৰে অম্বৰ,
 মণিময় দীপ্তিকৰ ; সম্বৰিলা তথা
 অংশুমালী অংশুবাশি বসিব সময়ে
 অস্তাচল-চূড়াসনে । সূৰ্য্যপ্ৰাণা সতী
 সূৰ্য্যমুখী, পতিমুখ বহিলা চাইয়া,
 ভূতলে বিমৰ্ষমনে ; সপত্নী নলিনী
 হইলা মলিনা ধনী সবসি-সলিলে ।
 লক্ষ্মে জক্ষ্মে ক্ৰীড়মান বৎসগণ সহ
 গাভীদল ধীৰে ধীৰে গৃহ অভিমুখে,
 চলিলা উড়াইয়া ধূলি । দেখিয়া গোধূলি,
 উডিল বিহঙ্গকুল নিজ নিজ নীড়ে
 পূৰি কলৰবে দিশ । শশাঙ্ক আসিয়া
 শোভিলা অম্বৰ-ভালে ; কামিনী কপালে
 শোভয় তিলক যথা । শশাঙ্ক-বাসনা
 সুহাসিনী কুমুদিনী হাসিলা হৰষে ।

সম্বৰে অম্বৰ—কাপোৰ সামৰে । অংশুমালী—সূৰ্য্য । অংশু—কিৰণ, দীপ্তি ।
 অস্তাচল-চূড়াসনে—অন্তৰ্গিৰিৰ টিংকপ আসনত ।

‘নবপতি যথা……চূড়াসনে’—ৰজাই আসনত বহোঁতে যেনেকৈ মণিময়
 উজ্জ্বল কাপোৰ-সামৰি বহে, সেইকপে সূৰ্য্যই অন্তৰ্গিৰিৰ চূড়াকপ আসনত
 বহিবৰ সময়ত কিৰণমালা সামৰি বহিছিল ।

সপত্নী—সতিনী । নীড়ে—বাহলৈ । অম্বৰ-ভালে—আকাশৰ কপালত ।
 শশাঙ্ক-বাসনা—চক্ৰৰ প্ৰিয় ।

হেনকালে মুক্তকেশী ধাবমানা ভীষ্ম
 শূৰ্পনখা, উপস্থিতা উধাতু খাইয়া
 হলা আসি, পুনঃ খৰ দূষণ সমীপে ।
 শ্রমে শ্রান্ত কলেৱৰ ; ঘনে বয় শ্বাস ;
 বসন তিতাই বৰ্ম্ম বয় জব জবে ;
 নুফুটে বচন মুখে । জিজ্ঞাসিলা খৰ,
 “কি হেতু আসিছা লবি ? শত্ৰুৰ নিধন
 হুয়াছে কি ? কিম্বা ঙ্গৈ গ’ল পলাইয়া
 ভীক নৰ ? কোৱা বাৰ্তা বিংশাক্ষ-ভগিনি ।”
 নিৰানন্দা চণ্ডী পাছে নিকষা-নন্দিনী,
 খণ্ডিত বচনে ঘনে হেঁফাই কহিলা,
 “দণ্ডিবে দণ্ডাই নৰ, সেনা চৌধৰ্জন
 নিছিলে’ বাছিয়া ; কিন্তু নৰ’ল বাচিয়া
 এজনো, বীৰেন্দ্ৰ ! অতি অদ্ভুত ঘটনা !
 নিমিষে এজন নৰে নিধনিলে সৰে ।
 কথমপি অভাগিনী এৰালে’ মৰণ ;
 শৰাৰে হেৰাল তত, না পাইলে’ পথ ;
 দুৰ্গম অৰণ্য মাজে আসিলে’ চলিয়া ;
 কণ্টকে ফালিলে বস্ত্ৰ, আঁকুহি শৰীৰ
 বোৱাইলে বক্তধাৰ, দেখিও নয়নে ।”

শুনি নিশাচৰ হত নিশাচৰী মুখে
 মানিয়া আশ্চৰ্য্য খৰ কৰ্ব্ব-শিখৰ
 লাগিলা কহিবে, “হলে’ স্তম্ভিত শুনিয়া
 তোৰ ইবাৰতা শূৰ্প ! অদ্ভুত কাহিনী,—
 পটু পত্তি তুই সপ্ত চক্ষুৰ পলকে

বিশাখ—ধাৱণ । চণ্ডী—মূৰব, ঘনুৰী । খণ্ডিত বস্ত্ৰ—ভক্ত ভক্ত কথাবে ।
 নগাই—দণ্ডৰ বোণা । পত্তি—পদাতিক সৈন্য ।

বধিলে তপস্বী নৰ ; সিংহদলে যেন
 দলিলে শৃগাল একা ! হেন পৰতাপী
 কোন সি মানব, ভগ্নি, কোৱা পৰিচয়
 জানা যদি । কিবা নাম, কৈত তাৰ ধাম,
 কাৰ বা নন্দন সিটো—টুটিল যাহাৰ
 মোৰ হাতে ভব-বাঞ্ছা ই ভবমণ্ডলে ।”

কহিলা বাবণ-ভগ্নী, “এক জন নাম
 শ্ৰীৰাম ; লক্ষ্মণ নাম ধৰে অগ্ৰ জন ;
 অযোধ্যাধিপতি দশবথৰ তনয়
 উভয়ে ; কৰিছে বাস কানন ভিতৰে
 পালিয়া জনক-সত্য । জনক-নন্দিনী
 সীতা নামে সঙ্গে নাৰী,—শ্ৰীৰাম মহিষী ।
 এহিৰূপ পৰিচয় দিছিলে তপস্বী ;
 সত্য কি অসত্য হুঁষ্ট বনচাৰী কথা
 কোনে জানে ? কিন্তু, দাদা, অদ্ভুত মানব,
 দৰশনে ক্ষুদ্ৰ কায়, কদ্ৰ পৰাক্ৰমে ।”

ৰক্ষ-ৰিপু পৰিচয় শূৰ্পনখা মুখে
 শুনিয়া দুষণ দূপ্ৰ কহিতে লাগিলা,
 “এহি ৰাম, মহাবাহু, সেই নবাধম,
 যাৰ শৰে ৰক্ষ সেনা হুঁইলে নিপাত
 যজ্ঞকালে মিথিলাত,—যেহি দোষে পাছে
 (শুনো লোক মুখে), দশবথ মহাৰথ
 দেখিয়া ছবন্ত তাক বাজ্য হন্তে দূৰি
 দিলে বনবাসে । সেই ৰক্ষকুল-ৰিপু
 ৰক্ষ-ৰাজ্যে পশি দেখো ৰক্ষ সহ বাদ
 কৰিছে ; নিৰ্বোধ থাকি জগৰ ভিতৰ
 বিবাদিছে মীন যেন কুস্তীৰ সহিতে ।

বাটিল আশয় গতি নগণ্য নৰব
বধি ক্ষুদ্ৰ সেনাগণ ; ৰাজগৃহে এবে
দিলে খেঁট ত্বমতি,—লাঞ্জিলে ভগিনী ।
পড়িল বিপাকে মূৰ্খ ; বিধি মিডস্থিনে ;
আপুনি মাতিলে মৃত মৃত্যু আপোনাৰ,
আপুনি পতঙ্গ যেন পশিল পাবকে ।”

দৃষণ নীলব হল্য ; উত্তৰিলা খৰ
খৰমতি, “এই বাম অঙ্গ-অঙ্গ-কুলে
উপজিল অঙ্গ মূৰ্খ ; নহলে কি মৃত
বটায় আপোন শত্ৰু পবৰ কাৰণে
হিংসি বক্ষ মিথিলাত ? নহলে কি,—ধিক্—,
লাঞ্জিয়া অবলা বালা অকণা অবণো,
দেখায় পৌকৰ ? কালি প্ৰত্যুষে উঠিয়া
যাবোঁ পঞ্চবটী বন । কত বল ধৰে
হীনবল বনবাসী দেখিবোঁ স্বচক্ষে ;
দেখিবোঁ বাবৰে কালি কিমত সমৰী ।
বহু বক্ষ ক্ষতকানী পাপীৰ মৰণ
(প্ৰায়শ্চিত্ত হেতু যেন) মিলানে বিধাতা ;
নিষ্কেপিলে চিবণক্ৰ কেশৰী-কবলে ।
কৰিও দৃষণ ভাই আজি বজন তে
ঘোষণা, কৰিবোঁ কালি বণযাত্ৰা ঘোব ;
সৈন্যদল থাকে যেন প্ৰস্তুত প্ৰত্যুষে ।
এত কহি বক্ষোদীৰ, অগ্নি-শিখা সম
জ্বলি ফোৰে, সভা এৰি চলিলা গম্ভাৰে

খৰমতি—প্ৰথম মতি ; চোকা ।

‘এই বাম অঙ্গ.....অঙ্গ-মূৰ্খ’—এই বাম অঙ্গ বজা ৰূপ পত্নৰ বংশত
অঙ্গ-মূৰ্খ (ছাগলৰ নিচিনা মূৰ্খ, অথবা যাৰ দৰে মূৰ্খ উপজা নাই অৰ্থাৎ
মহামূৰ্খ) উপজিল ।

অন্তঃপুৰে । সৈন্তক্ষেত্রে চলিলা দুষণ ।

শূৰ্পনখা চলি গৈলা আপোন আলয়ে ।

নিশাকাল এবে । যথা বতন-মণ্ডিত

পৰিধান খৰি শোভে ৰাজৰাজেশ্বৰী ;

তথা জীৱকুলেশ্বৰী সুখদা ৰজনী,

অগণিত তাৰাদল-বতন-ৰঞ্জিত

সুনীল-অশ্বৰে, দেহ শোভিলা আবৰি ।

বক্ষঃস্থলে কৰে কান্তি শশাঙ্ক উজলি,

বনমালী বক্ষে যথা কৌস্তুভ বতন ।

সাস্তিলা সন্নেহে ধনী যত জীৱকুল

সামৰি স্ববক্ষে । জীৱ বিশ্রাম লভিলা

পড়ি স্নেহময়ী ক্ৰোড়ে মাতৃ ক্ৰোড়ে যথা ।

নীৰব ধবগীতল, জন শব্দ নাই,

আনন্দে নিদ্রিত প্রাণী । মাত্র একোবাৰ

ডাকে নিশাচৰগণ,—কতুবা ফেউৰা

বনৰাজ ব্যাঘ্ৰে দেখি কৰি ফেউ ৰব

দিয়াছে জাননৌ জীবে ; কতুবা কুকলি

দিয়া, কিম্বা নিউ শব্দে উৰিছে উলুক ;

থাকি থাকি কোনো স্থলে ডাকে কাল হুহু

সুগম্ভীৰে ; কতু যমডাকিনী ডাকিছে

ৰহি ৰহি হৃদিস্থল বিকম্পি কুস্থনে ।

ৰাত্ৰিচৰচয় বিনে, আৰু যত প্রাণী

“যথা বতন-মণ্ডিত.....শোভিলা আবৰি”—ৰাজৰাজেশ্বৰীয়ে বহুমণ্ডিত বস্ত্ৰ পিন্ধি যেনেকৈ শোভে, জীৱগণৰ ঈশ্বৰী সুখদা ৰজনীয়ে অসংখ্য তাৰাকণ বস্ত্ৰেৰে মণ্ডিত নীল বস্ত্ৰেৰে দেহ আবৰণ কৰি তেনেকৈ শোভিল ।

উলুক—পেচা । যমডাকিনী—এবিধ চৰাই ; ইয়াক মৰচৰাইও বোলে ; ইয়াৰ মাত অমঙ্গলীয়া বুলি মাহুহে ভয় কৰে । কুস্থন—বঁহো বা জয় লগা মাত । ৰাত্ৰিচৰচয়—ৰাতি-হুবা জীৱবিলাক ।

জগতে, বজ্জনী যোগে সুখদ বিজ্ঞান
লভিছে শয়নে শুই চিন্তা পৰিহৰি ।
বজ্জনী সহচৰী শান্তি প্ৰদায়িনী
নিদ্ৰা, ক্লান্ত জীৱ দেহে সুখা বৰষিমা
মুদালে আখিৰ পাতি । সুযোগ পাইয়া
নিদ্ৰা-চিৰসহচৰী স্বপ্ন কুহকিনী
বজ্জিনী, কুহক-জাল পাতিলা আসিয়া ;
জীৱদল আত্মা লই ধৰিলা ধেমালি ।

কি কৰিছে শূৰ্পনখা ইহেন সময়ে
বসি দ্বাৰকদ্ধ গৃহে ? কি হেতু বসিয়া
আছে ই সুখদ কালে ? কিয় বন্ধোবালা
ক্ষুণ্ণ আজি, ত্যজি শয্যা বসি ধৰাসনে ?
কি ভাবনা ? প্ৰকৃততে চিত্ত অধিকাৰ
কৰিছে ভাবনা আজি । ৰাজ-ভগ্নী ছয়া
মুখ্যাক্ষ বিহীন ! নোহে সামান্য লাঞ্ছনা ।
হেন অপমান হয় সহে কি পৰাণে
লঙ্কেশ-ভগ্নীৰ ? দেহি, ভূতলে বসিয়া,
দৰ্পণে দৰশি আশ্ৰ, কৰাঘাত কৰি
কপালে, বিলাপে বালা পৰম বিষাদে,
“হা বিধাতা এয়ে মনে আছিল তোমাৰ
চিৰকাল দুৰ্ভাগিনী কৰিবে দাসীক !
যৌবনে বিধবা শোক দিলা, পতি বধি
ভাতৃ-কৰে । মাতৃ-গৃহে ৰহিলেঁ লঙ্কাত ;
ছিলেঁ সখী দল সঙ্গে । বিড়ম্বিলা তাতো ;
ঘটীলা বিবাদ, দেব, সজ্জিনীৰ সঙ্গে ।
জ্ঞানী হুবুজি মোক বুলিলা দন্দুৰী ;
*দিলা মোৰ গাতে দোষ । সেই খণ্ডে এৰি
মাতৃ-গৃহ চলি গলেঁ বৰ বউ গৃহে ।

তাতো নবঞ্চালা, বিধি, অভাগিনী মোক
 বহুদিন । মধুমুখী গবল-উদরী
 মন্দোদরী সঙ্গ এবি, প্রমীলার গৃহে
 থাকিলেঁ। কতেক দিন ; দানব-নন্দিনী
 কবিছিলে স্নেহ মোক । রূপস'-গঞ্জিনী
 অতুল রূপব কিন্তু কবে অভিমান,
 নসহিল সি গাবনা আমার অন্তরে ।
 আমার প্রকৃতি এক, ধরে লঙ্কাবাসী
 অগ্নিরূপ ; যেন হায় বিভিন্ন ধাতুবে
 গঢ়িলা, হে প্রভু, মোক আক লঙ্কাবাসী ।
 নিমিলিলেঁ। নিজ বংশে ; ত্যজি অবশেষে
 সুবিষাদে হৈম লঙ্কা, এবি হৈমালয়
 হলেঁ। বন-বিহারিণী আসিয়া দণ্ডকে ।
 এতেক দুর্গতি কবি নহ'ল সন্তোষ
 চিত্তে তব সৃষ্টিকর্তা ! কুক্ষণত আজি
 ভেটালা ভুজঙ্গ সহ কালকূটে ভরা ।
 কুক্ষণে হে দেব ! এই বন-বিচারিণী-
 হৃদয়ে জন্মালা প্রেম ; কুক্ষণত হায়
 চলিলেঁ। গ্রাসিবে সীতা কাল ভুজঙ্গিনী ।
 হায় হায় দিলা ফল, মুখ্য অঙ্গহীনা
 কবিলা নবব হাতে ; কোরা চতুর্মুখ !
 কি মতে কুগুথ মোর দেখাম স্বজনে ?
 আছিল মনত এয়ে যদি তব বিধি !
 কি হেতু জনম দিলা রাজ-ভগ্নী কবি
 বক্ষোবংশে ? আমি হেন কুল-কণ্টকিনী
 কিয় উপজালা, প্রভু, স্বর্ণ লঙ্কাধামে ?

ৰহিল অখ্যাতি কুলে । ৰাখিলা কিহেতু,
(ন বধিয়া কালসৰ্প-সঙ্কলন হাতে),
সহিবে লাঞ্ছনা ভবে ? যদিবা ৰাখিলা
জীৱন্তে ভোগিবে দ্ৰুথ ; মিনতি দাসীৰ
তব পদে তৰে, দেৱ ! প্ৰতিফল যেন
পায় নব কালি ৰণে ; পাৰ্বী যেন আমি
পাসৰিব মনস্তাপ মানব মৰণে,
মানবীৰ,—আমি যথা,— সু অঙ্গ ছেদনে ।”

প্ৰভাতিলা বিভাবৰী । পড়িল জিলিকি
তৰুণ অৰুণ কাস্তি সিন্দূৰ সদৃশ
উদয় অচল শিৰে । শত শঙ্খধ্বনি
ধ্বনিল সৈন্যৰ ক্ষেত্ৰে । জয় জয় নাদে
মন্দিলা কৰ্ব্বদবৃন্দ জিনিয়া জীমূতে ;
পুৰিল দণ্ডকাব্য ৰক্ষ-কোলাহলে ।
বাহিৰিলা সেনা নানা প্ৰহৰণ ধৰি ;
লইলা কোনোএ শূল ; কেহো ভীম গদা ;
ধৰিলা কোদণ্ড কোনো, শৰবৃন্দ সহ
আঁটিয়া নিষঙ্গ অঙ্গে ; কোনো উলঙ্গিলা
কুপাণ ; প্ৰচণ্ড দণ্ড দণ্ডাইলা ধৰি
কোনোএ ; বান্ধিলা কেহো কবচ উৰসে ।
কাৰো হাতে অসি নাচে ; কাৰো হাতে ঢাল ;
থৰ্পৰ বা কাৰো হাতে ; ইকাপে কটক
ধৰি নানা অস্ত্ৰগণ চলিলা গজিয়া ।
দূষণ ভীষণবলী ধৰি মহাশূল
কৰে, কবী-পুঠে চৰি, মন্তকৰী সম

বিভাবৰী—ৰাজি । মন্দিলা—গভীৰ শব্দ কৰিলা । জীমূত—মেঘ ।
পুৰিল—পূৰ্ণ হ’ল । কোদণ্ড—ধনু । নিষঙ্গ—তুণ । ‘ধৰিলা কোদণ্ড অঙ্গে’
—কোনোএ শৰবিলাকৰ সৈতে গাত তুণ বান্ধি লই ধনু ধৰিলে । উৰস—বক্ষ ।

চলিলা বিক্রম কৰি ; ঐৰাবতে যেন
 সূৰেশ কুলিণ ধৰি । অষ্ট অশ্ব যুত
 বথে বখীবৰ খৰ ভীক্ষবল-তিথা
 চলিল। বিকম্পি ক্ষিতি প্রচণ্ড প্রতাপে ।

ৰোদ্ৰ বন্ধোদল দলি দণ্ডক কানন,
 — প্রমত্ত মাতঙ্গদল দলে যথা বন—,
 যায় বীৰপণা কৰি । নিবিড় অৰণ্য
 এৰি, পলাইলা দূৰে ডৰে জীৱগণ ।
 পলাইলা পশুপতি সভয়ে কেশবী ;
 উভ শুণ্ডে ছড্‌মুড্‌ গ'ল শুণ্ডধৰ
 অশ্বীৰ তৰাসে ; যেন ত্ৰাহি ত্ৰাহি স্মৰি
 কৰ্ব্বৰ কবাল নখী পলাল সবেগে
 মুটকি সূদৌৰ্ধ লেজ ; ভয়ে ভঙ্গ দিলা
 ভয়াল ভল্লুক, বৰা, খড়্গী গণ্ডাৰ,
 মহিষ বিশাল শৃঙ্গী, আৰু কত প্রাণী ।
 ধাইলা কুৰঙ্গদল শৃঙ্গ উচ্চ কৰি ;
 লুকাইলা ভয়ে অহি মহীগৰ্ভে পশি ;
 উড়িলা পতঙ্গীকুল আকুল চৌদিশে ।

কৰ্ব্বুব-কম্বুব ধ্বনি, সৈন্ত কলকলি,
 মিশিয়া উভয়ে, ঘোৰ উঠিল কল্লোল ;
 সমুদ্ৰ কল্লোল যথা প্রভঞ্জনাবাতে ;
 কিম্বা খৰতৰগতি-ভীমাস্রোতস্বতী
 গিৰিবৰ দেহ হস্তে পড়িলে বাগৰি,
 উঠয় কল্লোল যথা অতল গহবৰে ।

কুলিণ—বজ্র । ভীক্ষবল-তিথা—প্রথৰ বলত যি তিথার দৰে কঠিন অৰ্থাৎ
 মহাবলী । কৰ্ব্বব—বাঘ । পতঙ্গী—পক্ষী । কৰ্ব্বুব-কম্বুব ধ্বনি—বাফসৰ লক্ষ্যধ্বনি ।

দূৰ থাকি সেনা বোল পশিল আসিয়া
 তাড়কা-সুদন কর্ণে পঞ্চবটী বনে ।
 সুমিত্রা-নয়নাঞ্জন, পিনাক-ভঞ্জন
 বাঘব কহিলা, “ভাই শুনা কোলাহল ;
 আসিছে বান্ধসগণ কৰিয়া নিনাদ,
 বিবাদিবে মোৰ সনে । এই শুনা, বীর,
 বাজিছে অসংখ্য শঙ্খ শিঙ্গা ভীমস্বনে
 সঘনে সুদূৰ বনে । কষিছে অন্তরে ।
 শত্রুদল আজি, শূৰ্পনখা অপমানে,
 আক চতুর্দশ বান্ধসেনাৰ পতনে ।
 পড়িয়াছে ঘৃতাছতি বিপু-ক্রোধানলে ;
 অলিছে ক্রোধাগ্নি-শিখা ; অনির্বৈয় শিখা
 বিনা ঘোৰ শবজাল-জল বৰষণে ;
 অনিবার্য যুদ্ধ আজি পঞ্চবটীবনে ।
 বিকট গর্জন শুনি বিকট সেনাৰ,
 বিকট মূৰতি দেখি, ডৰিব মৈথিলী
 কুমলী । বলীন্দ্র-কদ্র । চন্দকুল-বালা
 লইয়া বহিও দূৰে ; আতঙ্কিতা যাতে
 নোহে সতী । শীঘ্রগতি যাওঁ বন্ধোৰণে ।”

শুনিয়া স্বামীৰ বাক্য, স্বামীগত-প্রাণ
 উত্তৰিলা বিধুমুখী, “বিধুকুলাঙ্গনা
 ইদাসী, হে দাসীকান্ত ! পদাঙ্গে তোমাৰ
 প্রার্থিছে বিনয়ে, ত্যজা বান্ধসহ বাদ ।
 চলা বন পৰিহরি । কি কাম সমৰে ?
 পদে পদে সুনিপদ, পদে পদে কাঁটা,

ধৰণী কণ্টকময়ী, বিধাতা বিমুখ
 যাব প্রতি । তাজা বণ মিনতি চরণে ।
 ভাবি চোরা ভাগ্যে কত ঘটছে অশুভ ।
 শৈশবে বাক্স সহ ঘটালে বিবোধ
 বিশ্বামিত্র ; বক্ষোবণে কোমল শৰীৰ
 ক্ষত হল শবানলে । পথে ভৃগুপতি
 ঘটালে বিবাদ, যবে ফিৰিলা অযোধ্যা
 ভাঙ্গিয়া ধূজ্জট-ধনু মোক পৰিণয়ি ।
 বাজ্য অভিষেক হেতু হ'ল আয়োজন ;
 আনন্দিত নবনারী ; দেখিও ভাবিয়া
 বিডম্বনা বিধাতার ! মন্থবা কুমন্ত্বে
 কুমন্ত্ৰিলে কৈকেয়ীক, কৰিলে বিষাক্ত
 দুগ্ধ যেন বিষ যোগে ; সেহি দুগ্ধাস্বাদে
 ভূপতিত নববৰ দাসীৰ শ্বশুর ।
 নিলে বাজ্যভাৰ কাটি, তথাপি কৈকেয়ী
 কাকোদৰী সম ত্ৰুড়া, নুহিলে সন্তুষ্টা ;
 বনবাসে দিলে খেদি চীৰ-পৰিধানে
 তোমাক হে আৰ্ধ্যমণি । নৃপশ্রুত লয়া
 কাননে ভিখারী এবে ; ফলমূলশনে
 ভূতলে-শয়নে,—হায় হৃদি ফাটি যায়—,
 সামান্য তপস্বী হেন যাপিছা জীৱন !
 এতক কৰিয়া বিধি তুষ্ট নুহইলা,
 খেদে বন থাকি এবে ঘটাইয়া বাদ
 বক্ষসঙ্গে । কুক্ষণত আসিয়া বাক্সসী
 শূৰ্পনখা, দিলে দেখা ; নাসিকা অৱণ
 কুক্ষণে লক্ষণ বীৰ ছেদিলে চণ্ডাৰ ।

ধূজ্জট—শিব । পৰিণয়ি—বিয়া কৰি । কাকোদৰী—সৰ্গিনী ।
 চীৰ-পৰিধান—বাকল পৰিধান ।

আসিল দ্বিসপ্ত সংখ্যা দৃপ্ত নিশাচৰ
 ক্ৰোধে গজ্জি, কালি মাত্ৰ ; পুনৰ উৎপাত
 ঘটায় বিধাতা আজি কিনো নিদাক্ষণ,
 আসিছে অশ্রুপ দল অৰণ্য আৰাৰি ।
 নাই কাৰ্য্য সমৰত ; চলিও এবিয়া
 ৰাক্ষস সঙ্কুল বন । আমাত বিমুখ
 চতুৰ্মুখ সদা প্ৰভু ! আৰু বা কি ৰাষ্ট্ৰা
 বাঞ্ছিছে বিৰিঞ্চি মনে, কোনে জানে তাক ।”

“কি কহিলা সূহাসিনি !” হাসি উত্তৰিলা
 বঘুশ্ৰেষ্ঠ, “যাব লাগে এৰি পঞ্চবটী
 নিশাচৰগণ ভয়ে, ভীতা যথা তুমি
 বমণী ? এই কি যুক্তি তব বৰাননি ?
 ভানুসম তেজী ভানুকুলে জন্ম মম ;
 ক্ষত্ৰিয় কুলজ অজ-অঙ্গজ বীবেন্দ্র
 মহাৰথী দণবধ ; তাহাব তনয়
 যাবোঁ আমি পলাইয়া ৰাক্ষসৰ ভয়ে ?
 পিনাকী-পিনাক যাব মহা বাহুবলে
 দ্বিখণ্ডিত ; হাতে যাব দেবদত্ত ধনু ;
 সুপ্ত সৰ্পদলবৎ দেব অস্ত্ৰগণ
 অক্ষয় তুণত যাব ; সেহি ৰাম, প্ৰিয়ে,
 ডৰে কি ৰাক্ষসগণে ? ডৰে খগপতি
 বৈনতেয়, দেখি সতি পদ্মপাল দলে ?
 নাই চিন্তা মোৰ হেতু ; অস্তিৰোঁ অকলে
 অৰিদল । থাকা তুমি, ইন্দুনিভাননি,
 নিৰ্ভয়ে দেৱৰ সঙ্গে সুদূৰ কন্দৰে ।”

কহিবে লাগিলা পাছে বাজৰ্ষি-তুহিতা,
 “প্ৰাণেশ্বৰ, একেশ্বৰ বাত্ৰিমট মাজে
 প্ৰবেশি কৰিবা যুদ্ধ ; তৰঙ্গ-আকুল
 অকুল অৰ্ণবে যেন এখানি তৰণী
 বহিবা ভাসিয়া তুমি ; আৰু আমি দাসী
 পদ প্ৰত্যাশিনী তব বহিবোঁ নিশ্চিন্তে
 স্নদূৰে,—আদেশ তব হেন, গুণমণি ?
 সূৰ্য্যকূলে সূৰ্য্য তুমি ; সূৰ্য্য-কৰ-দানে
 উজ্জল যি চন্দ্ৰ, মোৰ জন্ম তাৰ কূলে ;
 তুমি বিনে চন্দ্ৰকল-সম্ভবা আমাৰ
 আন্ধাৰ, হে দেব ! আমি সূৰ্য্যমুখী ফুল,
 সূৰ্য্য তুমি ; বিমলিনা সূৰ্য্যৰ অভাবে
 সূৰ্য্যমুখী, অবিদিত কাহাৰ জগতে ?
 নাযাইবোঁ দূৰে, কান্ত, বহিবোঁ সমীপে
 তোমাৰ ; বহিবোঁ এই কুটীৰ ভিতৰে ।
 বীৰকুল-ইভ নিভ সৌমিত্ৰি সুবাহ
 হওক তোমাৰ সঙ্গী ই কাল সমৰে ।”

নীৰবিলা মধুস্বৰা । মধুবৰষিণী
 সীতাক সমৰ্থি, শূৰ কহিলা সৌমিত্ৰি
 সম্বোধি কোশল্যা-ধনে, “বসুন্ধৰা-সুতা
 যি ভাষিলা, বীৰবৰ্ধভ, তব ই ভূতাব
 মনোমত । উনমত্ত অবিদল মাজে,
 চুৰ্ব্বাদল শ্যাম, এৰি তোমাক অকলে
 যাবোঁ অনুগত আমি কিমতে অন্তৰে ?

* বাত্ৰিমট—বাক্স । ইভ—হস্তী । নিভ—সদৃশ । বসুন্ধৰা-সুতা—মাটিৰ
 -স্তলত অণুৰূপে সীতাৰ জন্ম হেতু তেওঁক বসুন্ধৰাৰ কন্যা বোলা হৈছে ।
 বীৰবৰ্ধভ—বৰশ্ৰেষ্ঠ ।

শূলপাণি সজ্জ্যাত নন্দি শূলপাণি
 দাস তাৰ, হোৱে কভু ? জানে। পৰাক্ৰম
 অতুল ভূতলে তব ; খৰ শৰবাশি
 কবাবেক ভষ্মবাশি যত নিশাচৰে ;
 পাইব বিলয় বৈবী, যথা পায় লয়
 তৃণদলে অশ্বুবিন্দু অশ্বুজেশ কৰে ।
 জানে। আমি দৰ্ৱদল তৃণদল প্ৰায়,
 তুমি দাবানলকণী ; বাহ্নিহোঁ তথাপি
 হুইবে সমৰ-সঙ্গী তব শূৰমণি !”

শুনি প্ৰিয়ানুজ বাক্য কৌশল্যা-আত্মজ
 আদেশিলা প্ৰিয়বাক্যে, “থাকা তবে তুমি
 কুটীৰে, উৰ্মিলা-প্ৰিয়, বন্ধি প্ৰিয়স্বদা
 বমোমায়াজাল থাকি । নালাগে যাইব
 মোৰ সহ ৰণে তুমি ।” কহিলা সীতাক
 কৰিয়া অভয় দান, নডৰিবা কিছু
 বঘুবংশ-বধু ! কিবা সাধ্য অশ্ৰুপৰ,
 কৰে তব অপকাৰ, থাকোঁতে লক্ষ্মণ
 বলবাহু তব সঙ্গ ? জানা কমলিনি !
 অভেদ ব্যূহৰ সম ই পৰ্ণকুটিৰ
 অৰি পক্ষে, অৰিন্দম লক্ষ্মণ ৰক্ষণে ।
 নিকটিলে বিপুদল যাওঁ মই ৰণে ।”
 এতেক কহিয়া ৰাম ধৰিলা ধনুক
 ইন্দ্ৰদত্ত, শ্ৰাম কৰে ; শ্ৰামল বাৰিদে
 ইন্দ্ৰধনু যথা, ৰশ্মি বিকাশিলা চাপ ;
 বাহুবলে গুণমণি গুণিলা তাহাক ।

‘শূলপাণি সজ্জ্যাত নন্দি শূলপাণি মহাদেৱৰ, তেওঁৰ দাস শূলধাৰী
 নন্দিয়ে কেতিয়াবা সজ্জ্যাত নন্দি এৰে নে ? অশ্বুজেশ—অশ্বুজ কেশ, অৰ্থাৎ পদ্যৰ পতি,
 স্বৰ্ঘ্য । দৰ্ৱদল—ৰাক্ষসবিলাক । নিকটিলে—ওচৰ চাপিল ।

অক্ষয় ইষুধি পৃষ্ঠে বাঙ্কিলা নুমনি,
 খবশাণ শবাবলী মুক্তাবলী প্রভ
 জাগিল সংগ্রাম গন্ধে ; সুপ্ত সর্পদল
 জাগিলা শুনিয়া যেন ডমকৰ ধ্বনি ।
 নিৰ্গতিলা গৃহ হস্তে ধীর পদক্ষেপে
 সুধীর সুবীর-গুৰু গুৰু পদে নমি
 উদ্দেশে । সঞ্চাবে তেজ লৌহ খণ্ডে ব্যাপি
 অগ্নি পৰশনে যথা ; ধনু পৰশনে
 বেগে বীরতেজ তথা হ'ল প্রধাবিত
 ব্যাপি বীর কলেবৰ । অবিদল মাজে,
 কবী-অবি-পবাক্রমে পশিলা বাঘব
 তাড়কাৰি ; তাৰকাৰি সুৰ সেনাপতি
 পশিলা বিক্রমে যথা অসুৰ-সংগ্রামে ।
 দেখিলা বান্ধসগণ, আসে অগ্রসৰি
 নৰ এক,—দিব্যৰূপ, মোহন মূৰ্তি—
 ধৰি কৰে শবাসন, তুণ পৃষ্ঠভাগে ।
 ঘেড়িলা বাঘবে সবে ঘোৰ কলৰবে,
 কৰি অৱহেলা মনে, ক্ষুদ্ৰ নব জ্ঞানে ।
 উলঙ্গিলা অসি কেহো, হুঙ্কাৰ কৰিয়া
 কেহো আক্ষালিলা শূল ; ধৰি ভীম গদা
 ভীমবলে, কোনো জন চলিলা গৰ্জিয়া ।
 টকালিলা কোনো বক্ষ ; মাৰিলা টলিকি
 কোনো ; পকাইলা কেহো সুঘোৰ নয়ন ;
 হাসিলা বা কোনো ছুষ্ট দস্তৰ, দশন

ইষুধি—তুণ । সুবীর-গুৰু—সুবীর শ্রেষ্ঠ । কবি-অবি—সিংহ । তাড়কাৰি—
 তাড়কাবধী, অর্থাৎ বাঘ । তাৰকাৰি—তাৰক অসুৰক বধকাৰী কাৰ্ত্তিক ।
 দস্তৰ-উচলা দড়িয়া ।

কোৰ সম নিকটাই, খল খল কৰি ;
 বন্ধকুল কোলাহলে পুৰিল চৌদিক ।
 অমূৰ্তক চতুৰ্দশ সহস্ৰ কটকে
 কোঁতুকে ধৰিছে ঘেড়ি, বাঘব অকল ;
 কিমতে তৰিব বীৰ নিবিড় বিপিন
 অথবা অসীম সিদ্ধ ; ভাবি দেবদল
 আকাঙ্ক্ষি বাঘব শুভ সমবেত সবে
 আকাশে, দৰ্শিবে নব-নবাশন-বৰণ ।
 আসিলা অমৰপতি বজ্জী পুৰন্দৰ
 ইভৰাজ পৃষ্ঠে চৰি ; হৰিণ বাহনে
 আসিলা পবন দেব, শমন মহিষে,
 গণেন্দ্ৰ ইন্দুৰে, শিখিবাহন ময়ূৰে ;
 কুৰেব বকণ বিভাবসু মেঘপতি
 অশ্বিনী কুমাৰ চন্দ্ৰ আদি দেবগণ
 নিজ নিজ যানে চৰি আসিলা ত্বৰিতে ।
 আসিলা বজ্জাই বীণা দেবৰ্ষি নাৰদ
 কৰি হৰিগীতধ্বনি ঢেঁকী আৰোহণে
 চিস্তিত ত্ৰিদিব-বাসী তিস্থি অন্তৰীক্ষে
 প্ৰতীক্ষিলা বন্ধ-নৰ স্নেহোৰ সমৰ ।
 বেৰিলা কৰ্ব্বৰ বৃন্দ ; আসিলা ধাইয়া
 ধৰিবে বাঘবে ; যেন ব্যাধ মৃগশিশু
 ধৰিবে চলিয়া যায় উল্লাস অন্তৰে ।
 টঙ্কাৰিলা দেব-চাপ* বীৰেন্দ্ৰ-কেশৰী

অমূৰ্তক—উন্নত ।

নবাশন—ৰাক্ষস ।

শিখিবাহন—কাৰ্ত্তিক ।

বিভাবসু—অগ্নি । যান—বাহন । তিস্থি—বহি, থাকি । অন্তৰীক্ষে—শূন্যে ।

* বামৰ হাতত থকা ধনুৰ্ৰূপ ইন্দ্ৰই দিয়া ; বামক দিবৰ কাৰণ ইন্দ্ৰই ধনুৰ্ৰূপ শৰভঙ্গ মূনিৰ ঠাইত থৈ গৈছিল । মূনিৰে পাছত বামক দিলে ।

বাঘব, ধৰিয়া হাত ; স্নুঘোব টঙ্কাৰে
 পাইলা আতঙ্ক সেনা ; শঙ্কা উপজিল
 অৰিব অন্তৰে ; যথা নতশিৰ-ফণী
 তুলিলে মস্তক ধৰি চিত্ৰময় ফণা
 সত্ৰোথে গৰজি, লোক সশঙ্কিত হোৱে ।
 মণিময় ধনু, তুণে পুঞ্জ পুঞ্জ শৰ,
 দিবাৰ-কৰে জ্বলি, চপলা সদৃশ
 চকমকি, অৰিদল নেত্ৰ ঝলসিল।
 স্তম্ভিত বান্ধস সেনা । কহিলা নুমণি,
 “কিহেতু পতঙ্গবৎ, পাপমতিগণ,
 আসিলি মৰিবে, মোৰ অমোঘ অস্ত্ৰত
 যাই জাহ ? পৰিছে কি মৎস্যৰ উজান
 বক্ষকুলে, ক্ষয় হেতু ? তোসব প্ৰবৰ
 আছে যেহি বীৰ তাক পঠায়ে সমীপে ।”
 দেখিয়া স্থগিত সেনা, কহিলা দুষণ
 ভূঃশাসন ; অগ্ৰসৰি বৰষিলা শৰ
 জাকে জাকে ; বাঘবেল্ল ব্যৰ্থিলা হেলায় ।
 সেনাদল, (দলপতি যুঝিছে দেখিয়া),
 কৰিয়া ভৈৰব বব হানে গ্ৰহৰণ !
 বাজিল তুমুল যুদ্ধ । বাম গুণগ্ৰাম
 সংগ্ৰাম-কুশল শূৰ বৰ্ষি শৰগ্ৰাম
 নাশিলা অসংখ্য সেনা । দেখিয়া দুষণ
 দাঙিলা, “মানব জয়া মোৰ সহ বণ
 কৰিছ তপস্বি ! দেখ দেবদত্ত শূল
 ভীষণ, ধৰিলে হাতে ; দেখো কোনজন
 বন্ধে তোক আমি এই অশ্রপ-আহবে ।”

ভীমবলে ভীম শূল ধৰিলা বান্ধস ;
 ত্ৰিশূলী-ত্ৰিশূল সম, তেজবান্ধি তাৰ
 দৌণ্ডিলা সমবস্থল । পাইলা তৰাস
 অন্তৰীক্ষে সুববুন্দ দেখি মহাশূল
 বন্ধ-কৰে,—যেহি শূল বিধাতাৰ বৰে
 পাইলা পলাশীপতি অব্যৰ্থ জগতে ।
 এৰিলা যতেক বাণ বঘুকুলমণি
 ঠেকি বজ্জসম অন্ত্রে পড়িল ভূতলে,
 শৈল দেহে ঠেকি যথা পড়ে লোষ্ট্ৰগণ ।
 চিন্তিত হইলা চিন্তে সীতা-চিন্তামণি,
 নাহি কাটা যায় শূল । কহিলা দুশণ,
 “শূলপাণি শূল সম মহাশূল মোৰ
 কি শক্তি ব্যৰ্থিবি মূঢ় ! ইষ্টদেব তোৰ
 চিন্তিল অন্তিম কালে, ই কাল-সমৰে ।”
 এত কহি বন্ধাবলী মস্ত্রপুত কৰি
 শূন্যে তুলি ধৰে শূল ; অনল উগাৰি
 গৰ্জ্জিলা মহাত্ম ; হল দৌণ্ড বণস্থলী ;
 কঁপিল মেদিনী স্বৰ্গ গভীৰ গৰ্জ্জনে ।
 হেনকালে শব্দবাহী বাঘব-ভ্ৰৱণে
 শব্দদিলা দৈববাণী, “দ্বিভুজ বন্ধৰ
 ছেদা বঘুমণি ।” শুনি দেবাদেশ হেন
 দ্বৰিতে কান্দু'কে বাণ যুৰি দাশৰথি
 শূল সহ ছুই কব কাটিলা বন্ধৰ ।
 ভূতলে পড়িল শূল ; ভূকম্পনে যেন
 লৰিলা ধৰণী কম্পি মহাত্ম পতনে

পুনঃ দিব্যবাণ মাৰি বীৰেন্দ্ৰ-মার্ভণ্ড
অস্তিলা ছুবন্ত বিপু ছুৰ্বাৰ দূষণে ।

পলাইলা সেনাদল বিভঞ্জে লৱৰি
ৰণে ভঙ্গ দিয়া ; যেন ঘোৰ দাবানলে
দহিলে গহন বন, বনবাসীগণ
পলায় বিপাক্ষে । ৰণে পড়িলা দূষণ,
ভয়ে ভঙ্গ দিলা সেনা, দেখি বক্ষোবৰ
খব, খবতৰ বেগে চলাইলা ৰথ
কশাঘাতি অষ্ট অশ্ব অগ্নিৰ-আঙ্গনি
অৰি অভিযুখে । ভ্ৰাতৃশোক নিৰগত
অক্ষবাৰি বাৰি, শোক কোপে পৰিণতি,
উত্তৰিলা বক্ষোবীৰ বাঘবে সম্বোধি,
“শুনিছোঁ, দুৰ্ম্মতি ! তোৰ বামচন্দ্ৰ নাম,
জন্ম সূৰ্য্যকূলে । সদা বক্ষোহিংসা কৰা
(মুনি বাক্যে), ধৰ্ম্ম তোৰ । মুনি সঙ্কে থাকি
ভুলিলি মুনিৰ মন্ত্ৰে ; মুনিৰ আকাৰ
ধৰিলি ; সলালি নৃপ-নন্দনৰ ৰূপ ;
—কুমাৰণী ধৃত পোক কুমাৰণী বাঁহে
সলায় ঘিকপে ৰূপ, শুনি গুঞ্জৰণ
মন্ত্ৰ সদা—; মুনিবেশে ফুৰ বনে বনে ।
ছুৰবল দৰ্ব্বদল দলি মিথিলাত,
বাঢ়িল সাহস তোৰ । ভগ্নী শূৰ্পনখী
আদৰৰ ৰাক্ষসৰ ; কৰিলি লাঞ্ছনা
অবলাৰ, বনে ছুই পাইয়া অকলা ;
কাটিলি নাসিকা কৰ্ণ ; নাভাবিলি মনে
দণ্ডকে কৰে যে বাস দণ্ড-নিধানক ।

অগ্নিৰ-আঙ্গনি—ছুইৰ আঙ্গনিৰ নিচিনা অৰ্থাৎ ভেজী । “

পৰিণতি—পৰিণত কৰি ।

অবোধ ! বিবোধ তোৰ বন্ধোযোধ সহ
মিটাইবোঁ আজি বণে ; কত বল ধৰে
দেখিবোঁ মল্লশ্য-তল্ল তোৰ, নৰপশু !
ডাকিল মৰণ নিজ, পামৰ ! কৰিবোঁ
অৰাম অবনী আজি অনিৰ্বেয় বলে ।”

শুনি বীৰ দাশৰথি বন্ধোৰথী বানী
কৰিলা উত্তৰ, “তোৰ সদৰ্প গৰ্জনে
নডৰে, বে’ নৰ-বিপু, এই বন্ধোবিপু ।
যথা শক্তি হান্ তোৰ তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰগণ,
কোনে বাধে ? মুনিগণ ধৰ্ম্ম-পৰায়ণ
কৰে তপ জপ যজ্ঞ ; নিশাচৰ দল
কৰে লণ্ডভণ্ড আসি ; ধৰ্ম্মকৰ্ম্ম সদা
হোৱে সবে প্ৰতিদ্বন্দ্বা ; দণ্ডিলে সিহেতু
ছুষ্টগণে । শূৰ্পনখা আসিলা গ্ৰাসিবে
বৈদেহী, সিহেতু ছুষ্টা প্ৰতিফল পালে ।
আসিলি আপুনি এবে লভিবে মৰণ,
দুৰ্ম্মতি ! দূষণ তোৰ ধৰাশয়াশায়ী
দেখ্ চাহি ; সম গতি লভি বক্ষপতি
যাইবি ভাতৃৰ সহ শমন সদনে ।”

এত কহি নীৰবিলা বলীশ্ৰ-পাবক
ৰাঘব । উঠিল পুনঃ সমৰ তবঙ্গ ;
বৰণৰঙ্গে সেনাগণ কৰিলা নিনাদ
নিদ্দিয়া নীৰদ-নাদ । বোঁৱৰি চৌদিক
বাজিল স্নুঘোৰ স্বনে ৰাক্ষস-বাজনা ।

অনিৰ্বেয়—নিৰ্কাপিত কবিৰ নোৱৰা । বলীশ্ৰ-পাবক—মহাবলীৰ ভিতৰত
বি অগ্নি সদৃশ । নীৰদ—যেৰ ।

ঝন্ ঝনি পুনঃ সেনা নিকোষিলা অসি
 কটিপাশে বিজুলীত চৰ্ম্মকোষ থাকি ।
 অৰি কৰে নৃত্যমান অসিৰ ফলকে
 চকমকি ৰবি কৰ,—চকমকী যথা
 উজলে জলদ দেহ,—উজলিলা তথা
 নীলবৰ্ণ বক্ষোদেহ । নবোৎসাহে ৰণে
 আগুৱালে বৈবীৰ্য্য বিকপ মূৰতি
 এক হস্তে বৰ্ম্ম ধৰি এক হস্তে অসি ।
 উড়িল কলহৰাজি ত্যজি বাঘবৰ
 কাৰ্ম্মুক কালাগ্নি বৰ্ষি আলোকি চৌদিক ;
 ভেদিলে জৰ্জৰি দেহ যুয়ুৎসু চমূৰ ।
 বাণানলে বীৰচূড়া বিমুখিলা সবে
 কটাক্ষে ; কৰাল মৃত্তি কৰ্ব্বূৰ কটক
 ছইলা ভূতলশায়ী, ধৰাতল শায়ী
 যথা তীক্ষ্ণ অস্ত্রে ছিন্ন ৰম্ভাতক শ্ৰেণী ।
 দ্বিসপ্ত সহস্ৰ বক্ষসেনা দেহ থাকি
 বৰ্ষিত শোণিত, যেন বৰ্ষাৰ বৰ্ষণ,
 কৰিলে সমৰক্ষেত্ৰ প্লাবিত ; ভাসিল
 পড়ি তাত বাক্সসৰ শব ৰাশি ৰাশি,
 লোহিত সাগৰে যেন । সব সৈন্য হত ;
 অকল আহব-স্থলে অশ্রুপ-প্ৰধান
 ৰলা খৰ ; যেন হায় দণ্ডাই শ্মশানে
 ছেদিত-প্ৰশাখা-শাখা লাংটা তকবৰ ।
 দেখিলা বাক্সসমূৰ পুঞ্জ পুঞ্জ পক্ষী

—চকমকি—চক্ৰক কৰি। চকমকী—বিজুলী। বৰ্ম্ম—চাল। কলহৰাজি—
 শববিলাক। কাৰ্ম্মুক—ধনু। যুয়ুৎসু—যুদ্ধার্থী। ৰম্ভাতক—কলগছ।
 শোণিত—তেজ, ৰক্ত।

শশুণ বায়স আদি যত মাংসলোভী
 আসিল চৌদিশ থাকি ; কৰি কলবৰ
 খেলিলে কুণপ লই । সশঙ্ক-অস্তৰ
 হলা বন্ধাবলী ; যেন দেখিলা নয়নে
 কৰাল-বদনৌ কালী সমৰ বজ্জিগী
 ভয়ঙ্কৰী, বণস্থলে কৰিছে নৰ্ত্তন ।
 চাৰিভিতে বীৰবৰ নেহালি দেখিলা
 সুঘোষ তিমিৰে যেন গ্রাসিছে ধৰণী
 দেখি কীলালপ-নাথে বিকল-অস্তৰ,
 কহিল আদিত্যকুল-আদিত্য শ্ৰীবাম,
 “কি ফল ভাবনা কৰি এবে বন্ধপতি ।
 আছিল উচিত কৰা বণযাত্রা আজি
 ভাবি ভাবী-ফলাফল । বন্ধ-ক্ষয়কাৰী
 বৈৰী মোক নিচিনিলা ; তুচ্ছিলি তুৰ্ম্মতি !
 এই যে দেখিছ তুণ পৃষ্ঠদেশে মোৰ,
 অক্ষয় ; অসংখ্য অস্ত্র কৰিয়াহৌ ব্যয়,
 অব্যয় তথাপি তুণ ; পূৰ্ণ শৰজালে ।
 পাইছ অস্তৰে ভয় ; ইচ্ছা যদি থাকে
 বণভঙ্গ দিয়া ভীক যাহ পলাইয়া
 বাখি গ্ৰাণ ; পলাতকে নবধে বাঘবে ।”
 নৰ-ত্ৰাস খৰ নৰপুঙ্গব বচনে,
 পালে ত্ৰাস ; কিন্তু লজ্জাবশে বীৰবৰ
 উত্তৰিলা দম্ভ কৰি, “নডৰে মৰণ
 বন্ধকুলোদ্ভব এই বন্ধকুলপতি ।
 এই বণস্থলে খৰ কৰিব শয়ন

হুঁটচিতে ; অবি ভিতে সমবে তথাপি
নকবিব, সীতা-প্রিয়, পৃষ্ঠ প্রদর্শন ।”

এত কহি সুবিক্রমে বীৰ ধুবন্ধর
ধবিলা ধনুক ক্রোধে ; পুঞ্জ পুঞ্জ শব
কবিলা বর্ষণ ক্ষণে ঢাকিয়া গগন ।
শীঘ্র হস্তে তীক্ষ্ণ তেজী শবগণ ঘুরি
মাঝিলা বাঘব, যেন কুশানুকলাপ
উড়িল আকাশ পথে । বন্ধোন্নব-শবে
আলোকিলে শূন্যস্থল অগনি উগাৰি ।
মৃগেন্দ্র মৃগেন্দ্র সঙ্গে বণবঙ্গে অতি,
কিন্ধা কবীপতি মত্ত কবীপতি সহ
যুঁজে যথা বনমাজে ; ভূতলে শ্রীৰাম
বীবেন্দ্র-কেশবী, বথে বন্ধোবথী খব
বীৰকূল-অগ্নিশিখা, যুঁজিলা সিমতে ।
কোহো নহে ন্যূন বণে । লবিলা ধবগী ;
ডবিলা দেবতা শূন্যে, নাগ নাগলোকে ;
কঁপিলা আতঙ্ক পাই স্নদূবে জলধি ।
অনন্তর বঘুবর বন্ধোবথ ধ্বজ
কাটিলা ; কাটিলা অষ্ট অশ্ব বথবাহী ;
পড়িলা ভূতলে খব লক্ষ্মি শীঘ্রগতি ।
চুকাল বন্ধর অস্ত্র ; ধবি বৃক্ষাবলী
ববযিলা ভীমবাহ ; ব্যর্থ ছয়া সব
বাম শবে, খণ্ড খণ্ড পড়িল ভূতলে ।
বাণে জর্জরিত খব, বক্তশ্রোত বহে
শবীৰে ; দণ্ডাই বীৰ চাৰিভিতে চায় ;
নিকপায়, অস্ত্র নাই ; নখদন্ত হীন

কেশৰী যজ্ঞপ । কষি ধাইলা সবেগে
 ভীমৰূপ ধৰি শূৰ গ্ৰাসিবে ৰাঘবে ।
 ভৃগুপতি-গৰ্ব্ব-খব্বী ৰাঘব খৰ্ব্বিলা
 ৰাক্ষস বিক্ৰম ; বাণে ভেদিলা বক্ষৰ
 ধাবমান বক্ষঃস্থল ; গিৰিচূড়া সম
 পড়িলা ভূতলে অৰি কৰি আৰ্ত্তনাদ ।
 কঁপি গল ধৰাধৰ ধৰণী সাগৰ ।
 উড়িল পৰাণ বায়ু ; শৱে পৰিণত
 হল বীৰেশ্বৰ খৰ,—মুহূৰ্ত্ত আগেয়ে
 যুঁজিছিলে যেহি বলী, তেজে বৈশ্বানৰ ।
 হুমাল ৰাক্ষস-শিখা ; দণ্ডক কানন
 নৰাক্ষে অখৰ হল ; পাতলিল ধৰা ।
 নিৰ্বিবল দণ্ডকবন এতকাল পৰে ।
 বিয়ু অংশে অবতীৰ্ণ ৰাম ৰঘুমণি
 বিধবংশ ৰাক্ষস-বংশ কৰিলা ক্ষণকে
 দণ্ডকে । দেবতাগণ,—দেব-ৰিপুদল
 দলিত দেখিয়া - , হৰ্ষে প্ৰশংসি ৰাঘবে,
 শুনাইলা দেব-বাণী, “ধন্য মহামতি !
 ৰবিকূলে পদ্য তুমি ৰক্ষ-হতাশন ;
 সাধিলা সূৰৰ শুভ, সূৰগণ-অৰি
 বিনাশি কৰ্ব্বুৰ দলে । বৈদেহী-বিলাসী !
 আশিসে ত্ৰিদিববাসী তোমাক উল্লাসে ।”
 শুনি দেব-বাণী বীৰ যুৰি ছুই কৰ
 উত্তৰিলা উৰ্দ্ধমুখে নিৰীক্ষণ কৰি

-- ‘বাণে ভেদিলা.....বক্ষঃস্থল’—ধাবমান বক্ষৰ বক্ষঃস্থল বাণেৰে ভেদ
 কৰিলে । ‘সূৰগণ অৰি বিনাশি কৰ্ব্বুৰ দলে’—সূৰগণ-অৰি কৰ্ব্বুৰ দলক বিনাশ
 কৰি । আশিসে—আশীৰ্ব্বাদ কৰে । নিৰীক্ষণ—দৰ্শন ।

ଅମ୍ଭବୀକ୍ଷେ, “ହେ ଦେବତା ଅମ୍ଭବୀକ୍ଷବାସୀ,
 କ୍ଳୁଦ୍ଧ ବାମ ନୋହେ ତୁଳ ଅତୁଳ ସଂଗ୍ରାମେ
 ବାକ୍ସର ; ତୁମି ସବ ଦୀନେ ଅଛୁକ୍ତ,
 ସେହି ହେତୁ ଜୟୀ ଦାସ ଘୋର ବଂଶୋବଶେ ।
 ଧରେ ଭୂତ୍ୟ ଶିବ ନମି ଦେବ-ଆଶୀର୍ବାଦ ।”
 ବାଞ୍ଛିଲ ଡୁନ୍ଦୁଭି ଡାକ କୁକୁଳି ଦଗର
 ଶଞ୍ଜ ଘଣ୍ଟା କରତାଳ ଦେବବାଞ୍ଛଗଣ ;
 ନାଚିଲା ଅମ୍ଭରୀ ବଞ୍ଚେ ; ବାଘବର ଶିରେ
 ବସିଲା ତ୍ରିଦିବବାସୀ ପୁଷ୍ପ ବାଶି ବାଶି ।
 ଚାଲିଲା ଗୃହାଭିମୁଖେ ବସୁକୂଳ-କରୀ
 ଧରି ଧୀରଗତି, ଯଥା ଧୀର ଗଞ୍ଜପତି ।

କୁଟୀରେ ମୁର୍ଚ୍ଛିତା ସୀତା । ସେନା କଳକଳି,
 ଅସ୍ତ୍ରାରଣୀ ଧ୍ବନିଧାନି, ଅରି ବାଞ୍ଛ ନାଦ
 ଅଦୂର ସମବନ୍ଧେ, ପଶିଲ ଶ୍ରବଣେ
 ଜାନକୀର । ମେଘ-ନାଦ ଜିନି ବାକ୍ସର
 ଆତାହ ଆହବେ ଅତି ଶ୍ରୀତି ଭୟଙ୍କର
 ବସିବିଲେ ସତୀ-ଶ୍ରୀତି ; ନେତ୍ର ଧଳସିଲେ
 ତେଜୋମୟ ଅସ୍ତ୍ର-ପ୍ରଭା, କ୍ଷଣପ୍ରଭା ସମ ।
 ଆତଙ୍କେ ବାଘବ-ପ୍ରିୟା ଯେନ ବିଭୀଷିକା
 ଦର୍ଶିଲା ମୁହଁ ମୁହଁ ; ହରିଲ ଚେତନା ;
 ଚିନ୍ତିତ ସୁମିତ୍ରା-ସୁତ ସୀତାର କାରଣେ ।
 ଅନନ୍ତରେ ଦେବ-ବାଞ୍ଛ ସୁମଧୁର ଧ୍ବନି
 ଧ୍ବନିଲେ ଧନୀର କର୍ଣ୍ଣେ, ମଧୁବିଲେ ସେନ
 ଦେହମୟ, ଦୂରି ଭୟ । ଲଭିଲା ଚେତନା

ଅମ୍ଭବୀକ୍ଷ—ଶୁକ୍ର, ଆକାଶ । ଅଛୁକ୍ତ—ସଦୟ । ତ୍ରିଦିବ—ବର୍ଗ । ବୁଦ୍ଧିବିଲେ—କଳା
 କବିଲେ । କ୍ଷଣପ୍ରଭା—ବିଦ୍ୟୁତ୍ ।

সুবচনী ; দৰশিলা নয়ন উন্মীলি
 সম্মুখে দণ্ডায়মান আৰ্য্যকুল-মণি ।
 পাইলা জীৱন সতী মৃতদেহে যেন ;
 নিঃসৰিল নেত্ৰ-নীৰ ; নীৰজ-নয়নী
 কান্দিলা নিৰখি ক্ষত পতি কলেৱৰ
 অৰি অস্ত্ৰে ; দেহময় বঞ্জিত কধিৰে ।
 প্ৰণমি পতিৰ পদে পতি-প্ৰমোদিনী
 ভাষিলা মধুৰ, “নাথ ! অধীনা তোমাৰ
 বচালা ; জীৱন্তে মৃত্যু লভিছিলে দাসী ।
 বক্ষ অস্ত্ৰাঘাতে দেহি সুকোমল দেহ
 ক্ষত আজি ; বয় বক্ত বক্তি কলেবৰ ;
 এত কষ্ট তব প্ৰভু ! হায় অভাগিনী
 কিয় নমৰিলে”। আমি শূৰ্পনখা গ্ৰাসে ।”

কান্দিলা জনক-কনী ; পড়িল লোতক
 তপ্ তপ্ বক্ষঃস্থলে ; বক্ষোজ-বসন
 তিতিল, ভেদিয়া বস্ত্ৰ উদিল সুপ্ৰভা ।
 হাসিলা ৰাঘব মৃত্ ; কহিলা মৰমি
 বনিতা-চিবুক ধৰি, “যন্ত্ৰণা আমাৰ
 দেখি তব ইন্দু মুখ, ইন্দু নিভাননি !
 দুৰিল ; থাকে কি কষ্ট অমৃত মিলনে ?”
 মছিলো নয়ন-নীৰ নৃপকুল-নিধি
 প্ৰিয়াৰ ; হাসিলা হৰ্ষে সীতা সুহাসিনী ;
 মছিলে উদিয়া ৰবি নিশিৰ নিয়ব
 সৰোজিনী নেত্ৰে, যথা হাসে সৰোজিনী ।

লভিলা দণ্ডকবাসী ৰাক্ষস-সমূহ
 সংহাৰ সংগ্ৰামে যোৰ, দেখি শূৰ্পনখী

কনী—হুহিতা । বক্ষোজ—পয়োধৰ, স্তন । মৰমি—মৰম (স্নেহ) কৰি ।
 চিবুক—ঠুটৰি ।

মানিলা অদ্ভুত অতি,—স্বপন সমান— ।
 দিবে বার্তা লঙ্কাপুৰে,—পাইলে বিনাশ
 বান্ধস তপস্বী কৰে, ভক্কক ভক্কৰ,
 সৰ্প যেন ভেকগ্রাসে—, অদ্ভুত কাহিনী
 কহিবে ৰাৱণে, ছুষ্ঠা আলোচিলা মনে ।
 দণ্ডকৰ চতুৰ্দশ সহস্ৰ বান্ধস
 নিপাতি আপোন দোষে, বিধবংসিবে পাছে
 লঙ্কাৰ বান্ধস-বংশ অজেয় জগতে,
 শূৰ্পনখা শূণ্ণভৰে,—যথা বৈনতেয়
 গৰুড়,—কৰিলা গতি সদাগতি বেগে
 হই পাৰ পাৰাবাৰ, যথা লঙ্কাপুৰী ।
 অমুশৰী-অঙ্গাঘাতে হল আন্দোলিত
 সবেগে অনিল ; যথা অনিল-আঘাতে
 হোৱে আন্দোলিত বেগে অমুধি-জীৱন ।
 দেখি ভয়কৰীকপা নিশাচৰী গতি
 সবেগে গগনপথে, গগন-বিহাৰী
 পড়িল পতন্ত্ৰীগণ সভয়ে ভূতলে ।

বৈনতেয়—বিনতাৰ পুত্ৰ, গৰুড় । সদাগতি—বায়ু । পাৰাবাৰ—সমুদ্ৰ
 অমুশৰী—বান্ধসী । অমুধি-জীৱন—সমুদ্ৰৰ জল । পতন্ত্ৰী—পক্ষী ।

তৃতীয় সৰ্গ

বাৰ্তা

সুৰপুৰে সুৰপতি সুৰবৃন্দ লৈয়া
বসে যথা স্বৰ্ণাসনে ; কনক লঙ্ঘাত
সুউচ্চ দ্বিৰদ-ৰদ নিৰ্ম্মিত আসনে,
—খচিত হীৰক হেমে—, পাত্ৰ মিত্ৰ সহ
বসিছে লক্ষ্যে যথা গন্তীৰ আননে ।
সু প্রশস্ত সভাগৃহ,—কান্তি অতুলন,
লেখনী বৰ্ণনাভীত— ; স্তম্ভ ফটিকৰ ;
বস্ত্ৰৰ কুমুম সহ সূৰ্ণ-লতিকা
চিত্ৰিতা ঘেড়িয়া স্তম্ভ, বিটপীৰ দেহে
ঘেড়িয়া ব্ৰততী যথা পুষ্প-বস্ত্ৰ সহ ।
মণিময় চন্দ্ৰাতপ,—নভঃস্থল যেন
তাৰাময়—, কৰে শোভা স্বৰ্ণছাদ তলে,
প্রকাশি বিমল বিভা উজলিয়া গৃহ ।
ঐখিত সুবৰ্ণ-সূত্ৰে সুচিকণ অতি
জালৰ জুলিছে চন্দ্ৰাতপ-চাৰি কাষে,
পুষ্প পুষ্প মুক্তাবলী জ্বলিকেছে তাত ;
দূৰ্ব্বাদল-দলে যথা, বালার্ক কিৰণে,
জ্বলিকে শিশিৰ বিন্দু বৃন্দ উষাকালে ।
শ্ৰাম দূৰ্ব্বাদলে মুক্তা ক্ষণে লোপ পায়

দ্বিৰদ—হস্তী । ৰদ—হাতী দাঁত । বিটপী—বৃক্ষ । ব্ৰততী—লতা ।
দূৰ্ব্বাদল-দলে—দুবৰি বিলাকৰ পাতত ।

‘শ্ৰাম দূৰ্ব্বাদলে……তেজস্কৰ’—সূৰ্য্যৰ কিৰণত শ্ৰাম দূৰ্ব্বাবিলাকত নিয়ব-বিন্দু
কণ মুক্তা ক্ষণেকেন্তে লোপ পায় ; কিন্তু সূৰ্য্য জালবত থকা মুক্তা নয় লোপ
নহয়, কিৰণত তেজস্কৰহে হয় ।

ৰবি কৰে ; কিন্তু মুক্তা অলোপ অলয়
 স্মৰ্ণ জালবে ; হোৱে কৰে তেজস্কৰ ।
 দুৱাৰে দুৰ্জয় দ্বাৰী ভীষণ আকৃতি,
 —কৃতান্ত কিল্কৰ ডৰে যাৰ দৰশনে—;
 সদৰ্পে ক্ষেপিয়া পদ ঘূৰে নিৰন্তৰ
 নিষ্কোষিত অসি কৰে । কিল্কৰ কিল্কৰী,
 সজ্জিত সজ্জিতা বেশে, কৰ যোড় কৰি
 দণ্ডাইছে এক পাশে, ৰাজাজ্ঞা অপেক্ষি
 সভয়ে । ধৰিয়া কৰে ধবল চামৰ
 হৈম নালে সংগ্ৰথিত, প্ৰফুল্ল আননে,
 সিংহাসন দুই পাশে দণ্ডাইয়া ধীৰে
 ব্যজনিছে ৰাজদেহ, অপ্সৰী সমান
 ৰূপৱতী দুটী নিত্য-যৌবনা যুবতী ।
 ব্যজনে লৰিছে দেহ যুত্ৰ ; তাৰ সহ
 লৰিছে বিচিত্ৰ বস্ত্ৰ ; চমকিছে হাতে
 লৰি হীৰাময় বালা ! মদন-আলয়
 বক্ষোকহ যুগ মাজে, (দুই গিৰিচূড়া
 মাজে যেন তৰঙ্গিণী বিমল সলিলা),
 পড়ি হেম-হাৰাবলী অমূল্য প্ৰস্তৰে
 সুৰঞ্জিত, সুখ লাভে হাসিছে উজলি ।
 সূচিকণ কেশবন্ধে কাঞ্চন-কুসুম
 কাষ্টিছে ; কাঞ্চন-লেড়ি উৰ্দ্ধ-শিৰ তাত,
 দেহৰ দোলনে, যুত্ৰ লভিছে কম্পন ;
 জুলিছে চমকি কৰ্ণে কৰ্ণ-বিভূষণ ।
 চামৰ ব্যঞ্জন লাগি সমীপে স্থাপিত

‘ধবল চামৰ হৈম নালে সংগ্ৰথিত’—সোণৰ নালত গথা বগা চামৰ ।

বক্ষোকহ—স্তন । কেশবন্ধ—ধোপা । কাঞ্চন-কুসুম—সোণৰ ফুল
 কাষ্টিছে—শোভা কৰিছে ।

পুষ্পপূর্ণ পুষ্পাধারে কুসুম-কিঞ্জল
পশিছে উড়িয়া নাসাবন্ধে লঙ্কেশ্বর ।
বম্য সভাগৃহে হেন, মহা পয়োভাবে,
বিশ্বজয়ী বিশ্বজ্বা-নন্দন আনন্দে
বসি উচ্চ সিংহাসনে, মুকুট-মণ্ডিত
দশ শিব উচ্চ করি,—মণি-বিভূষিত
দশ ফণা উচ্চ করি যেন ফলীধর—,
আলোচিছে রাজ কার্য্য ; সভাসদগণ
নতশিবে রাজ আজ্ঞা করিছে শ্রবণ ;

হেনকালে সভাস্থলে শূৰ্পনখা আসি
প্রবেশিলা আচস্থিতে ! উন্মাদিনী প্রায়
নিশাচরী ; জবা আখি ; সক্রোধ মূৰতি ;
নাই বেশ ভূষা দেহে ; বিমুগ্ধ শোণিত
বিরাপিছে দেহ-বস্ত্র ! বন-বিহারিণী
পুষ্প প্রিয়া গলদেশে, কবরী বন্ধনে,
নোশোভে কুসুম মালা । বিমুক্ত কবরী ,
পৃষ্ঠে স্কন্ধে বন্ধদেশে আউল বাউল
পড়িয়াছে কেশদাম আদর বিহনে,
ছিন্ন ভিন্ন যথা কেশ ভল্লুকীর শিবে !
ভীষণ আকৃতি কর্ণ নাসিকা অভাবে,
দেখি সভাসদ দল ডবিলা অন্তরে ।
হেন বেশে রাজ ভগ্নী রাজপদ যুগে
নমিলা আসিয়া কান্দি । স্তম্ভিত হইলা
দেখি ভগ্নী দ্রুপতি দশানন বলী ।
পুছিল বিংশাঙ্গ পাছে, “ইকি শূৰ্পনখা !
সর্বনাশ ঘটাইলৈ কোন পাপমতি,

কহিও সম্ভবে মোক । কোন মৰামৰ,
কিন্ধৰ গন্ধৰ্ব্ব কিন্ধা, কৰ উত্তোলন
কৰিলে শৰীৰে তোৰ কহিও প্ৰকাশি ।
ভস্মে সৰ্বভূক্ যথা ; কাদস্মে অশনি,
(মৃত্যু পৰশনে যাৰ) ; পাতালে অনন্ত
বিষধৰ যথা ; কিন্ধা বিষধৰ-ধাৰী
বৃষভ-বাহন যথা কৈলাস অচলে ;
আমি তথা দশগ্ৰীব কালান্তক কাল ;
শুব-ত্ৰাস হলাহল হৈম লঙ্কাপুৰে ।
বিৰোধিলে মোৰ সহ কোন মূঢ়মতি ?”
কহৌতে কহৌতে কথা ক্ৰুদ্ধ লঙ্কেশ্বৰ ;
শৰীৰে উষ্ণিল তেজ ; নিৰ্বাপিত যেন,
জ্বলিল পাবক-শিখা দপ্ দপ্ কৰি ;
লোহিত বিংশাঙ্ক মুহূঃ দশাশ্বে ঘূৰিল ।

আবন্তিলা বক্ষোবালা, “কি কবো দুৰ্দশা !
বিধি বাম বক্ষকূলে ; নিৰ্মূল সমূলে
সুবিখ্যাত বংশ তব দণ্ডক কাননে ।
বুথায় শঙ্কৰপদ পূজা নিবন্তৰ
শঙ্কৰ-কিন্ধৰ বীৰ ! তব আৰাধনা,
—আকাজিক অভয়—, বুথা অভয়া-চৰণে
নিভা নীলোৎপল দানে । ভাণ্ডে ভ্ৰাতৃবৰ ।
কেৱল কৃত্ৰিম স্নেহে উমা উমাপতি ।
নহলে কি বক্ষবল দুৰ্ব্বলৰ বলে,
—দুৰ্ব্বল মনুষ্য হাতে—, যায় ৰসাতল
দণ্ডকে, দুষণ খৰ বীৰদ্বয় সহ ?”

—কাদস্ম—মেঘ । বিষধৰ-ধাৰী—সৰ্পধাৰী মহাদেব । বৃষভ-বাহন—বৃষভ
যাৰ বাহন, অৰ্থাৎ মহাদেব । হলাহল—বিষ । পাবক—অগ্নি ।

“কি কহিলি শূৰ্পনখা,” উত্তৰিলা শুব,
 “ধ্বংস বক্ষোবংশ বনে ? কি কথা কহিলি,
 সুদক্ষ দমক দ্বয় বলে মহাবলী
 নিহত মানব হাতে ? স্বপন সমান
 এই বার্তা, ভয়ি, ভোব । যুগেন্দ্রৰ দল,
 যুগেন্দ্র পতিৰ সহ, যেন যুগ হাতে
 হাৰালে পবাণ ! বধ্য বধে বধকাৰী !
 শুনাইলি অলৌকিক কাহিনী যে আজি ।”

বিস্ময়ে হইলা স্তব্ধ বক্ষুকুল-নিধি ।
 উত্তৰিলা সহোদৰা, নিশিৰ স্বপন
 নোহে ইটো বার্তা মোৰ ; কিম্বা উন্মাদিনী
 হইয়া উন্মাদ বাক্য নাভাষিছোঁ আমি ;
 কহিছোঁ ঘটনা যিটো ঘটিছে প্রকৃতে ।
 ত্ৰিজগত-জয়ী বীৰ ! ত্ৰিজগত জয়ি,
 লভিলা অতুল কীৰ্ত্তি, বিপুল বিভৱ,
 পাসৰিলা ৰাজ কাৰ্য্য । ডুবিয়াছা স্মৃথে
 বিলাস-বাৰিধি তলে ; দৰ্বেপনিবেশে
 কি ঘটিছে নাই দৃষ্টি ; উদধি উপৰে
 ভৰঙ্গ কল্লোল ঘোৰ, নাহি দেখে যথা
 অতল অৰ্ণবতল-মগ্ন জলচৰে ।
 বিলাসিনী দল সঙ্গে বিলাস-ভবনে
 সদা মত্ত তুমি, শুব ; মত্ত বন মাজে
 কৰিণী সমাজে পশি যথা কৰীবৰ,
 পাসৰি আপন বিদ্রুতকাৰী কৰে ।

দমক—শাসনকর্তা । বধ্য বধে বধকাৰী—বধ্যই বধকাৰীক বধ কৰে ।
 ‘ত্ৰিজগত-জয়ী বীৰ, ! ত্ৰিজগত-জয়ি’—হে ত্ৰিজগত জয়ী বীৰ, তুমি ত্ৰিজগত
 জয় কৰি । দৰ্বেপনিবেশ—দৰ্ৱ (বাসক) + উপনিবেশ ।

বাহু জ্ঞান শূন্য হই, কামিনী-কুহকে
সতত বিভোল তুমি ; ভোলানাথ যথা
ভোল যোগে । কিয় হেন বিলাসী-শ্রবণে
নালাগিব বার্তা মোর স্বপন সমান ?
ভোগ-নিমীলিত নেত্র দেখিও উন্মীলি,
দৰ্বেনাথ ! দৰ্বেশু দৰ্বেপনিবেশ ;
দণ্ডক মানব শবে হল ভঙ্গরাশি ।”

সহোদরা মুখে শুনি ভৎসনা বচন
লজ্জিত ত্রিদিবজিত-ইন্দ্রজিত পিতা,
গৰজিলা সুগম্ভীর, “কোন্ নরকীট,
—ফুলবনে কীট যথা প্রবেশি অজ্ঞাতে
ছেদয় কুসুম-বৃন্ত—, পশি বন মাজে
ক্ষয়িলে বাক্ষস দল ? না ভাবিলে মনে
আহৌ কীটক্ষয়ী যম কানন বক্ষক ?
সমুচিত শাস্তি শত্রু পাইব অচিবে
মোর হাতে । কোরা ভগ্নি ঘটনা বিবরি ।”

উত্তরিলা বক্ষোভয়ী, “পুষ্প আহরণে
অরণ্যে সিদিন পশি, ভ্রমি বনে বনে
গলে । পঞ্চবট বন ; দেখিলে । তথাত
দিনব-তপস্বী বসে গোদাবরী তীরে,
—শ্রীধাম লক্ষ্মণ নাম, দশরথ-সুত—।
পিতৃসত্য হেতু বাম বঙ্কল ধারণে
খাটে বনবাস ; সঙ্গে পত্নী মনোবমা,
—সীতা নাম—, মহীতলে তরুণী অতুলা ।
সি নারী বস্ত্র রূপ করিবোঁ কিমতে ;
নাপায় বসনা ভাবি বাক্য সমুচিত

বৰ্ণিবে সি ৰূপ-কাস্তি ;—বৰ্ণন অতীত— ।
 সুকোমল দেহ-লতা লাবণ্য সুন্দৰ,
 সুন্দৰী লতিকা যেন বনৰ ভিতৰে ;
 তপ্ত হেম-বৰ্ণ বৰ্ণ ; বদন-সুকাস্তি
 বিধু-কাস্তি সম । জ্বৰ যুগে ৰতিপতি
 পুষ্পধনু পাতি শৰ যুৰিছে ছিঙিবে
 ৰূপসীৰ মনোহৰ গীন পয়োধৰ,
 কদম্ব কুসুম কিম্বা জামিবেল জ্বলে ।
 দেখিয়া মন্থত ভ্ৰম, নয়ন কমল
 হাসিছে কোমল দৃষ্টি ; কুবজীকুল
 যুৰিছে কুটীৰ কাশে সি নেত্র দৰ্শনে ।
 —কমলে কুসুম বাশি—, কমলিনী গলে
 শোভে পুষ্প মালা পুঞ্জ । কপৌফুল লেড়ি
 ৰঞ্জে ঘেড়ি কুশোদৰী কুশলা-বন্ধনে,
 কাদম্বিনী শিৰে যথা ইন্দ্র ধনু ভিৰি ।
 কণ্ঠ কণ্ঠকুনিকা ; নিঃসৰে অমৃত,
 কহে কথা যবে ধীৰি অমৃত-ভাষিণী ;
 সেহি সুধাপান লোভে উদে সুধাকৰ
 নিত্য নিত্য নিশিকালে সুনীল অম্বৰে ।
 গুনিয়াহেঁ,—দেবকুলে পৰাভবি ৰণে,
 সুন্দ উপসুন্দ যবে দৈত্যকুলপতি
 বসিলা বাসবাসনে ; ভ্ৰাতৃভেদ হেতু,
 (ভ্ৰাতৃভেদে মৃত্যু লেখা, বিধাতা বিধান),
 নিৰমিলা বিশ্বকৰ্ম্মা তিলোত্তমা নামে
 অঙ্গৰী লইয়া ৰূপ তিল তিল কৰি
 ৰূপ বাশি হস্তে যত পাইলা জগতে ।

কণ্ঠকুনিকা—বীণা । কণ্ঠ কণ্ঠকুনিকা—কণ্ঠৰ বীণাৰ দৰে । বাসবাসনে
 —ইন্দ্রৰ আসনত ।

মাৰিলা দেবাৰি দয় দম্বি নিজে নিজে
 মোহিত মোহিনীৰূপে ; সেহি তিলোত্তমা
 সীতা নাম ধৰি কিবা জন্মিলা ভূতলে ।
 কিন্তু কি বিধিৰ বিধি । কণ্টকে কেতকী,
 পঙ্কে পঙ্কজিনী, কিম্বা আন্ধাৰ ভূগৰ্ভে
 মুক্তা-বস্ত্ৰ যথা ; এই বমণী-বতন
 পতিত অথলে তথা,—ভিখাৰীৰ হাতে ।
 উদ্ধাৰি কুস্থান থাকি সীতা সুকেশিনী
 কৰিবে মহিষ্য তব লঙ্কাপুৰেখৰী,
 (যাক যিহে শোভে) মনে আলোচি চলিলে
 কুটীৰ সমীপে । কিন্তু বিড়ম্বিলা বিধি,
 ঘটিল কপালে হায় !” কান্দিলা ৰাম্ভসী
 হুম হুমি ; মহি অশ্রু পুনঃ আৰম্ভিলা,
 “ঘটিল কপালে মোৰ যি দেখিছা এবে ;
 বীৰেন্দ্ৰ ! নাসিকা কৰ্ণ কাটিলে লক্ষ্মণে ।
 ৰাজভগ্নী অঙ্গহীনা, ভূমণ্ডল মাজে
 ৰহিল অখ্যাতি ইটো ; হাসিব বাসব
 শত্ৰু তব, বাসবাৰি ! কিয় অভাগিনী
 নমৰিল সি দিনতে তপস্বীৰ হাতে ।”

কান্দে শূৰ্পনখা পুনঃ । ভাসি ছকপোল
 জৰ জৰ অশ্রুজল পড়ে বক্ষঃস্থলে ।
 সাস্থনা বচনে শাস্ত কৰি ভগিনীক
 কহিলা কৰ্ব্বৰূপতি, “কহিও কনিষ্ঠে !
 কি ঘটিল অনন্তবে । কহিলে” তোমাক
 কৰিৰোঁ দণ্ডিবে বিপু উচিত বিধান ।”

ৰাজাৰ প্ৰতিজ্ঞা শুনি, বুলিবে লাগিলা
 ৰাজ-সহোদৰা, “তব হাতে বন্ধোমণি !..

বক্ষকুল শত্রু যদি সাগান্ত মানব
নাহি পায় প্রতিফল ; তোমাৰ বিধেয়ী
দেবতা হাসিব দিবে ; হাসিব জগতে
যতেক ভূপতিগণ ; বীরকুলপতি !
বহিব কুখ্যাতি খ্যাত কীলালপ কুলে ।

“দিলে” বার্তা অনন্তবে দণ্ডকে আসিয়া ;
পঠালে দুষণ খব চৌধ নিশাচর
শাস্তিবে শত্রুক ; কিন্তু তপস্বীর বাণে
লভিল নিমিষে মৃত্যু দ্বিসপ্ত কর্ব্বর ।
কবিলা দুষণ খব ইস্তহাদ পাই ;
সাজিলা অস্তিবে অবি ; দ্বিসপ্ত সহস্র
চলিলা বাহিনী সঙ্গে বণ-বজ্রে ; নাদি
ঘন-নাদে, পঞ্চবটী বেড়িলা সৰোষে ।
কিন্তু কি আশ্চর্য্য, দাদা, ক্ষুদ্রতনু বাম,
—সমবে শমন মূর্তি—, মর্দিলা মুহূর্তে
অসংখ্য অনীক অস্ত্রে ; বক্ষপতি দুই
যুঁজিয়া বিস্তর মত্ত মাতঙ্গ বিক্রমে,
এবিলা ঐহিক দেহ ; একে একে পড়ি
শুইলা সমর স্থলে । বাজিল আকাশে
দেববাণ বাম জয়ে ; পুষ্প ববিষণ
কবিলা আনন্দে শুব নব-শুব শিবে ;
মুদির্লো লাজত আখি অবিব আনন্দে ।”

শুনি শূৰ্পনখা বাণী, আগজিয়া আখি
গজ্জিলা বারুণ কোপে, “কি কহিলি ভনি ।
বক্ষকুল ক্ষয় দেখি আদিভৈয়গণ,
শৃগাল পালৰ সম, দিলে ছদ্ম ধ্বনি

দিবে—দ্বর্গজ্ঞ । কীলালপ—বাকস । অনীক—সেনা ।

আদিভৈয়গণ—অদিত্য পুত্রবিলাক, অর্থাৎ দেবতাবিলাক ।

উল্লাসে ? বজালে বাত বঙ্কোবিপু জয়ে ?
 দেখিবোঁ দৈবতা সবে, দেখিবোঁ বাসবে ।
 মেঘনাদ সহ বণে মেঘপাল যেন
 পলাল সবেও ; লাজ নহল । ইবার
 সুবব সুবস বক্ত গুণি অস্ত্রানলে
 খণ্ডাইবোঁ তেজ ; লণ্ডি ভণ্ডি সুবপুৰী,
 অববোধে অবকদ্ধ কৰিবোঁ সবাক ;
 খটাবোঁ কিস্কববৎ স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে ।
 আক ই প্রতিজ্ঞা,—দিবোঁ আনিয়া লঙ্কাত
 দাসী কৰি দেবেন্দ্রানী দৰ্বেন্দ্রানী পদে ।
 যাহ ভৃত্য বক্রমুখ ! যা চলি সম্ববে
 আনু বথ সজ্জা কৰি সাৰথি সহিত,
 যুৰি তুবঙ্গম তেজী । সাধোঁ উপস্থিত
 কাৰ্য্য আগে ; বিদলিবোঁ পৰে দেবদলে ।”

রাজাজ্ঞা পাইয়া, রাজপদে আজ্ঞাবহ
 নমি কৃতাজলি হয়, চলিলা দ্বৰিতে
 যানশালে ; সজাইলা বথ মনোবথ ।

অববোধে—কাৰাপাবে । দৰ্বেন্দ্রানী—(দৰ্শ + ইন্দ্রানী) নাকসৰ ঈশ্বৰী,
 অৰ্থাৎ মন্দোদৰী । আজ্ঞাবহ—ভৃত্য ।

চতুর্থ সর্গ

মারীচ মন্ত্ৰণা

কি গান গাইব লাগে কোনকপ শ্ৰবে,
ওস্তাদ বেহালা-বাতে স্তম্ভ কবি
স্বৰায় প্রথমে ; পাছে গায়ক গায়িকা,
যজ্ঞ-নিদাদিত স্বৰে স্বৰণ লভিয়া
নিজ কণ্ঠে গায় গীত বেকত কৰিয়া ।
ভগিনী-তুৰ্দশা দৰ্শি, শুনি সীতা কপ,
কি কৰিলা অনন্তৰে বক্ষকুলপতি,
বীণাস্বৰে দয়া কৰি তুমি, বীণাপানি !
স্বৰণ কৰাই দিয়া ; চেষ্টা কৰি চাহেঁ
গাইবে কাহিনী সিটো আমি মূঢ়মতি ।
বহু মূৰ্খ টিয়া আমি ; জঠৰ বসনা
হুফুটে বচন মুখে ; তুমি দয়া কৰি
দয়াময়ি ! এহি দৌনে হুইয়া সদয়,
“বাধা কৃষ্ণ বাধা কৃষ্ণ, কৃষ্ণ কৃষ্ণ বাম”
বহুবাব শিক্ষা দিলে ; মধুময় ইটো
বাণী নাসিলেও মুখে, অপভ্রংশ তাৰ
“আধা কীট আধা কীট, কীট কীট আম”
নিঃসৰে বদনে কিবা । নাপালেও, দেবি !
সম্পূৰ্ণ অঘুণ আম ; পূৰ্ণ মনস্কাম,
অৰ্কেক পালেও ফল অৰ্দ্ধ কীটময় ।

বেকত—ব্যক্ত, প্রকাশ । বীণাপানি—সবৰতী । জঠৰ—ভাঠ, মলবা ।
নিঃসৰে বদনে কিবা—কিবা জানি মুখত ওলায় বা আছে ।

ভোলা-টিয়া বাবুয়ার ভুলে শিক্ষাবাগী,
স্ববোরা পুনশ্চ মাতঃ সুখেত-ববনি ।

মুগ্ধ দশমুগ্ধ, গুনি শূৰ্পনখা মুখে
সীতার অপূৰ্ব রূপ । বিশ্ব-বিমোহিনী
রূপবাণি আসি বক্ষকুলেন্দ্র-নয়নে
ভাসিলা ; দেখিলা যেন সুচাক হাসিনী
স্বচক্ষে কর্বুবব । সুধাকর দেখি
মত্ত কাল বাহু যথা, মত্ত মহাবাহু
সুধাকর-মুখী-রূপে ; বাটিলেক লোভ
লোভীৰ, লভিবে লক্ষ্মী শ্রীৰাম ললনা ।
কিন্তু কি উপায়ে আশা হইব পূরণ ;
বাম-সিংহ-নক্ষঃশোভী বতন অতুল,
কিন্থা ভুজঙ্গম মণি,—ভুৰলভ ধন,
কিমতে হইব লাভ ভাবে বক্ষপতি
বিষাদ, হৰিষ, উভে উদিলে অন্তরে
বাজাৰ ; বিষাদ—বাজ-ভগ্নী অঙ্গহীনা— ;
হৰিষ,—জানকী লাভ আশা অন্ধুৰিতা— ।
শত্রু দণ্ড, বড়লাভ, এককালে দুই
কিমতে সাধিব কাৰ্য্য ভাবি লঙ্কেশ্বর
স্থিবিলা করিবে ছলে বৈদেহী হরণ ।
এক কাৰ্য্যে দুই ফল ; হরণে,—বমণী
বড়লাভ— ; সেহি বড় বিবাহে বিপক্ষ
মৰিব বিষাদে কান্দি—দণ্ড সমুচিত— ।
অনন্তরে বথ আনি যোগালে সাৰথি ।
সুউচ্চ বিমান,—যথা উচ্চ শৃঙ্গধৰ—,

সুধাকরমুখী-রূপে—চন্দ্রমুখী সীতার রূপত । ললনা—পত্নী । উভে—উভয়ে ।
শৃঙ্গধৰ—পৰ্বত । সুধাকরমুখী—বাহু (সম্পাদক)

কনকৰ পুষ্প পুঞ্জে ভূষিত ; ‘পুষ্পক’
 সিকাৰণে নাম তাৰ । অন্মভেদী চুড়
 চন্দ্ৰচূড়-শূলাকৃতি, দিছে পৰিচয়
 ত্ৰিশূলী-ভক্তৰ বথ বুলি মৰামৰে ।
 দ্বীপ্তিময় চাৰি চক্ৰ ; চাৰি পৰিধিত
 ৰাখিছে অণুভা-বিভা যেন শ্লোকোশলে
 স্থিৰ কৰি ; শ্বেতবৰ্ণ চাৰি তুবঙ্গম
 যোজিত, বিদ্যুতগতি ; বিভূষিত দেহ
 সমুজ্জ্বল হেম সাজে, হেমবৰ্ণে যথা
 ভূষিত ধবল-শৃঙ্গ হিমগিৰি শিৰে
 প্ৰভাতে, শৰতকালে মিহিৰ কিৰণে ।
 পক্ষময় হয়, (শূনি, পাঠক পাঠিকা !
 নামানিবা আচৰিত ; সম্ভব সকলো
 পূৰ্বকালে, ইকালেও কবি কল্পনাত),
 ছয়া সাজু নিজ কাৰ্য্যে, পক্ষ জঙ্ঘাবিলা
 স্বৰ্ণময় ; নিৰ্গতিল সমুজ্জ্বল বিভা ;
 ববিৰ বথাগ্ৰস্থিত যথা অৰুণৰ
 বিস্তৃত পক্ষৰ মাজে ববি-কৰমালা
 নিৰগতে, ঝল্ ঝল্ বিদ্যুতৰ বিভা ।

উঠিলা পুষ্পক বথে বক্ষোৰথী বলী
 ভয়ী শূৰ্পনখী সহ শূঙ্গপথে বেগে
 চলে যান ; হৈম চক্ৰ ঘূৰে ঘড় ঘড়ি,
 —যেন চাৰি চক্ৰবাণ অগ্নি প্ৰজ্জ্বলিত—,
 বিকীৰ্ণি কিৰণ মালা দ্বীপ্তি নভঃস্থল

‘অন্মভেদী……মৰামৰে ।’—মহদেবৰ ত্ৰিশূলৰ আকৃতি গগনভেদী ধ্বজে,
 মহাদেবৰ ভক্ত ৰাৱণৰ বথ বুলি দেৱতা আৰু নবক পৰিচয় দিছে । অণ্ডা—
 বিজুলী । মিহিৰ—শূৰ্য্য । হস্ত—খোঁড়া । চক্ৰবাণ—এবিধ খাৰৰ সঁজুলি ।
 বিকীৰ্ণি—প্ৰকাশি, নিৰ্গত কৰি ।

ডবিলা দেবেশ দিবে, নব নবলোকে,
 পাতালে পন্নগপতি ; আতঙ্কে আকুল
 ভাবি বন্ধপতি কাব প্রতি প্রতিকূল ।
 পড়িল বধব জ্যোতি জলধিব জলে
 উজলি উদক বাশি ; উৎকণ্ঠিত ভয়ে
 কুন্তীৰ হৃদয় নঞ যত জলচর
 ডুবিল অতল তলে ; দেখি বধ গতি,
 পত্নবধ দল ত্রাসে কোলাহল কবি .
 পলাল চৌদিশে উড়ি । উতরি অর্ণব
 লঙ্কাপতি চলি গৈলা, মন্ত্ৰণা-নিপুণ
 মাৰীচ, যি বনে বসি,—দেষ হিংসা আদি
 পূর্ব আচরণ এৰি—, তপ-ব্রতে ব্রতী ।
 আচম্বিত আগমনে লঙ্কাধিপতিৰ
 চমকিলা বৃদ্ধ বন্ধু ; দৰশিলা সঙ্গে
 অঙ্গহীনা শূৰ্পনখা,—বীভৎস মূৰতি— ।
 আথে বেথে উঠি শীঘ্ৰে অশ্রুপ-তাপস
 অভ্যর্থি পুষ্পকবতী নবানন-নাথে
 দানিলা আসন । “পাত্র, নাহি প্রয়োজন
 আসনে” ; কহিলা শূৰ সুরপুৰ-বিপু,
 “নোহে বসিবৰ কাল । ক্রোধে তুংথে আজি
 আকুল পবাণ মোৰ । দেখা, মিত্রবৰ !
 শূৰ্পনখা সোদবীৰ কিৰূপ দুৰ্গতি ।
 শুনিলে” কৰিছে বাস পঞ্চবটী বনে
 শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ নামে দ্বি নব-তপস্বী
 বনবাসী ; সঙ্গে নাবী পৰমা কপসী ।
 গৈয়াছিল সেহি বনে পুষ্প অঘেষণে

দিবে—দ্বর্গত । পন্নগপতি—অনন্ত । পত্নবধ—পত্নী । অভ্যর্থি—অভ্যর্থন ।
 কবি । নবানন—বান্ধব ।

পুষ্প-প্ৰিয় শূৰ্পনখা,—স্নেহৰ নন্দিনী
 জননীৰ ; বন্ধকুলে অতি আদৰিণী ।
 বিনা দোষে ভগিনীৰ পাপিষ্ঠ লক্ষ্যণ
 ছেদিলে নাসিকা কৰ্ণ । পাইয়া অকলা
 অবলা কৰ্ব্বুব-বালা, ইহেন লাঞ্ছনা
 কৰিলে অধম, হায় দাগিলে অখ্যাতি .
 সুবিখ্যাত বন্ধকুলে । হাসিলে জগতে ।
 সহে কি ইলাজ, মিত্ৰ পঙক্তিশ্ৰীব প্ৰাণে ?”

এত কহি বিংশভুজ ভুজঙ্গম যেন
 কোঁপাইলা ক্ৰোধভৰে ; নিশ্বাস প্ৰশ্বাসে
 বহিল প্ৰবল বায়ু । নিস্তক মাৰীচ ।
 কহিবে লাগিলা পুনঃ বন্ধকুলৰ্ষভ,
 “অকল ইমানে নোহে, কৰ্ব্বুব-তপস্বি !
 নাশিলে তপস্বী বাম সমস্ত বান্ধস
 দণ্ডকত । কহৌ শূনা,—শূৰ্পনখা মুখে
 পাই বাৰ্তা, যুদ্ধযাত্ৰা বনকৰ্তা ছুই
 বলীন্দ্র দুষণ থৰ কৰিয়া সত্বৰ,
 চলিলা অস্তিবে অৰি ; চলিলা লগত
 অগণ্য বান্ধস চমু । কিন্তু কি আশ্চৰ্য্য
 সসৈন্তে মানব হাতে ছুই বন্ধোবীৰ
 মুহূৰ্ত্তে লভিলা মৃত্যু । বান্ধস বন্ধিত
 হইলেক অৰান্ধস অৰণ্য দণ্ডক ।
 নডৰিলে নৰে মোক,—মই লঙ্কেশ্বৰ,
 যাৰ নামে ত্ৰিভুবন কঁপে থৰ থৰি ।
 ইন্দ্রদম ইন্দ্রজিৎ, যাৰ ভয়ে ভীত
 জ্বিদিব নিবাসী ; ভীমবাহু বীৰবাহু,

বাৰণাৰি পৰাক্ৰমী ; পাণ্ডাল ঈশ্বৰ
 মহামায়াময় মহীৰাগণ প্ৰতাপী ;
 ভীমকায় অতিকায় অৰি-হতাশন,
 আদি পুত্ৰগণ মোৰ । কুম্ভকৰ্ণ বীৰ,
 —যাৰ নাসাপথে গৰ্ভে প্ৰলয় নিশ্বাসে
 প্ৰবেশে সাৰথি বথী বথ গজ হয়
 কৰিলে সমৰে ; পুনঃ উড়ে তৃণ প্ৰায়
 প্ৰবল প্ৰশ্বাস-বাত্তে,—প্ৰিয় ভাই মোৰ .
 আৰু ভাই, বিভীষণ বংশ-বিভূষণ
 ভীষণ সমৰী—কুম্ভ নিকুম্ভ সুবলী,
 শুভ নিশুম্ভৰ সম বিক্ৰমে ; তৰণী,
 —তৰণী কৰ্ব্বৰ কুলে— ; ভীষণ দৰ্শন
 ভগ্নাঙ্ক ধূম্ৰাঙ্ক আদি লঙ্কা-অলঙ্কাৰ
 আছে বীৰগণ যাৰ অজেয় জগতে ।
 তুমি হেন দক্ষ বক্ষ পাত্ৰবৰ যাৰ ।
 হেন লঙ্কানাথ মই ; নকৰিলে ভয়
 ভিখাৰী নগণ্য নৰে ; কৰিলে দুৰ্গতি
 ভগ্নীৰ ! নাশিলে বক্ষ-কটক কুমতি
 নিশ্মূলি দণ্ডকে ! কোৱা, হেন অসহন
 পাৰে কোন্ কাপুৰুষ সহিব ভূতলে ?
 চিন্তিও উপায় এবে দণ্ডিবে দ্বন্দ্বীক
 দণ্ডক-বিনাশী ছুই,—মাতৃবধী তব—,
 তোমাৰ পৰম শত্ৰু ; বক্ষকুল মান
 কৰা বক্ষা, বক্ষকুল-বুদ্ধিশিবোমণি !”

ক্ষণেক স্তম্ভিত থাকি সনত্ৰে মাৰীচ

উত্তৰিলা দশগ্ৰীৱে, “লঙ্কাপুৰেণ্ডৰ !

‘চিন্তিও উপায়.....হুই’—দণ্ডক বিনাশী ছুই দ্বন্দ্বীক (বিৰোধকাৰীক) দণ্ড-
 দিবৰ নিমিত্তে উপায় চিন্তা কৰা ।

শুনিয়াছোঁ সব বার্তা ইতিপূর্বে আমি
 রাজভয়ী অঙ্গচ্ছেদ বন্ধ ক্ষয় বনে ।
 ঘোব অপমান ইটো ! ভীষণ লাঞ্ছনা !
 নাহি ভুল আত । কিন্তু তথাপি ইদাস
 চিব অমুগত তব, করে নিবারণ
 কবিবে বিবোধ, শুব, বাঘবর সহ ।
 অযোধ্যাপতি পঙ্কজিবথ বখীশ্বর
 —শুনিয়াছোঁ নাম—, তাব তনয় স্বরূপে
 সুপ্রসিদ্ধ সূর্য্যকূলে, শ্রীৰাম লক্ষ্মণ
 বিষ্ণু অংশে অরতীর্ণ । ত্যজি রাজ্যভাব
 পিতৃসত্য হেতু রাম আসিয়াছে বনে ;
 আসিয়াছে সঙ্গে বীর সুমিত্রা নন্দন
 সুধন্বী, সুলক্ষ্মী সীতা শ্রীৰাম বনিতা ।
 নোহে, নিশাচরনাথ, বঘুকুলমণি
 যি ভাবিছা মনে তুমি,—তপস্বী মানব— ;
 রামদর্প-দম রাম অজ্ঞ অজকূলে ।
 সত্য হেতু বনবাসী, তপস্বীর বেশ ;
 দেহে কিন্তু বিষ্ণুতেজ ; অহি দন্তে যথা
 থাকে কালান্তক বিষ অদৃষ্ট, অথবা
 লুকাইত ইবস্মদ কান্দন উদবে ।
 বিবাদিলে তাব সঙ্গে, বিষম বিভ্রাট
 ঘটব কর্ব্বনাথ ! বিবতি বিবোধে,
 বঁচোরা বান্ধব-বংশ, বংশচূড়ামণি !”

দশাস্ত্র কবিয়া হাস্ত মারীচ বচনে
 উত্তরিল, “শিশু সম তব বাক্য মোর
 আসে হাসি । হলে বুদ্ধ বুদ্ধি লোপ পায়,

—সত্য ইটো বুধ-বাক্য— । বার্কাক্যৰ সহ
বোধ হ্ৰাস তব, বুদ্ধ ! নহলে কি তুমি
সামান্য মানুহে বোলা বিষ্ণু অবতার ?
নীচ নৰে বিষ্ণুজ্ঞান ! বিৰলে বসিয়া
বন মাজে, তপ বলে হেন দিব্যজ্ঞান
লভিলা কি পাত্ৰবৰ ? ধন্য তব তপ !
ধন্য তব তপোজাত নৰে বিষ্ণুজ্ঞান !”

নীৰবিলা বাসবাৰি । তুৰ্ম্মুখ জোকাৰি
কহিলা তুৰ্ম্মুখী শূৰ্পনখী ঠেও ধৰি,
“যি কহিলা সত্য, দাদা ! গতবুদ্ধি বুড়া ;
প্ৰবীণে নবীন জ্ঞান ! বার্কাক্যে বালক
হুয়াছে তাপস-বন্ধ ; শিশু সম জ্ঞান
লভিছে ; নহলে কভু বিড়াল-তপস্বী
হোৱে কি হণ্ডু হুয়া ? নহলে কি কৰে
নৰে বিষ্ণু বোধ, যেন কাঁহক কাঞ্চন ?
তব আত্মা পালি, নব-তপস্বীৰ সহ
বিবোধিলে, কিবা জানি ঘটয় মৰণ,
এই ভয়ে ভীত ভীক ; কৰে বাঞ্ছা মনে
বাঁচিবে অধিক কাল । নেদেখিছে বুড়া
শিৰে শুভ্ৰ কেশ ; মুখে শুভ্ৰ গোফ দাঁড়ি ;
শৰীৰে সোতোৰা চৰ্ম্ম ; দন্তু ছুটী এটা
জ্বলিত বদন হস্তে । লুব্ধে অবুজ
ইসব সঙ্কেতে যম দিছে যে জাননী ।
কি হেতু আসিলা ইটো অকৰ্ম্মাৰ পাশে
বন্ধানাথ ? কিবা ফল সাধিব তাপস,
শত্ৰু নামে ভীত যিটো, নব-ডৰে ডৰে ।”

আকর্ণি কৰ্কশ বাণী নিকষা স্মৃতাৰ,
 কহিলা সমুপ্ত মনে তাড়কা তনয়
 “জ্ঞান বুদ্ধি লোপ মোৰ, হে বাজ-ভগিনি,
 বার্কাক্যে, নাহিক ভুল ; নিয়তি নিকট,
 মৰিবোঁ সম্ভবে । (দাসে ক্ষমিবা, বাজন !
 চিৰ অমুগত তব ; আছে অধিকাৰ
 কহিবে উচিত) । কিন্তু কিহেতু, তকণি !
 তকণ বয়সে তব বুদ্ধিৰ বিলয়
 ঘটিল ? কহিও,—আক গোপনে কি ফল—
 ছইয়া মোহিতা নব-তপস্বীৰ কপে,
 সাজিয়া মোহিনী কিয় চাহিলা বৰিবে
 ধৰ্ম্মনিষ্ঠ বিপুঞ্জয় শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণে
 বিস্তাৰি কুহক জাল ? যতন বিফল
 দেখি, পাছে ফোৰে কিয় ভীমমূৰ্ত্তি ধৰি
 চাহিলা গ্ৰাসিবে সীতা নিৰপবাধিনী ?
 বুদ্ধ আমি, বুদ্ধি লোপ ; কিন্তু আচৰিত
 কিয় বোধ লোপ তব তকণ বয়সে !
 তব হেতু বীৰ-কেতু ছই সেনাপতি
 সদলে বিনষ্ট বনে । এবাে যে কৰিলা
 সূত্ৰপাত, শূৰ্পনখা, উচ্ছেদিবে কুল
 উদধি-উৰস-নিধি স্বৰ্গ লঙ্কাধামে ।”

কৰ্ব্বুৰ-প্রবীণ যদি দিলা প্রকাশিয়া
 বহুস্ত ঘটনা,—যিটো কৰিয়া গোপন
 বাখিছিল নিশাচৰী—, ছইলা বিষয়
 বিংশভূজ ! ভুজ্জিনি যথা নভশিবা
 ঔষধ আত্মাণে, তথা হলা অধোমুখী
 উগ্রমুখী শূৰ্পনখী সঙ্গল অন্তৰে ।

আকর্ণি—ভনি । নিয়তি—বৃত্ত্য । উদধি-উৰস-নিধি—সমুদ্রৰ ধন্যবস্তু ।

আৰম্ভিলা পুনঃ পাছে বান্ধস-তাপস
 চাই বন্ধোনাথ মুখ, “ত্ৰিদিব-বিজয়ি !
 কৰোঁ নিবেদন দাসে, সম্ভবা বিবাদ
 শূৰ বাঘবেল্ল সহ । প্ৰহস্ত সহিত,
 —পৰে কি নপৰে মনে—, গৈছিল মিথিলা
 লভিবে মৈথিলী, ভঞ্জি শিব শৰাসন
 অয়ম্বৰে । যেহি ধনু তুলিবে টুটিল
 বল তব বিংশ ভুজে, বিংশতি-লোচন !
 ভীম ভুজবলে সেহি ধূৰ্জটি-ধনুক
 ভাঙ্গিলা ধানুকী বাম অবলীলাক্ৰমে ।
 পৰশু ধৰিয়া কৰে নিষ্কত্ৰিলা ক্ষিতি
 প্ৰচণ্ড পৰশুবাম, তিনি সপ্ত বাৰ ;
 হতগৰ্ব্ব বীৰগুৰু হেন ভৃগুপতি
 বধুপতি কৰে । নোহে সামান্য মানব
 বাঘব, হে বীৰমণি ! তাৰ পৰশনে
 অহল্যা হইলা মুক্তা শিলাদেহ এৰি ;
 শুনিছা ইহেন কৈত অদ্ভুত কাহিনী ?”
 মাৰীচ বচনে, স্মৃতিপথে বান্ধণৰ
 উদিল পূৰ্ববৰ কথা ; গুণিলা মনত
 মন্দোদৰী নাথ বীৰ, “গৈছিলে” মিথিলা
 লভিবে জানকী, শুনি কপৰ জেউতি ।
 কিন্তু যি কঠিন পণ কৰিলা জনক,
 —হব-ধনু ভঙ্গ পণ—! আমাৰ কপালে
 নঘটিল বহু লাভ । কোদণ্ড আকাৰ
 দেখি চমকিলে । তেও আৰদ্ধ আশায়
 আটিলে কঁকালে বস্ত্ৰ ; আকোৱালি আস

ধূৰ্জটি—শিব । নিষ্কত্ৰিলা—কজিৱহীন কৰিলা । কোদণ্ড—ধনু ।
 আস—ধনু ।

খৰিলে। বিংশতি কৰে, দস্ত কড়মড়ি
 দশ মুখে ; নোৱাৰিলে। লৰাব পিনাক
 স্নমেক সমান ; দেখি হাসিলা সমাজে ;
 অহস্ত যোগালে বথ, পলাইলে। লাজে ।
 কিমতে ইহেন ধনু তুলিলে বাঘৰ ;
 গুণোতে ভাঙিলে তাক ! ক্ষুদ্ৰ নৰ দেহে
 হেন অসম্ভব বল দিলে কি বিধাতা ?”
 নিবখি মাৰীচ মুখ, ক্ৰণেক ভাবিয়া,
 উত্তৰিলা নৈকষেয়, “নকৰিবোঁ বণ
 ৰাম সনে, পালি বাক্য তোমাৰ, তাপস !
 বিধানিবোঁ প্ৰতিদণ্ড শত্ৰুক তথাপি ;
 হবিবোঁ বনিতা তাৰ,—অমূল্য বতন—
 মণি বিনে ফণী যথা, জল বিনে মীন,
 ৰামৰ সি গতি হোক । মায়া জাল পাতি
 ভুলাই ৰাঘব দ্বয় নিবা তুমি দূৰি
 গৃহ হস্তে ; অৱসৰে হৰিয়া জানকী
 তুলি বথে শূন্যপথে পলাবোঁ সত্বে
 নিষ্কণ্টকে । কৰা তুমি উপায় ইয়াৰ ।
 নাজানিব বন্ধ-শত্ৰু নিলে কোনে সীতা ;
 ভাবিব শাৰ্দূল নতু অন্ত হিংস্ৰ প্ৰাণী
 কৰিলে ভক্ষণ বনে । জানিলেবা শেষে,
 কি কৰিব ৰামে ! বৰোঁ সিদ্ধুৰ সিপাৰে ।
 অলঙ্ঘ্য অৰ্ণব লজ্জি কি শক্তি নৰৰ
 হব পাৰ লঙ্কাপুৰে ? উদধি ইপাবে,
 (প্ৰাচীৰ বাহিৰে যথা ভীষণ ভঙ্ক
 হীনবল), নিবাৰিত বহিব ৰাঘব ;
 “ইইব বোদনে সাৰ বৈদেহী বিহনে ।”

মন্দোদৰী-মনমথ-বচন শুনিয়া

মন্দ মন্দ হাসি সুলল-নন্দন সনন্দে

কহিলা, “বান্ধুস-মায়া নাখাটে বীৰেন্দ্ৰ !

বাম পাশে ; মায়াভেদী বাঘব-লোচন

ভেদিব আমাৰ মায়া ; ছইব বিফল

সব বুদ্ধি ; ফল মাত্ৰ হেৰুৱাবোঁ প্ৰাণ ।

বিষ্ণু অংশ বাম ; সীতা লক্ষ্মী স্বৰূপিনী

অযোনি-সম্ভবা ; শক্তিমন্ত্ৰে শক্তি মিল

পাত্ৰোচিত্ৰিতা পাত্ৰী, যথা বাৰিদি বিজুলী,

পৰশিলে অগ্ৰে কিন্তু মৰণ নিশ্চয় ।

হৰিলে মৈথিলী, শূৰ নাই পৰিত্ৰাণ !

ৰজত প্ৰাচীৰ নিভ অশ্লুথি বেষ্ঠন,

—কৰা যাৰ গৰ্ব্ব বীৰ—, ছইব নিৰশু

বামৰ শোষণ বাণে । বহুকুল পতি

ছই পাৰ শুদ্ধ সিদ্ধ কৰিব নিশ্চল

মূলে কীলালপ-কুল ; কৰ্ম্মিৰে ৰঞ্জিত

ছইব কনক লক্ষা ; জানিবা নিশ্চয়

কৰ্ম্মৰূৰ গোবৰ-ৰবি ডুবিব সাগৰে ।”

কুপিলা ৰাৱণ শুনি অমঙ্গল বাণী

ৰক্ষোমুখে, “বাৰম্বাৰ শত্ৰুৰ বড়াই,”

কহিলা, “কৰিছ, তই, ৰক্ষকুলাধম ;

তুচ্ছ জ্ঞান কৰ মোক, ৰট অমঙ্গল ?”

এত কহি কোষ হস্তে নিকোষিলা অসি

ভীষ্মধাৰ । তৰবাৰি-তৰবৰ-প্ৰভা

মন্দোদৰী-মনমথ—মন্দোদৰীৰ পতি অৰ্জাৎ. ৰাৱণ । সুলল-নন্দন—বাবীচ ।

কীলালপ—বান্ধুস ।

চমকিলে নেত্র ; যথা চমকে নয়ন
চকমকি সৌদামিনী, ছইলে নির্গতা
মেঘ হস্তে । মেঘনাদ পিতা গবজিলা,
“কবিরৌ ই অস্ত্রে তোৰ মস্তক ছেদন
বে’ ভণ্ড তপস্বি ! যাৰ অন্নত পালিত
সতত ; অশুভ তাৰ চৰ্চা প্রতিবার
বিপক্ষৰ পক্ষ ছয়া অধম পামৰ ?”

দশশিৰ কৰে দৰ্শি অসিৰ প্রকাশ
অশিৰ কবির বুলি ভয়ত বিহ্বল,
গুণিলা মাৰীচ মনে, “বিষম সঙ্কটে
পড়িলে” ; এফালে রাজা ভল্লুক ভীষণ,
আন ফালে বামচন্দ্র প্রচণ্ড কেশবী ;
বিতুষ্টিবৌ কোন জনে ? মৰণ নিশ্চয় ।
বিভক্তিব লঙ্কেশ্বৰ আঘাতে অসিৰ
শিৰ মোৰ স্বন্ধ থাকি, নাপালিবৌ যদি
আজ্ঞা তাৰ । যাওঁ যদি রাজাদেশ পালি
ছলিবে বাঘবে , বাণ অব্যর্থ তাহাৰ
ব্যথিব আমাৰ মায়া, অস্তিব পৰাণ ।
মৰণ ধুকব আজি ; বিকট দশন
নিকটি, নিয়তি যেন বদন মেলিছে
মোৰ হেতু । হায়, আজি মায়াবী মাৰিচে
মাৰিবে কৰিলা দিধি বিষম বিধান !”

ভাবিয়া ইৰূপে বক্ষ, বিষাদে নিশ্বাসি,
আশ্বাসিলা আপোনাক, “অল্পম্ভ মৰণ

‘যথা চমকে নয়ন.....মেঘ হস্তে’—বিহ্বলি মেঘৰ পৰা বাহিৰ হলে
চকমক্ কবি চকুভ যেনেকৈ চমক্ (বা কলক্) লগায় । অশিৰ—
মস্তক-শূন্য । ধুকব—জ্বব, নিশ্চয় ।

আছয় জনম পাছে, আজি নতু কালি ।
 ছুদিনব আগ পাছে কি লাভ ? কি ফল
 ডবি তাক, নাহি যাব একান্ত এৰণ ?
 সংসাৰত ভোগ ইচ্ছা, যত দিন জীয়া,
 বাঢ়ি যায়, নাহে টুটি ; তাৰ লগে লগে
 অল্পদিন পাপ বৃদ্ধি । ই পাপ দেহব
 পতন কুশল শীঘ্র । কিন্তু কাৰ হাতে ?
 বাম, কি ৰাৱণ ? ইটো মীমাংসা কঠিন ;
 লজ্জিবোঁ ৰাজাজ্ঞা, কিম্বা হেৰিবোঁ শ্রীৰামে ?
 যাৰ পক্ষাডালে থাকি দেব দৈত্য নৰে
 নডৰিলে' ; চিৰকাল যাহাৰ আশ্রয়ে
 কটিলে' আনন্দে ; হেন ৰাজ্যৰ আদেশ
 নাপালিলে অকৃতজ্ঞ বুলিব জগতে ।
 অহিংসু নিষ্পাপ ৰামে,—বিষ্ণুৰ স্বৰূপ—
 কিলপে বা হিংসা কৰি পাপ-পঙ্ক ৰাশি
 লিপৌ এই পাপ দেহে ? হায় বে' কি কৰোঁ ?"
 যুক্তিলা তপস পাছে, "বিষ্ণু অংশে বাম
 অৱতীৰ্ণ অবনীত ; মিলিলে মৰণ
 তান হাতে, সৰ্ব পাপ ছইব মোচন ।
 লঙ্কেশ্বৰ আজ্ঞা পালি হিংসিলে ৰাঘবে,
 দ্বিকৰ্ম সাধন হব,—ৰাজাজ্ঞা পালন ;
 মুক্তি লাভ বাম হাতে, বৈকুণ্ঠ বসতি ।"
 স্তব্ধ দেখি বহুক্ষণ মাৰীচে, ৰাৱণ
 ঘূৰ্ণিত লোচনে ক্ৰোধে বুলিবে লাগিলা,
 "কি ভাবিছ মনে মনে বন্ধকুলাজ্ঞাৰ ?

'পতন কুশল শীঘ্র'—শীঘ্র পতনেই মঙ্গলকৰ । হেৰিবোঁ—হিংসা কৰিম ।
 যুক্তিলা—যুক্তি কৰিলে ।

খ্যানিছ কি বামচন্দ্র ইষ্ট গুরু তোৰ ?
কি কাৰণে নিকন্তব ? পালিবি কি আজ্ঞা,
অবজ্ঞা কৰিবি কিম্বা, কহ ভীকমতি !”

“কি কহিবোঁ বন্ধপতি,” উত্তবে মাৰীচ
কৰ যুৰি নমি শিৰ, “ত্ৰিভুবন-ত্ৰাস !
ঘূৰ্ণিত লোচন কুড়ি, দন্ত কড় কড়ি
দশ মুখে, কৰে চকচকী তৰবাৰি,
দৰশি হেৰাল জ্ঞান, উড়িল পৰাণ
দাসৰ। চিন্তোতে হিত, ঘটিল অহিত,
কুপিলা, হে শূৰ-বিপু। বাঘৰ বিক্ৰম
জ্ঞাত মোৰ ; বাধা দিলোঁ বিবাদে সিহেতু।
বহু পূৰ্বে মিথিলাত গৈয়াছিলোঁ। আমি
নষ্টবে মুনিৰ যজ্ঞ ; সেহি কালে বাম
ছিল। মাত্ৰ শিশু ; হায় কি কৰোঁ, ইন্দ্ৰাৰি !
শিশু ইমু বজ্জ সম বাজিল হৃদয়ে ;
হৰিল চেতন মোৰ ; ঘূৰি চক্ৰাকাৰে
অন্তৰীক্ষে, ভাগ্যবলে পলাইলোঁ। প্ৰাণে।
জানো আমি বাম বীৰ্য্য, ডৰোঁ সিকাৰণে।
নৃপতি নন্দন এবে যুৱত ; বিক্ৰমে
বীৰ-গুরু, নৰ-সিংহ। ঘৃণে। কোন প্ৰাণে
তাৰ সঙ্গ ? অনিৱাৰ্য্য মৃত্যু আজি মোৰ
তব কৰে, কিম্বা বীৰ বম্বুপতি বাণে।
চলিও যাইবোঁ ; দৰ্শি চৰণ কমল
ত্ৰীৰামৰ, শীতলিবোঁ নেত্ৰ ; তান হাতে
অস্তিয়া ই পাপ দেহ লভিবোঁ সুগতি।”

সূৰ্য্যকোত্ত-দোহিত্ৰ যদি ইন্দ্ৰপে সন্মতি
প্ৰকাশিলা ; তুষ্ট হল। কষ্ট বন্ধপতি

মিকষা নন্দন ; মন্দ মন্দ মুখে হাসি
 কবিতা কোষস্থ অসি, সঙ্গে প্রভাবানি
 লুপ্ত হ'ল ; মেঘে যথা প্রবেশিলে শশী
 লুপ্ত হোৱে দীপ্তিমালা প্রবেশ সহিত ।
 পুলকে পৌলস্ত্য-পুত্র প্রিয়বাক্যে পাছে
 কহিলা তাপসে, “তুমি বুদ্ধিৰ ভাণ্ডাৰ ।
 নহিলে সহায় তুমি, মায়া-শিৰোমণি !
 কিমতে হৰিবোঁ সীতা ? নাবিক-বিহনে
 তৰণী তৰঙ্গাকুল তৰঙ্গিণী শ্রোত
 অৱহেলি, কেতিয়াবা উজাব কি পাৰে ?
 তৰণী কেবল আমি ; বাম-নদ শ্রোতে
 উটি যাবোঁ ; কি শক্তি হৰোঁ প্রতিকুল
 তুমি হেন বুদ্ধিমান কাণ্ডাৰী বিহনে ?
 মায়া স্ননিপুণ তুমি ; মায়ায় তোমাৰ
 বিমোহিব পাৰা দেব যক্ষ কিম্বাদি ;
 নব কি পদার্থ ? ব্যর্থ কাটয়া সময়
 নাহি কাম । উঠা বথে ছইয়া সহায়,
 চলি যাওঁ বেগে বন পঞ্চবটী যথা ।”

সম্বোধিলা শূৰ্পনখা বৃদ্ধ বন্ধে চাই,
 “মুছইবা কষ্ট মোত । ব্রহ্মাস্পদ তুমি ;
 কহিছোঁ অযোগ্য বাক্য । অবলা বদনে
 উচ্চাৰিত অনুচিত বাক্য কথঞ্চিৎ
 হোৱে ; ক্ষমা দিবা দোষ । বন্ধোনাথ সহ
 যুক্তি কৰি সমুচিত দণ্ড বিধানিবা
 তপস্বীক । চোৱা ভাবি, সামান্য মানবে
 মুখৰ মুখ্যঙ্গ ছেদি কবিলে লাঞ্ছনা !
 নোহে কি ককণা ? কোৱা, কি লাজে সমাজে
 দেখাবোঁ কুযুথ মোৰ !” কান্দিলা বান্ধনী

হুকহুকি । ভগিনীৰ অন্ধি-নীৰ মুছি
শান্তাইলা দশানন, “নকৰিবা শোক ;
এতোধিক শোক বাম পাইব অচিৰে ।
যোৱা গৃহে । ৰাজ-ভগ্নী তুমি, শূৰ্পনখা !
কাহাৰ শক্তি হেন কৰে অৱহেলা
তোমাক লঙ্কাত ? ভগ্নি যোৱা লঙ্কাপুৰে ।”
কহিলা মাৰীচ, “মাই, সম্বৰি ক্ৰন্দন
আনন্দে চলিও লঙ্কা ; নিবানন্দ আজি
কৰিবোঁ তপস্বী নৰে ; কন্দাৰ্বোঁ তাহাক ;
কান্দিব বৈৰীও তাৰ, পৰে লঙ্কাপুৰে ।”

পাইয়া প্ৰবোধ বাণী, নিচুকি ক্ৰন্দন,
প্ৰণমি দৌহাৰ পদে বোজা নিশাচৰী
ধৰিলা লঙ্কাৰ পথ ; দস্তিলা মনত
“আনোক জানকী । আগে হুতাহ পলাই
ছিগিবোঁ কামুড়ি দস্তে সুবলিত নাসা
তাইৰ ; খণ্ডিবোঁ আক স্কৰ্ণ যুগল
ভূষিত ভূষণে । পাছে ভুঞ্জাই যাতনা,
বৈদেহী অদেহী কৰি থইবোঁ গিলিয়া ।”

চলিলা চৰিবে বথে বন্ধোৰথী বলী
মহাকায় ; মহামায় স্ততিলা হৃদয়ে,
“ৰাৱণ তোমাৰ দাস, দানব-দলনি !
প্ৰাৰ্থে পদে কৰ-পুটে ; পূৰ্ণ কৰা আশা ।
দিয়া বৰ, হে বৰদে ! বাঞ্ছা সিদ্ধি যেন
হোৱে, সাক্ষি, ই বন্ধব । ৰমণী-ৰতন,
—সীতানাম—’ পাৰ্বোঁ যেন কৰিবে হৰণ
অক্ৰেণে ।” কৈলাস শিবে হাসি হৈমবতী
হৰপ্ৰিয়া, দিলা বৰ ‘তথাস্ত’ বুলিয়া ।
শুনি বাক্য নিঃসৰণ বৰদা-বদনে,

নেত্র মেলি জটাজ্বর হসিত অধর
 স্মৃতিলা, “তথাস্তু শব্দ শবদিল মুখে
 ভোমার ; দানিলা বব কাক ববাননি ?”
 যোগীন্দ্র বচনে সতী নগেন্দ্র নন্দিনী
 উত্তরিল কব যুবি, “অন্তর্যামী তুমি,
 কি না জানা ভূতনাথ ? বন্ধকুল নাথ
 বৈদেহী হরণ বাঞ্ছে ; দিলো বব তাক ।”
 উত্তরিল বিবেকবর বিষাদে, “বারণ
 পবন ভকত মম ; পবন পূজক
 তোমাবো ; নাজানে আনে আমি ছুই বিনে
 বীরেশ্বর । কিন্তু সতি সি বুলি কি হব ?
 মদগব্বের গব্বী রাজা ; ঘটিছে কুমতি ;
 বিড়ম্বিছে বিধি তাক, নিকট পতন ।”
 কহিলা গিরিজা, “প্রভু ! ভাবিলে সিকথা
 লাগে ব্যথা । বন্ধোবর কায়মনে সদা
 পূজে পদে । নষ্ট কিন্তু নিজ কর্ম গুণে ।
 করিছে অধর্ম বহু ; বহু পাপে, ক্ষয়
 অনিবার্য ; অতি কার্য নোশোভে কদাচো ।
 টুটিছে দশাস্ত্র আয়ু ; সিহেতু কমলা-
 তেজোমুতা সীতা আজি ইচ্ছিছে হরিবে
 বন্ধোবাজ । রাজলক্ষ্মী যায় লঙ্কা এবি ;
 সিদ্ধ-বন্ধশোভী লঙ্কা ডুবে সিদ্ধুজলে ।”

অনন্তবে উঠি বথে মারীচ বারণ
 শূন্যপথে গলা চলি । সুদূর সাগরে
 পড়িল কনক লঙ্কা মারীচ নয়নে ।
 স্থির দৃষ্টে মন কষ্টে, পবিত্রাম স্রবি
 ভাবিব লাগিলা বন্ধ দ্বীপক নেহালি,
 “হায় হেমময়ী লঙ্কা মনোহরপুৰী

জিনিয়া অমবাবতী ! অমব বিজয়ী
বীৰদল-প্রসবিনি ! বিনয়ে বিদায়
মাগিছে মারীচ আজি তব পদে নমি
দূৰ হস্তে । শেষ দেখা অধম পুত্রব ;
আশিসি বিদায় তাক কবিও জ্ঞমনি ।
শুনীল বাবিধি বক্ষে দীপ্ত অলঙ্কার
তুমি লঙ্কা, যথা হায় শশাঙ্ক ভূষণ
নীল নভঃ বক্ষে ; ভাবি ভাবী-পরিণাম ।
(দশস্কন্ধ দোষে) তব, বিদবে অন্তর ।
দেখিও চলিছে ছুঁই পবিত্রী হরিবে ;
—সামান্য পবিত্রী নোহে, লক্ষ্মী স্বরূপিনী
বাঘব বনিতা— ; বন্ধকুলাজ্ঞাব ক্ষয়
হইব ; তুমিও মাতা যাবা বসাতলে ।
সারি সারি অট্টালিকা, —বজ্রত বচিত
কতো, কতো হেমময় ; দ্বার সুশোভিত
নানা বস্ত্রে, বনরাজি বন-বস্ত্রে যথা ;
উড়িছে উপরে যাব পতাকা নিচয় —,
তব অঙ্ক-অলঙ্কার, হুঙ্কার কবিয়া
প্রজ্জ্বলিবে বণানল যবে বহুমণি,
সমভূমি সম সবে পাইব বিলয় ।
অতুল অশোক বন,—প্রবেশিলে যথা
শোক দুঃখ অন্ত হয়—, নন্দন কানন

ভাবী-পরিণাম—ভবিষ্যত পরিণাম । বন-বস্ত্র—ফুল ।

‘সারি সারি অট্টালিকা...পাইব বিলয় ।’—কতো বিলাক বোপায়ম, কতো
বিলাক স্বর্ণময়, যাব দুৱাব (বন যেনে ফুলেৰে শোভিত) নানা বস্ত্ৰেৰে
সুশোভিত, আৰু যাব ওপৰত পতাকাবিলাক উড়িছে, এনেকুৱা তোমাৰ কোলাৰ
‘অলঙ্কার স্বৰূপ সারি সারি অট্টালিকা, যেতিয়া বহুমণিয়ে হুঙ্কাৰ কৰি বণানল’
জালিব, সমভূমিৰ সমান হই সকলোবিলাক লোপ পাব ।

নিলি, শোভে তব ক্রোড়ে শ্রামল সাজেবে ;
 সলাব সি কপ বন, হব মকভূমি ।
 দেবতা বাঞ্ছিত ফল অমৃত সমান
 অরে যেহি মধুবন ; সহস্র সহস্র
 বন্ধকে বন্ধিত, পক্ষী পশিব নাপাৰে
 ভয়ে যৈত ; ভয়ীভূত, (সৰ্ব্বভুক যথা),
 কৰিব কানন সেহি বাম কোপানল ;
 মধু নাম এৰি বন ছইব অমধু ।
 যি সমুদ্র কজ্জৰূপে, ক্ষুদ্র দেহ তব,
 বিস্তাৰি সুনীল বাৰি বেষ্টিয়া আছয়
 বিধোতি চৰণ ; যিটো সমীৰ মিলনে
 পৰ্বত প্ৰমাণ উষ্মি অলেখ অপাৰ
 ধৰে দেহে ; নাদে ঘনে ভীষণ ছঙ্কাৰ ;
 ঘাত প্ৰতিঘাতে কৰি সলিল সফেণ
 সলায় সুনীল কায়, ধৰয় ধবল ;
 শুকাইব সেহি সিদ্ধ, অগস্ত্য গণ্ডুষে
 যথা ; কিম্বা সেতু-বন্ধে লভিব বন্ধন
 বজ্জোদৰ বজ্জাকৰ বজ্জব সলনি,
 কৰ্কৰ-কুণপ পুঞ্জ বহিব শৰীৰে ।”

গুণোতে ইমতে মনে তাড়কা-তনয়,
 স্তব্ধ ভঙ্গি ভীমবাহু কহিলা লঙ্কেশ
 মূঢ় বাক্যে, “কোৱা, পাত্ৰ ! কিৰূপ কোশলে
 লভিৰোঁ কোশল্যা-বধু, কোশল্যা আত্মজ
 শূৰে ভাণ্ডি । লভিবে সি দুৰলভ নিধি
 উদ্বাহল মন মোৰ—যাহাৰ আশায়
 আমি আদি কত ভূপ মিথিলা নগৰে

গলৌ স্বয়ম্ববে ; কিন্তু ব্যৰ্থ মনোবধ—
নহল শক্তি ভাঙ্গি আশুতোষ-আস
লভিবে যাহাক ; আজি তোমাৰ সহায়ে
কান্দ পাতি ধৰোঁ সেহি বিহগী-বতনে ;
কহিও কুহক কিবা আলোচিছা মনে ।
যদি লাভ হোৱে সীতা ; শীতল মূৰ্তি
অশীতল হৃদে ধৰি শীতলিবে যদি
পাৰোঁ তব মন্ত্ৰবলে,—সুদীৰ্ঘ বাঞ্ছিত
নব অৰ্দ্ধাঙ্গিনী লাভে—তোমাক নিশ্চয়
পূৰস্কাৰ দিবোঁ ৰাজ্য অৰ্দ্ধেক অক্লেশে ।”

কহিলা তাপস বন্ধ বন্ধকুলেশ্বৰে
সবিনয়ে “ত্ৰিনয়ন ত্ৰিনয়ন-প্ৰিয়া
প্ৰীত প্ৰীতা যাৰ প্ৰতি, ত্ৰিলোক-বিজয়ী
লক্ষ্য অধীশ্বৰ তুমি ; কি অসাধ্য তব ?
পূৰস্কাৰ দিবা ৰাজ্য অৰ্দ্ধেক অক্লেশে
কহিলা,—অসাধ্য নোহে— ; কিন্তু অমাবীচ
হইলে অবনী আজি অৰি-অস্ত্ৰাঘাতে,
অৰ্দ্ধ ৰাজ্য পূৰস্কাৰ লইবেক কোনে ?
উপায় নাপাওঁ ভাবি, কিৰূপ হলনা
কৰিয়া ছলিবোঁ ৰামে ; সামান্য মায়ায়,
সামান্য মানব ছায়, অসামান্য বীৰ
হুভুলিব । চিন্তি, শূৰ, নাপাওঁ উপায় ।”

চলিছে পুষ্পক বথ আশুগতি গতি,
অতিজ্বৰ অশ্ব যোগে, দণ্ডকৰ দিশে,
বিফাৰিত কৰি বায়ু ; বাৰি বিফাৰিয়া
অৰ্ণবে অৰ্ণবপোত যন্ত্ৰযুক্ত যেন

আস—ধনু । শীতল মূৰ্তি—সীতাক বুজাইছে । অৰ্দ্ধাঙ্গিনী—পত্নী ।
শক্তি গতি—পবন গতি । অতিজ্বৰ—বেগৱান । যন্ত্ৰযুক্ত—বন্দ্য থকা ।

চলায় নির্দিষ্ট স্থানে ধৰি তীব্রগতি ।
 যান বেগে শো শো শব্দ ছুইয়া ধ্বনিভ
 ক্রমশঃ আধিক্য ভাবে পশিল আসিয়া
 ঋতুমুখাচলে ;—যথা বিষণ্ণ অন্তবে,
 বানৰ সমাজ লই বানবাধিপতি
 সুগ্রীব, দৌরাই গ্রীব, অধোমুখ কৰি
 নিন্দিছে অদৃষ্ট নিজ, লভি পৰাভব
 বাৰম্বাৰ বালি সহ স্মৃষোৰ সংগ্রামে ।
 চমকে বানৰ বৃন্দ শূন্যে শব্দ শুনি
 ঘোৰতৰ । বৃক্ষশাখে শাখামৃগগণ
 লাফে লাফে উঠি, সবে দেখিলা নেহালি
 আসে এক গোট কিবা অতুল প্রতাপে,
 যাব প্রতিঘাতে বায়ু নভঃস্থল যুৰি
 স্থনিছে ভীষণ স্বন । বৃক্ষ হ'তে লক্ষি
 পড়িয়া ভূতলে ভীত বৃদ্ধ জাম্বুবান,
 চলিলা চপলা গতি, নাচায় পশ্চাতে ;
 কহি গৈলা উচ্চ্বারে, “পলা পলা সবে
 আসিছে বলীন্দ্র বালি কিঙ্কিঙ্ক্যাধিপতি
 প্রচণ্ড প্রতাপে কোপে ; বধিব পৰাণে ।”
 ত্রাসিত সুগ্রীব বীর শত্রু-ব্রাতৃ নামে,
 “আগত কৃতান্ত মোৰ ; কৰা পৰিত্রাণ,
 হে বিধি, বিপদে,” বুলি পলাইলা ; যথা
 মৃগ মৃগবাজ ভয়ে ! নীল বীৰবর
 নীলবৰ্ণ ছয়া ভয়ে পলালা অন্তবে ;
 সমৰ-অনল নল সমল বদনে
 লুকাইলা ; ঘন বনে গয় হলা লয় ;

শাখামৃগ—বানৰ । ‘ঘন বনে গয় হলা লয়’—ডাঠ বনত গয় বানৰ লুকাইল ।

গবাক্ষ বিস্তাৰি অক্ষ লবিলা সৰবে ।
 ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র কপিগণ, শলভ সদৃশ,
 চিতিকিলা চতুর্দিশে । মল মূত্র ত্যাগি
 কোনোবা, কোনোবা ডবে চেষ্টাই, আতঙ্কে
 উভলেজে পলাইলা ; সঙ্কুচিত চিতে
 লুকাল কাননে, গৰ্ভে, বিটপী কোটৰে ।
 চিস্তিত হইলা হনু, “লুকাওঁ কিৰূপে ?
 কৈত স্থান মোৰ হেতু ? হৰিণৰ অৰি
 হৰিণৰ মাংস যথা ; প্রকাণ্ড ই দেহ
 হল তথা অৰি মোৰ সঙ্কট সময়ে ।
 বালি নিকালিব প্রাণ । পৰ্বত-গহ্বৰ
 পূৰ্ণ কৰি পড়ি থাকোঁ, যি থাকে কপালে ।
 শুনিছিলোঁ ছিলে শাপ মাতঙ্গ মুনিৰ,
 মাতঙ্গ-বিক্রম তাৰাপতি কপীশ্বৰ
 লভিব মৰণ যদি আসে ঋগ্মুখে ।
 ই শাপে শঙ্কিত বাজা অচল অঞ্চলে
 নাসিছিল ; পৰিত্রাণ পাইলা সিহেতু
 শূগ্ৰীব, পশিয়া ঐত । মুনি অভিশাপ
 হ’ল কি বিফল এবে, তাহাৰ মৰণে ?
 নহলে কি সাহে বালি আসে মৃত্যু স্থানে ?”
 ক্ষণ পাছে পুনৰ্ব্বাৰ ভাবিলা পাবনি
 সাহসে কৰিয়া ভব, “ইকি দুৰ্ভাবনা
 উদিল অন্তবে মোৰ ! প্রভঞ্জন পিতা,
 অঞ্জন জননী মোৰ ; কি হেতু গঞ্জন
 বাধিবোঁ দেবতা-বীৰ্য্যে, কাপুৰৰ সম
 পলাইয়া ? প্রজা আমি, কপিৰাজ পদে

নমিবোঁ বিহিত মানে । যদি বীৰেখৰ
তথাপি বিবোধ কৰে ; যুঁজিবোঁ বিক্ৰমে ।
ইন্দ্রসুত সূৰ্য্যসুত ভাই ভাই বণ
ঘটিছে অনেক বাৰ ; দেখোক এবাৰ
ইন্দ্রজ বায়ুজ যুদ্ধ জগতে কৌতুকে ।
নাহি লাজ পৰাজয়ে কপিৰাজ হাতে ।”

অনন্তৰে বায়ুপুত্ৰ ভীষণ শৰীৰী
দণ্ডাইলা উঠি ; যেন শিখৰী শিৰত
দণ্ডাইলা তুঙ্গ শৃঙ্গ শৃঙ্গ স্থল ভেদি ।
দেখিলা দশাস্ত্ৰ ঋগ্যমুখাঙ্গি উপৰে
পৰ্বত প্ৰমাণ কপি স্থিৰ নেত্ৰ কবি
অপেক্ষিছে আগমন ! বালিৰাজ বোধে,
অৰিয়া পূৰ্বব কথা,—অসীম লাঞ্ছনা—,
দিশাস্তৰ লঙ্কেশ্বৰ চলিলা স্তম্ভন
বায়ুবেগে ; ফিৰি ফিৰি চাহন্তে চলিলা ।

বায়ুৰ মন শঙ্কা বুজিলা মাৰীচ ;
কহিলা প্ৰকাশি হাসি, “কিঙ্কিৰ্য্যৰ নাথ
নোহে সিটো, দেখি যাক ডবালা অন্তৰে,
বন্ধপতি । কপিপতি,—আছে অভিলাপ—,
নসম্ভবে কদাচিত এই গিৰি শিৰে
কিন্তু ভাবি দেখা মনে, তুমি বিজ্ঞজন,
ধনুৰ্বিহীন-অনভিজ্ঞ, অবিজ্ঞ প্ৰয়োগে
বাণৰ,—বানৰ হেন বালি বীৰবৰ—;
বৃক্ষ শিলা সাৰ মাত্ৰ ; তথাপি টুটিল

ইন্দ্রসুত, ইন্দ্রজ—বালি । সূৰ্য্যসুত—সুগ্ৰীব । বায়ুজ—হনুমান । অঙ্গি—
পৰ্বত । তুঙ্গ—উচ্চ । স্তম্ভন—বধ । অনভিজ্ঞ—মূৰ্খ । অবিজ্ঞ—নজনা
প্ৰয়োগ—ব্যৱহাৰ । অবিজ্ঞ প্ৰয়োগে বাণৰ—বাণৰ ব্যৱহাৰ নজনা ।

তব বিংশ ভুজে বল, তাহাৰ সমীপে ;
 পাইলা অশেষ ক্লেৰ লেজৰ বন্ধনে ।
 বণ-বিছা বিশাৰদ, সম্বৰ-কুশল
 কৌশল্যা কুমাৰ সহ কৰিয়া বিবাদ,
 —হৰিয়া বৈদেহী সতী—, তাৰ কোপানলে
 কিমতে তৰিবা ? মহী গৰ্ভে অহিবৎ
 লুকালেও নাই ত্ৰাণ । কি কৰোঁ অধিক ;
 ভাবি চোৱা, বীৰমণি, বিজ্ঞতম তুমি ।”

আকৰ্ণি মাৰীচ বাণী কহিলা ৰাৱণ,
 “তাৰাপতি-চন্দ্ৰ সম, বালি তাৰাপতি
 দীপ্তিমান কপিকূলে । মহা বলীয়ান,
 পাৰে উপাৰিনে বীৰ বলে হিমগিৰি ।
 নকৰিলে। হস্তে ভয় তথাপি তাহাক,
 নাথাকিলে লেজ তাৰ ; পাণীপাশ সম
 নেজুৰ-বন্ধন ডৰোঁ, নডৰোঁ তাহাক ।
 ৰামত—বালিত আছে ব্যবধান বহু ;
 ৰাঘব সামান্য নৰ ; ইন্দ্ৰ বীৰ্য্যজাত
 কপীন্দ্ৰ—প্ৰদীপোদ্ভূত প্ৰদীপ যদ্ৰূপ
 সমতেজী—তেজী বীৰ জনক সমান ।
 হ’ল বা ৰাঘব বলী ; সি বুলিয়া কিবা
 নলভিবোঁ সীতা, মোৰ লুপ্তিবোঁ আশা ?
 কণ্টকৰ ভয়ে কোন্ পুষ্প আহৰণে
 কুণ্ঠিত ? বিৰত কোন্, তবল তৰ্জনে,
 বজ্জাকৰ গৰ্ভ হস্তে বস্ত্ৰ উত্তোলনে ?
 যন্ত্ৰ বিনা বস্ত্ৰ লাভ নোহে কদাচিত ;
 লভিবোঁ কামিনী-নিধি, নিশ্চয় যতনে ।”

পঞ্চম সৰ্গ

আন্দোলন

নোৱাৰে বমণীকুল ৰাখিব গুপ্তে
গুপ্ত কথা ;—কথা যেন সূচি হেন তাড়ে
অন্তৰে—; অন্তৰ থাকি কবয় অন্তৰ
বেকাত, এদিন নোহে এদিনৰ পৰে ।
ৰাম লক্ষণৰ ৰূপে কিৰূপে মোহিতা,
কিৰূপে মুখাঙ্গহীনা, হলা শূৰ্পনখা ;
কহিত ৰাৱণ গলা, কি মানস কৰি,
কাৰ সঙ্গে ; লক্ষা পশি ইজনী সিজনী
কহিলা ৰাক্ষস-ভগ্নী । জনববে পাই
লক্ষ্যময় বিয়াপিলে বজিত কাহিনী ।

সৰোবৰে,—কাথে কৰি কনক-কলসী
মধুৰ স্নহাসি হাসি মধুৰ অধৰে,
লোচন যুগলে কাঢ়ি যুবদল মন,
মনোৰম কুচ মাজে আসনি মনোজে—,
চলিছে বজ্জিনী দল ; নিতম্বৰ ভৰে
উফৰি পড়িব ভয়ে ধীৰে কাঢ়ে খোজ,
চৰি মৰালিনী কিম্বা মাতঙ্গিনী গতি ।
শোভিছে বজত-প্ৰভ সবস-সলিলে
ফুটি সৰোজিনী ৰাশি ; সবস-চৌকুলে
গ্ৰথিত ববকনিভ স্নেহেত প্ৰস্তুৰে,

কবয় অন্তৰ—বাহিৰ কৰে । বেকতি—প্ৰকাশি । কাগনি—বহুয়াই ।
মনোজ—কামদেব । মৰালিনী—হংসিনী । চৌকুলে—চাৰি পাৰত ।

ফুটিল ক্ৰমশঃ আসি বমণী-সবস-
বদন-কমল বৃন্দ । পদ্মপুষ্প ভ্ৰমে,
(কুলত কামিনীকুল নিবধি), কোতুকে
উড়িলা মধুপপুঞ্জ মধুজীবী সদা,
চুহিবে অধৰ মধু জিনি ফুলমধু ।
কামিনীৰ কৰে কিন্তু বিতৰিত ছয়া,
(আশাত নিৰাশ, দেহি !), ভূন্ ভূন্ কান্দি
উড়িলা উভতি সবে কমল-কাননে ।

স্থানে স্থানে জুম পাতি দৰ্ব্বাজনাগণ
দেবাজনা সমা ৰূপে ৰাজ-ভগ্নী কথা
উত্থাপিলা । প্ৰকাশিলা বিৰক্তি এজনী,
“বিধবাতে গ’ল দিন ; বান্ধকো ব্যাকুলা
কাম মদে শূৰ্পনখা, কিনো আচৰিত !
বন-বিহাৰিণী গুচি, তপস্বিনী হুব
বাঞ্চিলা, তপস্বী ভজি । বিধবা সধবা
হব যদি ছিলে মন ; জগতে বিচাৰি
যক্ষ বক্ষ দৈত্য কুলে নাপালে কি বৰ ;
বসিল তাইৰ মন ভিখাৰী মানবে ?”

উত্তৰিলা অগ্ৰ বালা “যাত যাৰ মন
বসে, সখি ! তাৰ পক্ষে মদন সমান
সেহি জন । মনে যাক বুলিয়া আপোন
সঁপে প্ৰাণ ; তুমি তাক বুলিলে অধম
কি হব ? দেখিবা যাক কপবান তুমি,
কপহীন মোৰ নেত্ৰে হয়তো লাগিব ।
ভ্ৰমি ৰাজ-ভগ্নী সদা আকাশ পাতাল,

দেখিছে স্মৰূপ কত ; নহ'ল বিকলা ;
 ছইলে বিহ্বলা কিন্তু মানবৰ কাপে ।
 অবশ্য আছয় হেতু ; কাৰণ বিহনে
 নোহে কৰ্ম । বাম হুহু হৈমবতী স্মৃত
 কাৰ্ত্তিক সদৃশ কাপে ! অসামান্য কাপে
 আকৰ্ষিলে বালা মন ; চুম্বক প্রস্তুবে
 আকৰ্ষে যজ্ঞপ লৌহ । সৃজিলা বিধাতা
 কপ দৰশন হেতু নয়ন যুগল ;
 নফলিল কিন্তু হায় নয়ন-দৰ্পণে
 সেহি কপ প্রতিৰূপ, যি কাপে ভুলিলা
 শূৰ্পনখা ; নেদেখিলে' মূৰতি মোহন ।”

আক এক বালা পাছে কহিবে লাগিলা
 “শুনিছোঁ শ্রীৰাম থাকি লক্ষ্মণ উত্তম ;
 বজ্জিপতি মৰি বোলে হব কোপানলে
 জন্মিলা লক্ষ্মণ হয় । অঙ্গসবী সদৃশ
 নধৰিলে' পক্ষ ভুজ্জে ; কিম্বা শূন্য গতি,
 যথা শূৰ্পনখা ধৰে, নধৰিলে' দেহে ।
 ধৰিলে উড়িলে' হয় যুৰাবে নয়ন
 নিবথি মধুৰ কপ । মন হাবিলাষ
 বহিল মনতে ।” আক কপসী কহিলা,

“কি হব থাকিলে কপ ? কঠিন হৃদয়
 পূৰ্বব । পুড়িয়া প্ৰেমে দানব-প্ৰেয়সী
 চলিলা বেছেবী দেহি বৰিবে ভপস্বী
 পতিপদে । কিনো সিটো নীৰস মানব,
 বঞ্চিলে আশাত ! কিনো নির্দয় অস্তব !
 কাটে আকৌ নাক কাণ, হায় হায় দেহি !”

কহিলা ৰূপসী অশ্রু, “দোষিলে কি হব
অপৰক ? নৈকষেয়া নোহে কিন্তু ভাল ।
পৰম স্বন্দূৰী ; সদা কটুৰ বচন
দুৰ্শ্বখে । কি বুজে প্ৰেম, কি বুজে সাদৰ,
কিকপে ভূলাব লাগে পুৰুষৰ মন ?
গ’ল মুঢ়া ভাৰ্য্যা হুবে পৰ পত্নী বাধি !”

অপৰ সুন্দৰী বোলে, “নহয় নো কি ?
ডকয়াই কোনে, সখি, মন লাভ কৰে
পুৰুষৰ ; প্ৰেম জালে নাবাঙ্কিলে শুক ?
ধীৰ কৰভিনী গতি, নিতম্ব নিটোল,
শিৰত সজ্জিত কেশ, স্নাত বক্ষঃস্থল,
অধৰে মধুৰ হাসি, লোচনে কটাক্ষ,
এত অস্ত্ৰ বমণীৰ ;—বীৰ বৃন্দ যাত
অধীৰ, যোগীন্দ্ৰ মুনি ঋষি ব্ৰতধাৰী
বিপুঞ্জয়, পৰাজয়— ; সাংসাৰিক বাম
লক্ষণ কি বস্তু, সখি, ভাবি চোৱা মনে ।
যদিও সূৰূপ ধৰি মায়াৰ কৰ্ব্ববুৰী
গৈয়াছিল ; কিন্তু ভীমা নাজানে কৌশল ;
কি হব থাকিলে অস্ত্ৰ নাজানে প্ৰয়োগ ;
অভাগী অমূল্য বস্তু হেৰুৱালে পাই ।”

হাসিয়া বসিকা এক কৰিলা উত্তৰ,
“চলা সবে যাওঁ সাজি পঞ্চবটী বনে ;
বন্ধোবালা-মন-হৰ ভাই দুই জনে
দৰশোঁ নয়নে । ধৰে কত বল দেহে
দণ্ডক অন্তক দয়, বুজো একবাৰ ।

কৰভিনী—ভেক্টৰী হাতী । বন্ধোবালা-মন-হৰ—বন্ধবালাৰ (অৰ্থাৎ
শূৰ্পনখাৰ) মনহৰণকাৰী ।

যদিও নাজানো আমি ধনুর্বাণ-বণ :
 মল্লযুদ্ধে সবে কিন্তু নিয়ত নিপুণা ;
 সদর্পে আহ্বানো রাজ-ভয়ী-মনচোবে
 মল্লযুদ্ধে । যুঁজে যথা বিহগ বিহগী
 শালিকা শালিকী, খুটি আচুড়ি বাকুহি
 পক্ষাঘাত্তি, ভূমিতলে বাগরি যুগরি ;
 যুঁজি তথা, পৰাভবি ভূমিতল-বণে,
 আনো ধন দ্বয়ে বান্ধি স্বর্ণ লঙ্কাধামে ।
 দেখোক বমণী-বিপু কত বল ধবে
 বমণী, যুগল ভুজে ; কত বল ধবে
 কবী-অবি সম সব বমণী-ককালে ;
 বুজোক বমণী বান্ধে কিরূপ বন্ধনে ।”
 বসিকা বসিক-বাক্যে বন্ধোবালাদল
 হাসিলা বিস্তর । কবি হাস উপহাস
 ইকপে ; কনকালুকা কীলাল-পূর্ণিত
 কাষে কবি, সবে পাছে গলা ঘরাঘরি ।

যুবক অশ্রুপদল সুৰাপান কবি
 প্রমোদ ভবনে সবে বসিলা বিভোলে ;
 বজাইলা বাতু কোনো ; নাচিলা হাসিলা
 গাইল বা কোনো ; কোনো কবিলা বিবাদ ;
 কোনোএবা সুৰাপানে দিব্য জ্ঞান লভি
 প্রণমিলা সুবেশ্বরী ভূমিতলে পড়ি ।
 কহিলা বান্ধস এক, “শুন ভাই আজি
 শূৰ্পনখা কথা লই মহা আন্দোলন
 পড়িছে লঙ্কাত । হুন্সু তপস্বী মানব,

বমণী-বিপু—বাম—লক্ষণক বুঝাইছে । কনকালুকা—সুবর্ণ কলসী ।
 কীলাল—জল । অশ্রুপ—বান্ধস । সুবেশ্বরী—সুবা-কৃপা দেবী ।

(লক্ষ্মণ তাহার নাম) বলে ধৰি নিয়া
 বনত একলা পাই রাজ-ভগিনীক,
 চাহিলা কৰিবে পত্নী । হুহিলা সম্মতা
 শূৰ্পনখা । ক্ৰোধে নব দণ্ডিলা তাহাক ।”
 কহিলা অগিৰ অগ্ন, “কহিত শুনিলি
 হেন অযথার্থ কথা ? প্রকৃত ঘটনা
 শুনিও কহিবোঁ আমি যি শুনিলে”। কাণে
 যুবতীদল বদনে সৰোবৰ ঘাটে ।
 আছিল। যৌবনকালে পৰমা সুন্দরী
 নিকষা ; ভুলাই বিশ্বম্ৰবা তপোধনে
 তপোবনে, নিজৰূপে ; বৰমান্য দিলা,
 মাল্যবান-আজ্ঞা পালি,—জনক তাহার—।
 মুনিৰ ঔবস জাত বক্ষপতি কালে
 উদ্ধাবিলা লক্ষা, বলে খেদিয়া কুবেরে ।
 জননী দৃষ্টান্ত অনুসৰি শূৰ্পনখা
 ইচ্ছিলা তপস্বী পতি ; মনে আশা কৰি
 তপস্বীৰ বীৰ্য্যে কিবা দশকৰ্ঠ সম
 জন্মে পুত্র মহাবলী । কুরুপ সলাই
 মায়াবলে মায়াবিনী সাজিলা কপসী,
 ভুলালা লক্ষ্মণ বামে । দ্বন্দ্বিলা ছুভাই
 মোহিত মোহিনী ৰূপে ; সুন্দ উপসুন্দ

অগিৰ—বান্ধস ।

লক্ষ্যৰ পৰা খেদাখাই মাল্যবান আদি বান্ধসবিলাক পাতালত আছিল ;
 বিশ্বম্ৰবাব পুত্র কুবেরে পাছত শূল লক্ষা অধিকাৰ কৰিলে । মাল্যবানে সহিব
 নোৱাৰি নিজ কন্তা নিকষাৰ দ্বাৰাই বিশ্বম্ৰবাক মোহিত কৰি তেওঁৰ ঔবসে
 নিকষাৰ গৰ্ভত বারণ আদি পুত্র জন্মালে । বারণে কুবেরক খেদি লক্ষা উদ্ধাৰ
 কৰিলে ।

দশকৰ্ঠ—বারণ ।

বিবাদিলা মুগ্ধ যথা তিলোত্তমা ৰূপে ।
 দেখিলা বিভ্রাট সীতা, নিয়ে ভুলাইয়া
 নিজপতি মায়াবিনী ; কাটিলা কোশলে
 শূৰ্পনখা-অঙ্গ সতী, বদন বিকপি ।
 মহা বুদ্ধিমতী নারী ইকপে শাস্তিলা
 বান্ধসীক ; আক পতি দেৱৰে বাখিলা ।”

উত্তৰিলা অগ্ৰ বন্ধ, খল খল হাসি,
 “শুনিলি তোহঁতে যি যি, সব কথা মিছা ।
 তপস্বীৰ ৰূপে তুলি নিজে আপদিনী
 চলিলা ছইবে পত্নী । যুবত ছুভাই ;
 শূৰ্পনখা বুড়ী কিন্তু, বিভীষণ বড় ;
 ৰূপো অনুপম অতি, কৃতান্ত-কিঙ্কৰী
 দেখি যাক হাৰ মানি ডৰিয়া পলায় ।
 কাকুতি মিনতি যত কৰিলা কামুকী,
 ছইলে বিফল সব ; তাহাৰ কুহকে
 গুভুলিলা ছই ভাই । পাই অতি লাজ
 কলঙ্কিনী, অভিমানে ধিকাৰে কাটিলা
 নিজে নিজ অঙ্গ ; এবাে নৰে বাদ দিয়া
 মিছা অভিযোগে ত্ৰুদ্ধ কৰিলে ৰাজনে ।”

“দেখা দেখা ভাই,” কহে অগ্ৰ এক জন,
 “দেখা শূৰ্পনখা কথা ! নিজে নাক কাণ
 কাটি দিয়ে অগ্ৰে বাদ ভীমা নিশাচৰী !
 কোনে বুজে বিশ্বমাজে ৰমণীৰ মন ?
 দেখাত কোমল যেনে ৰমণী-আনন,
 মন কিন্তু নোহে তেনে । কোনে পায় মন
 ৰমণীৰ ? নীৰজিনী অতীব কোমলা ;

অন্তর কি হয় তেনে ? শক্ত বীচিমালা
থাকে গর্ভে ; বস তাব নাপায় ভ্রমবে ।
প্রভাময় বমণীর বদন-কমল,
অন্তর আন্ধার কিন্তু ; যথা দীপ-শিখা
প্রভাময়, তলভাগে আন্ধার চকলা ।”

দন্তবক্র রাজভৃত্য কহিবে লাগিলা
অতঃপর, “রাজ ক্রোধ আজি সভাতলে
কি ভীষণ ! মেঘ-চন্দ্র জিনিয়া গর্জ্জন
শুনি চমকিল প্রাণ ; সভাসদগণ
কঁপিলা সভয়ে সবে থর থর থরে ।
সহোদরা বাক্যে রাজা মহাকোপ বেগে
চলিলা হরিবে সীতা দিলে”। বথ আনি ।
হুৰভাগ্য মোর ; মোক নিনিলা লঙ্কেশ
সঙ্গে ; নেদেখিলে”। সীতা অপকণ কণ ;
নেদেখিলে”।, শূর্ণনখা বুলিলা যাহাক
মৰতে মানবী-রূপা অমবী সুন্দরী ।
চলিও প্রাচীৰে সবে থাকেঁ দণ্ডাইয়া,
দেখিবোঁ আসোঁতে পথে স্তম্ভনে সুন্দরী,
নেদেখিবোঁ আক প্রবেশিলে অন্তঃপুরে ।”

শ্রীৰাম লক্ষ্মণ সীতা আক শূর্ণনখা
এই চারি জন নাম হল মুখে মুখে
লঙ্কাপুরে । অন্তঃপুরে পূব-মুণোভিনী ;
সভাতলে সভাসদ ; ছরাবে ছরাবী ;
সৈন্ত্যক্ষেত্রে সৈন্ত্যদল ; প্রাচীৰে গ্রহরী ;
গৃহে গৃহী ; পথে পথী ; কুমুম-শয্যাভ
দম্পতী ; বিবিধ স্থানে বিবিধ প্রকাৰে

লঙ্কাপুৰবাসীগণ কৰিলা আলাপ
 পঞ্চবটী অঘটন,—বঞ্চিত বটনা—
 গাইলা বালিকা দল মিলি ঠাই ঠাই,
 “নাক কাটী কাণ কাটী শূৰ্পনখা বাই
 দেখি ধাতু যায়।” হৰ্ষে গাইলা বালক,
 “অনঙ্গ মোহন ৰূপ ধৰে তুই ভাই।”

শূৰ্পনখা যেহিকপে ৰাজ্যৰ সমীপে
 বৰ্ণিলা জানকী ৰূপ ; অন্তঃপুৰে গই
 ৰাণী মন্দোদৰী আগে বৰ্ণিলা সিকপে
 ৰাজ-চামৰিণী দ্বয়। শুনিলা মহিষী
 তদন্তৰে দৃতীমুখে, কৰ্ৰব-ঈশ্বৰ
 কৰ্ৰব-তাপসে লই, পঞ্চবটী বনে
 চলিলা হৰিবে সীতা। চিন্তিলা অন্তৰে
 বিমাদে বিশাল নেত্রী লঙ্কা-অধীশ্বৰী,
 “এত দিনে অন্তৰ্ভোগ ! বিলুপ্ত হবলা
 মুখ্যৰাণী নাম মোৰ ; ঘৃণিল অদৃষ্ট !
 হোৱে কিবা নব-পত্নী পুৰ-পাটেশ্বৰী !
 উপজিলা শূৰ্পনখা খ্যাত বক্ষকুলে
 কাল ভুজঙ্গিনী। হায়, নিকৰা শাস্তি
 কি কুক্ষণে কুলক্ষিণী ধৰিলা গৰভে !
 ইহেন দ্বন্দ্বুৰী নেদেখিলে। ভূমণ্ডলে ;
 বিবাদিলা মোৰ সহ, চিত্ৰাঙ্গদা সহ,
 সবম প্ৰমীলা সহ, নিজ মাতৃ সহ,
 কৰিলা কন্দল চণ্ডা যাৰ তাৰ সঙ্গে
 লঙ্কাধামে। অৱশেষে দুস্মৃখৰ গুণে
 দুস্মৃখী এৰিয়া লঙ্কা চলিলা দণ্ডকে।

বনে গই নাম আৰু চৰালে পাপিনী ;
 হেৰুৱালে নাক কাণ ; কৰ্মোচিত ফল
 দিলে ধাতা । দুঃখ কিন্তু, নষ্টাৰ কাৰণে
 বন্ধাবল নষ্ট বনে । এবাে কলঙ্কিনী
 লঙ্কা আসি, লঙ্কানাথে ভুলালে কহিয়া
 সীতা ৰূপ । ৰূপ-মুগ্ধ কাম-দাস ৰাজা
 পৰ-স্ত্ৰী হৰিবে গ'লা উন্নত অন্তৰে ।
 উন্মাদ ৰমণী নামে প্ৰমত্ত মাতঙ্গ
 অতৃপ্ত হতাশ হেন (হতাশন যথা),
 নেদেখিলে' হুণুনিলে' ই মহীমণ্ডলে ।
 শুনিলে' জনম কালে গ্ৰহ দৃষ্টি মতে
 লভে ফলাফল প্ৰাণী ; গ্ৰহৰূপ ধৰি
 কিবা জানি বঙ্গদৃষ্টি কৰিলা অনঙ্গ
 যি মুহূৰ্ত্তে প্ৰসবিলা ৰাজাক শাস্ত্ৰভী ।
 যুবত তনয়গণ ; বান্ধক্য বয়সী
 বন্ধোৰাজ, তেও লাজ নাভাবিলে মনে ।
 কি কব শুনিলে মেঘনাদ বীৰবাহু
 অতিকায় আদি পুত্ৰ ; কি বুলিব শুনি
 কুস্তকৰ্ণ, বিভীষণ ধৰ্ম্মিষ্ঠ দেৱৰে !
 কি কহিব ত্ৰিজগতে হেন পাপাচাৰে !”
 ভাৰ্ষেতে ইৰূপে মনে, স্মৰিলা হঠাৎ
 চাকনেত্ৰী লঙ্কা-ভত্ৰী, যেহি অভিলাপ
 কুবেৰ-নন্দন দিলা, উপপত্নী তাৰ
 বস্ত্ৰাবতী অপ্সৰীক যৱে দশানন
 কৰিছিল পথে বল । সি কথা স্মৰণে

‘উন্মাদ ৰমণী নামে...ই মহীমণ্ডলে’—অগ্নিৰ দৰে অতৃপ্ত হতাশ ৰমণীৰ নাম
 শুনিলে পগলা এনে প্ৰমত্ত হাতী এই পৃথিৱীত নেদেখিলে' হুণুনিলে' ।
 কুবেৰ-নন্দন—নল কুবেৰ ; সম্বন্ধে ৰাৱণৰ ভাতিজা হয় ।

আতঙ্কিতা হল। বাণী ; হিয়া মাজে ঘন
 আঘাতিলে হৃদ-জ্যেষ্ঠী । ব্যথিত অন্তরে
 বিমর্ষে গুণিলা পুনঃ বারণ-বমণী,
 “হায়, কি ঘটনা আজি ঘটয় অদৃষ্টে,
 জীবন মরণ কিম্বা ! চমকিছে প্রাণ ।
 কামাকুল পতি যদি কবে বলাৎকার
 জানকীক ; আছে নল কুবেরের শাপ,
 ঘটিবেক বলাৎকার বমণে মরণ ।
 পবিত্রী হরণ হেতু যায় বন্ধোমণি
 নাজানিলে’। আগে ; হায় জানিলে ই কথা,
 নিবাবিলে’। হস্তে হেন পাপ কৰ্ম্ম থাকি
 ধৰি পদ যুগে ; নতু স্বরণ কবাই
 দিলে’। হয় অভিশাপ । হায় প্রাণনাথ
 পাসবিলা কিবা জানি ভাতিজার শাপ ।
 হা বিধাতা ! তব পদে মিনতি দাসীর
 দিয়া পতি দান প্রভু ! মহামতি যেন
 নোহে ভ্রম-মতি । দেব, কবিও কৰুণা ;
 ময়-সুতা দয়াময় প্রার্থয় আতুরে ।”
 অতি ত্রস্তে অশ্রুনেত্রে লঙ্কেশ-মহিবী
 মহেশী-মন্দিবে গ’লা ; পতির মঙ্গল
 বাঞ্ছি, আবাখিলা সতী সতী-পদান্বুজে ।

ময়-সুতা—ময়দানবর কন্যা, মন্দোদরী । আতুরে—আতুর হই ; ব্যাকুল
 হই । ‘সতী সতী-পদান্বুজে’—প্রথম ‘সতী’ মন্দোদরীক বুজাইছে, আক
 বিতীয় ‘সতী’ শিবপত্নী সতীক বুজাইছে ।

ষষ্ঠ সর্গ

দেব-মন্ত্ৰণা

চলিও কল্পনে ! এবে দীনে সজে কবি
একবাৰ সুৰপুৰে ; বাজ বাজেশ্বৰী
কিঙ্কৰ লইয়া সজে মহাতীৰ্থে যথা ;
চলা একবাৰ দেবি ত্ৰিদশ-আবাসে ।
সুৰাবি লঙ্ঘেশে শক্তি সুৰদল তথা,
—লাঙ্ঘিত বান্ধস-বণে—, কি কৰে মন্ত্ৰণা,
দৰশে^১, হে দয়াময়ি, তোমাৰ নয়নে ;
বাজবাজেশ্বৰী-ব্যয়ে সহগামী দাস
দৰ্শে যথা মহাতীৰ্থ কৌতুক অন্তৰে ।

নিস্তৰু বাসব সভা । সভাতলে আজি
বসিছে ত্ৰিদিববাসী ত্ৰিদিবেশ সহ
বিমৰ্শে নীৰব ছয়া ; নাহি বাক্য মুখে,
কাষ্ঠ-পুস্তলিকাগণ বাক্যহীন যথা ।
উল্লাস আনন্দ নৃত্য গীত বাত্মধ্বনি
বিবাজিত যেহি স্থলে,—মহোৎসবে যেন—,
অবিৰল ; আজি হায় বিবস সি গৃহ ।
নাই নৃত্য নৃত্যস্থলে ; মেনকা উৰ্বশী
মিশ্ৰকেশী চিত্ৰলেখা বস্তা তিলোত্তমা,
নিকপমা মনোৰমা বিভাধৰী দল
নাই সভা গৃহে ; নৃত্য কবিবেক কোনে ?
কোনো গাইব গীত, নাই বঙ্গস্থলে
সুকণ্ঠী গায়কী বৃন্দ কিঙ্কৰ-অঙ্গনা ।

নাবাজে খঞ্জরী তাল, নাবাজে মন্দিরা,
 নাবাজে বাঁশরী বীণা সুস্বরী ছেতাৰ ;
 নীৰব অমৰ-বাছ । নহব বা কিয় ?
 বন্ধ ক্ষয়ে বাম জয়ে দণ্ডক সমৰে,
 দেবৰ আনন্দ গুনি শূৰ্পনখা মুখে,
 লঙ্কাধামে সভাতলে বসি লঙ্কাপতি
 যিকপে গৰ্জ্জিলা দেবে ; শঙ্কবাহী বহি
 বারুণ-গৰ্জ্জন স্বৰ্গে গুনাইল সুৰে ।
 গুনিলা দেবতাগণ, “কি কহিলি ভনি !
 বন্ধকুল ক্ষয় দেখি আদিতেয়গণ
 শৃগাল পালৰ সম, দিলে হুৱাধনি
 উল্লাসে । বজালে বাছ বন্ধোৰিপু জয়ে ?
 দেখিবোঁ দেবতা সবে দেখিবোঁ বাসবে ।
 মেঘনাদ সহ বণে মেঘপাল যেন
 পলাল সবেও ; লাজ নহল । ইবাৰ
 সুৰৰ সুৰস বন্ধ গুৰি অস্ত্রানলে
 খণ্ডাইবোঁ তেজ ; লণ্ডি ভণ্ডি সুৰপুৰী
 অববোধ অবকন্ধ কৰিবোঁ সবাক,
 খটাবোঁ কিঙ্কৰবৎ স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে ।
 আক ই প্ৰতিজ্ঞা,—দিবোঁ আনিয়া লঙ্কাত
 দাসী কৰি দেবেশ্বৰী দৰ্বেশ্বৰী পদে ।
 যাহ ভৃত্য বন্ধমুখ ! যা চলি সঙ্ঘৰে,
 আনু বথ সজ্জা কৰি সাৰথি সহিত,
 যুৰি তুৰঙ্গম তেজী । সাধেঁ উপস্থিত
 কাৰ্য্য আগে ; বিদলিবোঁ পৰে দেবদলে ।”

অদিতি নন্দনগণ সশঙ্কিত সদা
এনেয়ে দশাস্ত্ৰ ভয়ে ; তত্পৰি আজি
ছমিয়ালে পুনঃ বীৰ । শুনিয়া তৰ্জ্জন
চিন্তাকুল দেবকুল অকুল চিন্তাত ;
নীৰব নিস্তব্ধ সভা, যেন শূন্যময় ।

অনন্তৰ শোকান্তৰ দেব পুৰন্দৰ
সুদীৰ্ঘ নিশ্বাস কাটি, লাঘবি কিঞ্চিৎ
অন্তৰৰ অগ্নিতাপ, (কলসী উদৰে
উত্তপ্ত সলিলা বাষ্প অবকল্প থাকি
নিৰ্গতিলে শেষে, যেন হোৱে লঘুতাপ
কিঞ্চিৎ কলসী-গৰ্ভ ; ছুঁথৰ কাহিনী
কহিলে স্বজনে, তথা সন্তপ্ত হৃদয়
(লঘুভাৰ হোৱে অল্প), কহিবে লাগিলা
নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰি দেবকুল প্ৰতি,
“কত দিনে ভ্ৰাতৃগণ ! কত দিনে আক
পুৱাইব অমাসাৰ অমা-বিভাববী !
কি কাৰণে অমৰষ অমৰ সমূহে
দিলে বিধি ; যদি হয় হুইয়া অমৰ
লাঞ্ছিত হুইব লাগে মৰগণ হাতে ?
সহিয়াহেঁ কতবাৰ লাজ অপমান
দৈত্যাসুৰ দল হাতে ; কত কত বাৰ
বসিছে দেবাৰিগণ দেব-সিংহাসনে ।
বাৰম্বাৰ বিড়ম্বনা কৰিছে বিধাতা
এহিৰূপে ; এবাে পুনঃ বান্ধস আসিয়া
লভিলে প্ৰভু স্বৰ্গে । লঙ্কানাথ-সুত
কৰিলে দেবতা বৃন্দে অসীম লাঞ্ছনা ;
বক্কোদল দলি পদে পবিত্ৰ ত্ৰিদিব
কৰিয়াছে অপবিত্ৰ । পূজিবেক কোনে,

—মৰ্ত্যলোকে মৰ-ভুল্য—, লাঞ্ছিত অমৰে ?
 দেবতা দেবত্বহীন মানিবে বা কোনে ?
 শুনিলা কিৰূপে আজি গৰ্জিছে পুনৰ
 লঙ্কাপুৰে সুৰ-ৰিপু গৰ্বিত ৰাৱণ
 কহিছে দস্তিয়া ছুট মোৰ শচী-বাণী
 কৰিব লঙ্কাত নিয়া মন্দোদৰী দাসী ।
 হা অদৃষ্ট ! ছিলে হেন বাণী অসহন
 শুনিবে কপালে মম, অমৰেশ আমি !”

এত কহি মন ছুখে অধোমুখ কৰি
 নীৰবিলা নাকনাথ ; নতশিৰ জয়া
 ৰহিলা দেবতাগণ অগ্নান বদনে ।
 তকৰাজ হলে তপ্ত তপন উত্তাপে,
 জ্ঞান অবলম্বী পত্ৰ যিমত ; অথবা
 হলে জলাশয় জল তপ্তময়, যথা
 হোৱয় জীৱনজীবী যত জীৱগণ
 সম্ভূত ; সিমত আজি দেবেন্দ্র সম্ভূত
 সম্ভূত দেবগণ, বিষন্ন বদন ।

তুলিয়া মলিন মুখ সুহুখে কহিলা
 পুনৰ পৌলোমী পতি, “প্ৰমিলা-বল্লভ
 উঃ কি বলীয়ান্ ! যবে যজ্ঞ কৰি উঠে
 নিকুন্তিলা, তৃণবৎ ত্ৰিভুবন জিনে ।
 বজ্ৰপাণি ইন্দ্র আমি, তাৰ প্ৰহৰণে
 অস্থিৰ হইলো ক্ষণে ; হৰিল শৰীৰে
 চেতনা ; অচল ৰ’ল বজ্ৰ মোৰ হাতে ।
 জিনি মোক ‘ইন্দ্রজিৎ’ নামে অভিহিত
 ছইলেক ৰক্ষাবীৰ অখিল ভুবনে ।”

সমাপিলা বাক্য যদি বাসব ; “বাসনা,
 দেবেন্দ্র !” জলদ-ৰাজ কহিবে লাগিলা,
 “তুপুৰিব অমৰব, জীবে যত দিন
 মম নাদ সম নাদী মন্দোদৰী স্মৃত ।
 সিদিনৰ বণে আমি উদাৰ অশ্বৰ
 আবৰি, বিস্তাৰি দেহ, বিশ্ব আক্কাৰিলে” ।
 অমাবস্তা নিশি নিভ ; উদিগৰি অনল
 হাসিয়া বিকট হাসি নাচিলা চপলা
 জ্বলকি নয়ন মূহুঃ ; গভীৰ গৰ্জনে
 জল স্থল হিমাচল কঁপিল সভয়ে ।
 পড়িল মুষলধাৰা ; জুকলি জুপুৰি
 যত নিশাচৰ সেনা ডাকিলা আতঙ্কে
 ‘বক্ষ বক্ষ বিধি আজি ; সঙ্গে দেবতাৰ
 কৰে বাদ মেঘনাদ কিনো বুদ্ধিহীন ;
 কড়মড় কড়মড় মস্তক উপৰে
 কৰে বজ্ৰ, কোন স্থানে লুকাইবোঁ শিৰ ;
 এই যে ধাইয়া আসে ভীষণ অনল,
 বজ্ৰানলে পুড়ি হায় হাবালে” । জীৱন ।’
 হ’ল ছিন্ন ভিন্ন সেনা কঁপি থব থবি
 আতঙ্কে অশ্বুদ-নাদে । কিন্তু সি বারণি
 বহিলা অটল বণে ; অতুল সাহস,
 অতুল অস্ত্ৰৰ শিক্ষা, ধন্য বক্ষোমণি ।
 কি বিষম মায়া তাৰ ; সমৰ সময়
 মোৰ দেহে লুকাইয়া মোকে হানে বাণ,
 নেদেখোঁ তথাপি তাক ; হইলো অস্থিৰ
 দিলে” । বণভঙ্গ শেষে ঋণ্ডিত শৰীৰে ।”

শুনিয়া ঘনেশ বাণী, মুখ উত্তোলিয়া
 উত্তৰিলা ত্রয়ীতনু “তুমি মেঘপতি !
 ভঙ্গ দিলা যুদ্ধে যৱে অনুচৰগণ
 তোমাৰ পলাল যথা পঞ্চপাল দল,
 ক্ৰভঙ্গে নিমিষে । আমি থাকিয়া অন্তৰে
 দেখিলে’ গৰ্জিছে গৰ্বে জয়লাভ কৰি
 ৰাৱণ-নন্দন শূৰ, “ছি ছি লাজ লাজ
 পলায় অমৰগণ ডৰিয়া মৰণ ।”
 নসহিল বাক্য তাৰ ; চলিলে’ সম্মুখে
 পূৰ্ণ তেজ বিকাশিয়া ; পাইলে বিনাশ
 লক্ষ লক্ষ শ্ৰাণী পুড়ি ; হুইলা বাৰিধি
 বাৰিশূন্য ; বিশ্বমাজে জ্বলিল অগনি ।
 বিষম সমৰ শিক্ষা কিন্তু ৰাৱণিৰ ;
 ক্ষণেকে পৰাস্ত হলে’ ; ফুটিল শৰীৰে
 বিষময় শৰগণ প্ৰতি লোমকূপে ।
 পলাইলে’ উৰ্দ্ধ্বাসে, লুকাইলে’ গৈয়া
 হিমাদ্ৰি কন্দৰে ; তথা উত্তাপত মোৰ
 সঞ্চিত তুষাৰ ৰাশি অনন্ত কালৰ
 পমিয়া চলিলা বেগে নদৰূপ ধৰি
 ব্ৰহ্মপুত্ৰ সিঙ্কু নামে, সিঙ্কুৰ সন্নিধি ;
 অজীৱন সিঙ্কু পুনঃ পাইলা জীৱন ।
 সপ্ত দিন অচেতন অচল গহ্বৰে
 আছিলে’ যন্ত্ৰণা ভোগি ; আছিল জগৎ
 সপ্তদিন অন্ধকাৰ মোৰ অমুদয়ে ।”
 এতেক কহিলা যদি দেব অংশুমালী
 আৰম্ভিলা মৃত্যুপতি বিষাদিত মনে,

ত্রয়ীতনু—স্থূৰ্য্য । ‘অজীৱন সিঙ্কু পুনঃ পাইলা জীৱন’—জলশূন্য সাগৰে
 পুনৰ জল পালে ।

“কি কবোঁ তুংখৰ কথা । সি দিনৰ বণে
 হলোঁ উপস্থিত যৱে আমি, দেবপতি !
 সাহসে কৰিয়া ভৰ ; লঙ্কেশ নন্দন
 নিন্দিয়া নীৰদ-নাদ নাদিলা প্ৰকোপে ।
 চমকিল হৃদিস্থল ভৈৰৱ হৃদ্ধাৰে,
 হস্ত হস্তে দণ্ড খসি পড়িল ভূতলে ।
 মোৰ ই অৱস্থা দেখি দেৱাৰি-বদনে
 উঠিল হাসিৰ বোল খল খল কৰি ;
 লাজত মৰিলোঁ প্ৰাণে । প্ৰমীলা-ৰমণ
 কহিলা বিকৰ্ণি পাছে, ‘ভীক দণ্ডধৰ !
 দণ্ড খসি পড়ে তোৰ যাৰ সিংহনাদে
 কৰ হস্তে ; তাৰ সঙ্গে কহ কোন্ মুখে
 আসিলি কৰিবে বাদ ? নিৰ্ম্মম অধম
 প্ৰাণী অন্তকাৰী তই ; পত্নী-পুত্ৰ পতি
 পিতা স্নেহময়ী মাতা হৰি, শোকানল
 জ্বাল নৰ নাৰী বৃকে হৰ্ষে নিবন্তৰ ।
 জীৱৰ নিয়ন্তা তই, তোৰ যে নিয়তি
 মেঘনাদ, মূঢ়মতি ! নাজানিছ মনে ;
 নাজানিছ কাৰ সঙ্গে পশিছ সংগ্ৰামে ?
 ধৰ ধনু কিম্বা দণ্ড ; জীৱ-অন্তকাৰী
 অন্ত কৰি, ধৰে। নাম আজি অন্তকাৰী ;
 নৰ নাৰী মৃত্যু অন্ত হোক ত্ৰিভুবনে ।’
 এত কহি শুব-বৈবী তৃণতা টঙ্কাৰি
 এৰিলেক বাণগণ বিদ্যুতৰ বিভা ;
 নিবাৰিলোঁ নিজ অস্ত্ৰে পাৰিলোঁ যতেক ;
 যুঁজিলোঁ স্তণেক । পাছে বক্ষশূৰ মণি

মাৰি পঞ্চ ইষু আশু বিক্ষিণে হৃদয় ;
 পড়িলে' মূৰ্ছিত হয় মৰিষ থাকিয়া
 ভূমিতলে ; বহুক্ষণে লভিয়া চেতন
 দেখিলে' বন্ধনে আছোঁ ইন্দ্রজিত বথে ।
 নিদিলেক মুক্তি তুষ্টি ; নিয়া লঙ্কাপুৰে
 কবিলেক বন্দী । প্রাণী হব মৃত্যুহীন
 জগতে ; জনম বল, মৃত্যু কিন্তু নাই ;
 বাটিল প্রাণীৰ সংখ্যা । বিভ্রাট ভাবিয়া
 চলিলা চতুবানন দশানন পাশে ;
 মাগিয়া মুক্তিলা মোক । হনুৰ হাতে
 পাইলোঁ লাঞ্ছনা হেন, ধিক্ ই জৌরনে ।
 অমৰ কৰিয়া কিয় সৃজিলে বিধাতা ।”

শেষিলে ইৰূপে নিজ বৃত্তান্ত কৃতান্ত,
 উত্তৰিলা প্রভঞ্জন, “শুনা, মৃত্যুপতি !
 দেখিলে' সুদূৰ হস্তে অবাতিৰ বথে
 বন্দী হ'লা তুমি । তব মৰিষ বাহন
 লইলা সফ্রোধ অতি, বিতাড়িলা খুড়
 ক্ষৌণী বিদাৰিত কৰি ; চলিলা সবেগে,
 (চলি যায় যথা ইষু আস-সূত্র এৰি),
 মেঘনাদ বথ লক্ষি ; প্রকম্পি ধৰণী
 ফ্রোধে উনমত্ত শূৰ মৰিষ-অশুৰ
 চলিলা খেদিয়া যেন মৰিষ-মৰ্দিনী ।
 বক্ষোবীৰ বাণাঘাতে আহত লুইয়া
 পলালা বাহন ; তেওঁ প্রকাশি বিক্রম
 শৃঙ্গে বিদাৰিয়া গৈলা নিশাচৰ চমু

সম্মুখে পাইলা যত । সম্মুখিলো বণে
 তব মুক্তি বাঞ্ছি আমি ; প্রবল প্রতাপে
 বহিলেঁ। আলোড়ি বিশ্ব ; বৃক্ষ গিৰিচূড়া
 পড়িল ভাঙ্গিয়া কত ; দিক্ দিগন্তৰ
 ধূলাময় অন্ধকাৰ ; বান্ধস কটক
 ছিন্ন ভিন্ন উড়ি গ'ল ; হাহাকাৰ ধ্বনি
 উঠিল সমৰ ক্ষেত্রে । ঘূণিত বতাসে
 আগুলিলেঁ। বিপু যান ; জলচক্র যথা
 ঘূৰিল শূন্যত বথ ; ব্যস্ত বক্ষোৎখী ।
 কিন্তু কি স্নদক্ষ বণে বিংশাক্ষ কোণ্ডৰ !
 কৰিলা (অচল যেন) অচল স্তন্দন
 স্থিৰ বাণে ক্ষণে বৌৰ ; এবি শত বাণ
 জৰ্জৰিলা দেহ মোৰ ; বণে ভঙ্গ দিলেঁ। ।”

হেনকালে গীত ধ্বনি বাণাধ্বনি সহ
 অদূৰে, ধ্বনিলা আসি সবাবো শ্রৱণে ।
 প্রবেশিলা দেব সভা দেবর্ষি নাবদ,
 হৰিগুণ-গীত মুখে ; সম্মান কৰিয়া
 দণ্ডাইলা দেৱগণ । আসন দানিলা
 সম্মুখে পৌলোমীৰম . কৰযোৰ কৰি
 কহিলা, “পবিত্র প্রভু স্তবপুৰ আজি
 তব শুভ আগমনে ; পদ-অঙ্ক-বজ
 কৰিলেক শুদ্ধ এই দৰ্ঘ-বিদলিত
 কলুষিত নাকপূৰী নবক সমান ।
 কি হেতু বা আগমন ছয়াছে ই স্থানে
 কহিলে আমাক, হওঁ কৃতার্থ, দেবর্ষি !”

কৰিলা (অচল যেন) অচল স্তন্দন—প্রথম ‘অচল’ অৰ্থে পৰ্বত, দ্বিতীয় ‘অচল’
 অৰ্থে চলনহীন । দৰ্ঘ—বান্ধস । নাকপূৰী—সৰ্গপূৰী ।

উত্তৰিলা তপোধন, “দেব ভূখে ভূখী
 আমি সদা ; তুমি সবে আসিলে”। দেখিবে ।
 শুনিলে”। দেবেশ্ব, পুনঃ গৰ্জিছে বারণ
 দণ্ডিবে দেবতা বৃন্দে । কহিলা বাসব,
 “কি কবোঁ লাজ্জনা প্রভু ! ইন্দ্র ইন্দ্র,
 পদ্বপত্রে পয়ঃ হেন, কৰিলা অস্থিৰ
 বিধাতা । প্রতিজ্ঞা আজি কৰিছে বারণ
 সুবদ্রাস, সুবপুৰী বলে নিব কাটি
 পথৰ কঙ্কাল কৰি যত দেবদলে ।
 অমৰ-অদৃষ্ট এই ! দেখা দেবগণ,
 হে দেব, অদেব প্রায়, নিম্প্রভ মূৰতি ;
 বিবুদ্ধি বিবুদ্ধদল । দেখিও স্বচক্ষে,
 মৰুৎ মলিন মুখ, নীৰদ নীৰব,
 দিনমণি দীন প্রায়, অনল সমল,
 মৃত্যুপতি মৃত যেন, বিষণ্ণ বৰুণ ;
 বজ্রপাণি ইন্দ্র আমি মেঘনাদ জিত,
 নিন্দিত জীৱন ধৰি ৰহিছো ত্ৰিদিবে ।
 কৰিয়াছে আক পণ হুম্মতি বারণ,
 আমি ইন্দ্র, বাণী মম কৰিব কিঙ্করী
 লঙ্কাপুৰে ; বাক্যে তাৰ ফাটি যায় হৃদি ।”
 এত কহি ছুমুনিয়া এৰিলা বাসব,
 নীৰবিলা কৰতলে কপোল বিশ্রামি ।
 “নকৰিবা শোক শত্রু !” কহিলা নাৰদ,
 “সদা একৰূপে দিন নাযায় কাহাৰো,
 বিধাতাৰ বিধি ইটো নিশা পাছে দিন,
 দিবসান্তে আসে নিশা ; প্রচণ্ড মার্গণ্ড

শক্তিমনন্দ শীতে, গ্ৰীষ্মে শক্তিমনন্ত হোৱে ;
 পূৰ্ণচন্দ্র হ্ৰাস হই ক্ৰমে পায় লয়,
 অমাবন্তা চন্দ্র পুনঃ পূৰ্ণ মূৰ্ত্তি লভে ।
 সদা সদাগতি ভাগ্যে তুৰ্গন্ধ-যাতনা
 নঘটে ; নঘটে কিছা পুষ্প পৰিমল
 অবিৰল । নিৰমল (অমেঘ), অথবা
 সমল (সমেঘ), সদা নাথাকে আকাশ ।
 বহুল দৃষ্টান্ত হেন আছয়, স্মৰেস্ত,
 কত কৰৌ ? ভাবি দেখা বিজ্ঞতম তুমি ;
 এহিকপ ঘটে পৰিবৰ্ত্তন জগতে
 অহৰহ । তুৰ্ব্বিসহ মনস্তাপ তব
 নাথাকিব চিৰকাল : পুনঃ পুৰন্দৰ !
 পূৰ্ণৰূপে অভ্যাদয় অৰ্চিব অচিৰে ।
 তব শত্ৰু লঙ্কেশ্বৰ,—যাৰ ভূজবলে
 কঁপিছে মেদিনী স্বৰ্গ ; অবনত শিব
 স্মৰ নৰ কিম্বাদি—, কহিলে। তোমাক
 লভিব পতন দেব আজি নোহে কালি ।”

মুনীন্দ্র বচন শুনি বুলিলা শচীন্দ্র,
 “আশ্বস্ত হইলোঁ। প্রভু শাস্তি বাক্যে তব
 আশাপ্ৰদ । আশা-লতা, ৰোপিলোঁ হৃদয়ে ;
 ফলে যেন আশা-লতা, হোৱে যেন তব
 বাক্য সিদ্ধি, হে ঋষীন্দ্র, বাক্-সিন্ধু তুমি ।
 কিন্তু দৰ্বেৰ্বে-দৰ্পবাক্যে পোলোম-নন্দিনী
 বিষাদিনী অতি, দেব ! প্ৰিয়াৰ অমল

শক্তিমনন্দ—তেজস্বীন । শক্তিমনন্ত—তেজস্বীকৃত । সদাগতি—বায়ু ।
 দৰ্বেৰ্বে-দৰ্পবাক্যে—ঋত্বকসৰ (অৰ্থাৎ ৰাৱণৰ) দৰ্প বাক্যন্ত । পোলোম-নন্দিনী—
 শচী ।

বদন কমল আজি সমল দৰ্শনে,
নবহে ধৈৰ্য্য দেহে ; অন্তৰ বিদৰে ।”

উত্তৰিলা স্বামিৰাজ, “ফলিব অচিৰে
আশা-লতা, সিঞ্চা যদি ধৈৰ্য্য-বাৰি মূলে ।
নৈকষেয় ক্ষয় হেতু সূত্ৰপাত আজি
ঘটিছে ; চলিছে দুষ্ট হৰিবে বৈদেহী
ৰাঘব-ৰঞ্জিনী । দৃষ্ট দেব-ৰিপু অতি,
নগৰিছে ত্ৰিভুবন ; নিৰ্ব্বাপণ কালে
জ্বলে দীপ-শিখা অতি ; গজি দেহে পাখি
পিপৰা উড়য় উৰ্দ্ধে, মৰণ সময়ে ।
অতি কাৰ্য্য অতি কথা ‘অতি’ শব্দ কদা
নোহে ভাল । ‘অতি’ সঙ্গী সদা ‘অবনতি’ ;
আলো সঙ্গী ছায়া যথা । ‘অতি’ উদ্ভূত,
উহা হয় ‘অবনতি’ মধ্য দ্বি অক্ষৰ ;
‘অতি’ হোৱে ‘অবনতি’ পূৰ্ব লক্ষণ ।
চৰিছে ৰাৱণ অতি । লক্ষ্মী স্বৰূপিণী
সীতাৰ হৰণে, তাৰ নিস্তাৰ ইবাৰ
নাহিক ; ঐহিক ভোগ অস্তিছে মূঢ়ৰ ;
ৰাম বাণে অৰাৱণ লুইব অবনী ।
দেখিয়া পাবক-শিখা পতঙ্গম যথা
মোহিত ; মোহিত তথা অগিৰ-অধিপ
অগ্নি-শিখা সীতাৰূপে ; পতঙ্গ সদৃশ,
হব ভগ্ন তাৰ তেজে, মুগ্ধ যাৰ ৰূপে ।

ধৈৰ্য্য-বাৰি—ধৈৰ্য্যৰূপ জল । দৃষ্ট—গৰিত, উদ্ধত । ‘অতি উদ্ভূত...জি
অক্ষৰ’—‘অবনতি’ শব্দৰ মাজৰ আখৰ দুটা (ব, ন,) লোপ হৈ ‘অতি’ শব্দ
উৎপন্ন হইছে ; অৰ্থাৎ অতি কাৰ্য্যত অবনতি বা বিপদ ঘটে ।

অগিৰ-অধিপ—ৰাক্ষসৰ বৰ্ত্তা অৰ্থাৎ ৰাৱণ ।

পাশি সীতা পাপ মনে হীনাযু বারণ
হুইব । মাৰীচে কবি সঙ্গে বক্ষোবব
চলিছে, মন্ত্ৰণা কৰি,—মায়ায় মাৰীচ
ছলিব লক্ষ্মণ বামে ; এই অৱসৰে
বারণ হৰিব সীতা পাই শূন্য ঘৰে— ।
এহি যুক্তি স্থিৰিয়াছে ; কিন্তু কি কৌশলে
ছলিব ছুভায়ে, তাক তাড়কা তনয়
নাপাইছে ভাবি । বক্ষোমায়াজাল যদি
ব্যৰ্থ হোৱে ; নুহুইব মৈথিলী হৰণ ;
নুহুইব বক্ষশূৰ বিংশাঙ্ক বিলয় ।

কুহক-নিপুণ বুলি মাৰীচে আশ্রয়
কৰিছে কৰ্ব্বুবনাথ ; কিন্তু কি শক্তি
মাৰীচৰ ; ভুলাইবে বাক্স-মায়ায়
মায়াভেদী বাঘবেল্লি বিচক্ষণ অতি ?”

“তেন্তে কি উপায় প্ৰভু,” সুধিলা সুবেশ,
“কি উপায়ে হব সীতা হৰণ সাধন,
—নিৰ্ভৰিছে যাত অমবাৰিৰ মৰণ—?”

উত্তৰিলা বীণাপাণি নাৰদ, “উপায়
নাই অণু শূৰশ্ৰেষ্ঠ ! পঠোৱা সম্ভবে
অনুৰোধি মায়াদেবী দণ্ডক কাননে
মাৰীচ সহায় হেতু ; তাৰ দেহে দেবী
হোক অধিষ্ঠিতা গৈয়া ; উদ্দেশ্য উদ্ধাৰ
কৰোক, মাৰীচে কৰি মায়া বুদ্ধি দান ।”

মুনি বাক্য শুনি পাছে দেবকুল-নিধি
কহিলা, “দেবৰ্ষি ! আমি যত দেবগণ
পৰাস্ত বাক্স বণে । পিতা পুত্ৰ দুই
বারণ বারণি, যেন দুগোট কেশৰী
ভীমবল, ত্ৰিভুবন তৃণতুল্য গণে ।

পাৰিব কি ৰাজপুত্ৰ ৰঘুকুলমণি,
 —কোমলাঙ্গ শিশু সম—, ৰাঙ্গস-সংগ্ৰামে ?
 ক্ৰভঙ্গ দেখিয়া যাৰ, মতিভঙ্গ হোৱে
 ৰণে মোৰ ; যাৰ বিংশ লোচন ঘূৰ্ণনে
 সক্ৰোধ, ডৰাওঁ মই সহস্ৰ লোচন ;
 দন্ত কড়মড়ি দৰ্শি দশাশ্বে যাহাৰ
 কঁপে হৃদিস্থল মোৰ—বজ্ৰধাৰী আমি—
 ইহেন বিষম যম সম ভয়ঙ্কৰ
 কুড়িকৰ ৰণে স্থিৰ হব ৰঘুপতি,
 সন্দেহ দাসৰ অতি । নামানিছে মন
 ৰাঘব পাৰগ শূৰ ৰাৱণ নিধনে ।”

প্ৰকাশি ঈষদ হাসি উত্তৰিলা ঋষি,
 “নাজানা, দেবেন্দ্ৰ ! ৰাঘবেন্দ্র পৰাক্ৰম ;
 পাহৰিছা কোন তেওঁ ; সিহেতু সন্দেহ
 তোমাৰ ; বুলিছা বীৰে কোমল বালক
 নাজানা কি শচীপতি কোমলতা থাকি
 কাঠিগ্ৰ অদ্ভুত হোৱে ? বজ্ৰই প্ৰমাণ
 তব হস্তস্থিত, যাৰ জনম অস্থিত ।
 তৰল সলিল হোৱে শক্ত শিলা সম ;
 জলময় মেঘ হয় কালান্তক কাল,
 ভীষণ গৰ্জ্জন কৰে উগাৰে অনল ।
 শ্ৰীৰাম কোমল তেনে ; কিন্তু যথাকালে
 ধৰিব কেশৰী মূৰ্ত্তি ; কোদণ্ড টঙ্কাৰে
 কঁপাইব জল স্থল গগন মণ্ডল ।
 ৰবি মুখে ছায়া যথা, অগ্নি মুখে তুল,
 ধ্বংস হব ৰাম কোপে ৰাৱণ ৰাৱণি ।”

নাৰদে সম্ভাষি উত্তৰিলা বিভাবসু,
 “বিফল বচন প্ৰভু কৰিয়াছা ব্যয় ;
 নুহিছে প্ৰত্যয় মনে । হিমাজি সদৃশ
 অটল সি দশানন ; দৰশনে যাৰ
 ভীম মূৰ্তি, ভেদি হৃদি প্ৰাণ বাহিৰায় ।
 পাৰিব কি নৰতনু ৰামচন্দ্ৰ বলে
 তাৰ সনে ? দেবদলে নকৰা ভাণনা ;
 অলৌক বচনে, দেব, প্ৰাণ লুপুৰায় ।”

“আমাৰো সন্দেহ অতি”, কহিলা বকণ,
 “তব বাক্যে ঋষিবৰ । ক্ষুদ্ৰ বঘুবৰ
 উড়ি যাব ৰাৱণৰ প্ৰলয় প্ৰস্থাসে,
 কিস্থা প্ৰবেশিব গৰ্ভে নিশ্বাসাকৰ্ষণে ।
 কি কাৰণে অকাৰণে অসম্ভব কথা
 কহিলা দেবৰ্ষি ? কোনে কৰিব প্ৰত্যয় ?”

বকণ বহিৰ বাক্যে কুপিলা নাৰদ ;
 দ্বিৰদ আশ্ফালে কৰ যথা ক্ৰোধ ভবে,
 আশ্ফালিলা তথা মুনি কবস্থিত বীণা
 সকোপে ; কঁপিল দেহ শ্মশ্ৰু জটাজুট
 থৰ থৰি ; জবা বৰ্ণ ধৰিলে নয়নে ।
 উত্তৰিলা তপোধন, “বচনে আমাৰ
 কৰিয়াছ অবিশ্বাস ? দেবৰ সমাজে
 কহিয়াছোঁ মিথ্যাবাণী ভাবিছ ছুজনে ?
 বুলিছ মিথ্যুক মোক প্ৰজাৰ অন্তৰে ?
 হে বকণ, সৰ্ব্বভুক, তুমি ছয়ো দেব,
 অদেব সদৃশ, ভূতাপ্ৰায় এহি দোষে,
 যি ৰামে বুলিয়া নৰ অৱহেলা মনে,
 . . . হেন নৰ যানবাহী ছইবা কলিত ।”

শাপ শুনি সচকিত হই ছই জন,
 “ক্ষমা দোষ, মুনিবর ! বুলিয়া বিনয়
 কাকুতি কবিল। বহু ; হু শুনিল। ঋষি,
 “ব্যর্থ নোহে বাক্য মোর,” দানিলা উত্তর ।

অব্যর্থ দেবর্ষি শাপ ; ইকালে সিহেতু
 অনল বকণ ছই ছই সন্মিলিত
 অহবহ নর গৃহে চলাইছে কল ।
 বাষ্পঘান যত আছে ভূতলে নরর,
 —বেল বথ ব্যোমঘান, বাষ্পপোত আদি—,
 বহিয়াছে ভূত্যাভাবে ছয়ো অবিবল ।

ঋষি ক্রোধে স্মৃষ্টিত স্মৃকুল-নিধি
 বাসব, বুলিলা নত্রে, “ক্ষমা অপবাধ
 মুনিকুল-মণি দেব ! এনেয়ে অমর
 মর-তুল্য মর-তাপে ; মিত্র শাপে এবে
 যায় রসাতল, গৃহবিবাদ অনলে ।
 তুমি কষ্ট হলে কোনে কবিব উপায়
 রক্ষ ক্ষয় হেতু ? কোরা—বৈবী নির্যাতন
 কি মতে ভইব প্রভু ? দেবকুল হিত
 কিরূপে ফলিব, তুমি ভইলে কুপিত ?”

মুনিপদে ধরি যদি কহিলা এতেক
 শচীকান্ত ; ছয়া শান্ত বিনয় বচনে,
 কহিলা নারদ, “দেব-মঙ্গল আকাজক্ষী
 আমি সদা, দেবরাজ ! চলা মোর সঙ্গে
 যাইবোঁ উভয়ে মায়াদেবীর সদনে।”
 অনন্তরে মুনিবর দেববর সহ
 চলি গৈলা মায়াপুৰ । সন্তা ভঙ্গ কবি
 চলিলা দেবতাগণ আপোন আলয়ে ।

বারণ তর্জ্জন বার্তা সুব-অমৃতঃপুবে
 প্রবেশিছে । ভয়ে যত সুবান্ধনাগণ
 বিহ্বলা, স্রবিয়া পূর্ব দানব-পীড়ন,
 —অসীম লাক্ষনা— । পুনঃ কি ঘটে কপালে
 দাক্ষণ বান্ধস হাতে ! আশঙ্কি আপদ
 নিপ্রভ বদনা সবে ; নিপ্রভ যদ্রুপ
 শশাঙ্ক, শশাঙ্ক-শঙ্কা বাহুব গবাসে ।
 নাই সাজ আভরণ অমরী শরীরে ;
 অসজ্জিত কেশদাম ; নাই ফুলমালা
 গলদেশে, কিম্বা শিবে কুশলা-বন্ধনে ।
 চিহ্ন হস্তমুখে আজি সুহাসি বহিত,
 যেন বাসি ফুল দেহি ! বমণী মণ্ডলে
 আতঙ্ক প্রবাহ হায় বহিছে প্রবল ;
 নিবানন্দ বিবাজিছে চিবানন্দ পুবে ।

পরিচাষিকাক চাই উত্তরিলা শচী,
 “ব্যজনে কি কাম আক, অ’ সখি বিমলা !
 পেলোরা চামর । আমি নোহোঁ সি ইন্দ্রাণী ;
 বারণ করিছে পণ, তু এদিন পাছে
 নিব স্বর্গ হন্তে মোক স্বর্ণ লঙ্কাধামে
 দাসী করি । হাতে ধরি চামর আপুনি
 ব্যজনিবোঁ লঙ্কেশ্বরী দানব-নন্দিনী ।
 ভাগ্যবতী ময়-সুতা ; মহেন্দ্র-মহিষী
 হব দাসী পদে যাব, আজ্ঞা অনুপালি
 সতত । সখি হে, কোরা, কি ফল বতাসি
 আজি তাক, হব যোন কালি পব দাসী ।”

“কি কাৰণে অমঙ্গল,” কহিলা বিমলা
 (বিমল বৰগী ধনী, বিমল হাসিনী)
 চামৰিগী, “ভাবা মনে, সুরেন্দ্র-ৰঞ্জিনি ?
 শত্ৰুৰ হীনার্থ বাক্যে কিয় চিন্তাকুলা ?
 শত্ৰুৰ সদন্ত বাক্য আছয় সতত
 বিপক্ষৰ প্ৰতি, সতি ! সি বুলি কি কভু
 হোৱে দন্ত সিদ্ধ তাৰ ? অলীক ভাবনা
 অযোগ্য স্বপ্নতো ভাবা ; এৰা চিন্তা মনে ;
 মনকষ্ট হয়, দেবী, তোমাৰ বচনে ।”

ইন্দ্ৰাণী-মালিনী চন্দ্ৰবালা নিতম্বিনী
 উত্তৰিলা, “চন্দ্ৰাননি ! তুৰ্জয় দানব
 স্বৰ্গজয়ী, গ’ল ক’ত ভাবি দেখা মনে ।
 বান্ধস প্ৰবল আজি ; হীনবল কালি
 হব পাৰে দেব-ৰণে ; পাব পাৰে লয় ;
 নাহিক বিচিত্ৰ একো বিচিত্ৰ জগতে ।
 ভাগ্যচক্ৰ ঘূৰে সদা বিধাতা বিধানে ;
 সখি হে, নাযায় দিন কাৰো সমভাবে ।”

কৰিলা উত্তৰ শচী সূচাক লোচনী,
 “সি আশা বিফল, চন্দ্ৰা ! ৰাৱণ ৰাৱণি
 অজেয় কুঞ্জৰদ্বয় হব পৰাজয়
 দেব ৰণে কোনকালে ? বিফল তুৰাশা
 ৰাৱণৰ বাক্য বিদ্ধ, শূল সম যেন,
 বহিছে হৃদয়ে মোৰ ; বহিব ইমতে
 হয় বিদ্ধ চিৰকাল, চিৰায়ু যে আমি ।
 তোমাবো নাহিক কাম গাঁথি, চন্দ্ৰবালা,
 সূচিকণ ফুলমালা । আক নোশোভিব
 নন্দন প্ৰসূন-হাৰ মন্দভাগী দেহে ;
 মন্দাকিনী নীৰে সখি পেলোৱা কুসুম,

পেলোরা গাঁথনি সূত্র ; বন বহুবাহু
 বজ্র শ্রোতস্বতী দেহ ভাসি যক্ শ্রোতে ।
 অশোক কানন পুষ্প অবচয়ি নিজে
 লঙ্কাপুবে, লঙ্কেশ্বরী গলে দোলাইবোঁ
 বচি সূচিকণ মালা ; হুইবোঁ মালিনী ;
 হবোঁ মন্দোদরী দাসী মন্দভাগী আমি ।
 ভাগ্যে মোব, হা বিধাতা, এই বিধানিলা,
 মম পতিজিত-মাতা-চরণ সেবিকা !
 অমরীষ, হবি হবি, মরী-পদ সেবা !”

মায়াব আশ্বাস পাই, মায়াপূব থাকি
 সুবপতি হর্ষমতি উলটিলা গৃহে ;
 প্রবেশিলা অন্তঃপূব,—পৌলোমী সুন্দরী
 মন দুখে বসি যথা সখীদল সহ
 আক্ষেপিছে । আসে পতি দেখি বিষাদিনী
 সম্বরি অশ্রুব অবয়ব আবরিয়া,
 সসম্মমে দণ্ডাইলা সখীদল সহ ।
 সুবর্ণ আসন আনি যোগালে বিমলা ;
 বসিলা বাসব, বামে বসিলা বাসব-
 বমণী, মলিন মুখে । মল্লিকা, মঙ্গলা,
 চন্দ্রা, চিত্রা, তাবা আদি সখী অন্তরীলা
 স্থলান্তর । বিশালাক্ষী-বদন নিবখি
 কহিলা সহস্র আখি, “দুষ্ট দুঃসুখ
 দশমুখ মুখে শুনি তর্জ্জন বচন
 সুহৃৎখী, সুমুখি, তুমি ; বুজিছোঁ অন্তবে
 প্রফুল্ল আনন তব ম্লান সি কাবণ ।

যম পতিজিত-মাতা—ইন্দ্রজিত-মাতা অর্থাৎ মন্দোদরী । ইন্দ্রজিত বুলিলে
 নিজ স্বামীৰ নাম্ কৰা হয়, সেই নিমিত্তে শচীয়ে ইন্দ্রজিতক “যম পতিজিত”
 বুলিছে । সহস্র আখি—ইন্দ্র ।

উন্মাদ বারণ, প্রিয়ে ! উন্মাদ বচনে
অমুচিত শোক তব । অচিৰে বিনাশ
পাব বক্ষ,—সুৰ-নব-গন্ধৰ্ব-প্রলয়—।”

সুৰপতি বাক্যে শচী বিবস বদনা
তিতি নেত্রজলে, ধীরে কবিল। উত্তর
“বারণ উন্মাদ নোহে ; যি কহিছে মুখে
ফলাব কার্য্যত কালে । ভুজবলে বলী,
দলি দেবদলে পুনঃ, পালি নিজ পণ,
নিব দাসী কবি তব শ্রীচরণ-দাসী ।
নিস্তার সৌভাগ্যবলে,—অভাগিনী ভালে
সম্ভবে সৌভাগ্য যদি,—যদিওবা পাওঁ
কোনমতে দৰ্বেহাতে ; দুর্বচন তার,
(নীচ মুখে উচ্চ বাণী !), বহিৰ হৃদয়ে
বিদ্ধ সদা । ইচ্ছা, যেন আত্মঘাতী হয়।
লভি অন্ত, অন্ত কবো অন্তর যন্ত্রণা
অভাগিনী । তালৈকো যে হইলো অমবী,
নঘটে মরণো ; কিনো অভাগ্য-কপালে !”

“নকবিবা শোক সতি !” কহিলা সুবেন্দ্র,
“সন্মান বদনে তব, বিদবে অন্তর ।
প্রফুল্ল আননে তব উৎসাহিত আমি ;
নব বল জাগে, প্রিয়ে, দুর্বল হৃদয়ে
সুহাসি দর্শনে তব,—সঞ্জীবনী তুমি—।
শশী তুমি, শশিমুখি ! নভঃস্থল আমি ;
জুইলে মলিনা তুমি, অন্ধকার মম ।
দিবোঁ শুভবার্তা এক । সুন্দ-সুত সহ

চলিছে দণ্ডক বনে আজি লঙ্কাপতি
 হবিবে বাঘব-প্রিয়া । কহিলা দেবর্ষি
 সীতার হরণে ঐব সীতাপতি হাতে
 হইব দুবস্ত্র অস্ত্র, শুনা সুহাসিনি !
 আলচ,—মাঝে মায়া কবিয়া বিস্তার
 অন্তর্যাব গৃহ হস্তে শ্রীৰাম লক্ষ্মণ ;
 অবসরে কুড়িকর কবিব হরণ
 জানকী । বাঘব কিন্তু তৌন্দ্রদর্শী অতি,
 হুতুলিব মায়াবীর সামান্য কুহকে ।
 সিহেতু মুনীন্দ্র সহ কবিয়া মন্ত্রণা,
 অনুবোধি মায়াদেবী পঠালে । দণ্ডকে
 মাঝে সহায় হেতু । বন্ধোদেহে দেবী
 ছয়া অধিষ্ঠিতা, নিজে পাতিব কুহক,
 বিচলিত হব যাত বনিকুল মণি ।
 মায়াসহ বাগ্‌দেবী, আশা কুহকিনী
 চলিছে সঙ্গিনী ছয়া ; যথোচিত কালে
 কবিব সহায় ছয়ো মৈথিলী হরণে,
 —গুপ্ত যাত শত্রুনাশ, সুব সুমঙ্গল—।”

উত্তরিলে সুবেশ্বরী, সখীগণ মুখে
 গুনিয়াছোঁ সব কথা । সমুখ সমবে
 বিমুখিবে বৈবী কারো নহল শকতি ।
 ধন্য দেব দেবী বুদ্ধি ! যুক্তিলা সবেও
 বধিবে বমণী এক অর্পিয়া শার্দূলে !
 আশা, মায়া, সবস্বভী, মিলিলা ত্রিদেবী,
 —ভুল কথা, দেবী নোহে—, তিনি নিশাচরী ।
 মিলিলা, গ্রাসিবে এক বন-বিহারিণী

নির্দোষী বমণী দেহি, বাম-কঠ-মণি ।
 ছি ছি লাজ মুণ্ড খাই অবলা বালাৰ,
 উদ্ধাৰে অমৰ-ৰাজ্য অমৰ সমাজ ;
 হেন বাজ্যসুখ-বাঞ্ছা বাঞ্ছে কোন জনে ?
 বাল-ক্ৰীড়া সম কথা ! দুৰ্জয়-ৰাৱণ
 —তব বজ্জাঘাতে যাব মুট্টে শক্তি—
 ছাৱাল ৰাঘব হাতে লভিব পতন,
 হেন অসম্ভব কথা কহিয়া নাৰদ
 ভুলালে তোমাক । মুনি হৰিভক্তি জানে,
 জানে তপ জপ যজ্ঞ ; কিন্তু কিবা জানে
 বীৰ দৰ্প, ভুজবল, সমৰ বাতৰি ?
 অকাৰণে ঋষিশ্ৰেষ্ঠ,—পাৰ্গত কেৱল
 ক্ৰোধ প্ৰদৰ্শনে,—হায় দিলে অভিশাপ
 হুবুজি, উচিত বক্তা দেব দুই জনে ;
 গুনিয়াছোঁ সব কথা চন্দ্ৰা সখী মুখে ।”

উত্তৰিলা দেবশ্ৰেষ্ঠ লজ্জিত বদনে,
 “যি কহিলা সত্য, সতি চাক চন্দ্ৰাননি !
 হুযুয়ায় হেন কাৰ্য্য দেবৰ । উপায়
 নাই কিন্তু ; দৈববলে বলী লঙ্কেশ্বৰ ;
 হীনবল দেবদল দুৰভাগ্যক্ৰমে ।
 সি যি হোক স্নুলোচনে ! বিমৰ্ষতা এৰি
 প্ৰফুল্ল-বদনা হোৱা ; জানিবা নিশ্চয়
 ইন্দ্রৰ ইন্দ্র তব প্ৰফুল্ল বদনে,
 —যায়ো যদি সুৰপুৰ সুৰ-বিপু হাতে— ।
 তব বলে বলী ইন্দ্র ; বজ্জ্বলে বসী
 চিলা যথা । বজ্জু বিনে উড়ে কি কদাচ

শূন্যে চিলা ? তুমি সূত্র ছইলে ছর্ব্বল
(মলিন আননে তব হীনবল আমি)
পড়িবোঁ খসিয়া বন্ধ-প্রলয় বতাসে ।
তুমি কমলিনী, সতি, মুদিলে নয়ন
বিমৰষে ; মধুৰস বিনে মধুজীবী
মধুপ কি গতি তবে ? দেখোৱা সুহাসি
সুবদনে, সুবদনি ! বচোৱা সুৰেশে ।”

.ইফালে মিলিলা মায়া, আশা, বীণাপানি,
হুয়া কাল জানকীর । চলিলা ত্রিদেবী
পঞ্চবটী বনে ; যেন সপ্তরথী মিলি
চলিলা বধিবে শিশু অভিমন্যু বীর
অৰ্জ্জুন-নন্দন, কুরুক্ষেত্র মহাৰণে ।
লঙ্কিলা মাৰীচ দেহে মায়া ; লঙ্কেশ্বরে
আক্রমিলা আশা দেবী ; বাগ্‌দেবী লুকাই
বহিলা আপেক্ষি কাল বাঘব কুটিৰে ।

সপ্তম সৰ্গ

হৰণ

উতৰে পুষ্পক বথ দণ্ডক কানন
খৰ দূষণৰ ৰাজ্যে । নামিলা সি স্থানে
লক্ষ্যে মাৰীচ । বথচক্ৰ ঘৰ ঘৰি
নীৰবিল ; স্থিৰ বথ ; ক্ষণকাল হেতু
বিশ্ৰামিলা অবিশ্ৰান্ত অশ্ব বথবাহী ।
দণ্ডক বিভিন্নৰূপ কৰিছে ধাৰণ ;
জনশৃংখ বক্ষোগৃহ ; গৃহৰ সামগ্ৰী
থান্ বান্ পড়ি আছে গৃহস্থ অভাবে
অনাদৰে য'তে স্ত'তে । উন্মীলিত দ্বাৰে
যাতায়াত কৰে গৃহে বন-জন্তুগণ,
—ৰাক্ষসৰ পৰিঘৰ্ণে—, নিঃশঙ্কিত চিতে ।
যতেক বন্ধন-পাত্ৰ শৃংগাল কুকুৰ
আনিছে বাহিৰে কতু । কতুবা বানৰ
লক্ষি জক্ষি খাত্তবস্ত্ৰ সুউচ্চ বক্ষিত
নিষ্কপিছে ক্ষিতিতলে ; অন্য জন্তুগণ
আনন্দে সি সব পাই কৰিছে চৰ্বণ ।
কোনস্থলে দিব্য বক্ষ-আসনে ভল্লুক
ভয়ঙ্কৰ, কৰে বসি গাত্ৰ কণ্ঠয়ন
হৰ্ষ চিত । সুসজ্জিত কোমল শয্যাত
গুইছে কতুবা ব্যাঘ্ৰ কৰাল কেশৰী
অৰ্ক নিমীলিত নেত্ৰে, পুলক অন্তৰে ।
বেৰ দ্বাৰ ভাঙ্গি কতু গুণ্ডে গুণ্ডথৰ

ভাণ্ডাৰ লুটিছে বলে । মৃগ মৃগীদল
পুষ্পোদ্ভানে নিৰাতঙ্ক ভ্রমিছে কৌতুকে,
ভঙ্কিছে কপোল ভৰি পল্লব নিকৰ ।
এহিকপে নানা স্থানে নানা জন্তুগণ
বনবাসী, গৃহবাসী ভাবে অধিকাৰ
কৰিছে বান্ধস স্থান, বান্ধস অভাবে ।

দেখিলা বান্ধসনাথ বান্ধসৰ বন ।
বান্ধস-তাপস সহ ; বিষম অনন্তবে
অনন্তবে চলি গলা পঞ্চবটী বনে ।
দেখিলা সি স্থানে শূৰ-শিখৰ বান্ধগ ।
কৰ্ব্বূৰ-কুণপ পুঞ্জ পূৰ্ণি ধৰাতল
আছে পড়ি ; বণ-বন কধিৰে বঞ্জিত ।
পৰিয়ালে মধ্যস্থলে অশ্রপ প্রধান
তু-ভাই দুষণ খৰ, তুগোট কুঞ্জৰ ।
শৃগাল কুক্কৰ কাক শগুন শগুনী
কৰে কলৰব সবে, শব বাশি বাশি
পাই হৰষিত মনে । অগণ্য কাউৰ
থায় মাংস ; দেখি ক্ৰোধে খেদিছে কুক্কৰ
বায়স উড়িছে ভয়ে, কিন্তু মাংস লোভ
এৰিব নোৱাৰি, শূশ্ৰু ঘূৰিয়া ঘূৰিয়া
জিজ্ঞাসিছে, “কাকা তই নিদিয় কি খাব ?”
বায়স বিপত্তি দেখি হাসিছে শগুনী
“হিহি হিহি থিকি থিকি” ; কুক্কৰ ধাইছে
লক্ষি সি সবাক ক্ৰোধে ; প্ৰসাৰি ডেউকা
ভয়ে পলাইছে যত শগুনৰ শ্ৰেণী ।

গৃধিনী উড়িল দেখি, প্রশংসি স্বাপদে
 “হুৱা হুৱা ভাল হুৱা” অদূৰে গোমায়ু
 ডাকিল আনন্দে । পুনঃ তাড়িলা সিদিশে
 বৃকাৰি ; পলাল যত বৃকধূৰ্ত্ত ভয়ে ।
 খেদে কাক, খায় মাংস শৃগাল শগুণে ;
 শগুণ খেদিলে, খায় কাউৰ শৃগালে ;
 শৃগাল খেদিলে, খায় কাউৰ শগুণে ।
 এহিকপে খেদাখেদি কৰিছে কুকুৰ
 নিৰন্তৰ ; শাস্তি নাই ; শুকাইছে ভোকে ;
 শ্রাস্ত কলেৱৰে পাছে ডাকিছে সঘনে,
 “ভুক্ ভুক্ ভোকে মৰোঁ খায় যে অপৰে ।”
 হিংস্ৰকৰ শাস্তি নাই, দৃষ্টান্ত কুকুৰে ।

ডাকিনী যোগিনীগণ বিস্তীৰ্ণ শ্মশানে
 পাই অগণিত মৰা, আনন্দে বিহ্বলা,
 নাচিছে হাসিছে, গীত গাইছে পুলকে
 নিকটাই দীৰ্ঘ দন্ত বিকট বদনে ।
 কাহাৰো প্ৰকাণ্ড মুণ্ড, স্ফূৰ্ণ শৰীৰ,
 জিলিকে হাড়ৰ জকা চৰ্ম্মৰ ওপৰে ।
 খৰ্ব্বাকৃতি কোনো জনী, বিশুদ্ধ উৰস,
 উদৰ কলসৰং ; তুটী মৃতদেহ
 খালেও নহ'ব পূৰ্ণ । ওষ্ঠৰ উপৰে
 দীৰ্ঘদন্ত বক্ৰাকাৰে প্ৰকাশিছে কাৰো ।
 সুদীৰ্ঘ কাৰো বা জিবা লহ লহ কৰে,
 শোণিত সোৱাদে সদা চেলেকে কোৱাৰি ।
 কাৰো হস্তে ছিন্ন মুণ্ড ; পদখণ্ড কাৰো ;

স্বাপদ—কুকুৰ । গোমায়ু—শৃগাল । বৃকাৰি—কুকুৰ । . বৃকধূৰ্ত্ত—শৃগাল
 উৰস—বুকু ।

কাৰো কৰে কৰ ; ধড় কৰে টনাটনি
কেহোবা ; কেহবা মাংস চৰ্ব্বিছে প্ৰচুৰ ;
কধিৰ পীয়াছে কোনো অঞ্জলি কৰিয়া ;
দেখিলে ভীষণ দৃশ্য, অন্তৰাত্মা কঁপে ।

দশাননে দেখি যত ডাকিনী যোগিনী
পাই ভয় পিছুৱালে ; ঘূৰি ঘূৰি চাই
ইজনী সিজনী কৰি কহিব লাগিলে,
“ইটো কি আহিছে হেঁয়ে হাতী যেন গাৰে ?”
“চাছোঁ চা দহোটা মূৰ,” কহে অগ্ৰ জনী ।
বোলে কোনো, “চাছোঁ বাই শালগছ যেন
একুড়ি এবুড়ি হাত ।” কয় আক জনী,
“টেলেকা একুড়ি চকু টেঁৰা কৰি কৰি
কেনেকৈ চাইছে চাছোঁ ; কেনে কৰে দেখোঁ ।”
আন জনী বোলে, “সিটো হলং হলং কৰি
আহিছে ইফালে ; পলা, ধৰিবহি আজি ।”
শ্মশান-বাসিনী যত পলাল তৰাসে ।

ধীৰে ধীৰে ৰক্ষপতি ভ্ৰমন্তে চলিলা ;
অগিৰ দুৰ্গতি দেখি স্তম্ভিত অন্তৰে
গুণিলা, “এতেক বল ধৰয় ৰাঘব !
নোহেতো সামান্য নৰ ! বংশ ৰাক্ষসৰ
অস্তিলে সমূলে এই দণ্ডক অৰণ্যে !
কি সাহে জোকোৱোঁ হেন অতুল প্ৰতাপী
সমৰ-কুশল বীৰ বিষ্ণু অবতাৰ
ৰঘুপতি ? মৃত্যুৰ আন্নি লঙ্কাপতি
নিচিনিছোঁ ৰঘুনাথে ; লঙ্কা বংশ মোৰ
চাছিছোঁ কৰিবে ধ্বংস, যথা ৰক্ষকুল

সমূল নিশ্চূল এই বিপুল দণ্ডকে ।
নাচাহেঁ জানকী ; পৰ বমণী হৰণে
নাহি কাম ; চলি যাওঁ ঘূৰি লক্ষ্যপূৰে ।”

দৰশিলা আশা দেবী উপজিছে ভয়
বক্ষৰ ; মুহূৰ্ত্তে পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে ;
জানকী হৰণ-ইচ্ছা দৌণ্ড দৌপ-শিখা
নিৰ্ব্বাপিত প্রায় । দেবী উদ্বেকিলা আশা
বক্ষোমনে ; বক্ষ যেন শুনিলা শ্রৱণে,
“কিয় ভয় লক্ষ্যনাথ ! উপজিছে মনে
তোমাৰ ? তুমি যে বক্ষোবীৰ-চুড়ামণি
অজেয় জগতে ; ভয় সামান্য মানবে ?
গিৰিজা হুইয়া তুষ্টা স্তুতিত তোমাৰ
দিছে বৰ, আজি তুমি কৰিলে যতন
নিশ্চয় লভিবা সীতা অতুল বতন ।
তব কুলে অপমান কৰিলে মানব ;
বহিব অখ্যাতি যদি শাস্তি নাহি পায়
তব কৰে শত্ৰু তব, শত্ৰুন্দম তুমি ।”

আশাৰ কুহক-বাক্য, পিক-কুহৰণ
মিষ্ট কথা, ধ্বনিলেক শ্রৱণ-কুহৰে
বাজাৰ । হুইলা মুগ্ধ বাত্ৰিমট-মণি,
দেখিলা সুসাদ্য সব চক্ষুৰ গোচৰে,
সীতা লাভ হব যেন অবশ্য অক্লেপে ।
গুণিলা মনত বীৰ, “ইকি হল মোৰ ?
স্বপন দেখিলে” কিবা দিঠকতে আজি !
নিৰ্ভীক অন্তৰে হ’ল শঙ্কাৰ সঞ্চাৰ
হঠাৎ কিহেতু আজি ? সামান্য বাঘবে,
—তপস্বী মানৰে—, ভয় ই মোৰ হৃদয়ে ?

যি শত্ৰু কৰিলে হেন লাজুনা বান্ধসে
মোৰ হাতে দণ্ডনীয় অবশ্য নিশ্চয় ।”

আসিলা শূক্ৰেভূ-সুতা-সুত হেনকালে
অগ্ৰত্ৰ থাকিয়া ; চিন্তায়ুত দশগ্ৰীয়ে
কহিলা, “ৰাজন্ ! ৰাজ্য খৰ দূষণৰ
শাস্তানত পৰিণত দেখিও নয়নে ।

দণ্ডক বান্ধস শৃঙ্গ ; শৃঙ্গ গৃহ সবে
জন্তুগণ অক্লুপণ বিচৰণ কৰে ।

চতুৰ্দশ সহস্ৰ কটক সহ হায়
কীলসম কীলালপ-অধিপ হু-ভাই
ভূতলে শায়িত আজি । বুদ্ধিমান তুমি,
ভাবি চোৱা ৰাঘবৰ ৰণ-শিক্ষা কেনে ।”

আকৰ্ণি মাৰীচ-বাণী অগিৰ-ঈশ্বৰ
কোপে কম্পি, ৰক্তবৰ্ণ বিংশতি লোচনে
উত্তৰিলা, “দেখা কাৰ্য্য নগণ্য নবৰ !
সহোদৰ। নাসা কৰ্ণ কাটিলে পামৰ
একবাৰ ; পুনৰ্বাৰ কৰিলে সংহাৰ
হু-ভাই দূষণ খৰ ৰক্ষোগণ সহ
আছিল ই বনে যত । বনবাসী ৰাম,
কৰে অত্যাচাৰ হেন ! বৃথা মোৰ ভেজ,
বৃথা মোৰ বাহুবল ; পুত্ৰ মোৰ বৃথা
ইন্দ্রজিত হেন ; বৃথা কুন্তকৰ্ণ ভাই ;
নাপায় ৰাঘব যদি কাৰ্য্য প্ৰতিফল !
কোৱা মিত্ৰবৰ এবে তপস্বী হুজনে,
—মাতৃহন্তা তব, আক ৰক্ষকুল ক্ষয়ী—,

শূক্ৰেভূ-সুতা-সুত—শূক্ৰেভূৰ কস্তা ভাড়াকা, ভাড়াকাৰ পুত্ৰ মাৰীচ ।
কীল—অগ্নিশিখা । কীলালপ—বান্ধস ।

ছলিবে কৌশল কিবা কবিছা স্তম্ভিৰ ।
 বলে ছলে নিবোঁ আজি সীতাক ধৰিয়া
 বামৰ হৃদয়-ধন ; সি ধন বিহনে
 কান্দে যেন কৰ্ম্মফল কৰিয়া স্মৰণ
 বনে বনে বশু বাম শোকে অহৰ্নিশি ।”

বুলিলা মাৰীচ পাছে, “শুনা লঙ্কেশ্বৰ !
 দেখিলেঁ আশ্চৰ্য্য এক ; বন্ধ-পুষ্পবনে
 জন্তুগণ মাজে এক সুবৰ্ণ হৰিণ
 লৰিয়া পলাল মোৰ দেখি আগমন ;
 মোহিত হইলোঁ কপে ; চলিলোঁ পশ্চাতে ;
 নেদেখিলোঁ কিন্তু আক হয় অনুমান
 দেবতা সদয় জয়া শিকালে কৌশল ।
 মায়া কৰি স্বৰ্ণ মৃগ আকাৰ ধৰিয়া
 ছলিবোঁ তপস্বী দ্বয়ে ; লইবা হৰিয়া
 বামৰ হৃদয়-ধন সীতা সুহাসিনী ।”
 আহ্লাদিত লঙ্কেশ্বৰ মাৰীচ বচনে
 কহিলা, “হে মিত্র তব বুদ্ধি বিচক্ষণ ।
 সতত মৃগয়া প্ৰিয় ববিকুলোদ্ভব
 ক্ষত্ৰিয় নৃপতিগণ ; শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ
 দেখি স্বৰ্ণ-মৃগ বনে, ভুলিব অবশ্য ।
 বিলম্বে নাহিক কাৰ্য্য ; ধৰা মৃগৰূপ
 স্বৰ্ণময়, যেহিৰূপে তুলাবা বাঘবে ।”

মায়াবলে মৃগৰূপ ধৰিলা মাৰীচ ;
 সুপ্ৰসন্না মায়াদেবী কৰিলা সহায় ;
 বচিলা মৃগৰ দেহ আপুনি স্বকৰে
 কৰিয়া বিচিত্ৰ অতি চিত্ৰিত শৰীৰ
 কৰিছে কজ্জল বেখা ; কোমল নিটোল
 অবয়ব ; শিৰে যেন দ্বিধা প্ৰস্তুৰ

বহুমূল্য, শৃঙ্গৰূপে হ'ল স্নশোভিত ।
 স্নশ্বেত চাবিটী খুড়া ; বন্ধু ওষ্ঠ ছুটী ;
 স্নবন্ধিম নেত্ৰযুগ, নয়নৰ মণি
 যেন নীলমণি ছুটী অতি মনোহৰ ;
 কোনো মুভুলিব তাৰ মুহু দৰশনে ।
 স্বৰ্ণপ্ৰভ মৃগ দেখি লভিলা আনন্দ
 দশমুণ্ড ; দশমুখে খল খল হাসি
 কহিলা, “অতুল মায়া তব মিত্ৰবৰ !
 ধন্য বুদ্ধি ; এই ৰূপে মানব ৰাঘব
 অৱশ্যে ভুলিব ; যোৱা তাহাৰ গোচৰে ;
 থাকোঁ লুকাইয়া আমি নিকটস্থ বনে !”
 কুটিৰৰ পাশে বনে ৰঙ্গা লুকাইয়া
 বক্ষোৰাজ ; বনৰাজ যেন বন মাজে
 লুকাই, অপেক্ষি কাল ধৰিবে হৰিণী !

যি স্থানে কুটিৰে বসি শ্ৰীৰাম জানকী
 আলাপিছে নানা কথা ; স্নৰ্গ হৰিণ
 দিলে দেখা সেইস্থলে । ৰূপ-জ্যেউতিত
 জিলিকিলে বন । মৃগ ৰূপে আগে যায় ;
 ৰূপেকে উলটি চায় ; খায় দুৰ্ব্বাদল
 কোনোবাব ; কোনোবাব ভেলেকা চাহনি
 ধৰে ; লক্ষ্যে চকি বৃক্ষপত্ৰ পতনে ;
 অথবা চমকে নিজ ছায়া দৰশনে ।
 দেখিলা দম্পতিদ্বয় মৃগ বিতোপন
 চৰে এইৰূপে বনে । বিমোহিত সীতা
 অল্পপম ৰূপে তাৰ, মুহু মধুস্বৰে
 কহিলা স্বামীক, “কিবা আচৰিত মৃগ

দেখিও হে কান্ত ! কান্তি কনক স্বৰূপ
আলোকিছে বনহুলী ; কৰিয়া কৰুণা
দিয়া ধৰি তাক । আমি তৃণ জল দানে
হৰিষে হৰিণ শিশু পুষিৰোঁ যতনে ।
অথবা জীয়েন্তে যদি ধৰা অসম্ভব,
বিনাশি, প্রকাশি দয়া তব দাসী প্রতি,
দিয়া তাৰ চৰ্ম্মখানি ; পাতিয়া কুটিৰে
বসিৰোঁ আনন্দে ত্রয়ো কৰিয়া আসন ।”

শুনি যুগশিশু প্রিয় প্রেয়সী প্রার্থনা,
লক্ষ্মণে লক্ষ্মণাগ্রজ কহিলা সম্বোধি,
“দেখিও হৰিণ ভাই ; হেমপ্রায় প্রভা
দেহে তাৰ ; হেন যুগ দৰ্শন-তুৰ্লভ
কৈত থাকি উপস্থিত ? ইচ্ছিছে মৈথিলী
পাইবে তাহাক ; আনা ধৰিয়া জীয়েন্তে ;
অথবা সাধিয়া যুহু আনা চৰ্ম্মখানি,
কৰা সম্ভোষিতা সীতা জনক-নন্দিনী ।”

কৌশল্যা-নন্দন বাণী শুনিয়া সৌমিত্র
সৌম্যমূৰ্ত্তি, সাম্যভাবে বুলিলা, “নুমণি !
নহয় প্রকৃত যুগ ; নসম্ভবে কদা
হেন অসম্ভবরূপী যুগ যুগকূলে ;
পাতিয়াছে মাত্র মায়া কোনোবা বান্ধসে ।
স্বজাতী বান্ধস বধ দেখি তব বাণে
দণ্ডকে, দণ্ডিবে আজি আমি ত্রয়োজনে
লই প্রতিহিংসা তাৰ, কোনোবা মায়াবী
পাতিছে মায়াৰ জাল ঘটাবে জঞ্জাল ;
জঞ্জালিলা যথা শূৰ্পনখা সেহি দিন
ধৰিয়া মোহিনীৰূপ । ইহঁও নিবস্ত,
নাহি কার্য্য, আৰ্য্যশূৰ, সুবৰ্ণ হৰিণে ।”

উত্তৰিলা বহুপতি, “শুনিও লক্ষ্মণ,
 প্রকৃত হৰিণ যদি, আবৰণ তাৰ
 লইবোঁ বিচিত্র অতি ; যদিবা বান্ধস
 মায়াবী, মাৰিবোঁ তাক দণ্ডক-কণ্টক ;
 মুনিগণ নিষ্কণ্টক হোক ই কাননে ।
 যতক্ষণ নাসোঁ আমি নাশিয়া ইয়াক,
 —প্রকৃত হৰিণ কিম্বা মায়াবী বান্ধস—
 থাকা এই স্থানে ভাই ; নাযাইবা কভু
 জনক জীয়াবী এৰি গৃহে একেশ্বৰী ।”

এতেক কহিয়া বীৰ ধৰি ধনুৰ্বাণ
 চলিলা উদ্দেশি যুগ ; ধৰিবার হেতু
 কৰিলা যতন বহু ; থাকে থাকে যুগ
 ওচৰ চাপিলে বাম, পলায় অন্তৰে ।
 ক্ষণেকে নিকট হয়, ক্ষণে যায় দূৰ
 মায়াবী ; প্রলোভি হেনকপে নৃপসুতে
 অন্তৰালে বহুদূৰ । জানিয়া বাঘব
 নহয় প্রকৃত যুগ, শৰাসনে শৰ
 যুৰিলা, ভেদিলা যুগ ; ত্যজি মায়াৰূপ
 বান্ধস আকাৰ ধৰি পড়িলা মাৰীচ ।
 মৰণ সময়ে বাজ মন্ত্ৰণা সাধিবে,
 বাম স্বৰ অমুকৰি মায়াবী বান্ধস
 দিলা ডাক উচ্চৰবে, “ভাই হে লক্ষ্মণ
 আসিও সন্ধৰে মৌক বেড়িলে বান্ধসে ।”
 ডাকিয়া ইকপে ঘনে তাড়কা-নন্দন
 নীৰবিলা অৱশেষে ;—যন্ত্ৰণা অসীম
 বাগদ্বাতে—, বাম স্মৰি ত্যজিলা জীবন ।

এহিকপে সীতাকান্ত বান্ধসান্ত কৰি,
 মায়াবীৰ ডাক শুনি নিজ ধ্বনি সম

চিন্তিত হইলা অতি ; ভাবিলা অন্তৰে,
 “কি আশ্চৰ্য্য বক্ষোমায়া ! ছলিলা আমাক
 আনিলে অৰণ্যে তুষ্ট ; মৰণ সময়ে
 কিহেতু ডাকিলে পুনঃ সুমিত্ৰা নন্দনে
 ধৰি মোৰ স্বৰ ? অৰ্থ নিগূঢ় ইয়াৰ
 আছয় অবশ্য কিবা । কিবা জানি হায়,
 ভুলিয়া বান্ধস ডাকে বালক লক্ষ্মণ,
 ভাবি মোক বিপদস্থ, আসে সীতা এৰি
 শৃগুগৃহে ; তেন্তে কিবা ঘটে অঘটন ।”
 এত ভাবি চিন্তান্বিত অতি বচুপতি
 চলিলা গৃহাভিমুখে সবেগ গমনে ।

ইফালে লক্ষ্মণ সীতা মায়াবী বক্ষৰ
 শুনিলা আতঙ্ক ডাক বাম স্বৰ সম ।
 বাগ্‌দেবী সুযোগ পাই হেনকালে আসি
 বসিলা সীতাৰ কণ্ঠে । পতি ডাক হেন
 মানিয়া বান্ধস-ডাক, কাতৰে জানকী
 কহিলা, “দেৱৰ, চলা তৰিত গমনে ;
 পড়িয়া অগ্ৰজ তব নিশাচৰ হাতে
 ডাকিছে তোমাক ; যোৱা শীঘ্ৰে বীৰমণি !
 বান্ধস-কুহকে ভুলি বান্ধসৰ মুখে
 দিলে’। প্ৰাণনাথে, মই কিনো অভাগিনী ।”
 কান্দে’। কান্দে’। সীতা দেবী ; ক্ষণে হুকপোল
 তিভিল অন্ধিৰ নীৰে’ ; নিৰখি লক্ষ্মণ
 বুলিলা সন্মুখে, “দেবি, নকৰা ক্ৰন্দন ;
 স্থিৰ হোৱা, কিয় হেন উৎকণ্ঠিতা অতি ।
 কাৰ হেন শক্তি আছে বাঘবে অনিষ্ট
 কৰে ? নিশাচৰ মায়া লুব্ধিজিহা, সতি,
 মায়াবীৰ মাত সিটো জানিবা নিশ্চয় ।”

উন্মিলা-বল্লভ বাক্যে শ্ৰীৰাম-বল্লভা
নামানি, ত্ৰন্দন কৰি কহিবে লাগিলা,
“কি কোৱা দেৱৰ তুমি ? নিশাচৰ মাত ?
কদাচ নহয় আমি স্বৰ্গে গুনিছোঁ,
ডাকিয়াছে প্ৰভু মোৰ বিপদে পড়িয়া ;
মিনতি কৰিছোঁ যোৱা নকৰি পলম ।”

কহিলা স্মিত্ৰা-স্মৃত দেখি জানকীৰ
অস্থিৰতা, “অকাৰণ ভাবা অমঙ্গল ।
যাত্ৰাকালে বঘুমণি কহিলা আমাক
নাযাইবে গৃহ ত্যজি ; যাইবোঁ কিমতে
প্ৰভুৰ আদেশ লজ্জি, তব বাক্যে সতি ?
নোশোভে তোমাৰ হেন চিত্ত ব্যাকুলতা,
বীৰপত্নী তুমি । কিয় শঙ্কা অকাৰণ ?
যেহি জন ভাঙ্গিয়াছে শিব শৰাসন
ভয়ঙ্কৰ ; ভৃগুবাম যাৰ পৰাক্ৰমে
লজ্জিত ; পতিত যাৰ যোৰ অস্ত্ৰানলে
মূৰ্ত্তে ৰাক্ষস সেনা দেখিলা প্ৰত্যক্ষ
সিদিন ; ইহেন বীৰ বীৰদল-গুৰু
ৰাঘব, কৰে কি ভয় সামান্য ৰাক্ষসে ?
কি চিন্তা তোমাৰ, সতি, পতিৰ কাৰণে ?”
হুইলা কুপিতা সীতা সৌমিত্ৰি বচনে
ৰাজি অক্ষ । কক্ষ বাণী নিঃসৰিল মুখে
ধনীব, “কি চিন্তা মম পতিৰ কাৰণে ?
পতিৰ অভাব নাই কহিছ সঙ্কেতে
তুম্বুখ তুম্বুখ তই । প্ৰভুৰ অভাবে
পূৰাবি কি স্বামীস্থল ? কহিছ সিহেতু
‘কি চিন্তা তোমাৰ, সতি, পতিৰ কাৰণে ।’
এই তোৰ মন বাঞ্ছা ? ৰাঘব বিপদ

বাঙ্কিয়া সিহেতু ছুটু বহিছ আনন্দে ।
 কৈকেয়ী কৌশল কবি কৌশল্যা-নন্দনে
 দিলে বনবাস ; নিলে রাজ্যভাৰ কাটি
 ভৰতে ; এতিয়া তই নে তাৰ বমণী ।
 কপটি ! বাসনা তোৰ নুপূৰিব কদা
 ত্যজিবোঁ পৰাণ মোৰ প্ৰভুৰ বিহনে ।
 যত স্নেহ ভক্তি তোৰ বচুপতি প্ৰতি
 বুজিলেঁ কৃত্ৰিম সব ; বিমাতৃ তনয়ে
 নসম্ভবে কদাচিত প্ৰকৃত মমতা ;
 পাইলোঁ প্ৰমাণ তাৰ সঙ্কট সময়ে ।
 ধিক্ তোৰ ভ্ৰাতৃ-ভক্তি ; ধিক্ তই হেন
 বিষকুস্ত পয়োমুখ কপটী অনুজে ।”

প্ৰিয়বাক্য যাৰ মুখে বিৰাজিত সদা,
 দুখে মধুৰতা যথা ; হেন ৰাম-প্ৰিয়া
 বদনে অপ্ৰিয় বাণী কৰ্কশ নিষ্ঠুৰ
 শুনি আচৰিত অতি অপাপ-অন্তৰ
 সুবলী, বুলিলা, “হেন অবাচ্য বচন
 প্ৰয়োগিলা কিয় সতি ? অনুগত দাস
 ৰাঘবৰ মই ; আৰু ভৃত্য আজ্ঞাবাহী
 তোমাবো সতত । ৰাজ্য-সুখ পৰিহৰি,
 ছুইবো আদেশ পালি, তপস্বী সাজিয়া
 ত্ৰমিহোঁ সতত সঙ্গ বিজন কাননে,
 ইহেন লক্ষ্মণ প্ৰতি তব কটুবাণী ?
 জননী স্থানীয়া তুমি, পূজনীয়া মোৰ ;
 দাস আমি, কি কহিবোঁ ? তোমাৰ বচনে
 অবাচ্য, জননি, মোৰ জ্বলিছে অন্তৰ ।”

“কি কাম, লক্ষ্মণ, তব,” কহিলা বৈদেহী,
 “হুয়া পৰদাস ? বনে ভক্তি ফলমূল,

কি কাম করিবে কষ্ট ? অযোধ্যা নগরী
যোরা ফিবি ; ভবত শত্রু হই সহ
ভুঞ্জা রাজ্য-সুখ সুখে ; কবা সন্তোষিত
উন্মিলাব মন । সীতা, উন্মিলা-বয়ণ,
নাহি চায় তব গায় সহায় কাননে ।”

তুঃখিত অন্তরে শুব-শিখর লক্ষণ
উত্তরিলা, “আক সতি, ত্বক্ষর বাণী
নুবলিবা ; যাওঁ আমি তবদেশে পালি
অগ্রজ উদ্দেশ্যে । কিন্তু ভবিষ্য গৰভে
নাজানো কি আছে আজি ! নাহি দোষ মোর ;
যাওঁ প্রভু-আজ্ঞা লজ্জি তোমার আদেশে ।”

এতেক কহিয়া বীর গৃহ চতুর্দিশে
শবাগ্রে অঙ্কিলা বেথা ; কহিলা সীতাক,
“শবাগ্রে বেথিলে” গৃহ ; শত্রু সাধ্য নাই
প্রবেশে ভিতরে । দেবি, গৃহব বাহির
নুহইবা কদাচিত, থাকে যেন মনে ।
প্রণমে” চরণে ; এবে হইলে” বিদায়
ই দাস !” আকাশ দিশে চাই বীরমনি
প্রার্থিলা, “হে দেবকুল, হবা অনুকূল ।

বান্ধস-সঙ্কুল ঘোর অকূল অরণ্যে
শৃঙ্খলবে, হে দেবতা, নিৰাজিতা সীতা
এবিলে” ; বাখিও সবে করিয়া ককণা ।”

সমাপিয়া স্তুতি বীর ধরি ধনুর্ধ্বাণ
চলিলা অশেষি বামে ; বৃক্ষ আড়ে থাকি
দর্শিলা দশাস্ত্র ; হস্ত কুটিল বদনে,
জানি গৃহে একাকিনী বাঘব-বমণী ।
তুৰন্তে ভপস্বীবেশ ধরিলা লঙ্কেশ,
—বক্তবস্ত্র পরিধান ; স্বজন্ম দেহে

সুগুপ্ত, ওমমে স্বৰ্ণ অঙ্গুরীৰ ভবে
 আঠু-পৰ্ণি ; কক্ষতলে জুলে হুস জুলি
 শিবে সেবা সেবি কেশ বাজিচা বৰণ
 বান্ধিয়াহে জটাজুটি ; হাতত লাথুটি ;
 কপালে চন্দন ; গলে কদ্রাক্ষৰ মালা ।
 এহিকপে ছদ্মকপে বাজা দশানন,
 ধৰি ধীৰগতি গলা সীতাৰ সমীপে
 লাথুটিত কৰি ভৰ । শশিপ্রভা সম
 জানকীৰ কান্তি দেখি হুইলা মোহিত
 লঙ্কেশ, মহেশ যথা মোহিনীৰ কপে ।
 শূৰ্পনখা যেহিকপ সীতা সুন্দৰীৰ
 দিছিল বৰ্ণনা পূৰ্বে, সত্য সি বৰ্ণনা
 অক্ষৰে অক্ষৰে, বীৰ ভাবিলা অন্তৰে ।

সস্তাষিলা বক্ষ পাছে, “হে চাক বদনি !
 কোন তুমি ? কোথা হন্তে আসিলা ইহানে ?
 দেবী কি মানবী ? এই সুঘোৰ কাননে
 ভীষণ বাক্স পূৰ্ণ, কি কাৰ্য্যে বসতি ?”
 শুনি ছদ্মবেশী বাণী, তপস্বীৰ জ্ঞানে,
 মধুৰ ভাষিণী যুত্ৰ মধুৰ বচনে
 মধুৰিলা কৰ্ণ তাৰ, “পৰিচয় মোৰ
 শুনা তপোধন ! আমি জনক দুহিতা,
 সীতা নাম । সূৰ্য্যবংশী অযোধ্যা নৃপতি
 দশৰথ ; বামচন্দ্র তেওঁৰ তনয়
 পতি মোৰ, আসিয়াছে পিতৃ সত্য হেতু
 কাননে ; আসিহোঁ আমি স্বামীৰ সংহতি ।
 পাইব পাৰোঁ কি প্ৰভু তব পৰিচয়
 ই দাসী ?” হনুপতি হৰিষ আননে
 কহিলা, “অনুগ্ৰহে ; কিন্তু পূৰ্ণ পৰিচয়

পাবা শেষে ; কহেঁ। এবে সম্প্ৰতি সংক্ষেপে
শুনা শূহাসিনী, আমি কুব্জৰ ভাই ;
এৰিহেঁ সংসাৰ মায়া ; থাকেঁ এই বনে
কৰি তপ, ফল মূল আহাৰি কেবল ।
আসিলেঁ। ভিক্ষাৰ হেতু ; যদি আছে কিবা
গৃহে তব, দিলে হয় উদৰ উপায় ।”

শুনি তপ যীৰ বাক্য কহিলা জানকী
কোমল অন্তৰা, “কৰা অপেক্ষা ক্ষণেক ;
লক্ষণ আসিব এবে ফল মূল লই,
দিবোঁ ভিক্ষা । মম পতি বহুপতি অতি
হব তুষ্ট দেখি দ্বিজ ; কৰিব শুশ্ৰূষা ।”

“হয়ছে বহুত বেলা ;” কহিলা বারণ,
“পূজাৰ সময় মোৰ ; অপেক্ষা কৰিব
নোৱাৰোঁ ৰামৰ হেতু । প্ৰস্থানিলেঁ। আমি ।”
জুইলা তুঃখিতা সীতা । “ফিৰি যায় দ্বিজ
ভিক্ষা বিনে, শুনি পতি কি বুলিব মোকে,”
এতেক ভাবিয়া সতী কহিলা, “ৰহিও,
দ্বিজবৰ ! দুটা ফল আছে মাত্ৰ গৃহে,
এহিও অত্যল্প দান অধিক অভাবে ।”
শুনিয়া সীতাৰ বাক্য উলটিলা ধীৰে
ছলকাৰী, আশীৰ্বাদি সন্নেহে বুলিলা,
“ধন্যা তুমি শূভাৰিণি ! সাদৰ বচনে
ভোমাৰ, সন্তুষ্ট আমি ; লবোঁ যথা দান ।”

আনি দুটা ফল সীতা, সন্ত্ৰম কৰিয়া
গৃহৰ ভিতৰ থাকি যাচিলা বারণে ।
“নলও আশ্ৰমে ভিক্ষা,” কহিলা তপস্বী,
“বাহিৰে আসিয়া ভিক্ষা কৰিও প্ৰদান,
লই যাওঁ, বিধুমুখি, আশীৰ্বাদ কৰি ”

সীতা বোলে, “দ্বিজবর, আছয় নিষেধ
গৃহ হস্তে বাহিৰিবে।” বুলিলা বারণ,
“আমারো নিষেধ আছে গৃহে ভিক্ষা লবে ;
নোরারো লইব দান, যাওঁ সুবদনি !”

ভাবিতা হইলা সীতা, “কৰিছে বারণ
গৃহ-হস্তে বাহিৰিবে সুমিত্রা কুমার ।
বাহিৰ নহলে বিপ্র ভিক্ষা নাহি লয় ;
তপস্বী ব্রাহ্মণ যায় মধ্যাহ্ন সময়ে
বিনা দানে । শুনি ইটো অতীব অধৰ্ম্ম
বুলিব যে মন্দ মোক নিশ্চয় বাঘবে ।”
হুইয়া বাহিৰ সতী ডাকিলা ব্রাহ্মণে,
“লইও, তপস্বি ! ভিক্ষা, বাহিৰিছোঁ আমি
গৃহ থাকি ।” শুনি বন্ধ বঙ্গে উলটিলা ।
ভিক্ষা লোৱা ছল কৰি মায়াবী ধৰিলা
ধনীকা কোমল কৰে, দৃঢ় মুষ্টি কৰি ।
“কি কৰ কি কৰ তুই,” কহিলা সুন্দৰী,
“এৰি দে, এৰি দে হাত, কিহেতু ধৰিলি ।”
টনাজোৰা কৰে সীতা হাত এৰাইবে ;
কিন্তু কি শক্তি ? যুগী পাবে কি এৰাব
কেশবী করল থাকি ? কহিলা বারণ,
“পাইবা কৰত কষ্ট ; কৰি টনাটনি
নোৱাৰা এৰাব কতু । শুনা সুবদনি
পৰিচয় মম ; নোহোঁ যি দেখিছা মোক,
—সামান্য তপস্বী—, মাত্র ছদ্মবেশ ইটো ।
লঙ্কাৰ ঈশ্বৰ আমি, বান্ধসৰ নাথ,
যাব ভয়ে দেবকুল আকুল সতত
খাটে লঙ্কাপুৰে ; দেখা ধৰোঁ নিজকপ ।”

এত কহি নিজৰূপ বক্ষ প্রকাশিলা
—নীলবৰ্ণ ভীমকায় ; বাজ আভৰণ
শৰীৰে ; দ্বিপঞ্চ মুণ্ড, দুই দশ কব ;
বিংশতি লোচন যেন বিংশতি নক্ষত্ৰ
কৰে টল টল—। সীতা দেখি মহাকায়
ভয়ত বিহ্বল হয়। মুদীলা নয়ন,
উত্তৰিলা আৰ্ত্তস্বৰে, “এৰি দে ৰাক্ষস,
নিৰ্দোষী অবলা নাৰী কৰিছো মিনতি ;
নহলে পাইবি শাস্তি মম নাথ হাতে ।”

আসিলে ৰাঘবদ্বয় বন হন্তে ঘূৰি,
ঘটিব বিপদ ভাবি নিকষা তনয়,
তুলা তুল্যা লঘু সীতা তুলিলা তুবন্তে
ৰথে । ৰথ চলিলেক, ৰথচক্ৰ ঘূৰি
ঘড়ঘড়ি, বায়ুবেগে এৰি পঞ্চবটী ।
ছট্ফট কৰে সতী ৰথৰ ওপৰে ;
হইলা বাউলী প্ৰায় ; কবি কৰাঘাত
আপোন ললাটে বক্ষে, কান্দে ছম ছমি,
“হা প্ৰভু ৰহিলা কৈত ? শ্ৰীচৰণ দাসী
নিয়ে বক্ষে বলে ধৰি, আসিও সম্বৰে ।
হা দেব হৃদয়েশ্বৰ সীতা-চিন্তামণি
কৈত এই বিপদকালে ? তব অভাগিনী
তপস্বীৰ বেশে, নাথ, ছলিলে ৰাৱণে ;
হৰিলে ৰাৱণে ছলে ভিখাবীৰ বেশে,
উদ্ধাৰা তুবন্তে কান্ত । আসিও লক্ষ্মণ,
স্নেহৰ দেৱৰ মোৰ ; কৰিয়া কৰুণা,
কাতৰে বিনয় কৰোঁ উৰ্ম্মিলা-ৰমণ—,
কৰিয়া কৰুণা মোক নিস্তাৰা বিপদে ।”
লঙ্কেশ্বৰ ! ৰাজা তুমি জগতে বিখ্যাত ।

ইকি আচৰণ ? পব বমণীহৰণে
 হুহিলা কুষ্ঠিত ? হি হি বক্ষকুলপতি !
 ইহেন বিধান তব বক্ষ-ৰাজবিধি
 লেখে কি ? চলে কি হেন পাপ আচৰণ
 তব ৰাজ্যে ? বক্ষকুলে নাই কি বিচাৰ ?
 ৰাজা তুমি, দণ্ডা প্ৰজা কৰে যদি দোষ ;
 কৰিলে কি পাপ তুমি, দণ্ড বিধানিবে
 নাই কোনো ? বক্ষোৰাজ, জানিবা নিশ্চয়
 দণ্ডিবেক ভগবান ৰাজকুল-ৰাজা ।
 কাতৰে বিনয় কৰোঁ ; এৰি দিয়া মোক ;
 নাৰাখা অখ্যাতি তব সুবিখ্যাত কুলে ।”

সীতাৰ কৰুণ বাক্যে অচলিত চিত
 উত্তৰিলা লঙ্কানাথ, “হে নাৰী-সুন্দৰি !
 তব ৰূপে মুগ্ধ আমি । তব অনুনয়ে
 বধিৰ শ্ৰৱণ মোৰ ; অন্ধ নেত্ৰ দ্বয়
 বোদনে তোমাৰ । ৰূপে বিমোহিত মন,
 বিমোহিত কুড়ি আখি ; অন্তৰে বাহিৰে
 দেখিছোঁ কেৱল ৰূপ, হে ৰূপ-মাধুৰি !
 ভাগ্যোদয় আজি তব ; ভাবা অমঙ্গল
 কি হেতু ? বাঘব হেতু ফল মূলাহাৰী
 জটাধাৰী, কিয় ধনি কান্দা অকাৰণ
 ছইয়া বিহ্বল ? তুমি হেন ৰূপবতী
 সুভাষ-ভাষিণী দেব-দুৰ্লভ কামিনী
 শোভে কি সামান্য নৰে অৰণ্য-সন্ধ্যাসী ?
 আমি ৰাজা দশানন ত্ৰিলোক বিজয়ী,
 —যাৰ ভয়ে শূৰ নৰ কিম্বৰ ভূধব
 সাগৰ তবসি কম্পে—, হেন লঙ্কেশ্বৰ
 হৰোঁ অনুগত তব ; চিন্ত-বিনোদিনী

হইবা আমাৰ প্ৰিয়া, হে প্ৰিয়ভাষিণি !
মন্দোদৰী আদি মম যত্নেক ম'হী
আছে লঙ্কাপুৰে ; সবে হইয়া কিঙ্কৰী
সেবিত্ৰীপদ তব ; হইবোঁ কিঙ্কৰ,
হইবা ঈশ্বৰী মোৰ, মুখ্যা পাটেশ্বৰী ।”

সুগ্ৰা ভূজগিনী যেন, জোকাৰে কোনোএ,
তুলি শিৰ ধৰি ফণা ফোঁপায় সৰ্বোপে ;
ধৰিত্ৰী-ধীলটী তথা বান্ধি বচনে,
মুখ দাঙ্গি চকু বাজি ছুইয়া কুপিতা,
বিকৰ্ণিলা দৰ্বনাথে ভণ্ডনা-বচনে,
“নীচাশয় নিশাচৰ বৰ্বৰ পামৰ,
পাপ বাক্য মুখে তোৰ ? অলোক পাবক
তোৰ পাপ-দশাননে । বখানিছ নিজ
প্ৰতাপ বীৰত্ব বহু ; কিন্তু নগণিছোঁ
প্ৰভুৰ কনিষ্ঠ এক পদাঙ্গুলি সম
তোক, হে বমণী-চোৰ ! সামান্য মূষিক
তই বে' কৰ্ব্বৰ ; মোৰ বাঘব কেশৰী ।
বিষ্ণু অবতাৰ নাথ ; তই অধৰমী
অগিব ; অস্তৰ বহু,—স্বৰ্গ মৰ্ত্য যেন—
তোত বাঘবত । পাপি, কহ কি সাহসে
কুবচন হেন জনে ? ভাবিছ ভিখাৰী ?
লঙ্কানাথ বুলি তই উচ্চ পৰিচয়
দিয়ে নাপাইলি লাজ ? জয়া বক্ষোৰাজ
চোৰৰ প্ৰকৃতি ! পৰ বমণী হৰণ
ধৰ্ম্ম তোৰ ! নীচমতি হৰিলি অবলা

অকলা গৃহত পাই ছদ্মবেশ ধৰি ;
 ই তোৰ পৌকৰ ? লাজ ! মোৰ্ৰ প্ৰাণ প্ৰভু,
 দেৱৰ লক্ষণ কিম্বা থাকিলে গৃহত,
 তোৰ এই দশ মুণ্ড মুকুট ভূষিত
 ভূতলে পড়িয়া আজি লোটালে হতন ।
 এৰি দে অধৰ্ম্মী মোক ; নহিলে সংহাৰ
 হব তোৰ বক্ষকুল, বঘুমণি ৰোষে ।”

আকণি ভৎসনা বাণী বৈদেহীৰ মুখে,
 তজ্জিলা বৈদেহী-হৰ দন্ত কড়মড়ি
 দশ মুখে কুড়ি পাটি, “অবোধ বমণি !
 তিৰস্কাৰ কৰ তই অশ্ৰপ-ঈশ্বৰে ?
 এতেক সাহস ? ভাগ্যে অবলা বমণী ;
 নহলে মন্তক তোৰ ছেদিলে হতন ।
 কি গুণ শ্ৰীৰাম ধৰে ? ৰাজ্য হেৰুৱাই
 কৰিছে কাননে বাস ; গৃহৰ অভাবে
 কুটিৰ আশ্ৰয় তাৰ ; ভূতলে লুপ্তিত
 দেহ সদা শয্যা বিনে ; বক্ষল ধাৰণ
 বস্ত্ৰাভাবে ; তৈলাভাবে বান্ধিয়াছে জটা
 শিৰে, দেহে উড়ে ধূলি ; আহাৰ অভাবে
 খায় কপি খাও ৰাম ফল মূল আদি ;
 এয়ে তো প্ৰণয়ী তোৰ যাৰ লাগি কান্দ !
 ছি ছি সামান্যৰ প্ৰতি প্ৰেম তোৰ মনে !
 বৃথা কষ্ট নাপাইবি, মুক্তি নাই তব ;
 পাইবি স্বৰ্গৰ সুখ ভজিয়া আমাক
 দ্বিতীয় ত্ৰিদিব তুল্য স্বৰ্ণ লক্ষাধামে ।”

উত্তৰিলা বক্ষবাক্যে মৈথিলী স্নন্দৰী,
 “ৰাক্ষস ! ওৰ্জ্জনে তোৰ নডৰে জানকী .

হুতুলে স্নেহব বাক্যে যত প্রলোভনে
জানিবি নিশ্চয়, পাপি, পতি-প্রাণা সীতা ।
যি আশা কবিয়া মোক হবিলি পামব
নহব সি আশা পূর্ণ ; কিয় অকাৰণ
হবি নারীবধী ? মূঢ় কিয় অকাৰণ
ডুবাবি কনক লঙ্কা, ডুবিবি আপুনি ?”

“হে বিধাতা, মনে এয়ে আছিল ভোমার ?
চন্দ্রকুলোদ্ভবা আমি ; রাজর্ষি জনক
জনক আমার ; হলেঁ সূর্য্যকুল-বধু ;
বথীশূর দশবথ নবেন্দ্র স্বশুব ;
পতি বহুকুলমণি ; হায় হে বিধাতা
লেখিলা কপালে মোর ইহেন দুর্গতি ?
সজ্ঞানে অজ্ঞানে যদি কবিছোঁ অবলা
অপরাধ তব পদে, ক্ষম চতুর্মুখ !
দশমুখ গ্রাস হস্তে উদ্ধাৰা দাসীক ।”

“হায় ববিকুল-মণি ! নামানি বাৰণ
গুণজন শাশুরী, বন্ধু বান্ধবব,
অরহেলি সবজনে আসিলেঁ। কাননে,
—কপোতব সঙ্গে যথা কপোতী বিহগী—,
তব সঙ্গে ; বন্ধ-ব্যাধ মায়াজাল পাতি
ধরিলে কপোতী তব দীন্য দুর্ভাগিনী ;
বাখিও কপোতী-কান্ত আসিয়া সম্ববে ।
সাদবত যাক প্রভু শশিমুখী বুলি
স্নাতিছিল ; নিপতিতা বাহুগ্রাসে আজি ;
উদ্ধাৰা হে বীরবর তব শশিমুখী ।
যাব নেত্রযুগে কব কমল বুলাই
বুলিছিল কতবার কুবঙ্গ-নয়নী ;
কালচক্রে আজি সেই স্নেহব কুবঙ্গী

ভোমাব, লইলে ধৰি কৰ্ব্বুব-কৰ্ব্ববে
 পাইয়া স্নযোগ ; শুব বাখাহি নিবাৰি ;
 বাখাহি নুমণি তব কুবঙ্গী-নয়নী ।
 তুমি ববিকুল-ববি ; আমি কমলিনী
 ববিগত-প্ৰাণা ; হেন কমলিনী তব
 আদৰৰ আক্ৰমিলে আসিয়া মৰাল
 দুষ্ট চোৰ ; কৈত কান্ত হেন অসময়ে ?”

“কৈতেবা বহিলা, বীৰ স্মিত্ৰা-নন্দন,
 হে প্ৰিয় দেৱৰ ! ক্ষমা অপৰাধ মোৰ,
 নুবুজি বুলিলেঁ কটু । নামানি বচন
 তব, অভাগিনী আমি পড়িলেঁ বিপাকে ।
 প্ৰিয় ভ্ৰাতৃ বচুপতি,—যাৰ স্মখে স্মখী,
 যাৰ দুখে দুখী তুমি ; যাৰ স্নেহ বান্ধে
 আসিলা কাননে বীৰ ৰাজ্য পৰিহৰি—
 তাৰ পত্নী নিয়ে ধৰি দুৰ্ম্মতি ৰাৱণে ;
 কিহেতু উদাস ভাবে বহিলা, কেশৰি ?
 সদা ধনুৰ্বাণ ধৰি, কুটিৰ সন্মুখে,
 —ৰাজগৃহ দ্বাৰে যেন প্ৰথৰ প্ৰহৰী,—
 ৰাখিছিল যাক সদা ; গৃহশূণ্য কৰি
 হৰিলে তাহাক চোৰে ; শূণ্যগৃহে এবে
 আক নো ৰখিবা কাক কোৱা কুল-মণি !
 কাতৰে জনক-কনী প্ৰিয় বউ তব
 ডাকিছে বিপদে পড়ি, মাতিছে কান্দিয়া ;
 উদ্ধাৰা অবলা, শুব, নাৰী-চোৰে মাৰি ।
 অথবা নকৰা ক্ষমা যদি মোৰ দোষ,

কৰ্ব্ববে-কৰ্ব্ববে—বাক্যস ৰূপ বাঘে । জনক-কনী—জনক-কন্যা অৰ্থাৎ
 নীতা ।

—দোষী আমি অভাগিনী, ভৎসিলেঁ। তোমাক
 বিনা দোষে—, যদি নোহে দয়া মোৰ প্ৰতি ;
 তব প্ৰিয় ভ্ৰাতৃ নামে দিলেঁ, হে দেৱৰ
 দোহায় ; আসিয়া শীঘ্ৰ, ভ্ৰাতৃ মুখ চাই,
 নিস্তাৰাহি নিমাখিতা সীতা, বীৰবাহু !”

“হায় হায় ! ৰঘুমণি কিমতে জানিব
 হৰিলে যে মোক ছুট লঙ্কাৰ ৰাৱণে ;
 কোনে দিব বাৰ্তা ইটো, কোনে দিব হায়
 প্ৰভুৰ চৰণে ? দেব সদাগতি ! তব
 সদা গতি সৰ্ব্ব স্থানে ; ‘লঙ্কাৰ ৰাৱণে
 হৰিলে জানকী,’ এই বাৰ্তা কৃপা কৰি
 পশোৱা প্ৰভুৰ কৰ্ণে ; জীৱৰ জীৱন
 তুমি দেব, জানকীক কৰা জীৱ দান
 এই উপকাৰ কৰি,—মিনতি চৰণে
 বিহায়-বিহাৰী পক্ষি ! প্ৰাৰ্থিছেঁ। কাতবে,
 যোৱা দ্ৰুতগতি উড়ি সীতাকান্ত যথা,
 কোৱা ই সন্বাদ নাথে, ‘লঙ্কাৰ ৰাৱণে
 হৰিলে জানকী’। যত তৰু লতা বন
 জীৱকুলাশ্ৰয়, যৱে লইব আশ্ৰয়
 তোমাসাৰ ছায়াতলে জানকী-জীৱন
 হইয়া ভ্ৰমণশ্ৰান্ত, ‘লঙ্কাৰ ৰাৱণে
 হৰিলে জানকী,’ সবে কবা ই বাতৰি
 হে বন কুসুম ! তুমি আদৰৰ ধন
 সীতাৰ ; তোমাক সীতা ধৰিছিলে শিবে
 সতত ; প্ৰভুৰ সঙ্গ যদি হয় দেখা
 কহিবা কৰুণা কৰি, ‘লঙ্কাৰ ৰাৱণে
 হৰিলে জানকী,’—এই অভাগী প্ৰাৰ্থনা।”

“হে বান্ধৱ ! নাই কিবা ধৰ্ম্মভয় তোৰ ?

জয়া লঙ্কাপুৰেশ্বৰ বাফসৰ নাথ
 হব পৰ নাৰী । নাই লাজ তোৰ মনে ?
 এয়ে কি গৌৰব ? হায়, তোহেন পাপীক
 কিমতে ধৰিছে বঞ্চে জননী ধৰণী ?
 বে' পাপি ! পড়োক তোৰ দশশিৰ ব্যাপি
 অশনি আকাশ হন্তে । এৰি দে নিৰ্ম্মম !
 এৰি দে মিনতি কৰোঁ ; প্ৰভু কোপানলে
 নহলে সকুলে তুষ্টি পাইবি পতন ;
 অথবা, অনলে কিম্বা সলিলে প্ৰবেশি
 অস্তিৰোঁ ই দেহ মোৰ ; কদাপি পামৰ
 নফলে যি আশা কৰি হৰিছ ছলেৰে ।”

শুনিয়া নিৰাশ বাণী বিষাদিনী মুখে
 বিষন্ন হৃদয় ময়-নন্দিনী-বৰণ
 লঙ্কেশ্বৰ মনে মনে স্তুতিলা মহেশে,
 “ৰাৱণ তোমাৰ দাস বিদিত সংসাৰে
 বিশ্বেশ্বৰ ! বিষধৰ ধৰিলা ভূষণ
 দেহে, কিবা দিবে ফল তব ভক্তজনে,
 হলাহল ? শক্তিনাথ, ভক্তিৰ সাগৰ
 ভক্ত চিত্ত ; তুমি তথা মন্দৰ ভূধৰ ;
 শৰীৰ ভুজঙ্গগণ বজ্জ্বৰ স্বৰূপ ।
 মথিলে সমুদ্ৰ এই, এই গিৰিযোগে,
 এই বজ্জ্ব ধৰি ; প্ৰভু, ফলে কিবা ফল
 কালকূট ? যথা হায় সমুদ্ৰ মন্ত্ৰনে
 পুনৰ্ব্বাৰ তবাদেশে, ফলিল গৰল ?
 নহলে কি, মহেশ্বৰ !—চিৰদাস আমি
 তোমাৰ ; নাজানো আনে—, মোৰ খ্যাত কুলে

ইহেন লাঞ্ছনা ঘটে ? যায় নাক কাণ
 নব হাতে সোদবীর ? হাসয় জগতে ?
 থাকিলে কি কৃপা তব এই ভৃত্য প্রতি,
 পশুপতি ! বনপতি বীর আতৃদয়
 দ্বিবিদ সদৃশ, বন-বক্ষোবল সহ
 হয় ক্ষয় ? শুনো পুনঃ গালি নারী মুখে ?
 যদি নোহে কৃপা তব এই দাস হেতু,
 বৃথা ভক্তি আরাধনা পদদ্ব্যুজ্ঞে তব
 নিয়ত ভৃত্যব তবে ; বৃথা তেষ্টে, প্রভু,
 ভোলানাথ দাস মোক বোলে সর্ব্বজনে ।
 তব কোপানলে পুড়ি অনঙ্গ অনঙ্গ
 হইছিলে ; কি যে ভাগ্য, লভিয়া মরণ,
 পাইলে জীবন পুনঃ । পীড়ে দাসে এবে
 তব বিপু, বিপুঞ্জয় ! কবিও ককণা
 কিস্কবক, কায়ে মনে শ্রীপদে অর্পিত
 নিয়ত । হে নীলকণ্ঠ ! নীলকায়ে মম
 শোভে যেন হেমময়ী ই নারী-মালিকা,
 ভজে যেন তব ভৃত্যে সীতা সীমন্তিনী ।”

দ্বিতীয় খণ্ড

গল্প আৰু জীৱন-স্মৃতিৰ টোকা

লঙ্কাৰ সম্বাদ কি ?

বেনাৰ গাঁও আৰু কুমাৰী গাঁও নামে দুখন ওচৰাওচৰি গাঁও আছিল। গাঁও দুখনৰ মাজত মিল নাছিল; সদাই ইথানে সিথানৰ, আৰু সিথানে ইথানৰ নিন্দা কুৎসা কৰি থাকে। দৈবাৎ বেনাৰ গাঁৱৰ দৰা এটালৈ কুমাৰী গাঁৱৰ কণ্ঠা এজনী দিয়াৰ বন্দোবস্ত হ'ল। বিয়াৰ দিনা দৰা ঘৰীয়া মানুহৰ লগত কন্দল কৰিবৰ মনেৰে কুমাৰী (অৰ্থাৎ কণ্ঠাৰ) গাঁৱৰ ডেকা কিছুমানে আলচ পাভিলে। বেনাৰ গাঁৱৰ মানুহ দৰাৰ লগত নিশা বিয়ালৈ আহোঁতে, বাটতে কুমাৰীগণা ডেকাবিলাকে আগচি ধৰি সুধিলে, “লঙ্কাৰ সম্বাদ কি ?” বান্দৰবিলাক বামৰ লগত লঙ্কালৈ গৈছিল আৰু সেই নিমিত্তে লঙ্কাৰ সকলো কথা জানিছিল। কুমাৰীগণাহঁতে “লঙ্কাৰ সম্বাদ কি”—এই প্ৰশ্নৰ দ্বাৰাই বেনাৰগণাহঁতক প্ৰকাৰান্তৰে বান্দৰ বুলিছিল। বিয়াখনত বুঢ়া মানুহবিলাক আগত গৈছিল; কুমাৰীগণাৰ “লঙ্কাৰ সম্বাদ কি” প্ৰশ্ন শুনি বুঢ়াবিলাকে কলে, “আমাৰ পাছত আদহীয়াসকল আহিছে, তেওঁলোকক সুধিবা। আমাক বাট এৰি দিয়া।” কুমাৰীগণাহঁতে তেওঁলোকক বাট এৰি দি আদহীয়াবিলাকক লগ পাই উক্ত প্ৰশ্ন কৰিলে। তেওঁলোকে উত্তৰ দিলে, “আমাৰ পাছত ডেকাসকল আহিছে, তেওঁলোকক সুধিবা।” ডেকা দলক লগ পাই কুমাৰীগণাই পুনৰ প্ৰশ্ন কৰিলে, “লঙ্কাৰ খবৰ কি ?” ডেকা দলৰ এজনে উত্তৰ কৰিলে, “আমাক বিয়াৰ ধৰ্মলৈ এতিয়া যাব দিয়া; সভাত তোমালোকৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিম।” এই বুলি কোৱাত কুমাৰীগণাহঁতে হেঙাব এৰি দিলে। দৰা ঘৰীয়া মানুহ যেতিয়া কণ্ঠা দৰত বহিল, আৰু সভাস্থল স্থিৰ হ'ল তেতিয়া দৰা ঘৰীয়া উক্ত ডেকাজনে থিয় দি কলে, “বাইজসকল, আমি বাটত আহোঁতে কুমাৰীগণা ডেকাহঁতে আগচি ধৰি আমাক প্ৰশ্ন কৰিছিল, “লঙ্কাৰ খবৰ কি ?” পাছে মই কলৌ যে তাৰ উত্তৰ সভাস্থলত দিম। এই বুলি কোৱাত আমাক বাট এৰি দিলে। সেই প্ৰশ্নটোৰ

উত্তৰ মোৰ প্ৰতিজ্ঞা মতে এতিয়া মই দিব লগীয়া হৈছে। আপোনাসকলে মোৰ কথাটো যেন কাণ কৰে, এই প্ৰাৰ্থনা। মই এটা দুখীয়া মানুহ, খোৱা পিন্ধাত বৰ কষ্ট; এসাজ খাই এসাজ চৰোণে থাকোঁ। মোৰ ঘৰৰ মানুহজনীয়ে দুখ সহিব নোৱাৰি মোক কলে, ‘আমিনো সদাই ইয়াত কষ্ট পাই কিমান থাকিম, লঙ্কাখন বোলে সুবৰ্ণৰ, তুমি যদি তালৈকে গৈ এচপৰা সোণ আনিলাহেঁতেন, তেনেহলে আমাৰ কষ্ট গুচিলহেঁতেন।’ তেওঁৰ কথাষাৰত মোৰ মন লাগিল, লঙ্কালৈ গৈ কিছু সোণ আনিলেইতো দুখ দূৰ হয়। ইয়াকে ভাবি বৈশীয়ে বান্ধি দিয়া পিঠাগুৰি আৰু আঠিয়া কল কেইটামান বাটৰ সমল কৰি লৈ লঙ্কালৈ বাওনা হলোঁ। কেইবা দিনৰ মূৰত লঙ্কা পালেগৈ। লঙ্কাপুৰীলৈ সোমোৱা বাট-ঘৰতে দেখিলোঁ। বীৰ হনুমানক ডিঙিত শিকলি লগাই বান্ধি থৈছে; মানুহৰ ঘৰত শিকলি লগাই বান্ধি খোৱা পোহনীয়া বান্দৰে যেনেকৈ ইফাল সিফালকৈ খোজ চলাই থাকে, সেইদৰে বীৰ হনুमानেও ডিঙিত শিকলিৰ সৈতে ইফাল সিফালকৈ টহলি আছে। মোক দেখা পাই তেওঁ আলহ-উলহকৈ মাতিলে, “আহা বোপাই আহা, তুমি নবলোকবপৰা আহিছা, তোমাক দেখি বৰ সন্তোষ পালোঁ।” তুমি মোৰ প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ দেশৰপৰা আহিছা। মোৰ এই দুৰ্দশা দেখিছাই; ডিঙিত শিকলিৰ বান্ধ লৈ বন্দী হৈ আছোঁ; মোৰ এই দুখৰ কথা মোৰ দেশৰ পো-নাতিহঁতক কৰাওঁ।” এই কথা শুনি মই কলোঁ, আপোনাৰ পো-নাতিয়েকহঁত নো কোন আৰু ক’ত থাকে মই নাজানো। মই তেওঁলোকক বাতৰি কবলৈ কেনেকৈ চিনি পাম? মোৰ এই কথা শুনি হনুমান বীৰে কলে, “তাৰ নিমিত্তে তুমি চিন্তা কৰিব নালাগে। মোৰ পো-নাতিহঁতক তুমি বিচাৰিবও নালাগে, চিনি পাবও নালাগে; তুমি লঙ্কাৰপৰা গলে সিহঁতে নিজেই তোমাক লগ ধৰি তোমাক “লঙ্কাৰ খবৰ কি?” বুলি সুধিব; তেওঁবিলাকেই মোৰ পো-নাতি বুলি জানিব। বাইজসকল, যিবিলাক ডেকাই আজি “লঙ্কাৰ খবৰ কি” বুলি আমাক বাটত প্ৰশ্ন কৰিছিল তেওঁলোকেই বোধকৰোঁ বীৰ হনুমানৰ পো-নাতি। যদি

সেয়েই হয়, তেন্তে তেওঁলোকক কওঁ যে তেওঁলোকৰ পিতা, পিতামহ বা প্ৰপিতামহ (যাব যেনে সম্বন্ধ) বীৰ 'হুমুমানক লহাৰ ছৰাৰত ছৰাবী কবি ডিঙিত শিকলি লগাই কোনোবাই বান্ধি থৈছে।”

ডেকাজনৰ এই বুদ্ধিৰ উত্তৰটি শুনি বেনাবগঞাইডে হাঁহিবলৈ ধৰিলে, আৰু কুমাৰী গাঁৱৰ প্ৰশ্ন কৰা ডেকাইডে জঁৱ পৰিল।

মঞ্জুৰ

নগাঁও জিলাৰ পাথৰিগাঁৱত মঞ্জুৰ নামে এটি মানুহ আছিল। এবছৰ পাছতে তেওঁৰ বাপেক ঢুকাল। বাপেকে অধিক সম্পত্তি ৰাখি যোৱা নাছিল। বাপেকৰ উপাৰ্জিত ১০ জনী গৰু, আৰু ২০ জনী ছাগলী মাত্ৰ মঞ্জুৰে পাইছিল; তেওঁৰ ভাল আপডালত সিহঁতৰ পৰাই বছৰে বছৰে সংখ্যা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ৩০ বছৰৰ পাছত ২৫০ জনী গৰু আৰু ৫০০ জনী ছাগলী হ'ল। মঞ্জুৰে সিহঁতক চৰাবলৈ গৰখীয়া আৰু খীৰাবলৈ দৌৱতী নিযুক্ত কৰিলে। গাখীৰৰপৰা চানা, মাখন আৰু ঘিউ প্ৰস্তুত কৰি বেচিবলৈ ধৰাত মঞ্জুৰ ক্ৰমে ধনী হবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ ঘৰত কোনো অনাটন নোহোৱা হ'ল। তেওঁৰ উন্নত অৱস্থাত গাঁৱৰ মানুহৰ ঈৰ্ষা উপজিল আৰু কবলৈ ধৰিলে, মঞ্জুৰ ভাগ্যৱান পুৰুষ, তেওঁৰ ঘৰ সকলো বস্তুৰে প্ৰতুল; সংসাৰ তেওঁৰ পক্ষে সুখময় হৈছে।

অৱস্থাপন্ন লোকসকলে মঞ্জুৰৰ কথা শুনি তেওঁৰ লগত চিনাকি হ'ল। দূৰ-দূৰান্তৰৰ মানুহো তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ অভ্যাগত লোকসকলক অতি সাদৰে ৰাখিছিল, আৰু তেওঁলোকৰ খোৱা-বোৱাৰ যত্ন কৰিছিল। যেয়ে যি সময়তে আহক বা নাহক, তেওঁৰ ঘৰত ভাল দৈ গাখীৰ, এৰাঁ গাখীৰ, মাখন, ক্ষীৰ ইত্যাদি আছেই আছে। কেতিয়াবা অতিথিৰ অৰ্থে পঠাটো খাহীটো, সবহ অতিথি হলে ছুটা তিনিটাকৈও মৰা হৈছিল।

মঞ্জুৰৰ ছুটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী আছিল; কেউটাবে বিয়া হ'ল। মঞ্জুৰৰ অৱস্থা যেতিয়া বেয়া আছিল, তেতিয়া পুতেকহঁতে তেওঁৰ লগত কাম কৰিছিল, আৰু গৰু-ছাগলী ৰাখিছিল। কিন্তু যেতিয়াৰপৰা তেওঁ ধনী হবলৈ ধৰিলে, পুতেক ছুটি নষ্ট হ'ল। ডাঙৰটো পুতেকে মদত ধৰি মহা মদপী হ'ল। লগৰীয়া মদপীৰ লগত মৰামৰি কৰি তেওঁ প্ৰাণ হেৰুৱালে। সৰুটো পুতেকৰ বৈশীয়েক

মইমতালি স্বভাৱৰ আছিল; পুতেকে তাইৰ কথা শুনি শুনি বাপেকক নমনা হ'ল, আৰু লগে থাকিব নোৱাৰাত পৰিল।

মঞ্জুৰে গৰু-ছাগলী আৰু অন্যান্য সম্পত্তিৰ ভাগ দি আৰু অইন ঘৰ-দুৱাৰ দি পুতেকক বেলেগ কৰিলে। এই বিভাগত মঞ্জুৰৰ সম্পত্তিৰ পৰিমাণ কমি গ'ল। ইয়াৰ পাছতে মৰক হৈ তেওঁৰ বহু গৰু ছাগলী মৰিল, খেতিও সেই বছৰ গোটেই বেয়া হ'ল। তেওঁৰ বহু মাটি আছিল, তাৰ খাজনাৰ বাবে তেওঁৰ ভাল ভাল গৰু আৰু গাই ফোকত গ'ল। তেওঁৰ অৱস্থা ক্ৰমে হীন হবলৈ ধৰিলে; ভেটিয়া তেওঁৰ বয়স ৭০ বছৰ; পৰিশ্ৰম কৰিবলৈকো তেওঁৰ শৰীৰত সিমান শক্তি নাছিল। যি অলপ গৰু-ছাগলী কানি-কাপোৰ আৰু আন সম্পত্তি আছিল তাকে বেচি কেই বছৰমান জীৱন নিৰ্বাহ কৰিলে। কেনিনো কেনেকৈ তেওঁৰ বিপুল সম্পত্তি গ'ল তাৰ যেন তেওঁ গমকে নাপালে। শেহত চাকৰি নকৰিলে কোনোৰূপে গা নোৰোৱাত পৰিল। তেওঁৰ থকাৰ ভিতৰত, তেওঁৰ ঘৈণীয়েক মালতী আৰু গাত লোৱা কাপোৰ কেই ডোখৰমান। তেওঁৰ বেলেগ হোৱা পুতেকটি দূৰ দেশলৈ উঠি গ'ল আৰু জীয়েক মৰিল।

মঞ্জুৰ আৰু মালতীৰ অৱস্থা দেখি, তেওঁলোকৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া নীলকান্তৰ মনত দয়া উপজিল। নীলকান্ত দুখীয়াও নহয় ধনীও নহয়; কষ্ট নোহোৱাকৈ সংসাৰ চলাই আছিল। মঞ্জুৰৰ পূৰ্বৰ আতিথ্য আৰু বদান্যতা স্মৰি, আৰু বৰ্তমান অৱস্থাত দুখ লাগি তেওঁ কলে, “মঞ্জুৰ, আহাঁ, তুমি ঘৈণীয়েকৰ সৈতে আমাৰ লগতে থাকাঁহি। জহকালি মোৰ তিয়ঁহ-চিৰালৰ খেতিতে তোমাৰ শক্তিমতে যি হয় কাম কৰিবা আৰু জাহকালি মোৰ গৰু-গাইবিলাক চৰাবা। মালতীয়ে গাইবিলাক খীৰাব, আৰু গাখীৰৰপৰা মাখন ঘিউ ইত্যাদি কৰিব। তোমালোকক মই খাব পিন্ধিবলৈ দিম। তোমাক কোনো বস্তু লাগিলে মোক কবা, মই দিম।”

মঞ্জুৰে নীলকান্তৰ কথাত বৰ বাৰ্হিত হৈ, ঘৈণীয়েকৰ সৈতে তেওঁৰ ঘৰত কাম কৰিবলৈ মান্তি হ'ল। কিছুমান দিনলৈ এই অৱস্থা তেওঁ-

লোকৰ মনত কষ্টকৰ যেন লাগিছিল ; কিন্তু অভ্যাসত সি সহনীয় হৈ উঠিল ; আৰু তেওঁলোকে সামৰ্থ্য অনুসাৰে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে । তেওঁলোকে পূৰ্বে নিজে প্ৰভুত্ব কৰি অহা মানুহ, সেই নিমিত্তে কোন কাম কেনেকৈ চলাব লাগে তাক জানি নীলকান্তৰ ঘৰত আশোৱাহ নোহোৱাকৈ কাম চলাইছিল আৰু কাম কৰিছিল । এনে দুগৰাকী মানুহ পাই নীলকান্ত বৰ আনন্দিত হলেও, সুখৰ অৱস্থাপৰা নামি আহি মানুহ যে ইমান হীন অৱস্থাত পৰিব পাৰে এই কথা ভাবি তেওঁৰ মনত কষ্ট লাগিছিল । এদিন নীলকান্তৰ ঘৰলৈ তেওঁৰ সখীয়া কেইজনমান আলহী আহিল । নীলকান্তই এটা পঠা মাৰিবলৈ মঞ্জুৰক আদেশ কৰিলে । মঞ্জুৰে পঠা এটা মাৰি কাটি-বাছি মাংসৰ আঞ্জা বান্ধি অতিথিসকলৰ নিমিত্তে পঠাই দিলে । অতিথি কেইজনে নানা কথা-বাৰ্তা পাতি খাই থাকোঁতে মঞ্জুৰক সেই পোনে যোৱা দেখি নীলকান্তই অতিথি এজনক সুধিলে, “এতিয়া যে এই পিনে মানুহটো গ’ল মন কৰিলে নে ?”

অতিথিয়ে কলে, “মন কৰিলে”, কিয়নো ? কিবা বিশেষত্ব আছে নে কি ?”

নীলকান্তই কলে, “আছে । আমালোকৰ ভিতৰত তেওঁ এজন বৰ ধনী মানুহ আছিল । তেওঁৰ নাম মঞ্জুৰ । তেওঁৰ বিষয়ে বোধ কৰোঁ শুনিব পোৱা ।”

অতিথি—“তেওঁৰ কথা শুনিছোঁ ; তেওঁক আগেয়ে দেখা নাই, কিন্তু তেওঁৰ যশ বহুদূৰলৈকে ফুটি-ফাটি গৈছিল ।”

নীলকান্ত—“হয় ; এতিয়া কিন্তু তেওঁৰ একো সম্পত্তিয়ে নাইকিয়া হ’ল । এতিয়া তেওঁ মোৰ ঘৰতে চাকৰ কাম কৰে ; আৰু ঘৈণীয়েকে গাই বীৰায় আৰু অইন কাম কৰে ।”

অতিথি এই কথা শুনি অতি আচৰিত হ’ল । তেওঁ দুখ প্ৰকাশ কৰি মূৰ লবাই জিভাবে টকলিয়াব ধৰিলে আৰু কলে, “ভাগ্য চক্ৰবৎ ; ই কাকো ভোলে, কাকো পাৰে । তেওঁৰ যথা সম্পত্তি নষ্ট হোৱাত তেওঁ দুখ নকৰে নে ?”

নীলকান্ত—“কব নোৱাৰোঁ। তেওঁ শাস্ত্ৰভাৱে ভালকপে কাম-বন কৰি থাকে।”

অতিথি—“তেওঁৰ লগত কথা হব পাৰোঁ নে? তেওঁৰ জীৱন সম্বন্ধে তেওঁক কথা সুধিবলৈ মোৰ মন গৈছে।”

“কথা হব নোৱাৰিবা কিয়?” এই বুলি নীলকান্তই বুঢ়াটিক ‘বাপ’ বুলি মাত দিলে। চাকৰ কাম কৰিলেও মঞ্জুৰক নীলকান্তই সন্তম কৰি ‘বাপ’ বুলি মাতিছিল।

মতা শুনি মঞ্জুৰ বৈণীয়েকৰ সৈতে ঘৰৰ ভিত্তৰলৈ গ’ল। তেওঁ ঈশ্বৰক স্মৰণ কৰি দুৱাৰৰ ওৰিতে বহিল; আৰু বৈণীয়েক আঁৰ-কাপোৰৰ সঁফালে গৃহিণীৰ ওচৰত বহিলগৈ।

এপিয়লা চাহ মঞ্জুৰক দিয়া হ’ল। মঞ্জুৰে পিয়লাটি লৈ অতিথি সকললৈ সৎ ইচ্ছা জনাই অলপ চাহ খাই পিয়লাটি মাটিত থলে।

যি জন অতিথিয়ে কথা হব খুজিছিল তেওঁ মঞ্জুৰক কলে, “মোমা, আমাক দেখি তোমাৰ চাঙে হুখ লাগিছে; তোমাৰ আগৰ খুচল অৱস্থা আৰু এতিয়াৰ হুখাৱস্থা বোধ কৰো মনত পৰিছে।”

মঞ্জুৰে মিচিকিয়াই হাঁহি উত্তৰ কৰিলে, “সুখ নো কি আৰু হুখ নো কি? মই যদি তোমাক কওঁ, তুমি মোক নপতিয়াবা। এতেকে মোৰ বৈণীক সোধ”। তেওঁ তিবোতা মানুহ; তেওঁৰ পেটে মুখে একে; তেওঁ সকলো কথা সঁচাকৈ কব।”

অতিথিয়ে ভিতৰৰ কালে চাই কলে, “মামী, তোমালোকৰ আগৰ অৱস্থা বৰ্তমান অৱস্থাৰ লগত তুলনা কৰিলে মনত কেনে ভাব হয়?”

মালতী—“মই ইয়াকে ভাবোঁ, ৫০ বছৰ আমি ছয়োৱে সুখ বিচাৰিয়েই আছিলোঁ, কিন্তু সুখ নাপালে”। যোৱা এই দুবছৰ মাথোন, যেতিয়াৰপৰা এই চাকৰ চাকৰীৰ কামত সোমাইছোঁ আমি প্ৰকৃত সুখ অনুভৱ কৰিছোঁ; এই বৰ্তমান অৱস্থাতকৈ আমি একো ভাল নিবিচাৰোঁ।”

এই কথা শুনি গৃহস্থ আৰু অতিথি কেইজনে আচৰিত মানিলে। কথা কোৱা অতিথি কেইজনে বুঢ়ীটিক চাবৰ মনেৰে আঁৰকাপোৰখন

আঁতৰাই দিলে। বুঢ়ীয়ে হাতযোৰকৈ থিয় হ'ল; গিৰিয়েকৰ ফালে হাঁহিমুখে চালে, আৰু গিৰিয়েকেও তেওঁৰ ফালে সেইভাৱে চালে। পাছত বুঢ়ীয়ে কলে, “মই ধেমালি বা ৰূপটতা কৰা নাই, সঁচা কথা কৈছোঁ। ৫০ বছৰ আমি ধনী আছিলোঁ, কিন্তু ইমান কালৰ ভিতৰত সুখ নাপালোঁ। এতিয়া আমাৰ একো নোহোৱা হৈ পৰব চাকৰি কৰাতেই সুখ লাভ কৰিছোঁ। ইয়াতকৈ ভাল আমাক একো নাপালে।”

অতিথি—“তুমি নো কিহত সুখ পাইছা?”

মালতী—“যেতিয়া আমি ছয়ো ধনী আছিলোঁ, আমি সকলো বিষয়ে ইমান চিন্তা কৰিব লাগিছিল যে ছয়ো অলপ বহি কথা পাতিবলৈ, নিজ আত্মা সম্বন্ধে ভাবিবলৈ, বা ঈশ্বৰচিন্তা কৰিবলৈকো আজৰি নাপাইছিলোঁ। আলহি আহিলে তেওঁলোকক কি খুৱাম-খুৱাম আৰু কি বস্তু দান স্বৰূপে দিম, কিবাজানি তেওঁলোকে আমাৰ অপযশ ৰটনা কৰে এই বিলাককে ভাবি থাকোঁ। আলহী গলে, চাকৰ-বন্ধাবিলাকৰ কামলৈ মন কৰিব লগীয়া হয়; সিহঁতে কামত ক্ৰটি কৰে, কিন্তু খাবলৈ বিচাৰে ভাল; আমি যিমান পাৰোঁ সিহঁতক মৰি-মুজি কামত খটুৱাবলৈ বিচাৰোঁ। এইদৰে পাপ আৰ্জিলোঁ। আকোঁ বাবে গৰু-ছাগলী মাৰে বুলি, চোৰে চুবকৈ নিয়ে বুলি মনত সদায় ভয়। নিশা সাৰে থাকোঁ; গোহালিত অলপ শৰু হলেই বাবে বাবে উঠি আহি চাওঁ। এটা চিন্তা আঁতৰ হলে আন এটা চিন্তা আহি পৰে, যেনে খৰালি ঘাঁহ-বন শুকাই গলে গৰু ছাগলীক কি খুৱাম, বা বাৰিষা পানী উঠিলে সিহঁতক ক'ত থম, ক'ত চৰাম ইত্যাদি। ইয়াৰ বাহিৰে, স্বামীৰ লগত মোৰ মতভেদ হয়; তেওঁ একৰূপ কৰিব খুজিলে মই অন্যৰূপ কৰিব খোজোঁ, তাতে দন্দ হয় আৰু দন্দৰ ফল—পাপ। এইদৰে আমি এটা জঞ্জালৰপৰা অইন এটাত পৰোঁ; এটা পাপৰ পাছত ‘অইন এটা কৰোঁ; সুখ কিন্তু নাপালোঁ।’”

অতিথি—“এতিয়া একা?”

মালতী—“এতিয়া স্বামী আৰু মই পুৱা উঠি ছইকো ছয়ো

ভাল মুখে মতা-বোলা কৰোঁক ; শান্তিৰে থাকোঁক ; দন্দ-খৰিয়াল
কৰিবৰ নিমিত্তে এতিয়া একো হেতু নাই। আমালোকৰ গৰাকীক
শুশ্ৰূষা কৰাৰ বাহিৰে আমি একো ভাবিব নালাগে। আমাৰ শক্তিৰ
জোখাই কাম কৰোঁ আৰু তাক এনে ইচ্ছাৰে কৰোঁ যেন আমাৰপৰা
গৰাকীৰ হানি নহৈ লাভ হয়। কামৰপৰা আহি ছপৰীয়া আৰু গধূলি
খোৱা বস্তু সকলো প্ৰস্তুত পাওঁ। জাবকালি জুই পুৱাবলৈ খৰি পাওঁ,
গাঁত লবলৈ কাপোৰ পাওঁ। কথা-বাৰ্তা পাতিবলৈ, আত্মা সম্বন্ধে
ভাবিবলৈ, আৰু ঈশ্বৰৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰিবলৈও সময় হৈছে।
আঢ়ৈকুড়ি বছৰ মুখ বিচাৰোতে এতিয়াহে পাইছোঁ।”

আলহী কেইজনে হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

মঞ্জুৰে কলে, “বন্ধুসকল, নাহাঁহিবা। এইটি উপলুঙা কৰিব লগা
বিষয় নহয়, জীৱনৰ ইয়েই সাৰ আৰু সত্য কথা। আমি বৰ মুৰ্খ যে
সম্পত্তি নষ্ট হোৱাত প্ৰথমে বেজাৰ কৰিছিলোঁ। যি সত্য, তাকে
ভগৱানে এতিয়া আমাক দেখুৱাইছে। এই কথা নিজক প্ৰবোধাবলৈ
বুলি কোৱা নাই। তোমালোকৰ ভালৰ অৰ্থে কৈছোঁ।

আলহীসকলৰ মুখৰ হাঁহি মাৰ গ’ল ; তেওঁলোক ভাবযুক্ত হৈ
ব’ল।

মেতোৰৰ সাধু

এজন বজাৰ এটা মেতোৰ আছিল। মেতোৰে তাৰ দৰমহা বুজিব কাৰণে বজাক প্ৰাৰ্থনা জনাবলৈ বহু দিনৰপৰা ছল চাই ফুৰিছিল। দৈবাৎ এদিন বজাক সি অকলশৰীয়াকৈ বাৰীৰ ভিতৰত লগ পালে। দীঘল হৈ পৰি কৰযোৰ কৰি সি কলে, “মহাৰাজ স্বৰ্গদেৱ! মই বন্দীয়ে বৰ দুঃখ পাইছোঁ, স্বৰ্গদেৱে কৃপা নকৰিলে মোৰ উপায় নাই।”

বজা—“তোৰ কি হৈছে?”

মেতোৰ—“মই যি দৰমহা পাওঁ তাৰে মোক খাবলৈ নাটে। অনুগ্ৰহ কৰি যদি বন্দীৰ দৰমহা—” মেতোৰৰ কথা নোঁ শেষ হওঁতেই বজাই কলে, “তোৰ দৰমহা বঢ়াই দিব লাগে? তই এতিয়া কিমান পাৱ?”

মেতোৰ—“মহাৰাজ! ১২ টকা পাওঁ।”

বজা—“১২ টকা দৰমহাই তোক নাটে? কিহত খৰচ কৰ?”

মেতোৰ—“মহাৰাজ! মোৰ দৰমহা চাৰিভাগ কৰোঁ; এভাগ ঋণ পৰিশোধ কৰাত খৰচ হয়, এভাগ ঋণ লগাওঁতে যায়, এভাগ অতিথি সেৱাত যায়, আৰু বাকী ভাগ দুৰ্দ্দমনক (শত্ৰুক) খুৱাওঁতে খৰচ হয়; মোলৈ একো নেথাকে।”

বজাই মেতোৰৰ কথা শুনি মনে মনে ভাবিলে যে তাৰ ধাৰ আছে সেই কাৰণে এভাগ টকাৰে সেই ধাৰ মাৰে, ভবিষ্যৎ আয়ৰ নিমিত্তে এভাগ টকা ধাৰত লগাই সুদ আৰ্জ্জ, এভাগ টকাৰে অতিথি বা দুখীয়া মানুহক খুৱায়। এইখিনি ভাল কথাই। কিন্তু সি এভাগ টকাৰে শত্ৰুক খুৱায় কিয়? মনত সন্দেহ হৈ বজাই সুধিলে, “মেতোৰ! তোৰ কথাৰ অৰ্থ মই ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলোঁ, তই মোক ভাঙি ক'চোন।”

মেতোৰ—“মহাৰাজ! মোৰ আয়ে সকলোৰেপৰা মোক খুৱাই বুৱাই ডাঙৰ দীঘল কৰিলে, মই সেই নিমিত্তে তেওঁৰ ওচৰত থকোঁ।

সেই কাৰণে মোৰ এভাগ টকাৰে তেওঁক এতিয়া পোহপাল দি সেই ঋণ পৰিশোধ কৰি আছোঁ। মোৰ এটা ল'ৰা আছে; তাৰ প্ৰতিপালনত এভাগ টকা খৰচ হৈছে, সেই টকা যেনিবা তাক ঋণ লগাইছোঁ। ঘৰলৈ কোনো আলহী আহিলে খুৱাব লাগে বা মগনীয়া আদি আহিলে অলপ ভিক্ষা দিব লাগে, তাত এভাগ টকা খৰচ হয়। মোৰ এজনী তিৰোতা আছে; বাকী ভাগ টকা তাইৰ খোৱা পিন্ধাত যায়; তিৰোতা মহা ছ্ৰমণ; সেই নিমিত্তে সেই ভাগ টকা ছ্ৰমণক খুৱাওঁতে যায় বুলি ধৰিছোঁ। মোৰ কথাৰ এয়ে অৰ্থ মহাৰাজ।”

ৰজা—“মই তোৰ কথাৰ অৰ্থ বুজিলোঁ, কিন্তু নিজৰ তিৰোতাজনী যে ছ্ৰমণ এই কথা পতিয়াব নোৱাৰিলোঁ। যিহক তোৰ দৰমহা মই কুৰি টকালৈ বৃদ্ধি কৰি দিলোঁ; কিন্তু কি বাবে বৃদ্ধি কৰিলোঁ, আৰু তোৰ মোৰ ভিতৰত যি কথা-বাৰ্তা হ'ল এই কথা কাকো নকৰি; যদি এই কথা প্ৰকাশ পায় তেন্তে তোক শূলত দিম, নিশ্চয় জানিবি।”

“ভাল মহাৰাজ! মই এই কথা গুপ্ততে ৰাখিম; কাকো নকওঁ।” এই বুলি মেতোৰে ৰজাক দণ্ডৱত কৰি বিদায় হ'ল। দৰমহা বৃদ্ধি হোৱাত মেতোৰৰ বৰ আনন্দ। সি সেই দিনা ডাঙৰ মাছ এটা কিনি ঘৰত বৰ আনন্দেৰে খালে। তাৰ বৰ আনন্দ দেখি বৈগীয়েকে সুধিলে, “তোমাৰ দেখোন আজি বৰ আনন্দ দেখিছোঁ, কি হৈছে?” মেতোৰে কলে, “ৰজাই মোৰ দৰমহা কুৰি টকালৈ বঢ়াই দিছে, কোন মেতোৰে ইমান দৰমহা পায়?”

মেতোৰক নিশা শুৱৰ সময়ত বৈগীয়েকে সুধিলে, “তোমাৰ দৰমহা ৰজাই কিয় বঢ়াই দিলে?”

মেতোৰ—“সেইবিলাক কথা মুখুধিবি, ৰজাই মোক কবলৈ হাক দিছে।”

মে বৈগী—“কোৱাচোন কোনো কথা; মই কাকো নকওঁ।”

মেতোৰ—“মই কব নোৱাৰোঁ, সেইবিলাক কথা প্ৰকাশ হলে ৰজাই মোক শূলত দিব, ৰজাই মোক দঢ়াই দঢ়াই হাক দিছে।”

বৈগীয়েকে নেবা নেপেৰাকৈ সুধি থকাত মেতোৰে উপায় নাপাই

তাইক সকলো কথা কলে, আক তাইক সেই কথা প্রকাশ কৰিবলৈ মানা কৰিলে, “তই যদি এইবিলাক কথা প্রকাশ কৰ, তেন্তে মোৰ প্ৰাণ যাব।” ঘৈণীয়েকে উত্তৰ কৰিলে, “মোক তেনে যেন দেখিছা নে? মোৰ জীৱটো থাকে মানে ই কথা ক’তো মুলিয়াওঁ।”

মেতোৰৰ লগত কথা-বাৰ্তা হোৱাৰ পাছ দিনা ৰজাই সভাত বহি মন্ত্ৰীক কলে, “মন্ত্ৰী! মোৰ এটা প্ৰশ্ন আছে; তুমি তাৰ উত্তৰ ৭ দিনৰ ভিতৰত দিব লাগে; ঠিক উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে তোমাক মন্ত্ৰী পদৰপৰা অবসৰ দিয়া যাব।”

মন্ত্ৰী—“কিবা প্ৰশ্ন মহাৰাজ?”

ৰজা—“এটা মানুহৰ দৰমহাৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ ঋণ পৰিশোধ কৰাত খৰচ হয়; এভাগ দৰমহা ঋণ লগাওঁতে যায়; এভাগ অতিথি সেৱাত যায়; আক বাকী ভাগ দুৰ্দ্দমনক (শত্ৰুক) খুৱাওঁতে খৰচ হয়; তালৈ একো নাথাকে। এই কথাৰ অৰ্থ ভাঙি মোক ৭ দিনৰ ভিতৰত তুমি কব লাগে; নহলে তুমি মন্ত্ৰী পদ হেৰুৱাব।”

মন্ত্ৰীয়ে কথাটো শুনি প্ৰথমতে উজু হেন ভাবি কলে, “মহাৰাজ, এই কথাৰ উত্তৰ মই যথা সময়ত দিম।”

মন্ত্ৰী ঘৰলৈ গৈ কথাটোৰ উত্তৰ ভাবি চিন্তি একো ঠিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ মন বিমৰ্ষ দেখি ঘৈণীয়েকে সুধিলে, “আপোনাৰ আজি মনটো মৰা কিয়?” মন্ত্ৰীয়ে ৰজাৰ প্ৰশ্নটো ঘৈণীয়েকক কলে; তাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে ৭ দিনৰ মূৰত তেওঁ মন্ত্ৰী ভাগিব সেই কথাও কলে। মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকে কলে, “আপুনি মহা বুদ্ধিমান, বুদ্ধিৰ বলতে আপুনি ইমান দিন মন্ত্ৰী হৈ আছে। এই প্ৰশ্নবো উত্তৰ আপুনি উলিয়াব পাৰিব, ৭ দিন সময় আছে ভাবি গুণি চাওক।”

মন্ত্ৰীয়ে ভাবি ভাবি প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। যেতেকতে দুই চাৰি দিনকৈ সময় যাব ধৰিলে, জোৰ পুৰি হাত পোৱাৰ নিচিনা মন্ত্ৰীৰ গাত তৰণি নোহোৱা হ’ল। তেওঁৰ ঘৰখনত আমোদ-আহ্লাদ নোহোৱা হ’ল। ঘৈণীয়েকৰ মন নিৰানন্দ, তেওঁ আগবদৰে বেশ-ভূষা কৰিবলৈ এৰিলে।

ওপৰত কৈ অহা মেতোৰৰ ঘৈণীয়েকে মন্ত্ৰীৰ ঘৰত চোতাল সাঁবে আৰু পাইখানাৰ কাম কৰে। তাই মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকক কেইদিনমানৰপৰা বৰ বিমৰ্ষ দেখি স্নিগ্ধিলে, “আই আপোনাৰ কি হৈছে? আগৰদৰে আপোনাক চাক-চিকুন নেদেখোঁ; মুখত হাঁহি নাই; মন বিমৰ্ষ। আপোনাৰ কি হৈছে?” মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকে আচল কথা নকৈ মুঠতে কলে যে মন ভাল লগা নাই।

মেতোৰৰ ঘৈণীয়েকে আকৌ এদিনা অৰ্থাৎ বজাৰ খাটকৰ ৬ দিনৰ দিনা মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকক চকু লো টোকা দেখি স্নিগ্ধিলে, “আই, আপুনি কিয় সদায় তুংখ কৰি আছে? আপোনাৰ কি হৈছে? সিদিনাও স্নিগ্ধিছিলোঁ আপুনি ভাঙি একো নকলে। আমি তিব্বী মানুহ, তিব্বী মানুহে শোক কৰি থকা দেখিলে মনে নসহে; সেই নিমিত্তেই স্নিগ্ধোঁ; বিশেষ মই আপোনাৰ চাকৰী; আপোনাৰ ঘৰত চাকৰি কৰি পেট প্ৰসৰ্ত্তাই আছোঁ।”

মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকে দেখিলে যে মেতোৰণীজনীয়ে বাস্তৱিকৈই তেওঁৰ তুংখ দেখি মনত তুংখ পাইছে। তেওঁ তেতিয়া বজাই মন্ত্ৰীক সোধা প্ৰশ্নটো মেতোৰণীক জানিবলৈ দি কলে, “এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৭ দিনৰ মূৰত অৰ্থাৎ কালিলৈ দিব নোৱাৰিলে মন্ত্ৰীৰ মন্ত্ৰীপদ যাব। মই আজি মন্ত্ৰীৰ ঘৈণী, কালিলৈ ভিখাৰিণী হ'ব লাগিব।”

মেতোৰণী—“এ আই, এইটো মোৰ ঘৰৰে কথা দেখোন। ইয়াৰ উত্তৰ দিয়াত কি চিন্তা আছে? সেই কথা কৈয়েই মোৰ মানুহটোৱে বজাৰপৰা দৰমহা বঢ়াই পালে।”

মন্ত্ৰীয়েনী—“কি কলি মেতোৰণী! ভোৰ হাততে দেখোন মোৰ জীৱনটো! প্ৰশ্নৰ অৰ্থ মোক বুজাই কটোন।”

“মোৰ মানুহটোৱে এই কথাৰ অৰ্থ কাকো কবলৈ হাক দিছে; যিহক আপোনাক নকৈ নোৱাৰিলে।” এই বুলি মেতোৰণীয়ে প্ৰশ্নৰ অৰ্থ ভাঙি কলে।

মন্ত্ৰীয়েনীয়ে মেতোৰণীক উপযুক্ত বক্হিছ্ দি বিদায় দিলে আৰু কলে, “মন্ত্ৰীয়ে যদি প্ৰশ্নৰ এই অৰ্থ বজাক কৈ মুক্তি পায় তেন্তে তোক আৰু ধন দিম।”

‘মন্ত্রীৰ আগত বৈশীয়েকে মেতোবলীয়ে কোৱা কথা কলে ; দুইবোৰ মনত বৰ আনন্দ হ’ল ।

পিছদিনা মন্ত্রী ৰাজসভালৈ যোৱাত ৰজাই সুধিলে, “কি মন্ত্রী ! মোৰ প্ৰশ্নটোৰ অৰ্থ পাইছা নে নাই ? আজি শেষ দিন ।”

মন্ত্রী—“মহাৰাজ, অৰ্থ ঠিক কৰিছোঁ । মাতৃৰ ওচৰত পুত্ৰ ধৰুৱা, সেই নিমিত্তে পুত্ৰই ডাঙৰ হৈ মাক-বাপেকক পোহপাল দিয়া অৰ্থে ঋণ পৰিশোধ কৰা । বাপেকে পুত্ৰক প্ৰতিপালন কৰাত যি টকা খৰচ হয় সেইখিনি জানিবা পুত্ৰৰ গাত ঋণ লগায় । গৃহস্থে অতিথি সেৱাত কিছু খৰচ কৰে ; সেইটি সাধাৰণ কথা, সকলোৱে বুজি পায় । স্বামীয়ে বৈশীয়েকক পোহপাল দিয়ে, সেইখিনি খৰচ দুৰ্দ্দমনক খুৱাওতে খৰচ হোৱাৰ সমান ; তিবোতাত বিশ্বাস নাই, সেই নিমিত্তে তাইক শত্ৰু-স্থলত ধৰা হৈছে ।

ৰজাই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ শুনি আচৰিত হ’ল । তেওঁ মনে মনে ভাবিলে, “এই কথা মই জানো আৰু মেতোৰটোৱে জানে ; মেতোৰে নকলে মন্ত্রীয়ে জানিবৰ উপায় নাই । মই হাক দিয়ালৈ ভয় নকৰি মেতোৰে অৱশ্যে সকলো কথা মন্ত্ৰীক ভাঙি কৈছে ।” ৰজাই তেতিয়াই মেতোৰক ধৰাই আনি কলে, “যি কথাৰ নিমিত্তে তোৰ দৰমহা বৃদ্ধি কৰা হ’ল সেই কথাৰ অৰ্থ অগ্ৰক প্ৰকাশ কৰিলে তোৰ প্ৰাণদণ্ড কৰিম বুলি কৈছিলে” ; তথাপি তই মোৰ কথালৈ ভয় নকৰি প্ৰকাশ কৰিলি । নহলে মন্ত্রীয়ে কেনেকৈ জানিলে ? এতেকে তোক শূলত দিবৰ আজ্ঞা কৰিলে” । এই কথা কোৱা মাত্ৰে কটোৱালে মেতোৰৰ হাতত হাতকড়া লগাই নিব খোজাত মেতোৰে কলে, “মহাৰাজ, মোৰ উপযুক্ত শাস্তি হৈছে ; মহাৰাজৰ হুকুম নামানি মোৰ তিবোতাই বৰকৈ ধৰাত তাইক সেই কথা কৈছিলে” ; কথা প্ৰকাশ পালে মহাৰাজ মোৰ প্ৰাণদণ্ড কৰিব এই বুলি তাইক ছলিয়াবলৈ দোহাই দোহাই মানা কৰিছিলে” ; তথাপি তাই প্ৰকাশ কৰি মোৰ মৰণ মিলালে । তিবোতাক মই দুৰ্দ্দমন বোলাত মহাৰাজে নপত্তিৱাইছিল । তিবোত দুৰ্দ্দমন হয় নে নহয় মহাৰাজে এতিয়া ভাবি চাওক ।”

বজাই ভাবিলে, “মেতোৰে যে ভিৰোতা পোছা হুৰ্মন পোছাব
সমান বুলিছিল, আজি তাৰ গাভে ফলিয়ালে। মেতোৰৰ সিদ্ধান্ত
বাস্তৱিকতে সঁচা।” তেওঁ ভেতিয়া মেতোৰক প্ৰাণদণ্ডৰপৰা মুক্তি
দিলে, আৰু মন্ত্ৰীৰো মন্ত্ৰীপদ থাকিল।

ছোজা বেঙাসিং

এজন ধনী খেতিয়কৰ তিনিটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী আছিল। ল'ৰা তিনিটাৰ নাম দিলীপসিং, খৰ্গসিং আৰু বেঙাসিং। ছোৱালী-জনী আঁকৰী আছিল দেখি তাইক সকলোৱে আঁকৰী বুলি মাতিছিল। দিলীপে ৰাজ্য ঘৰত চিপাহী সোমাই যুদ্ধ কৰিবলৈ গ'ল; খৰ্গ ই এজন মুদৈৰ লগত বেপাৰ আৰম্ভ কৰিলে। বেঙা মূৰ্খ আছিল; সি নিজ মাটিত হাল বাই খেতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

দিলীপৰ ক্ৰমে উন্নতি হৈ, সৈনিক বিভাগত তেওঁ ডাঙৰ কাম পালে। তেওঁ এজনী ভাল মানুহৰ ছোৱালী বিয়া কৰালে। তেওঁৰ দৰমহা সৰহ, সম্পত্তিও অধিক; তত্ৰাচ আয়-ব্যয় সমান; ৰাখিব নোৱাৰে। তেওঁ যি উপাৰ্জন কৰে, ঘৈণীয়েকে খৰচ কৰি পেলায়, সেই নিমিত্তে তেওঁ টকা সাঁচিব নোৱাৰিছিল।

দিলীপে পাছে পিতাকৰ ঘৰলৈ গৈ কলে, “পিতা, তুমি ধনী, কিন্তু মোক একো দিয়া নাই। তোমাৰ যি আছে, তাক তিনি ভাগ কৰি, এভাগ মোক দিয়া; মোৰ খাট-পামৰ উন্নতি কৰোঁ।

বুঢ়াই কলে, “তই তোৰ উপাৰ্জনৰ মোক একো দিয়া নাই, মই নো কিয় দিম? তোক দিলে বেঙা ভায়েক আৰু আঁকৰী ভনীয়েকটো কেনেকৈ খাব?”

দিলীপ—“বেঙা মহামূৰ্খ, সি সম্পত্তিৰে কি কৰিব?”

বুঢ়া—“বাক তেন্তে বেঙাই কি কয় শুনা যাওক।”

বেঙা—“ককাইক যি লাগে নিয়ক।”

দিলীপে বাপেকৰ সম্পত্তিৰ ভাগ লৈ নিজ ঠাইলৈ গ'ল, আৰু পুনৰ ৰজাৰ তলত চাকৰি আৰম্ভ কৰিলে।

খৰ্গয়ো বহু ধন গোটাইছিল আৰু মুদৈ এজনৰ ছোৱালী বিয়া কৰাইছিল। তেওঁৰো ইমান খৰচ যে, ধনে নাটে। সেই নিমিত্তে তেওঁ পিতাকৰ ওচৰ চাপি কলে, “মোৰ ভাগ সম্পত্তি মোক দিয়া।”

বুঢ়াৰ কিন্তু খৰ্গকো ভাগ দিবৰ মন নাছিল। তেওঁ কলে, “তই তো এইখন ঘৰলৈ একো দিয়া নাই। এইখন ঘৰৰ সকলো বস্তু বেঙাৰ উপাৰ্জন। মই তাৰ অন্তায় কৰিব নোৱাৰোঁ।”

খৰ্গ—“তাক কি লাগিছে? সি তো এটা গোট গৰু। তাৰ বিয়াও নহয়, তালৈ নো কোনে বিয়া সোমাব? বেঙা, মোৰ ফালে চা; শস্ত্ৰৰ সমানে এভাগ মোক দে। মোক কোৰ, কটাৰী, হাল, গৰু একো নালাগে; কেৱল সেই বগী ঘোঁৰাজনী দে।”

বেঙাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, “তোমাক যি লাগে নিয়া; মই হালবাই, কোৰ মাৰি আকৌ উপাৰ্জন কৰিম।”

খৰ্গ ই শস্ত্ৰৰ ভাগ পাই গাৰীৰে কঢ়িয়াই লৈ গ’ল আৰু ঘোঁৰাজনীও নিলে।

বেঙাই নিজৰ আৰু মাক বাপেকৰ পোহপালৰ নিমিত্তে পুনৰ মনপুতি খেতিত ধৰিলে।

(২)

তিনিটা ককাইভাই দন্দ-হাই নোহোৱাকৈ এইদৰে বেলেগ হোৱা দেখি কলিৰ মনে নসহিলে; তেওঁ তিনিজনী যক্ষিনীক মাতি আনি কলে, “চাইকচোন, দিল্লীপ, খৰ্গ আৰু বেঙা এই তিনিটা ককাইভাইৰ ভিতৰত দন্দ কাজিয়া একো নাই। এই হেন কলিকালত সিহঁতৰ ভিতৰত সম্পত্তিৰ অৰ্থে কটাকট মৰামৰি হ’ব লাগিছিল; সেয়ে নহৈ সিহঁতৰ ভিতৰত মিলাপ্ৰীতিয়ে হে দেখা দিছে। মই ভালপোৱা সকলোখিনি কথা বেঙায়ে নষ্ট কৰিলে। তহঁতে সিহঁতৰ পাছ ধৰ; যেতিয়ালৈকে ইটোয়ে সিটোৰ চকু ঘূৰি মুলিয়াই তেতিয়ালৈকে সিহঁতক নেৰিবি। মই যি কৈছোঁ কৰিব পাৰিবইক নে?”

সিহঁতে কলে, “পাৰিম।” এই বুলি সিহঁতে এখন বিলৰ কাষলৈ গৈ তাত মজ্জা কৰিবলৈ ধৰিলে। কোন্জনীয়ে কোন্টোক ধৰিব, আৰু তিনিও যি কাম কৰিলে তাক পৰস্পৰক জনাবলৈ কিমান দিনৰ মূৰত আকৌ বিলৰ কাষত গোট খাৰ তাক ঠিক কৰি ললে।

নিৰ্দিষ্ট দিনত বিলম্ব কাষত তিনিওজনী যক্ষিনী একেলগ হৈ কোনে কি কাম কৰিলে কবলৈ ধৰিলে। যি জনীয়ে দিলীপক ধৰিছিল তাই কলে, “মোৰ কাম ভালেই চলিছে; কালিলৈ দিলীপ বাপেকৰ কাষ চাপিবহি।”
লগৰীয়া দুজনীয়ে সুধিলে, “তই কি কৰিলি?”

প্ৰথম যক্ষিনী—“মই দিলীপক ইমান সাহী কৰি তুলিলে।” যে তেওঁ বজাৰ নিমিত্তে সমুদায় সংসাৰ জয় কৰিবলৈ আগ বাঢ়িল। বজাই তেওঁক সেনাপতি বৰণ কৰি ভাৰতবৰ্ষৰ বজাৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ পঠালে। তেওঁ সেনাপতি হৈ যুদ্ধলৈ গ’ল; যুদ্ধৰ আগদিনা মৈশ্ববিলাকৰ বাকদবিলাক মই সেমেকাই থলে।; আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ বজাৰ ফালে অসংখ্য খেৰৰ সেনা সাজি দিলে।। যেতিয়া দিলীপৰ সেনাই দেখিলে যে শত্ৰুপক্ষৰ খেৰৰ সেনাই সিহঁতক আগুৰি ধৰিছে তেতিয়া সিহঁতে ভয় পালে। দিলীপে বন্দুক চলাবলৈ আদেশ কৰিলে; সেনাবিলাকে সেমেকা খাৰেৰে খঁজা বন্দুক টিপেহে টিপে, বন্দুক নচলে। দিলীপৰ সেনাবোৰ ভয়তে ভেড়াৰ দৰে পলাবলৈ ধৰিলে। বহুতে বিপক্ষৰ হাতত প্ৰাণ হেৰুৱালে। বজা-ঘৰত দিলীপৰ দুৰ্গাম হ’ল; বজাই তাৰ সম্পত্তি কাঢ়ি ললে, আৰু কালিলৈ তাৰ প্ৰাণদণ্ড হব। মোৰ এতিয়া কেৱল এদিনৰ কাম বাকী আছে; বাপেকৰ ঘৰলৈ পলাই আহিবলৈ দিলীপক ফাটেকৰপৰা মুক্ত কৰিব পাৰিলেই হ’ল। তহঁতৰ কোনোবাজনক সহায় কৰিব লাগিলে কালিবৰপৰা মই সহায় কৰিব পাৰিম।”

খৰ্গৰ পাছ ধৰা যক্ষিনীয়ে কবলৈ ধৰিলে, “মোক সহায় নালাগে। মোৰ কাম সূচাকৰূপে চলিছে। খৰ্গই সাত দিনৰ অধিক আৰু চলিব নোৱাৰে। তাৰ লোভ ইমান বেছি হ’ল যে সি যিহকে দেখে তাকে কিনে। এইৰূপে বহুত বস্তু কিনোতে কিনোতে তাৰ সমুদায় ধন খৰচ হ’ল, তথাপি সি বস্তু কিনিবলৈ এৰা নাই। এতিয়া সি ধন খাব কৰি খৰচ কৰিব লাগিছে। খাৰ কাণে-মূৰে হৈছে; তাৰপৰা সি মুক্তি নাপায়। সপ্তাহ দিনৰ ভিতৰত ধকুৱাবিলাকৰ ধন সি দিব লগা হব; তাৰ আগতেই তাৰ সমুদায় ধন নষ্ট কৰি থম। ধন দিব নোৱাৰি সি বাধ্য হৈ বাপেকৰ গুৰি পাবহি।”

সিহঁতে পাছে বেঙাৰ যক্ষিনীক সুধিলে, “ভই কৰিছ কি ?” ভাই কলে, “মোৰ সকলো চেষ্টা ভ্ৰষ্ট হৈছে। বেঙাৰ পেট কামোৰণি উঠিবলৈ তাৰ খোৱা পানীত মই খুই পেলাই দিছিলোঁ।; আৰু পথাৰলৈ গৈ পথাৰৰ মাটি খুন্দি পিটি শিলৰ দৰে টান কৰি থৈছিলোঁ।; ভাবিছিলোঁ যে সি তাত নাঙল টোৱাবই নোৱাৰিব। কিন্তু সি তাতেই হাল যুৰি মাটি চাহ কৰিবলৈ ধৰিলে। সি পেটৰ কামোৰত নেথাই আছিল, তেও হাল নেবিলে। মই পাছে তাৰ নাঙলটো ভাঙি দিলোঁ।; সি ঘৰলৈ গৈ আৰু এটা নাঙল আনি হাল বাবলৈ ধৰিলে। মই মাটিৰ তলত সোমাই নাঙলৰ ফালত ধৰিলোঁ, কিন্তু বাখিব নোৱাৰিলোঁ। ধাৰাল ফালে মোৰ হাত কাটিলে। তাৰ সমুদায় মাটি চাহ কৰা হ’ল; এছিটাহে বাকী আছে। বাইহঁত, পাৰ যদি মোক সহায় কৰ। বেঙাই যদি এইদৰে খেতি কৰে, তেন্তে তাৰ ককায়েকহঁতৰ একো অভাব নাথাকিব; সিয়েই সিহঁতক খুৱাব।”

দিলীপৰ যক্ষিনীয়ে পিছ দিনালৈ সহায় কৰিবলৈ গাত ললে, আৰু যক্ষিনী কেইজনী দিহা-দিহি গ’ল।

(৩)

বেঙাই সমুদায় মাটি চাহ কৰিলে; কেৱল এখাৰি বাকী আছিল। সেই খাৰিও শেষ কৰিবলৈ সি পেট-কামোৰণি নামানি হাল বাবলৈ ধৰিলে। এক সিৰল দি ঘূৰি আহোঁতে তাৰ নাঙল গছৰ শিপাত লগাৰ দৰে লাগি ব’ল। কিন্তু সি শিপা নাছিল, যক্ষিনীয়ে মাটিৰ তলত সোমাই নাঙলৰ ফালত ভৰি ছুটাৰে পাক্ দি ধৰি ৰাখিছিল। বেঙাই ভাবিলে, “কি আচৰিত! ইয়াত দেখোন কোনো শিপা নাই, তেও শিপাৰ দৰে কিহে ধৰিলে।” সি সিৰলৰ ভিতৰলৈ হাত ভৰাই খপিয়াওঁতে কোমল কিবা এটা যেন পাই টানি উলিয়ালে আৰু দেখিলে যে ছুটা সৰু ঠোং; সি আকৌ টান মাৰি দিওঁতে যক্ষিনীজনী ওলাই পৰিল। সি ভাইক নাঙলত আছাৰি মাৰিবৰ উপক্ৰম কৰা দেখি,

তাই কাঁটবাঁট কৰি কলে, “মোক নামাৰিবা, তুমি যিহকে কোৱা মই তাকে কৰিম।”

বেঙা—“তই মোক কি কৰি দিব পাৰ?”

যক্ষিনী—“তুমি যি আদেশ কৰা, তাকে কৰিম।”

বেঙাই মূৰ খজুৱাই খজুৱাই কলে, “মোৰ পেট কামোৰণি আছে ; গুচাই দিব পাৰ নে?”

যক্ষিনী—“অৱশ্যে পাৰোঁ।”

বেঙা—“তেন্তে মোৰ পেট কামোৰণি ভাল কৰি দে।”

যক্ষিনীয়ে ভেতিয়া সিৰলৰ ভিতৰত খপিয়াই তিনি ডোখৰ শিপা আনি বেঙাক দি কলে, “যি বেমাৰেই হওক, ইয়াৰ এডোখৰ খালেই ভাল হব।”

বেঙাই শিপা তিনি ডোখৰ লৈ, এডোখৰ খোৱা মাত্ৰকে তাৰ পেট কামোৰণি ভাল হ’ল। যক্ষিনীয়ে কলে, “মোক এতিয়া যাবলৈ দিয়া ; মই মাটিৰ তলত সোমাম, আৰু কেতিয়াও নাহোঁ।” বেঙাই যাবলৈ অনুমতি দি কলে, “যা, ঈশ্বৰে তোক সুমতি দিয়ক।”

ঈশ্বৰৰ নাম শুনি যক্ষিনীজনীয়ে পানীত এডোখৰ শিল পৰি টুপকৈ তললৈ যোৱাৰ দৰে সোমাই গ’ল ; কেৱল এটি বিদ্ধাহে থাকিল।

বেঙাই বাকী শিপা দোডোখৰ গামোছাত বান্ধি থৈ, আকৌ হাল বাবলৈ ধৰিলে। মাটি ছিটা হাল বাই উঠি সি ঘৰলৈ গৈ দেখিলে যে তাৰ ককায়েক দিলীপে তাৰ ঘৈণীয়েকৰ সৈতে খাবলৈ বহিছে। দিলীপৰ সমুদায় সম্পত্তি ৰাজ ঘৰৰপৰা আটক কৰিলে ; সি কোনো ৰূপেহে ফাটকত নপৰাকৈ সাৰিল। সেই নিমিত্তে সি বাপেকৰ ঘৰত থাকিবলৈ আহিছিল।

দিলীপে বেঙাক দেখা পাই কলে, “মই তোৰ লগত থাকিবলৈ আহিছোঁ ; যেতিয়ালৈকে মই এটা ৰোজগাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ, তেতিয়ালৈকে তই মোক আৰু মোৰ ঘৈণীক প্ৰতিপাল কৰিব লাগিব।”

“বাক আমার লগত থাকিব পাৰিবা”, এই বুলি বেঙা ওঁচৰতে বহিল। দিলীপৰ ঘৈণীয়েকে গোন্ধ পাই গিৰিয়েকক কলে, “মই এনে গেঙ্কেলা চহাবে সৈতে খাব নোৱাৰোঁ।”

দিলীপে বেঙাক কলে, “ঘৈণীয়ে কৈছে তোৰ গাটো গোন্ধায়। তই বাহিৰত থা গৈ যা।”

বেঙা—“বাক। যেনেতেনেই আজি নিশাটো মই বাহিৰত কটাবই লাগিব, কাৰণ মোৰ হালোৱা গক ছুটাই আজি চাব পোৱা নাই, সিহঁতক চাব লাগে।” এই বুলি বেঙাই বাহিৰতে খাই বৈ গক চাবলৈ গ’ল।

(৪)

দিলীপৰ যক্ষিনীয়ে তাইৰ কৰিব লগা কাম সমাধা কৰি, বেঙাৰ যক্ষিনীক সহায় কৰিবলৈ আহিল। বেঙাৰ যক্ষিনীক বিচাৰি বিচাৰি নাপালে। পথাৰত গাঁতটো দেখি তাই ভাবিলে, “বেঙাৰ যক্ষিনীৰ কিবা এটা দুৰ্ঘটনা হ’ল। বেঙাৰ পথাৰত হাল বোৱা হলেই, তাৰ হোৱা খেতিতহে ধৰিব লাগিল। ইয়াকে ভাবি তাই আহুধানৰ খেতিত পানী তুলি দিলে।

বেঙাই আহ খেতিত পানী উঠা দেখি, দাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু জুবাৰ এবাৰ কাচি চলালেই তাৰ ধাৰ পৰে, আক দাঁৰবিলাক মোটোকা খায়। সি মনে মনে ভাবিলে, “ই কথাই কথা নহয়। ঘৰলৈ গৈ দাঁৰ পোনাৰ নিমিত্তে কিবা এটা আনো গৈ, আক খাবলৈকো অলপ কি হয় লৈ আহোঁ গৈ। ইয়াতে এসপ্তাহ লাগিলেও থাকিম। তেওঁ খান দোৱা নোহোৱাকৈ নাযাওঁ।”

যক্ষিনীয়ে এই কথা শুনি মনে মনে ভাবিলে, “ই বেঙা কম নহয়; বৰ টান মানুহ। এইদৰে ইয়াক বলে নোৱাৰোঁ; আন এটা উপায় হে কৰিব লাগিব।”

বেঙাই ঘৰপৰা ঘূৰি আহি কাঁচিখানৰ দাঁৰ পোনাটো-পজুৱাই ধাৰ

দি ধান কাটিবলৈ ধৰিলে। যক্ষিনীয়ে ধাননিত সোমাই কাঁচিখান গোবোৱাবে হেঁচা মাৰি তাৰ আগটো মাটিত বাবে বাবে পুতি ধৰিলে। বেঙাই সেই বাবে দাওতে টান পাইছিল, কিন্তু তথাপি ধান দাই শেষ কৰিলে।

যক্ষিনীয়ে ভাবিলে, “মোৰ ভৰিখনো কাঁচিৰে কটালেঁ, তেও বেঙাক বলে নোৱাৰিলেঁ। সি ধানবিলাক মাৰিবলৈ বুলি দ’মাই থৈছে, তাৰ মাজত সোমাই ধানবিলাককে পচাই দিও গৈ।” এই বুলি যক্ষিনীয়ে কাটি থোৱা গছিধানৰ মুঠিবিলাকৰ মাজত সোমাল। বেঙাই ধান মাৰিবৰ মনেৰে চোতালত দ’মকৈ থোৱা ধানৰ মুঠিবিলাক ওখনেৰে বহলাবলৈ ধৰিলে। ধানৰ মাজত সোমাই থকা যক্ষিনীৰ পিঠিত ওখনৰ খোঁচ লাগি তেজ ওলাই ধানৰ মুঠিবিলাকত লাগিছিল। বেঙাই যক্ষিনীক টেপা মাৰি ধৰি কলে—“অ’ নষ্টমাইতি, তই আকৌ ইয়াত ?”

যক্ষিনী—“মই অইন এজনী ; আগৰজনী মোৰ ভনী হয়। মই তোমাৰ ককায়েবা দিলীপৰ লগত আহিছোঁ।”

বেঙা—“যেয়ে বা হোৱ নোহোৱ, একে প্ৰতিফল ল।” এই বুলি সি কাঠৰ মূঢ়া এডোখৰত আছাৰি মাৰিব খুজিছিল। এনেতে যক্ষিনীয়ে কান্দি কান্দি কলে, “মোক এৰি দিয়া। মই আৰু তোমাক লগ নধৰোঁ ; আৰু তুমি যি কোৱা তাকে কৰিম।”

বেঙা—“তই কি কৰিব পাৰ ?”

যক্ষিনী—“যেই সেই বস্ত্ৰৰপৰা সেনা কৰিব পাৰোঁ।”

বেঙা—“সিহঁতে কি কৰি দিব ?”

যক্ষিনী—“তুমি যি কৰিবলৈ কোৱা, সিহঁতে তাকে কৰিব।”

বেঙা—“সিহঁতে গীত গাব পাৰে নে ?”

যক্ষিনী—“পাৰে ; গীত গাব বুলিলে গীতকে গাব।”

বেঙা—“বাক তেন্তে কিছুমান সেনা কৰি দে।”

যক্ষিনী—“ইয়াৰে গছি ধানৰ মুঠি এটা লৈ মাটিতে থিয়ভাৱে ঠেকেচি দিয়া আৰু এই কথা কেই আষাৰ গোৱা—

“ধানৰ মুঠি অ, ধানৰ মুঠি !

কৰে আজ্ঞা মোৰ যক্ষিনী বেটা,

ধান খেৰ ডালে প্ৰতি, হবি সেনা এটি এটি,

ই বাক্য যদি কৰ অনাথিতি ।

দহিব তোক কালিকা পাৰ্ব্বতী ॥”

বেঙাই ধানৰ মুঠি এটা লৈ মাটিত ঠেকেচা মাৰি, যক্ষিনীয়ে কোৱা কথা কেই আঘাৰ গালে। মুঠিটো ঠান ঠান হৈ পৰিল ; আৰু খেৰ ডালে পতি একোটা সেনা হ’ল। ঢাক ঢোল বিকুল আদি বাজানারাগাবে সৈতে এক ফোজ সৈন্ত হৈ আগত নাচিবলৈ ধৰিলে।

বেঙাই ঢেক্‌ঢেক্‌ক হাঁহিবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, “বঢ়িয়া হৈছে, গাঁৱৰ ল’ৰা-ছোৱালীবিলাকে দেখিলে বৰ ৰং পাব।”

যক্ষিনী—“মোক এতিয়া এৰি দিয়া।”

বেঙা—“নিদিওঁ। মৰা ধান খেৰৰ চিপাহী কৰিব লাগে, নমৰা খেৰৰ ধানবিলাক এইদৰে নষ্ট কৰিব নোৱাৰোঁ। ইহঁতক আকৌ কেনেকৈ ধানৰ মুঠি কৰিব পাৰি শিকাই দে। ধান মাৰি উলিয়াব লাগে।”

যক্ষিনী—তেন্তে তুমি এই বুলি গোৱা—

“প্ৰতিটো সেনা ধান খেৰ হবি,

আগৰ দৰে মুঠি হৈ ৰবি।

ই কথাত যদি নকৰ কাণ,

যক্ষিনীয়ে লব সবাবো প্ৰাণ।”

বেঙাই এই মন্ত্ৰ গোৱা মাত্ৰকে সেনা গুচি ধানৰ মুঠিটো হ’ল।

যক্ষিনী—“মোক এতিয়া বিদায় দিয়া।”

বেঙা—“বাক, এৰি দিলে” যা। ঈশ্বৰে তোক সন্মতি দিয়ক।”

ঈশ্বৰৰ নাম উচ্চাৰণ হোৱা মাত্ৰকে যক্ষিনীজনী মাটিত সোমাই গ’ল ; মাথোন বিছা এটি ৰ’ল।

বেঙাই ঘৰলৈ আহি দেখিলে যে তাৰ সিটো ককায়েক, খৰ্গ, বৈণীয়েকৰ সৈতে খাবলৈ বহিছে খৰ্গই তাৰ ধাৰ পৰিশোধ কৰিব

নোৱাৰি পলাই আহি বাপেকৰ ঘৰ পালেহি। সি বেডাক দেখি কলে, “চাচোন, মই পুনৰ এটা ব্যৱসায়ত ধৰিব নোৱাৰোঁ মানে, মোক আৰু বৈশীক তোৰ লগত ৰাখিব লাগে।” বেঙাই কলে, “থাকিব খুজিছা যদি থাকাঁ।”

বেঙাই কানি-কাপোৰ থৈ ওচৰতে খাবলৈ বহাত খৰ্গৰ বৈশীয়েকে মাত লগালে, “মই এই হজুৱাটোৰ সৈতে খাব নোৱাৰোঁ; তাৰ গাটো ঘাম ঘাম গোন্ধাইছে।” এই কথা শুনি খৰ্গই কলে, “হয়তো, বেঙা, তোৰ গাটো বৰ গোন্ধাইছে? তই বাহিৰলৈ যা, তাতে থা গৈ।”

বেঙাই চোতালতে খাই তাৰ হালোৱা গৰু ছুটা নিশা চৰাবলৈ গ’ল।

(৫)

খৰ্গৰ যক্ষিনীয়ে সেই নিশা আজৰি পাই, পূৰ্বৰ কথা মতে তাইৰ লগৰীয়া দুজনীক সহায় কৰিবলৈ গ’ল। সিহঁতক বিচাৰি নাপাই ধাননিলৈ গৈ দেখিলে যে তাত এটা বিন্ধা আছে, আৰু তাৰপৰা ধান মৰা থলিলৈ আহি দেখিলে যে তাতো এটা বিন্ধাহে আছে। তাই মনতে ভাবিলে, “মোৰ লগৰীয়া দুজনীৰ কিবা দুৰ্ঘটনা ঘটিল; সিহঁতৰ সলনি ময়ে বেডাক ছল কৰিব লাগিল।”

বেঙাৰ ভায়েকজন তিবোতাবে সৈতে একে ঘৰতে থাকিবলৈ ঠাইৰ নাটনি হোৱাত, সিহঁতৰ নিমিত্তে ছুটা ঘৰ সাজিবলৈ বেডাক কলে। সেই কাৰণে বেঙাই হাবিত বাঁহ কাঠ কাটিছিল। খৰ্গৰ যক্ষিনীয়ে তাক বিচাৰি হাবিত পাই বাঁহ কটাত বিধিনি লগালে। বাঁহ কাঠ কাটিলেই এডালৰ ডাল-ডুল জেঙ-জেঙনি অইন এডালত লাগি জে’টপোট খাই বয়; অতি কষ্টেৰেহে বেঙাই একৱাৰ পাৰিছিল। আট্টে কুৰি কৱাৰ বাঁহ কাটিব খুজি সি কেৱল দিনটোত কুৰিটাহে “কাটি উলিয়াব পাৰিছিল। তাৰ ক্ৰমে ভাগৰ লাগি আহিল। শেষত গধূলি পৰত এডাল গছ কুঠাৰেৰে কাটিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পিঠিখন বিচাৰলৈ ধৰাত জিৰাবলৈ বুলি অলপ বহিল। তাৰ ভাগৰ লগা

দেখি যক্ষিনীয়ে বৰ আনন্দ পালে ; আৰু নিজেও জিৰাওঁ বুলি 'সেই গছজোপাৰ ডাল এটাত বহিল। বেঙাই অলপ জিৰণি লৈ গছজোপা উখামুখাকৈ আকৌ কাটিব ধৰিলে। গছ মৰমবৰকৈ পৰি গ'ল। যক্ষিনীয়ে ইমান সোনকালে পৰিব বুলি ভবা নাছিল। তাই যিটো ডালত বহি আছিল, সেই ডালটো মাটিত পৰি তাইৰ ঠেংটো চেপা মাৰি ধৰিলে। বেঙাই গছৰ ডালবিলাক কাটোতে এটা ডালৰ তলত যক্ষিনীজনী চেপা খাই থকা দেখি আচৰিত হ'ল।"

বেঙাই কলে, "এই বেটা বান্দুলি ! তই আকৌ আহিছ ?"

যক্ষিনী—"মই অইন এজনী। মই খৰ্গৰ লগত আছিলোঁ।"

বেঙা—"যোনেই বা হোৱ, তোৰ মৰণ মিলিল।"

এই বুলি বেঙাই যক্ষিনীক ঘপিয়াবলৈ কুঠাৰ দাঙিলে। যক্ষিনীয়ে কাকুতি কৰিব ধৰিলে, "মোক নেকাটিবা, কমা কৰা ; তুমি যিহকে কোৱা তাকে কৰিম।"

বেঙা—"তই কি কৰি দিব পাৰ ?"

যক্ষিনী—"তোমাক যিমান ধন লাগে, সিমান ধন কৰি দিব পাৰোঁ।"

বেঙা—"বাক, কিছুমান ধন কৰি দে।"

যক্ষিনী—"এই গছজোপাৰ পাত কেইটামান হাতত লৈ মোহাৰি দিয়া। তোমাৰ হাতৰপৰা সোণ সৰি পৰিব।"

এই কথা শুনি বেঙাই পাত কেইটামান লৈ তুই হাতে মোহাৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু হাতৰপৰা সোণ পৰিবলৈ ধৰা দেখি কলে, "এইবিলাক লৈ ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকৰ উমলিবলৈ ভাল হব।"

যক্ষিনী—"মোক এতিয়া একছাই দিয়া, মই যাওঁ।"

"বাক যা।" এই বুলি বেঙাই গছৰ ডালটো বাঁহ এডাল সূমুৱাই দাঙি ধৰিলে আৰু কলে, "তোক ঈশ্বৰে সূমতি দিয়ক।"

ঈশ্বৰৰ নাম শুনি যক্ষিনী ততালিকে মাটিৰ তললৈ সোমাই গ'ল ; আৰু তাই যোৱা, বিছাটি মাটিত ব'ল।

(৬)

তিনিওটা ককাইভায়ে ঘৰ সাজি বেলেগে থাকিবলৈ ধৰিলে। বেঙাই তাৰ মাহ, ধান আদি শহবিলাক চপাই উঠি এটা ভোজ পাতি ককায়েকহঁতক খাবলৈ মাতিলে। কিন্তু ককায়েকহঁতে “হালোৱা চহাৰ ভোজ কোনে খায়” বুলি নাছিল। বেঙাই গাঁৱৰ মটা-তিৰোতা বিলাকৰ সৈতে ভোজটো খালে। পাছত সি পদূলিত ধেমালি কৰি থকা ল’ৰা-ছোৱালীবিলাকৰ ওচৰলৈ আহি কলে, “এটা গীত গা, মই তহঁতে কেতিয়াও নেদেখা বস্তু দিম।”

ল’ৰা-ছোৱালীবিলাকে এই কথা শুনি হাঁহিলে। আক গীত এটা গাই উঠি কলে, “তুমি কি দিব খুজিছিলি এতিয়া দিয়া।”

“বাক, মই এতিয়াই আনিম” এই বুলি বেঙাই হাতত খৰাহি এটা লৈ হাবিলৈ লৰ ধৰিলে। ল’ৰা-ছোৱালী আৰু তিৰোতাবিলাকে ই এটা পাগল এই বুলি হাঁহি পাছত আন কথা-বাৰ্তা পাতিলে।

অলপ পৰৰ পাছতে বেঙাই খৰাহিটোত গধুৰ কিবা বস্তু লৈ হাবিবপৰা ওলাই লৰি আহি কলে, “তহঁতক কিবা দিম নে?”

ল’ৰা-ছোৱালী আৰু তিৰোতাবিলাকে কলে, “কি দিব খুজিছা, দিয়া।” বেঙাই তেতিয়া খৰাহিবপৰা এমুঠি সোণ লৈ সিহঁতৰ মাজত ছটিয়াই দিলে। ওচৰত থকা মানুহবিলাকেও তালৈ আহি কঢ়া আকোৰা লগালে। এজনী বুঢ়ী হেঁচাতে মৰিব লগা হৈছিল।

বেঙাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, “অই অগিয়ানহঁত! বুঢ়ীজনীক চেপি মাৰিব খুজিছিলি কিয়? থিৰ হ, তহঁতক আৰু কিছু দিম।” এই বুলি বেঙাই আৰু কিছুমান সোণ দলিয়াই দিলে। মানুহবিলাক কেউফালে জমা লাগিল; বেঙাৰ হাতত যিমান সোণ আছিল এটাইখিনি সি ছটিয়াই দিলে। মানুহবিলাকে আৰু খুজিছিল। বেঙাই কলে, “এতিয়া আৰু নাই, কেতিয়াবাকৈ আৰু কিছু দিম। এতিয়া তহঁতে নাচ আৰু গীত গা।”

তিৰোতাবিলাকে গীত গাবলৈ ধৰিলে। বেঙাই কলে, “তহঁতৰ গীত ভাল নহয়।” সিহঁতে কলে, “ইয়াতকৈ ভাল ক’ত পাব?”

“বাক, মই দেখুৱাওঁ,” এই বুলি বেঙাই ঘৰলৈ গৈ ভঁৰালৰপৰা ধানৰ মুঠি এটা উলিয়াই ভৰিৰে মাৰি খেৰখিনি মাটিত ঠেকেটি গাবলৈ ধৰিলে—

“ধানৰ মুঠি অ, ধানৰ মুঠি
কৰে আজ্ঞা মোৰ যক্ষিনী বেটা
ধানখেৰ ডালে প্ৰতি, হৰি সেনা এটি এটি
ই বাক্য যদি কৰ অনাধিতি
দহিব তোক কালিকা পাৰ্ব্বতী।”

ধানখেৰবিলাক সিঁচৰতি হৈ পৰি, ডালে প্ৰতি একোটা সেনা হ’ল। ঢাক, ঢোল, বাঁহী আদি যন্ত্ৰ বাজিবলৈ ধৰিলে। বেঙাই সেনাবিলাকক গান গাবলৈ ছকুম দি সিহঁতক বাটলৈ লৈ গ’ল। মানুহবিলাকে দেখি বিচুত্ৰি খালে। গান গোৱা হ’লত বেঙাই সেনাবিলাকক পুনৰ ধানখেৰ কৰি ভঁৰালত পেলাই থলে।

(৭)

দিলীপে পাছদিনা পুৱা এইবিলাক কথা শুনি ভায়েকৰ গুৰিলৈ গ’ল।

দিলীপ—“ওই সেই সেনাবিলাক ক’ৰপৰা পাইছিলি, আক সিহঁতক ক’লৈ নিলি?”

বেঙা—“তোমাক কিয়?”

দিলীপ—“কিয়! সেনাবে যেই-সেই কাম কৰিব পাৰি। ৰাজ্য এখানো লাভ কৰিব পাৰি।”

বেঙা—“সঁচাই নে কি? তুমি আগেয়ে কোৱা নাছিলি কিয়? তোমাক যিমান লাগে সিমান সৈন্ত কৰি দিব পাৰোঁ। মৰা ধান খেৰ আছেই।”

বেঙাই ককায়কক ভঁৰালৰ ওচৰলৈ নি কলে, “ককাই! কিন্তু এটি কথা। মই তোমাক সেনা কৰি দিয়া মাত্ৰে সিহঁতক লৈ যাবা;

সিহঁতক খাবলৈ দিব লগীয়া হলে, সিহঁতে একে দিনে সমুদায় গাঁও-
খান খাই পেলাব।”

দিলীপে সেনাবিলাক আন ঠাইলৈ লৈ যাবলৈ সন্মত হোৱাত,
বেঙাই খেবৰপৰা বহু সেনা কৰি দি শ্বশিলে, “এইখিনি সৈন্তই
হব নে?”

দিলীপে বৰ আনন্দ পাই কলে, “হব।”

বেঙা—“বাক তেস্তে, যদি আক লাগে ঘূৰি আহি মোক কৰা,
মোৰ ঘৰত খেব আছে।”

দিলীপে সৈন্ত চলাবৰ ভাৰ লৈ, যুদ্ধলৈ যাত্ৰা কৰিলে।

দিলীপ যোৱাৰ পাছতেই খৰ্গ আহি উপস্থিত হ’ল। যোৱা দিনৰ
ঘটনা তেওঁও শুনিছিল। তেওঁ ভায়েকক কলে, “তই সোণ ক’ৰপৰা
আন মোক দেখুৱাই দে। বেপাৰ চলাবলৈ মই কিছু পোৱা হলে,
গোটেই সংসাৰখানৰ ধন আনিলোঁহেঁতেন।

বেঙা—“হয় নে। তুমি মোক ইমান দিনে কোৱা নাই কিয়?
যিমান লাগে সোণ কৰি দিব পাৰোঁ।”

খৰ্গই বৰ হৰ্ষ পাই কলে, “কাম আবন্ত কৰিবৰ কাৰণে সম্প্ৰতি তিনি
পাচি দে।”

বেঙা—“বাক, হাবিলৈ যাওঁ আহ। ঘোঁৰাজনী লৈ যাওঁ,
তাইৰ ওপৰতে বোজা দি আনিম, তুমি অকলৈ ইমান সোণ কেনেকৈ
আনিবা।”

হুয়ো হাবিলৈ গ’ল। বেঙাই নিৰ্দিষ্ট গছ জোপাৰ পাত মোহাৰি
মোহাৰি এক দ’ম সোণ কৰিলে আৰু ককায়েকক শ্বশিলে, “ইমানে
হব নে?”

খৰ্গই অতি আনন্দিত হৈ কলে, “সম্প্ৰতিকৰ নিমিত্তে এয়ে হব।
তোৰ মই বৰ শলাগ লৈছোঁ।”

বেঙা—“লাগিলে আকোঁ আহিবা; আৰু সোণ কৰি দিম। গছত
পাত বহু আছে।”

খৰ্গই সোণেৰে বহু টকা গোটাई, গাবী ভাৰা কৰি বেপাৰলৈ ওলাল।

এইদৰে দুজন ককায়েক দিহাদিহি গ'ল; দিলীপে যুদ্ধ কৰিবলৈ আৰু খৰ্গই বেচাকিনা কৰিবলৈ। দিলীপে এখান ৰাজ্য জয় কৰিলে; আৰু খৰ্গই বাণিজ্যত বহু টকা উপাৰ্জন কৰিলে।

সিহঁত দুয়োৰে যেতিয়া দেখাদেখি হ'ল, দিলীপে কেনেকৈ সৈন্ত পালে, পৰস্পৰ কোৱাকুই কৰিলে। দিলীপে কলে, “মই ৰাজ্য এখান জয় কৰি, বমবমীয়া অৱস্থাত আছোঁ, কিন্তু সেনাবিলাক ৰাখিবৰ কাৰণে মোৰ যথেষ্ট ধন নাই।”

খৰ্গই উত্তৰ কৰিলে, “মই বহু ধন ঘটাইছোঁ, কিন্তু তাৰ নিমিত্তে মোৰ ৰখীয়া নাই।” দিলীপে কলে, “আমি দুয়ো বেঙাৰ ওচৰলৈ যাওঁ ব'লা। তাৰ হতুৱাই কিছুমান সেনা কৰাই তোমাৰ ধন-ৰখীয়া কৰি দিম, আৰু তুমিও কিছুমান ধন কৰাই মোৰ সেনাবিলাকৰ পোষণৰ নিমিত্তে দিবা।” এই বুলি দুয়ো বেঙাৰ ঘৰলৈ গ'ল।

দিলীপ—“ভাই বেঙা, মোৰ সৈন্ত কম হৈছে; আৰু কিছুমান কৰি দে।”

বেঙা—“ওহোঁ, তোমাক আৰু সেনা কৰি দিব নোৱাৰোঁ।”

দিলীপ—“তই দেখোন কৈছিলি যে সেনা লাগিলে আৰু দিম।”

বেঙা—“কৈছিলোঁ, কিন্তু এতিয়া নিদিওঁ।”

দিলীপ—“নিদিয়াৰ কাৰণটো কি, বেঙা?”

বেঙা—“কাৰণ তোমাৰ সেনাই এটা মানুহ মাৰিছে। সিদিনা মই হালবাই থাকোঁতে বাটেদি এটা মৰা মানুহ নিয়া আৰু পাছে পাছে এজনী তিৰোতাই কান্দি যোৱা দেখিলোঁ। তাইক সুধিলোঁ, ‘কোন মাৰিছে?’ তাই কলে, ‘দিলীপ সিংহৰ সেনাই মোৰ গিৰিহঁতক যুদ্ধত বধ কৰিছে।’ মই ভাবিছিলোঁ যে ৰাজানা বজাবৰ কাৰণে সেনাবিলাক নিছিল, এতিয়া জানিলোঁ সিহঁতে মানুহ মাৰিছে। তোমাক আৰু সেনা নিদিওঁ।”

বেঙাই তাৰ কথা নলবালে, দিলীপৰ অনুৰোধ মতে তাক আৰু সেনা নিদিলে। তাৰ পাছত খৰ্গই কিছুমান (সোণ) কৰি দিবলৈ বেঙাক ধৰিলে; কিন্তু বেঙাই মূৰ জোকাৰিলে।

বেঙা—“আক সোণ তোমাক নিদিওঁ।”

খৰ্গ—“তই দেখোন দিওঁ বুলিছিলি।”

বেঙা—“বুলিছিলোঁ, কিন্তু নিদিওঁ।”

খৰ্গ—“কিয় ?”

বেঙা—“কিয়। তোমাৰ সোণে নিচলীৰ গৰুজনী নিলে।”

খৰ্গ—“কেনেকৈ ?”

বেঙা—“নিলে আক, কেনেকৈ কি ? নিচলীৰ এজনী গৰু আছিল। তাইৰ ল’ৰা-ছোৱালী কেইটাই সেই গৰুজনীৰেই গাখীৰ খাইছিল। সিদিনা ল’ৰা-ছোৱালী কেইটাই মোক গাখীৰ খুজিছিল। সিহঁতৰ গৰুজনী কি হ’ল বুলি সোধাত সিহঁতে কলে বোলে তোমাৰ চাকুৰে সিহঁতৰ মাকক তিনিডোখৰ সোণ দি গৰুজনী কিনি নিলে, সেই নিমিত্তে সিহঁতৰ গাখীৰ নাইকিয়া হ’ল। মই ভাবিছিলোঁ তুমি সোণবিলাক ধেমালি কৰিবলৈ নিছিল; এতিয়া যে দেখোঁ তুমি সেই সোণৰে কেইডোখৰমান দি গৰুজনী কিনি ল’ৰা-ছোৱালী দুটাৰ মুখৰ গাখীৰ টোপা কাটি নিলা। তোমাক আক মই সোণ নিদিওঁ।”

বেঙাই ককায়েকহঁতক যি কথা কৈছিল তাৰ লবচৰ নকৰিলে। ককায়েকহঁত নিৰাশ হৈ গ’ল; যাওঁতে নিজ নিজ অশ্লুবিধা কেনেকৈ গুচাব পাৰি তাৰে আলোচনা কৰিছিল। দিলীপে খৰ্গক কলে, “কি কৰা উচিত, মই কওঁ শুনা। সেনাবিলাকৰ খোৱা খৰচৰ বাবে তুমি মোক ধন দিয়া, আক মই মোৰ অৰ্দ্ধ ৰাজ্য সেনা সমন্বিতে তোমাৰ ধন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে দিম।” খৰ্গ এই প্ৰস্তাৱত সন্মত হ’ল। দুয়ো নিজ নিজ বিষয় সম্পত্তি ভাগ কৰি ললে, আক দুয়ো ৰজা আক ধনৱান হ’ল।

(৮)

বেঙা খেতি-বাতি কৰি মাক বাপেকক পোহপাল দি ঘৰতে থাকিল। বেঙাৰ এটা কুকুৰ আছিল; তাৰ কিবা এটা বেমাৰ হৈ লেলাই লেলাই মৰিব লগীয়া হৈছিল। তালৈ মৰম লাগি বেঙাই তাৰ

গামোচাখনত খোৱা বস্ত্ৰ নি গামোচা মোকলাই দিওতে খোৱাৰস্ত্ৰৰ লগতে পূৰ্বে বান্ধি খোৱা ঔষধৰ শিপা এজোখৰো ওলাই পৰিল ; কুকুৰটোৱে শিপাডোখৰ খোৱা মাত্ৰে জপিয়াই ধেমালি কৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু অলপ পাছতে তাৰ বেমাৰ সম্পূৰ্ণৰূপে ভাল হ'ল।

বেঙাৰ মাক-বাপেকে দেখি আচৰিত হৈ সুধিলে, “কুকুৰটো কেনেকৈ ভাল কৰিলি ?”

বঙাই কলে, “সকলো বেমাৰ ভাল কৰিব পাৰা মোৰ এডোখৰ শিপা দৰৱ আছিল ; তাৰে এডোখৰ কুকুৰটোৱে খাই ভাল হ'ল।”

এই সময়ত বজাৰ জীয়েকজনী নৰিয়া পৰিছিল ; কোনোৰূপে ভাল নোহোৱাত, বজাই গাঁৱে নগৰে ঢোল পিটাই শুনাই দিছিল যে যোনে আইদেউক ভাল কৰিব পাৰিব তেওঁক বজাই যথোচিত পুৰস্কাৰ দিব ; আৰু তেওঁ অবিবাহিত পুৰুষ হলে, তেওঁলৈকে আইদেউক বিয়া দিব।

বেঙাক মাতি মাক বাপেকে কলে, “বজাই কিহৰ ঢোল পিটাইছে তই শুনিছ নহয়। যেই সেই বেমাৰ ভাল কৰিব পাৰা তোৰ শিপা দৰৱ আছে বুলি কৈছিল। বজাৰ ছোৱালীজনীৰ নৰিয়া ভাল কৰগৈ যা, তই জীৱনত সুখীয়া হৈ থাকিব পাৰিবি।”

বেঙাই মাক বাপেকৰ কথা শলাগি, তাৰ যি ভাল কাপোৰ-কানি আছিল তাকে পিন্ধি বজাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাল। ঘৰৰপৰা ওলাইয়েই বাটত এজনী হাত কোঙা মগনীয়া তিৰোতা লগ পালে। তাই বেঙাক দেখি কলে, “মই শুনিছোঁ তুমি বোলে মানুহৰ বেমাৰ ভাল কৰিব পাৰা ; মই তোমাক সেৱা এটি কৰিছোঁ মোৰ হাতখন ভাল কৰি দিয়া ; হাতখনেৰে মই একো তুলি ধৰিব নোৱাৰোঁ।”

বেঙাই ‘বাক’ বুলি ঔষধৰ শিপাডোখৰ তাইক দি খাবলৈ কলে। তাই খোৱা মাত্ৰে তাইৰ হাতখন ভাল হ'ল ; ইচ্ছামতে হাতখন লৰাব-চৰাব পাৰা হ'ল।

বেঙাৰ মাক-বাপেকো বেঙাৰ সৈতে বজাৰ ঘৰলৈ যাম বুলি পাছতে ওলাই আহিছিল ; শিপা দৰৱখিনি তিৰোতাজনীক দিয়া শুনি সিহঁতে

বেঙাকি খং কৰি কলে, “মগনীয়াজনী লৈছে তোৰ মৰম লাগিল; বজাৰ জীয়েকৰ নিমিত্তে তোৰ দুঃখ নালাগিল?”

বেঙাৰ মনত বজাৰ জীয়েকলৈকেও দুঃখ লাগিছিল। সি গৰু গাৰীখন জুৰি তাত খেৰ পাৰি বহি বজাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ধৰিলে।

মাক বাপেক—“কলৈ যাব, বেঙা?”

বেঙা—“বজাৰ জীয়েকৰ নৰিয়া ভাল কৰিবলৈ।”

মাক বাপেক—“নৰিয়া ভাল কৰিবলৈ তোৰ দেখোন দৰৱ নাই।”

বেঙা—“বাক নহওক” এই বুলি বেঙাই গাৰী চলাই দিলে। সি গৈ বজাৰ ঘৰৰ দুৱাৰমুখ পাওঁতেই, বজাৰ জীয়েকৰ বেমাৰ ভাল হ’ল। বজাই বৰ সন্তোষ পাই তাক তেওঁৰ ওচৰলৈ নি সুন্দৰ কাপোৰ পিন্ধালে।

বজা—“তুমি মোৰ জোৰাঁই হোৱা।”

বেঙা—“বাক হম।”

বেঙাই বজাৰ জীয়েকক বিয়া কৰালে। কিছুদিনৰ পাছত বজা মৰিলত বেঙাসিং বজা হ’ল। তিনিওটা ককাই-ভায়েই এতিয়া একোখন ৰাজ্যৰ গৰাকী হ’ল।

(৯)

দিলীপসিং আৰু খৰ্গসিংয়ে নিজ নিজ ৰাজ্যত নানাৰূপ নিয়ম প্ৰণালী প্ৰৱৰ্ত্তাই আৰু কৰ-কাটল লগাই অতি সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠিল। বেঙাসিঙৰ অৱস্থাও বেয়া নাছিল। শত্ৰুৰেৰু মৰাৰ অলপ দিনৰ পাছতে তেওঁ ৰাজ-সাজ সোলোকাই পেৰাৰ ভিতৰত থলে, আৰু পূৰ্ববদৰে চহাৰ কাপোৰ পিন্ধি কাম বন কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ কলে, “মোৰ ভাল নালাগে। কাম নকৰি নকৰি মই পেটাল হৈছোঁ, খাবৰ মন নাযায়, আৰু টোপনিও নাইকিয়া হৈছে।” তেওঁ মাক বাপেক আৰু আঁকৰী ভনীয়েকজনীক তেওঁৰ লগত থাকিবলৈ অনালে; আৰু তেওঁলোকৰ সৈতে পূৰ্ববদৰে খেতিবাতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

মানুহে কলে, “তুমি বজা মানুহ।”

বেঙা—“হয় মই বজা। কিন্তু বজা হলেও খাব যে লাগিব।”

এজন মন্ত্রী আহি কলে, “দবমহা দিবলৈ বাজ ভঁৰালত ধন নাইকিয়া হ’ল।”

বেঙা—“তেন্তে কাকো দবমহা দিব নালাগে।”

মন্ত্রী—“তেনেহলে কোনেও খাটনি নকৰিব।”

বেঙা—“বাক, খাটনি নকৰক। সিহঁতে তেন্তে নিজৰ কাম বন কৰিবলৈ বহু সময় পাব। সিহঁতে নিজ নিজ পথাৰও সাব দিয়ক।”

কোনো কোনো প্ৰজা বেঙাৰ ওচৰলৈ বিচাৰৰ নিমিত্তে আহিছিল। এটাই কলে, “অমুকে মোৰ ধন চুৰ কৰি নিলে।” বেঙাই উত্তৰ দিলে, “নিলে নিয়ক; তাক ধন লগা হৈছিল কাৰণেহে সি চুৰ কৰিছে।”

প্ৰজাবিলাকে বেঙাসিঙক মূৰ্খ বুলি ঠাৱৰ কৰিলে। বৈগীয়েকে বেঙাক কলে, “মানুহে তোমাক মূৰ্খ বুলিছে।” বেঙাই উত্তৰ কৰিলে, “বুলিছে বোলক।”

বেঙাৰ বৈগীয়েকে এই বিষয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে; তেওঁ এজনী মূৰ্খ তিবোতা আছিল। তাই মনতে কলে, “গিৰিহঁতৰ বিপৰীতে মই চলিম নে? বেজীটি যেনি যায় সূতাডালিও তেনি যায়।” মই তেওঁৰ অনুসৰণ কৰাহে উচিত, তেওঁ বাগীৰ পোছাক খহাই থৈ আকৰীৰ ওচৰত বন কৰি শিকিবলৈ ধৰিলে; আৰু অলপ দিনৰ পাছতে শিকি বুদ্ধি গিৰিয়েকক সহায় কৰিব পৰা হ’ল।

জানী মানুহবিলাক বেঙাৰ বাজ্য এৰি গ’ল। কেৱল মূৰ্খ-বিলাকহে থাকিল। সিহঁতৰ কাৰো ধন নাছিল; সিহঁতে পৰিত্ৰাণ কৰি থাইছিল আৰু আনকো খুৱাইছিল।

(১০)

যক্ষিনী তিনিজনীয়ে ককাই-ভাই তিনিটার সৰ্বনাশ কৰাৰ সন্মাদ পাম পাম বুলি কলিয়ে ইমান দিন বাট চাই আছিল। কিন্তু একো সন্মাদ নাপাই, কি হ'ল নহ'ল জানিবৰ নিমিত্তে তেওঁ নিজেই ওলাল। যক্ষিনীহঁতক বিচাৰি বিচাৰি নাপালে, কিন্তু গাঁত তিনিটা পাই ভাবিলে “সিহঁত কৃতকাৰ্য্য হব নোৱাৰিলে; মই নিজেই এবাৰ চাব লগীয়া হ'ল।”

কলিয়ে প্ৰথমতে দিলীপ আৰু খৰ্গৰ পাছ ধৰিলে; দুয়োৰে যথা সম্পত্তি আৰু ৰাজ্য নষ্ট কৰি সিহঁতক দৰিদ্ৰ কৰিলে। দুইবো সৰ্বনাশ সাধি, তেওঁ সেনাপতি বেষে পাছত বেঙাৰ ওচৰলৈ গৈ কলে, “স্কেনা নোহোৱাকৈ থকাটো ৰজাৰ পক্ষে শোভা নাপায়। মোক আদেশ দিলে প্ৰজাৰ ভিতৰৰপৰা চিপাহী গোটাই এদল সৈন্য গঠন কৰিব পাৰে।”

বেঙাই শুনি থাকি মাত লগালে, “বাক, এদল সেনা গোট কৰা, আৰু সিহঁতক ভালকৈ গীত গাবলৈ শিকোৱা। সিহঁতৰ গীত শুনিবলৈ মই ভাল পাওঁ।”

কলি বেঙাৰ ৰাজ্যত ফুৰি ফুৰি প্ৰজাবিলাকক সেনাভুক্ত হবলৈ ধৰিলে, আৰু কলে, “যেয়ে চিপাহী হব সি এবটল মদ আৰু এটা ৰঙা টুপী পাব।” এই শুনি মানুহবিলাকে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতে কলে, “আমাৰ মদৰ একো নাটনি নাই, আমি নিজেই ঘৰে ঘৰে মদ কৰি লওঁ, আৰু আমাৰ তিৰোতাবিলাকে সকলো বকমৰ ভাল ভাল টুপী প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে।”

প্ৰজাবিলাকৰ ভিতৰত কোনেও সেনাভুক্ত হবলৈ মান্তি নোহোৱাত কলি বেঙাৰ ওচৰলৈ আহি কলে, “তোমাৰ প্ৰজাবিলাক বৰ মুখ; কোনেও নিজ ইচ্ছাবে সেনা নহয়। সিহঁতক বল নকৰিলে নচলে।”

বেঙা—“বাক, বল কৰিয়েই চোৱা।”

কলিয়ে অনুমতি পাই ৰাজ্যৰ ভিতৰত জাননী দিলে যে, যেয়ে চিপাহী হবলৈ অমান্তি হব, বেঙাসিং ৰজাই তাৰ প্ৰাণ বধ কৰিব।

এই জাননী পাই প্রজাবিলাকে সেনাপতিৰ ওচৰলৈ আহি কলে,
“তুমি কৈছা বোলে বেয়ে চিপাহী নহব, বজাই তাকে বধ কৰিব।
চিপাহী হলে নো কি হব তাক তুমি কোৱা নাই। আমি শুনিছো
বোলে চিপাহী হলে প্ৰাণ হেৰুৱায়।”

কলি—“সেইটো হয়, কেতিয়াবা কেতিয়াবা মৰণ মিলে।”

এই কথা শুনি প্রজাবিলাক অবাধ্য হ’ল, আক কলে, “আমি
চিপাহী নহওঁ। চিপাহী হলেও মৰণ, নহলেও মৰণ; মৰণৰ ছাত্ত
এপিনেও এবাব নোৱাৰি। ঘৰতে মৰাই ভাল।”

কলি—“তহঁত বৰ মুখ’। চিপাহী হলে কেতিয়াবা মৰণ ঘটিবও
পাবে, নঘটিবও পাবে। কিন্তু চিপাহী নহলে যে বেঙা বজাই প্ৰাণ বধ
কৰিব ই একেবাৰেই নিশ্চয়।” এই কথা শুনি প্রজাবিলাকৰ মন
খু-হুৱনি লাগি বেঙাসিং বজাব ওচৰলৈ গ’ল।

তেওঁবিলাকে কলে, “এজন সেনাপতি আহিছে; তেওঁ কৈছে যে
আমি সকলোৱে সেনা হব লাগে। যদি সেনা হওঁ তেন্তে আমি মৰিবও
পাৰোঁ, নমৰিবও পাৰোঁ; কিন্তু সেনা নহলে আপুনি বোলে নিশ্চয়
আমালোকৰ প্ৰাণ বধ কৰিব। এই কথা সঁচা হয় নে?”

বেঙাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে, আক কলে, “মই অকলৈ কেনেকৈ
তোমালোকৰ আতাইবিলাকৰ প্ৰাণ বধ কৰিব পাৰোঁ? মই মুখ’
নোহোৱা হলে তাৰ উপায় বুজালোহেঁতেন; কিন্তু মই যেনে মুখ’, মই
নিজেই তাক বুজিব পৰা নাই।”

প্ৰজা—“আমি তেনেহলে সেনা হবলৈ নাযাওঁ।”

বেঙা—“বাক, নাযাব।”

প্ৰজাবিলাক তেতিয়া সেনাপতিৰ ওচৰলৈ গৈ সেনা হবলৈ অসম্মতি
জ্ঞাালে। কলিয়ে দেখিলে যে তেওঁৰ কন্দিটি মিছা হ’ল। তেওঁ
অসন্তুষ্ট হৈ দৰঙ্গী বজাব ওচৰলৈ গ’ল, আক বহু কথা-বাৰ্তাৰ পাছত
তেওঁক কলে, “আমি বুদ্ধ কৰি বেঙাসিংৰ ৰাজ্যখন জয় কৰোঁ দিয়ক।
তাৰ ধন নহলেও, গৰু, মহ, শস্ত্ৰ আমি বহু বস্তু আছে।”

দৰঙ্গী বজাই বুদ্ধ কৰিবলৈ সন্মত হৈ তাৰ নিমিত্তে আয়োজন

কবিরসে ধবিলে। অস্ত্র-শস্ত্রব সৈতে ডাঙৰ এডল সৈন্ত লৈ বেঙাব
বাজ্যত সোমালগৈ।

প্ৰজাবিলাক বেঙাব ওচৰলৈ গৈ কলে, “দবঙ্গী বজাই যুদ্ধ কৰিবলৈ
আহিছে।”

বেঙা—“বাক, আহিছে আহক।”

দবঙ্গী বজাই বেঙাব বাজ্যত সোমাই সেই বাজ্যৰ সেনাবিলাক
ক’ত আছে তাক খিৰ কৰিবলৈ চোৰাংচোৱা পঠালে। চোৰাংচোৱাহঁতে
বিচাৰিলেহে বিচাৰিলে কিন্তু ক’তো সেনা নেদেখিলে। সেনা থকাৰ
একো আঁটকাল নাপালে; যুঁজিব লগীয়া এনে কোনো মানুহ নাই।
পাছে দবঙ্গী বজাই গাঁওবিলাককে আক্ৰমণ কৰিবলৈ আদেশ দিলে।
আদেশ মতে চিপাহীবিলাক এখান গাঁৱলৈ গ’ল; গাঁৱৰ মতা-তিৰোতা
আতাইবিলাক ওলাই আহিল, আক ভেৰা লাগি চিপাহীবিলাকক
চাবলৈ ধৰিলে। চিপাহীহঁতে গক মহ খান চাউল লুটি ললে।
প্ৰজাবিলাকে একো আপত্তি নকৰিলে; চিপাহীবিলাকে ছদিনমান
এইদৰে গাঁৱে গাঁৱে ফুৰিলে; সকলো গাঁৱতে একে কথা। সিহঁতে
যিহকে নিব খুঁজিছিল, তাকে গাঁৱৰ মানুহবিলাকে দিছিল আৰু একো
প্ৰতিবন্ধকতা নকৰিছিল। সিহঁতে বৰং চিপাহীবিলাকক সিহঁতৰ
লগতে থাকিবলৈ মাতিছিল আৰু এইদৰে কৈছিল, “বোপাহঁত,
তোমালোকৰ দেশত খোৱা লোৱাৰ বৰ কষ্ট যদি আমাৰ ইয়াতে নথকা-
হি কিয়?”

চিপাহীবিলাক এইদৰে ফুৰি ফুৰি আমনি লাগি দবঙ্গী বজাব
ওচৰলৈ আহি কলে, “ইয়াত যুঁজিব লগীয়া একো নাই; আমাক অইন
ঠাইলৈ যাত্ৰা কৰাওঁক। যুদ্ধহে ভাল লাগে।”

দবঙ্গী বজাব থং উঠি চিপাহীবিলাকক আদেশ কৰিলে, “সমুদায়
বাজ্যখন একোৰ পৰা মহটিয়াই যা, গাঁওবিলাক নষ্ট কৰ, ঘৰ আৰু
শত্ৰুত জুই লগাই দে, আৰু গক, ম’হ, ছাপলী যি পোহনীয়া জন্তু আছে
পুৰি পেলা। এই আজ্ঞা নাপালিলে, তহঁতৰ আতাইবিলাককে কাঁচি
সিঁম।”

সৈন্তবিলাকে ভয় পাই, বজাৰ আদেশ মতে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতে ঘৰ আৰু ধান মাহ সবৰিহ আদি শত্ৰুবিলাকত জুই লগাই দিলে, আৰু গৰু, ঘ'হ আদি শত্ৰুবিলাক বধ কৰিবলৈ ধৰিলে; কিন্তু তথাপি হোজা প্ৰজাবিলাকে একো প্ৰতিবন্ধকতা নকৰিলে; সিহঁতে কান্দিলৈ ধৰিলে। বুঢ়াই কান্দিলে, বুঢ়ীয়ে কান্দিলে, ডেকা গাভৰু সকলোৱে কান্দিলে। সিহঁতে কলে, “তোমালোকে আমাৰ কিয় অপকাৰ কৰিছা? লাগতিয়াল বস্তুবোৰ নষ্ট কৰা কিয়? যদি সেইবোৰ বস্তু তোমালোকক লাগে তেনেহলে লৈ যোৱা।”

প্ৰজাবিলাকৰ কৰণ কথা শুনি সেনাবিলাকে পাছে সহিব নোৱাৰা হ'ল। সিহঁতে আৰু অপকাৰ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ হৈ দিহা-দিহি পলাই গ'ল।

(১১)

কলিৰ মন্ত্ৰণা সিদ্ধি নহ'ল। সৈন্তেৰে বেঙাক ছলিব নোৱাৰি তেওঁ এজন ভদ্ৰ মানুহৰ বেশ ধৰি সেই ৰাজ্যত থিতাপি হ'ল। তেওঁ ধনেৰে বেঙাক চলিব মন কৰিলে। তেওঁ বেঙাক কলে, “মই তোমাৰ উন্নতি কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছোঁ; তোমাক জ্ঞান আৰু বুদ্ধি শিকায়। মই তোমাৰ ইয়াতে এটা ঘৰ কৰিম, আৰু বেপাৰ চলায়।”

বেঙাই কলে, “ভাল কথা; তোমাৰ ইচ্ছা হৈছে যদি মোৰ ৰাজ্যতে ঘৰ কৰি থাকিব পাৰা।”

পিছদিনা এই ভদ্ৰলোকজনৰে এমোনা সোণৰ মোহৰ আৰু এখন কাগজ লৈ গাঁৱলৈ গৈ মানুহবিলাকক কলে, “তহঁতে গাহৰিৰদৰে দিন নিয়াইছ কেনেকৈ ভাল মতে থাকিব লাগে মই তহঁতক শিকাব খোজোঁ। এই নকছাখনৰ আৰ্হি মতে মোক এটা ঘৰ সাজি দে, তহঁতক সোণৰ মোহৰেৰে দৰমহা দিম।” এই বুলি তেওঁ মোহৰ-বিলাক সিহঁতক দেখুৱালে।

হোজাহঁত আচৰিত হ'ল। সিহঁতৰ ভিতৰত টকা কড়িৰ ব্যৱহাৰ নাই। সিহঁতে বস্তু সলনা সলনি কৰে, নাইবা পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ কাম

কবি দিয়ে। চকচকীয়া সোণৰ মোহৰ দেখি সিহঁতে আচৰিত মানিলে, আৰু কলে, “এই সৰু সৰু বস্তুবোৰ দেখিবলৈ কেনে চিকুণ।”

সিহঁতে পাছে বস্তু দি বা কাম কৰি দি, মোহৰ লবলৈ ধৰিলে। কলিয়ে সোণৰ মোহৰ দিয়াত হাত মুকলি কৰি দিলে, আৰু গাঁৱলীয়াহঁতেও মোহৰৰ নিমিত্তে সকলো প্ৰকাৰৰ বস্তু সলাবলৈ আৰু সকলো কাম কৰিবলৈ ধৰিলে।

কলিৰ মনত বৰ আনন্দ হ’ল, আৰু তেওঁ ভাবিলে, “এইবাৰ বৰলীত মাহ লাগিছে; কাম ভাল চলিছে; এইবাৰ মুখ বেঙাক দেহে প্ৰাণে কিনি লম।”

গাঁৱৰ মানুহবিলাকে এইদৰে সোণৰ মোহৰ লৈ তিবোতাহঁতক ডিঙিত পিন্ধিবলৈ দিলে। ল’ৰা-ছোৱালীবিলাকে বাটত মোহৰ লৈ উমলি থাকে। ঘৰে ঘৰে ইমান মোহৰ হ’ল যে গাঁৱৰ মানুহে আৰু মোহৰ নোলোৱা হ’ল। ভদ্ৰলোকজনৰ ঘৰটি ইমান দিনে আধা আধিহে হ’ল। তেওঁ জাননী দিলে যে মানুহবিলাক আহি ঘৰটো উলিয়াই দিয়ক, সিহঁতক যিমান লাগে সিমান মোহৰ দিয়া যাব। কিন্তু কোনো মানুহ কাম কৰিবলৈ নাছিল, আৰু একো বস্তু মোহৰৰ বাবে নসলোৱাত পৰিল। কাচিৎ ল’ৰা-ছোৱালীবিলাকে লৰি গৈ কণীটো বা বেঙেনাটো দি খেমালি কৰিবলৈ মোহৰ আনিছিল; তাৰ বাহিৰে কোনো নগৈছিল। ভদ্ৰলোকজনৰ শেহত খোৱা বস্তু নোহোৱাত পৰিল। ভোকত থাকিব নোৱাৰি তেওঁ কিবা বস্তু কিনিব পাৰে বুলি গাঁৱলৈ গ’ল। এঘৰত এটা মোহৰ দি এটা হাঁহ কিনিব খুজিলে; ঘৰৰ বৈশীজনীয়ে নিদিলে আৰু ভাই কলে, “আমাৰ বহুত মোহৰ আছে।”

তেওঁ এজনী বাঁৰী তিবোতাক এটা মোহৰ ৰাচি পাব এটা কিনিবলৈ বিচাৰিলে। ভাই কলে, “মোক নাঙ্গগে দেউতা! মোহৰেৰে উমলিবলৈ মোৰ ল’ৰা-ছোৱালী নাই; মোৰ তিনিটা মোহৰ আছেই।”

তেওঁ পাছে এটা হালোৱাৰ ঘৰলৈ গৈ কলে, “মই মোহৰ সিওঁ,

মোক খাবলৈ দে।” হালোৱাই উত্তৰ দিলে, “মোহৰ-টোহৰৰ মোৰ আৱশ্যক নাই। যদি তুমি ভিক্ষা খোজা, তেন্তে ঈশ্বৰৰ স্তুতি জীৱৰ উপকাৰ হ'ক বুলি ভিক্ষা দিব পাৰে।” অলপ অপেক্ষা কৰা, মই কি হয় আনো।”

ঈশ্বৰৰ নাম শুনি ভদ্ৰবেশী কলিয়ে থু থু কৰি গুটি গ'ল। ঈশ্বৰৰ নামে তেওঁৰ কাণত বেজীয়ে বিজ্ঞা দৰে বিকিছিল। তেওঁ খাবলৈ নাপালে। সকলোৰে ঘৰে ঘৰে সোণৰ মোহৰ; তেওঁ যেনেকৈ কৈছিল, কোনেও সোণৰ সলনি বস্তু দিবলৈ সন্মত ন'হল। এতেক-জনে কলে, “হয় আন কিবা বস্তু সলনিবলৈ আনা, নাইবা আমাৰ লগত কাম কৰা, নহলে ঈশ্বৰৰ নাম কৰি ভিক্ষা দিওঁ লোৱা।”

কলিৰ সোণৰ ব্যতিৰেকে আন বস্তু নাছিল; কাম কৰিবলৈও ভাল নাপাইছিল; ঈশ্বৰৰ নামে ভিক্ষা লবও নোখোজে। বৰ খং কৰি তেওঁ কলে, “তহঁতক ধন দিছোঁ, তাতকৈ কি বেছি লাগে? ধনেৰে যি লাগে তাকে কিনিব পাৰিব; তাৰে দৰমহা দি কাম কৰিবলৈ মানুহ লগাবও পাৰিব।”

কিন্তু গাঁৱৰ মানুহে তাক কথা যেনেকৈ নেদেখিলে। সিহঁতে কলে, “নাই নাই, আমাক ধন নালাগে; আমি কাকো ধন দিব লগা নাই, মাটিৰ খাজানা কৰ-কাটল একো দিবলৈ নাই; এনেস্থলত আমি ধনেৰে কি কৰিম?”

কলিয়ে সেইদিনা পেটৰ ভোকেৰেই শুই থাকিলগৈ।

এই বৃত্তান্ত বেঙাৰ কাণত পৰিল। মানুহবিলাকে আহি তেওঁক স্মিলিলে, “আমি কি কৰোঁ?” এজন ভদ্ৰ মানুহ ওলাইহেহি; তেওঁ ভাল খাব সিদ্ধিবলৈ বিচাৰে। কিন্তু কাম বন কৰিব নোখোজে, ঈশ্বৰৰ নামে ভিক্ষাও নলয়, কেৱল সোণৰ মোহৰ দি বস্তু নিবলৈ ইচ্ছা কৰে। পোনে পোনে মানুহে মোহৰৰ সলনি বস্তু দিছিল; এতিয়া ঘৰে ঘৰে যথেষ্ট মোহৰ হোৱাত মানুহে আক বস্তু দিব নোখোজে, মানুহজনৰ কি দিহা কৰা যায়? তেওঁ এতিয়া খাবলৈ নাপায়েই মৰিব।”

বেঙাই কথাবিলাক শুনি থাকি পাছে কলে, “বাক, আমি ভেস্তে তেওঁক খাবলৈ দিওঁহক। তেওঁ পাল পাতি প্ৰতি মানুহৰ ঘৰত খাওক।” অল্প উপায় নথকাত কলিয়ে বাধ্য হৈ গাঁও ফুৰি ঘৰে ঘৰে খাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কালক্ৰমে এদিন বেঙাৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ পাল পৰিল। কলিয়ে খাবলৈ গ’ল; বেঙাৰ ভনীয়েক আঁকৰীয়ে খোৱাৰ যোগাৰ কৰিলে।

আঁকৰীক অনেক সময়ত এলেছৱা মানুহে ঠগিছিল, অৰ্থাৎ সিহঁতে নিজৰ ভাগৰ কাম শেষ নকৰাকৈ আগ ধৰি খাবলৈ গৈ ভাল ভাল বস্তু-খিনি খাইছিল। সেই নিমিত্তে তাই হাত চাই এলেছৱা মানুহ থিব কৰিব ধৰিলে; যিবিলাকৰ হাতত কাঠ বান্ধিছিল, সিহঁতক আগ ধৰি খাবলৈ দিছিল, তাৰ পাছত আন আন বিলাকক সিহঁতৰ ৰোৱা খাবলৈ দিছিল।

কলিয়ে যেতিয়া খাবলৈ বহিল, আঁকৰীয়ে আহি তেওঁৰ হাতখনত ধৰি চালে, হাতত কাঠ বন্ধা নাই; ছুইখন হাত কোমল আক মিহি; নথবিলাকো ক্ষয় যোৱা নহয়। আঁকৰীয়ে বেঙেবেঙাই কলিক টানি নি আঁতৰাই ধলে। বেঙাৰ ঘৈণীয়েকে তেওঁক কলে, “হেবা মানুহটি, তুমি বেয়া নাপাবা। মোৰ নন্দীয়ে যাৰ হাতত কাঠ বন্ধা নাই তেনে মানুহক খাবলৈ নিদিয়ে। তুমি বাক অলপৰ থাকা; আন মানুহে খাই উঠি যি ৰয় তাকে খাবলৈ পাবা।” কুকুৰক উচ্ছিষ্ট খাবলৈ দিয়াৰ দৰে ৰজাঘৰত কলিক আনৰ ৰোৱা খাবলৈ যচাত তেওঁ বেজাৰ পাই বেঙাক কলে, “তোমাৰ ৰাজ্যত প্ৰত্যেক মানুহে নিজ হাতে কাম কৰিব লগীয়া বিধিটো বেয়া, তাৰ কোনো অৰ্থ নাই। তোমাৰ মূৰ্খালিৰ পৰাহে এনে বিধি হৈছে। মানুহে কি অকল হাতেৰেহে কাম কৰে নে? জ্ঞানী মানুহে কিহেৰে কাম কৰে বুলি ভাবিছা?”

বেঙা—“আমি হোজা মানুহে সেইটো কেনেকৈ বুজিম? আমি হাত আক পিঠিৰে কাম কৰিব লাগে বুলিহে জানো।”

কলি—“তোমালোক মূৰ্খ দেখিহে তাকে জানিছা। মূৰেৰে

“কেনেকৈ কাম কৰিব লাগে মই তোমালোকক শিকাম। ডেভিয়া জানিবা যে হাততকৈ মূৰৰ কাম কৰাতহে অধিক লাভ।”

বেঙাই শুনি আচৰিত হ’ল। তেওঁ কলে, “সেইটোৱেই যদি হয়, তেন্তে আমাক মূৰ বুলিবই পোৱা।”

কলি—“কিন্তু এটা কথা; মূৰেৰে কাম কৰা সহজ নহয়। মোৰ হাতত কাঠ বন্ধা নাই দেখি মোক খাবলৈ নিদিয়া। কিন্তু মূৰেৰে কাম কৰা যে এশ গুণে টান তাক তুমি নাজানা। কেতিয়াবা মূৰ ফাটি যায়।”

বেঙাই কথাখিনি অলপ গমি চাই কলে, “তেনেহলেনো তোমালোকে নিজকে নিজেই ইমান কষ্ট দিয়া কিয়? মূৰটো ফাটি গলে ভাল পোৱা নে কি? তাতকৈ হাত আৰু পিঠিৰে সহজ কাম কৰাটো ভাল নহয় নে?”

কলি—“তোমালোকে মূৰ, গতিকে মোৰ দয়া হৈছে। মই যদি কষ্ট সহ্য কৰি নিশিকাণ্ড, তোমালোকে চিৰকাল মূৰ হৈ থাকিবা। সেই নিমিত্তে মূৰেৰে কাম কৰি শিকনি দিব খুজিছোঁ।”

বেঙা—“বাক তেন্তে শিকোৱাঁ। কাম কৰোঁতে কৰোঁতে হাত জৰ্ঠৰ বা ঠেৰেঙা লাগিলে, মূৰৰ কাম কৰিম।”

কলিয়ে শিকাবলৈ মান্তি হ’ল। বেঙাই ৰাজ্যত জাননী দিলে যে এজন ভদ্ৰলোকে মূৰেৰে কেনেকৈ কাম কৰিব লাগে সকলোকে শিকাব, হাততকৈ মূৰেৰে অধিক কাম কৰিব পাৰি; এতেকে সকলো প্ৰজাই আহিব লাগে আৰু শিকিব লাগে।

বেঙাৰ ৰাজ্যত খটখটি ধকা এটা বৰ ওখ স্তম্ভ আছিল। সকলো প্ৰজাই দেখাকৈ ভদ্ৰলোকটিক তাৰ ওপৰত তুলি দিলে। তেওঁ স্তম্ভৰ ওপৰত উঠি বক্তৃতা কৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু তেওঁক চাবলৈ বহুত মানুহ তাত গোট খালে। মানুহবিলাকে ভাবিছিল যে ভদ্ৰলোকটিয়ে হাতৰ পৰিবৰ্তে মূৰেৰে কেনেকৈ কাম কৰিব পাৰি দেখুৱাব। কিন্তু কলিয়ে কাম নকৰাকৈ মানুহে কেনেকৈ চলিব পাৰে তাক মাথোন শুনা কথাৰে কবলৈ ধৰিলে। মানুহবিলাকে একো

বুজিৰ্খ নোৱাৰিলে। কিছুমান পৰ চাই থাকি মানুহবিলাক ভাগি নিজৰ কামলৈ যাবলৈ ধৰিলে।

সমুদায় দিন কলিয়ে স্তম্ভৰ ওপৰত থিয় দি আছিল। ভোকত তেওঁৰ গা অথিৰ-অবিৰ হবলৈ ধৰিলে। তেওঁ খাবৰ নিমিত্তে স্তম্ভৰ ওপৰত কিবাকিবি নি দিব লাগি বুলি কোনেও নাভাবিলে। সকলোৱে ভাবিছিল যে তেওঁ যদি হাততকৈ মূৰেৰে ভাল কাম কৰিব পাৰে, তেন্তে যেনেতেনে তেওঁৰ খোৱাৰ যোগাৰটি তেওঁ নিজে কৰিব পাৰিব।

কলিয়ে এইকপে স্তম্ভৰ ওপৰতে তিনি দিন বক্তৃতা কৰি থাকিল। মানুহবিলাক কিছুপৰ চাই থাকি গুচি গৈছিল।

বেঙাই মানুহবিলাকক সুধিলে, “ভদ্ৰলোকজনে মূৰেৰে কাম কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে নে?”

প্ৰজা—“নাই কৰা; কিবা বকুবকাই হৈ আছে।”

কলি আৰু এদিন স্তম্ভত থিয় হৈ থাকিল; তেওঁ বৰ দুৰ্বল হ’ল। গা অথিৰ হৈ তেওঁ খুটা এটাত মূৰত খুন্দা খালে। মানুহ-বিলাকে মূৰত খুন্দা খোৱা দেখি বেঙাৰ বৈণীয়েকক সন্মাদ দিলে; তাই গিৰিয়েকক কবলৈ পথাৰলৈ লব ধৰিলে।

তাই কলে, “আহাঁচোন আহাঁ; মানুহজনে বোলে মূৰেৰে কাম কৰিবলৈ ধৰিছে।”

বেঙাই আচৰিত হৈ কলে, “সঁচাই নে?”

এই বুলি তেওঁ স্তম্ভৰ ওচৰলৈ বেগ দিলে। তেওঁ আহি দেখিলে যে মানুহটিয়ে চলিব লাগিছে; ইটো খুটাৰ মূৰ লাগি খুন্দা খায় এবাৰ, আকৌ সিটো খুটাৰ মূৰ লাগি খুন্দা খায় এবাৰ। চাই থাকোঁতেই মানুহ-জন পৰি গ’ল, আৰু খুটখটিয়েদি বাগৰি মূৰত খুন্দা খাই খাই মাটি পালেহি।

বেঙাই মাত লগালে, “ভালেতো হৈ তেওঁ কৈছিল বোলে কেতিয়াবা কাম কৰোঁতে মূৰ ফাটি যায়। সঁচা কথা, ইমান কাম কৰোঁতে কৰোঁতে যা লাগি মূৰ উৰিছিল।”

কিমান কাম কৰা হ’ল চাবলৈ বুলি বেঙা ওচৰ চাপি যাওঁতেই

পৃথিবীয়ে কাট মেলিলে, আক কলি ফাটেদি সোমাই গ'ল। গাঁভট
ব'ল মাথোন।

বেঙাই সুব খজুয়াবলৈ ধৰিলে আক কলে, “কি আপদ! এইটো
যক্ষিনীহঁতৰ বাপেক হ'বলা!”*

মোৰ জীৱন-স্মৃতিৰ টোকা*

১৮৫৮ খৃষ্টাব্দৰ জুলাই মাহত নগাঁও নগৰত মোৰ জন্ম হয়। মোৰ পিতৃৰ নাম বাপিবাম দাস আৰু মাতৃৰ নাম পদ্মাবতী আছিল। মোৰ পিতৃ বিখ্যাত বাখৰ বৰাৰ বংশৰ হোৱা সত্ত্বেও তেওঁ নামৰ শেষত 'বৰা' নেলৈখি 'দাস' লিখিবলৈহে ভাল পাইছিল। তেওঁৰ সাংসাৰিক অৱস্থা বৰ ভাল নাছিল। তেওঁ নগাঁও দেৱানী চিৰস্তাদাৰ নাজিৰ আছিল আৰু মাহে ২৫ টকাকৈ দৰমহা পাইছিল। ইমান অলপীয়া দৰমহাবেও তেওঁ বৰ বেছি অভাৱত নপৰাকৈ চলিব পাৰিছিল; কাৰণ সেই কালত আৱশ্যকীয় বস্তুবোৰ সস্তাতে পোৱা হৈছিল আৰু মানুহবিলাকে খোৱা-লোৱা, পিন্ধা-উৰা আদি সকলো বিষয়তে পোন-পটিৰে চলিছিল। তেতিয়াৰ সমাজত লাসবিলাসৰ ছায়াটোও নাছিল।

মোৰ পিতৃ-মাতৃৰ ময়ে একমাত্ৰ সন্তান আছিলোঁ। মই নগাঁও হাইস্কুলতে পঢ়ি-শুনি তাৰেপৰাই ১৮৭৯ খৃষ্টাব্দত প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ পোন্ধৰ টকীয়া বৃত্তি এটা লাভ কৰিছিলোঁ। সেই কালত উচ্চ শিক্ষাৰ কাৰণে আমাৰ দেশত কোনো কলেজ নথকাত আমাৰ মানুহৰ উচ্চ শিক্ষালৈ বৰ ধাউতি নাছিল। কলিকতা বা আন কোনো ঠাইত পঢ়িবলৈ গলেও বহুত খৰচ লাগিছিল; বেলগাডী নোহোৱা বাবে সেইবিলাক ঠাইলৈ যোৱাও কষ্টকৰ আছিল। মন্ত্ৰবগামী মাল জাহাজেৰে শিলঘাটৰপৰা গোৱালন্দলৈ যাওঁতে সাত দিন লাগিছিল, এনেকুৱা ভ্ৰমণত কষ্টৰো অবধি নাছিল। একমাত্ৰ সন্তানক দূৰ দেশলৈ পঠিয়াই বিচ্ছেদ যাতনা সহ কৰিবলৈ অপাৰগ হোৱাৰ কাৰণেই 'হঙক বা মই কলিকতালৈ গৈ জাতিলুপ্ত হোৱাৰ ভয়তে হঙক মোৰ

* ভোলানাথ দাসৰ আত্ম-জীৱনী। ১৯২৯ চনত ১৮শ বছৰৰ ৪র্থ সংখ্যা-
বাহীত স্বৰ্গীয় জলতিবাম লহকৰে সংগ্ৰহ কৰি প্ৰকাশ কৰাইছিল। (সম্পাদক)

পিড়-মাতৃয়ে, মোক কলিকতালৈ নপঠোৱাটোকে স্থিৰ কৰিছিল। পাছত জানিবা আমাৰ হিতাকাঙ্ক্ষী বন্ধুসকলৰ সুপৰামৰ্শৰ সুফল ফলিল, আৰু মই কলিকতালৈ যাবলৈ অনুমতি পালে। মই কলিকতাৰ মেট্ৰোপলিটান কলেজত নাম লগালোঁৱৈ; কিন্তু বেছি দিন নৌহওতেই মোৰ মাতৃৰ বৰ নৰিয়া হ'লত মই ঘৰলৈ উভতিবলৈ বাধ্য হলেঁ, আৰু ইয়াতেই মোৰ উচ্চ শিক্ষাৰ অন্ত পৰিল।

এইদৰে শিক্ষা সাং কৰাৰ কিছুকাল পাছতেই মই মাহে ৫০ টকা দৰমহাত নগাঁওত ডিষ্ট্ৰিক্ট চাৰ্ভেয়েৰৰ পদত নিযুক্ত হলেঁ। কিন্তু এই কামত বৰ বেছিকৈ ঘূৰি ফুৰিব লগীয়া হোৱাত অত্যধিক শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমৰ ফলত মোৰ ঘন ঘনকৈ নৰিয়া হবলৈ ধৰিলে। কিয়নো ইমান পৰিশ্ৰম কৰা মোৰ অভ্যাস নাছিল। অৱশেষত এই কামটো মই এৰি দিবলৈ বাধ্য হলেঁ।

ইয়াৰ পাছত ১৮৮০ খৃষ্টাব্দৰ ২৪ আগষ্ট তাৰিখে নগাঁও হাইস্কুলৰ লাষ্ট মাষ্টৰৰ পদত মই মাহে ১৫ টকা দৰমহাত মকবল হৈছিলোঁ। এই সময়তে মোজাদাৰী কাম আৰু জজ্বলী বিভাগৰ চাৰ্ভেয়ৰ কামো মোক যচা হৈছিল; কিন্তু মই সেইবোৰ কাম নললেঁ। আৰু লাষ্ট মাষ্টৰৰূপৰা শিক্ষা বিভাগৰ কেৰাণী হলেঁ। ইয়াৰ পাছত নগাঁও আৰু শিৱসাগৰত থকা মণ্ডলী কাম শিকোৱা চাৰ্ভে স্কুলৰ মাষ্টৰ হৈছিলোঁ। আৰু মাহে ৪০ টকাকৈ পাইছিলোঁ।

মই ১৮৮৭ খৃষ্টাব্দত 'হাৰ্ডিনেট ছিভিল ছাৰ্ভিছ' পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হলেঁ, আৰু ১৮৮৮ খৃষ্টাব্দৰ ৩০ মেই তাৰিখে মাহে ১০০ টকা দৰমহাত ছব ডিপুটী কলেক্টৰৰ পদ গ্ৰহণ কৰিলোঁ। এই কামত ক্ৰমোন্নতি কৰি অৱশেষত মই প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰী হৈছিলোঁ আৰু মাহে ২৫০ টকা ভোগ কৰিছিলোঁ। নগাঁও, গোলাঘাট, বোৰহাট, শিৱসাগৰ, ডেজপুৰ, ডিব্ৰুগড়, মঙ্গলদৈ আৰু গুৱাহাটীত মই এই কাজ কৰি ঘূৰি ফুৰোঁতে মাজে মাজে দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ মেজিষ্ট্ৰেটৰ ক্ষমতা প্ৰাপ্ত হৈ এছিষ্টেণ্ট-ছেটেলেমেণ্ট অফিচাৰো নিযুক্ত হৈছিলোঁ। অৱশেষত গুৱাহাটী লগৰৰ বি-ছাৰ্ভে আৰু বি-ছেটেলেমেণ্ট কাৰ শেষ

কৰিয়েই ১৯১২ খৃষ্টাব্দৰ ১২ ডিচেম্বৰ তাৰিখে মই চৰ্কাৰী কামৰপৰা অৱসৰ লৈছিলোঁ।

১৯১৩ চনৰ এপ্ৰিল মাহত মই গুৱাহাটীৰ আদালতত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ ক্ষমতাপ্ৰাপ্ত অনাবৰী মেজিষ্ট্ৰেট নিযুক্ত হৈছিলোঁ, আৰু ১৯২৫ চনত মোক অকলে বিচাৰ কৰাৰ ক্ষমতাও দিছিল। ১৯১৪ চনৰপৰা মই গুৱাহাটী মিউনিছিপেলিটিৰ কমিশ্যনাৰ হৈছিলোঁ। ১৯১৫ চনৰ অক্টোবৰ মাহৰপৰা ১৯১৯ চনৰ ডিচেম্বৰলৈকে উপৰোক্ত মিউনিছিপেলিটিৰ ময়ে ভাইছ-চেয়াৰমেন আছিলোঁ আৰু ইয়াৰ পাছৰ আঠ মাহ কাল চেয়াৰমেন হৈছিলোঁ।

লতাশিল কো-অপাৰেটিভ বেঙ্কৰ মই প্ৰথম চেয়াৰমেন আছিলোঁ। এষ্ট বেঙ্ক ১৯১৪ চনত স্থাপিত হয়। মই জাঁৱনৰ বাকী কেইটা দিন গুৱাহাটীত কটাবলৈ ইচ্ছা কৰি ইয়াতে ঘৰবাৰী কৰি থাকিলোঁ।

মোৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাছত ইংৰাজী ১৮৮৭ চনত গোলাঘাটৰ ৰাজখোৱা বংশৰ যজ্ঞেশ্বৰীক মই বিয়া কৰাও। এওঁৰপৰা প্ৰথমতে এটি ল'ৰা আৰু এটি ছোৱালী উপজি মৰাৰ পাছত এওঁ আৰু তিনিটা সন্তানক জন্ম দি নিজে ১৯০০ চনত দেহত্যাগ কৰে। এই মাতৃবিহীন সন্তান তিনিটিৰ প্ৰথম শ্ৰীমান লক্ষ্মীনাথ ১৮৯৩ চনত আৰু দ্বিতীয় শ্ৰীমান কুমুদনাথ ১৮৯৫ চনত গুৱাহাটীত উপজিছিল। তৃতীয় সন্তান শ্ৰীমতী চন্দ্ৰবালা তেজপুৰত ১৮৯৭ চনত উপজিছিল। এই গৰাকী সহধৰ্মিনীক হেৰুৱাই মই আৰু কেতিয়াও বিয়া নকৰাও বুলি স্থিৰ কৰিছিলোঁ। কিন্তু ১৯০৬ চনত মোৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ শ্ৰীমান কুমুদনাথৰ মৃত্যু হোৱাত মই দুনাই বিয়া কৰাবলৈ মোৰ বৃদ্ধা মাতৃ আৰু বন্ধুসকলে মোক ইমান বলেৰে ধৰিলে যে মই তেওঁলোকৰ, বিশেষকৈ মোৰ স্নেহশীলা জননীৰ বচন অৱহেলা কৰিবলৈ একেবাৰে অপাৰগ হলেঁ, আৰু সেই চনতে উক্ত গুৱাহাটীৰ ৬ত্থীৰাম মজুমদাৰ বৰুৱাৰ কন্যা শ্ৰীমতী বজনীগন্ধাক বিয়া কৰাও। এৱেঁই মোৰ বৰ্তমান পত্নী। এওঁ পাঁচ কন্যা আৰু দুই পুত্ৰৰ, মুঠতে সাতজোটি সন্তানৰ জননী। তাৰে ভিতৰত এটি পুত্ৰ আৰু এটি কন্যাই ইংলীন্দ সন্ধান কৰিছে; বাকী

কেইটি আছে। শেহতীয়া সম্ভাৱন শ্ৰীমতী প্ৰিয়বালা ১৯২০ চনত উপজিছিল। মোৰ কন্যা শ্ৰীমতী চন্দ্ৰবালাক উত্তৰ গুৱাহাটী ঋমহলৰ শ্ৰীমান শশধৰ চৌধাৰী পেছাবে বিয়া কৰিছে। দ্বিতীয় কন্যা শ্ৰীমতী কবিতাৰালাক ভৰলুখৰ শ্ৰীমান চন্দ্ৰনাথ বৰাই বিয়া কৰিছে।

মোৰ স্বাস্থ্য বেয়া হোৱা গতিকে ১৯২৭ চনৰ জানুৱাৰী মাহত মই অনাৰেবী মেজিষ্ট্ৰেটৰ কাম এৰি দিওঁ *.

প্রথমভাগ কবিতামালাৰ অৰ্থ পুস্তক

তলত লেখা সংকেতবিলাক কবিতামালাত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে.

বি	বিশেষ্য
বিণ	বিশেষণ
অ, ক্ৰি	অসমাপিকা ক্ৰিয়া
স, ক্ৰি	সমাপিকা ক্ৰিয়া
ক্ৰি, বিণ	ক্ৰিয়া বিশেষণ
সং	অব্যয়
কৰ্তা	কৰ্তা কাৰক
কৰ্ম	কৰ্ম কাৰক
কৰণ	কৰণ কাৰক
অধি	অধিকৰণ কাৰক
সহ	সহক
সম্বোধ	সম্বোধন

উপদেশ

উপদেশ, (বি) শিক্ষাদান ।

শিক্ষক, (কর্তা) যি জনে শিক্ষা দিয়ে, অধ্যাপক
পৰম, (বিণ) প্ৰধান, শ্ৰেষ্ঠ ।

বিজ্ঞা বিতৰণে, (অধি) বিজ্ঞা দানে, বিজ্ঞা দান কৰাত ।

কৰস্ত যতন, (স, ক্ৰি ; গতন্ত “যত্ন”) চেষ্টা কৰে, পুৰুষাৰ্থ কৰে ।

হিয়ে, (অধি) অন্তৰত ।

তিবন্ধাব, (কৰ্ম) ভৱ'সনা, থং ।

সংশোধন হেতু—সংশোধনৰ নিমিত্তে, বেয়াৰ পৰা ভাল কৰিবৰ কাৰণে ।

সমস্ত, (বিণ) সমুদায় ।

স্তব, (সম) তোমাৰ ।

মঙ্গল কাৰণ—স্তবৰ নিমিত্তে ।

সম্পত্তি, (বি) ঐশ্বৰ্য্য ।

ফলাফল, (কর্তা, ফল + অফল) ভাল বেয়া ।

“নপঢ়িয়া থাকি যদি সদা ধেমালিত ।

পেট ছিঁড়ি বিজ্ঞা দিব নোৱাৰে নিশ্চিত ॥

তোমাৰ শিক্ষকে ;”

যদি তুমি নপঢ়ি সদাই ধেমালি কৰি থাকি, তেন্তে তোমাৰ অধ্যাপকে
পেট কালি নিশ্চয় বিজ্ঞা দিব নোৱাৰে ।

বঞ্চন কৰা, (স, ক্ৰি) প্ৰতাৰণা কৰা ।

“কৰা নিজে ক বঞ্চন ।

ল'ৰাকালে ধেমালিত লিপ্ত কৰি মন ।”

ল'ৰাকালত ধেমালিত মন লিপ্ত কৰি নিজকে মাথোন বঞ্চন কৰা ।

দৰ্শাই, (অ, ক্ৰি) দেখুৱাই ।

পৰিণামে, (ক্ৰি, বিণ) শেষত ।

শ্লি, (অ, ক্ৰি) শ্লি কৰি, মনত পেলাই ।

মূৰখ, (গতন্ত “মূৰ্খ”) অজ্ঞান ।

জ্ঞান, (কর্তা) আপদ, বিপদ ।

প্ৰকল্পিত, (বিণ) আনন্দিত ।

অর্থ, (কৰ্ম) ধন ।
 ব্যয় কৰে, (স, ক্রি) খৰচ কৰে ।
 মোহ, (কৰ্ম) মায়া ।
 পৰিহৰি, (অ, ক্রি) এড়ি, ত্যাগ কৰি ।
 প্রশংসিবে, (স, ক্রি) প্রশংসা কৰিব, শলাগিব ।
 আদৰ কৰিব, (স, ক্রি) স্নেহ কৰিব, মমতা কৰিব ।

ঈশ্বৰলৈ সেৱা

সৃষ্টি, (কৰ্ম) জগৎ ।
 নিৰ্মাণ, (গতন্ত 'নিৰ্মাণ') সৃজন ।
 আদেশত, (অধি) আজ্ঞাত ।
 শীতলয়, (স, ক্রি) শীতল কৰে, জুড় কৰে ।
 শিৰে, (অধি) মস্তকত, মূৰত ।
 অবিশ্রামে (ন+বিশ্রামে, ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ আগত 'ন' থাকিলে 'অ' হয়) বিশ্রাম
 নলোৱাকৈ অৰ্থাৎ অলপো নৰই ।
 অহৰহ, (অহঃ+অহ) দিনে দিনে, প্ৰতিদিনে, নিৰন্তৰে ।
 মনোৰম, (বিণ) মনোহৰ, সুন্দৰ ।
 পক, (বিণ) পকা ।
 কৃপাবলে, (কৰণ) দয়াৰ বলত ।
 জীৱগণ, (কৰ্তা) প্ৰাণীবিলাক ।
 সেৱিবা, (স, ক্রি) সেৱা কৰিবা ।
 আনন্দচিত্তে, (ক্রি, বিণ) হৰ্ষমনে ।
 দিবস শৰ্কৰী, (বি) দিন ৰাতি ।
 ভ্ৰাণ, (কৰ্ম) ৰক্ষা ।
 লভিয়া, (অ, ক্রি) পাই ।
 নয়ন, (কৰ্ম) চকু ।
 অপকণ, (বিণ) আশ্চৰ্য্য, আচৰিত ।
 দৰ্শন কৰা, (স, ক্রি) দেখা ।
 পদ, (কৰ্ম) ভৰি ।
 বিচৰণ কৰা, (স, ক্রিয়া) ভ্ৰমণ কৰা, ঘূৰা ।

দ্বি, (বিণ) দুই ।

অরণ, (কর্ণ) কাণ, কর্ণ ।

নব, (কর্তা) নবুজ, মাহুহ ।

নিবন্তব, (ক্রি, বিণ ; নিঃ+অন্তব) সদাই ।

উচ্চাবে, (স, ক্রি) উচ্চারণ করে, মুখত লয় ।

মহিমা, (কর্তা) মাহাত্ম্য ।

চবাচবে, (অধি, চব+অচব) সকলো ঠাইতে ।

দীন, (কর্তা) দবিত্র লোক ।

মানামান, (কর্তা, মান+অমান) মান অপমান ।

“ভক্তজন যাব পাশে এড়ি এহি লোক ।

ভক্তির বলত লভে অনন্ত সুখক ॥”

ভক্তজনে এই সংসার এড়ি ভক্তির বলত যাব ওচরত অনন্ত সুখ
লাভ করে ।

খল ব্যক্তি

খল, (বিণ) দুৰ্জন, টুটকিয়া ।

ব্যক্তি, (বি) লোক ।

অনিষ্ট, (ন+ইষ্ট) অহিত, অমঙ্গল, হানি ।

বিবাদ, (বি) দ্বন্দ্ব ।

অনল, (কর্ণ) অগ্নি, জুই ।

বিবাদ অনল=বিবাদ রূপ অগ্নি ।

মিষ্ট, (বিণ) মিঠা, সোরাহ লগা ।

বটে (স, ক্রি) বটনা করে, প্রকাশ করে ।

বসনা, (কর্তা) জিহ্বা ।

অভীষ্ট, (কর্ণ) মনব বাঞ্ছা ।

সাধিবাক চায়, (স, ক্রি) পূর্ণ করিবলৈ খোজে ।

গবল, (কর্তা) বিহ ।

দংশয়, (স, ক্রি) দংশন করে, (অর্থাৎ) অমিষ্ট করে ।

সিদ্ধি—পূর্ণ ।

সুহৃদ, (কর্ণ) মিত্র, বন্ধু ।

চৰণ, (কৰ্ম) পদ, ভৰি ।
 অকৃতজ্ঞ, (বিণ) উপকাৰ নমনা ।
 অনর্থক, (সম্ব) অমঙ্গলৰ ।
 বচন, (কৰ্ম) বাক্য ।

মামুহৰ শত্ৰু কোন্

ভীষণ, (বিণ) ভয়ানক, ভয় লগা ।
 আকাৰ—আকৃতি, মূৰ্তি ।
 ক্ৰুৰাচাৰ, (বিণ, ক্ৰুৰ + আচাৰ) নিৰ্দয় ।
 বিকট, (বিণ) ভয়ঙ্কৰ ।
 দশন, (কৰ্ম) দন্ত, দাঁত ।

“মামুহৰ শত্ৰু ল’ৰা, হোৱে কোন জন ?”

ইত্যাদি

“উড়ে প্ৰাণ দেখি যাৰ বিকট দশন ?”

হে ল’ৰা ! মামুহৰ শত্ৰু কোন্ ? ভীষণ আকাৰ ম’হ সিংহ শত্ৰু নে ?
 নাই, অতি নিৰ্দয় ভালুক ঘোং শত্ৰু, যাৰ ভয়ঙ্কৰ দাঁত দেখিলে প্ৰাণ
 উড়ি যায় ?

প্ৰকাণ্ড, (বিণ) বৃহৎ, ডাঙৰ ।
 ধীৰগামী, (বিণ) যি লাহে খোজ কাঢ়ে ।
 গজপতি, (কৰ্তা) হাতী ।
 বলী, (বিণ) বলৱন্ত ।
 শৰ্দুল, (কৰ্তা) বাঘ ।
 কালকূট, (কৰ্তা) বিষ ।

“হোৱে কিবা শত্ৰু সিটো প্ৰকাণ্ড আকাৰ”

ইত্যাদি

“হোৱে কিবা সৰ্প, মূখে কালকূট যাৰ ?”

প্ৰকাণ্ড আকৃতিৰ ধীৰগামী মহাবলী হাতীয়েই। কিবা মামুহৰ শত্ৰু নে ?
 কিবা বাঘেই শত্ৰু নে, যাৰ চকু বিজুলীৰ দৰে টলটলিয়া ? নাই,
 সাপেই শত্ৰু নে, যাৰ মূখত বিষ থাকে ?

কুষ্ঠীৰ, (কৰ্ত্তা) ঘড়িয়াল ।

হান্ধব, (কৰ্ত্তা) এক প্ৰকাৰ জল জন্তু ।

ঘন, (বিণ) ডাঠ, গহীন, নিবিড় ।

ঘন হিত, (বিণ) মেঘত থকা ।

তাড়িতৰ মালা—বিজুলী সমূহ ।

লৌহ বিনিম্বিত—লৌহ বচিত, লোৰে কৰা ।

তীক্ষ্ণ, (বিণ) ধাৰাল, চোকা ।

বিপ্লুগণ, (কৰ্ত্তা) শত্ৰুবিলাক ।

জ্ঞান অস্ত্ৰ—জ্ঞান ৰূপ অস্ত্ৰ ।

“যিটো অস্ত্ৰে জ্ঞানী, সৰ্ব্ব পেলোৱে ধ্বংসিৱা ॥”

যি অস্ত্ৰৰ দ্বাৰাই জ্ঞানীজনে সকলোটিকো (অৰ্থাৎ শৰীৰত থকা কাম,
ক্ৰোধ আদি বিপ্লুবিলাকক) ধ্বংসি পেলায় ।

দমি ৰব, (স, ক্ৰি) দমন কৰিব, শাসন কৰিব ।

দুৰ্দম, (বিণ) দমন কৰিব নোৱৰা ।

অমূল্য, (বিণ, ন+মূল্য) ধন দিও যি বস্তু পাব নোৱাৰি ।

সুখালয়, (সুখ+আলয়) সুখৰ ঘৰ ।

সদৃশ্যৰ আদৰ

তৃপ্তিকৰ, (বিণ) সন্তোষ লগা ।

কদাকাৰ, (বিণ) কুৎসিত, দেখিবলৈ বেয়া ।

অসিত, (বিণ) ক'লা ।

আবৰি, (অ, ক্ৰি) আবৰণ কৰি, ঢাকি ।

অকালে, (অধি) অসময়ত ।

বৰষি, (অ, ক্ৰি) বৰ্ষণ কৰি ।

ভুজি, (অ, ক্ৰি) খাই, ভক্ষণ কৰি ।

সদৃশ্য, (বি) ভাল শৃংখল ।

কৃষ্ণ, (বিণ) ক'লা ।

উজ্জল, (বিণ) চক্চকিয়া ।

মণি মুক্তাৰূপ—মণি মুক্তাৰ নিচিনা ।

অধিকাৰী, (বিণ) গৰাকী ।

অগম্য, (বিণ) যাব নোরবা ।

অবণ্য, (কর্ম) হাবি, বন ।

বনচৰ, (কর্ম) হাবিত ফুৰা জন্তু ।

স্বৰম্য, (বিণ) স্তম্ভৰ ।

যান, (কর্তা) যিহৰ ওপৰত মাছুহ উঠি যায়, যেনে গাড়ী নাও ইত্যাদি ।

চয়—সমূহ, বিলাক ।

নিৰমিত্ত হয়, (স, ক্রি) সজা হয় ।

কলেবৰ, (বি) শৰীৰ ।

বিকপ, (বিণ) ক্লুৰপ, দেখিবলৈ বেয়া ।

আদৰে, (স, ক্রি) আদৰ কৰে, স্নেহ কৰে ।

বিগুণ, (কর্ম) বেয়া গুণ ।

সমীৰে, (অধি) বতাহত ।

বব, (কর্ম) বাও, শব্দ ।

“নিন্দা কৰে সেহি স্বৰে বীণাৰ স্তম্ভৰ ।”

অৰ্থাৎ বীণায়ন্তৰ স্বৰতকৈও কুলিৰ মাত ভাল শুনি ।

হিংসা

অপ্ৰিয়, (বিণ) ভাল নোপোৱা ।

বাঢ়য়, (স, ক্রি) বৃদ্ধি পায়, বাঢ়ে ।

ক্লুৰ, (বিণ) নিৰ্দ্দয়, কঠিন ।

অহিত, (কর্ম) অমঙ্গল ।

স্বৰ্ষোৰ, (বিণ) দাক্ষণ, ভয়ঙ্কৰ ।

আত, (অপা) ইয়াৰ পৰা ।

নোপজয় (স, ক্রি ; ন+উপজয়) উৎপন্ন নহয় ।

বন্ধপতি, (কর্তা) বান্ধসৰ পতি অৰ্থাৎ বান্ধন ।

হৰিয়া, (অ, ক্রি) চুৰ কৰি ।

চ্যুত, (বিণ) ভ্ৰষ্ট ।

ভীমাঘাতে, (কৰণ, ভীম+আঘাতে) দাক্ষণ প্রহাৰেৰে ।

সংহাৰ, (কর্তা) নাশ ।

হিংসানল, (কর্তা, হিংসা+অনল) হিংসা ৰূপ অগ্নি ।

এক ব্যক্তিৰ মনস্তাৰ

অবনী, (বি) পৃথিৱী ।

হুইবেক সম্পাদন, (স, ক্ৰি) সম্পন্ন হব ।

অগণিত, (বিণ) অসংখ্য ।

হীন, (বিণ) নিকৃষ্ট ।

“কি লাভ আমাৰ হস্তে” ইত্যাদি “কুনীতি দমন ।”

মোৰ পৰা কি লাভ আছে ? মই হীন, যি বিজ্ঞাৰ গুণেৰে অলঙ্কৃত হই
জানী জনে কুনীতি দমন কৰে, সেই বিজ্ঞাৰ বল মোৰ নাই ।

কুনীতি, (কৰ্ম) বেয়া ৰীতি, কুসংস্কাৰ ।

অতুল, (বিণ) অসদৃশ, যাৰ তুলনা নাই অৰ্থাৎ অতি অধিক ।

বদেশ, (সম্ব) নিজ দেশৰ ।

নিদাঘ, (কৰ্ম) গ্ৰীষ্ম, জহৰ কাল ।

অৱহেলি, (অ, ক্ৰি) তুচ্ছ ভাবি, টান নাভাবি ।

উৎকীৰয়, (স, ক্ৰি) চাহ কৰে, চহায় ।

“হাতত লাক্কল ধৰি কৃষক সজ্জন”

ইত্যাদি ।

“উৎকীৰয় ক্ষেত্ৰ ভূমি কৰিয়া যতন ।”

অৰ্থাৎ

কৃষকে হাতত লাক্কল ধৰি ব'দ বৰষুণ জাৰ একোকে নামানি ক্ষেতিৰ
মাটি চাহ কৰে ।

সাধে, (স, ক্ৰি) সিদ্ধি কৰে । (এই ক্ৰিয়াৰ কৰ্ত্তা “কৃষক”)

কল্যাণ, (কৰ্ম) মঙ্গল ।

পুচ্ছধাৰী, (বিণ) অৰ্থাৎ যি সকলে কলম চলাই খায় ।

“শ্ৰমকলে সাধে নিজ আনৰো কল্যাণ ;”

ইত্যাদি

“দেখনীয়া, কৃষকৰ অগ্নে ধৰে প্ৰাণ ।”

কৃষকে পৰিশ্ৰমৰ ফলেৰে নিজৰ আৰু অন্তৰো মঙ্গল সাধন কৰে ;
বিশেষকৈ কলম চলাই ধোৱা দেখনীয়াৰ বিমানবিলাক বান্ধলোক
আছে, সেই সকলে কৃষকৰ অগ্নেৰে প্ৰাণ ধাৰণ কৰে ।

ভুলি, (অ, ক্ৰি) পাহৰি ।

‘বিনে, (অং) অভাবে, নহলে ।

অধম, (বিণ) নিকৃষ্ট, হীন ।

সবলাস্তবে, (সবল + অস্তবে) অকপট মনেবে ।

দ্রব্য, (কর্ম) বস্তু ।

বণিক, (কৰ্ত্তা) বেণাবী ।

পৰাভব কবি, (অ, ক্রি) জয় কবি, দূৰ কবি ।

“বিদেশৰ দ্রব্য আনি কৰয় মিলন”

ইত্যাদি

“কবি, কবে লোক হিত ; সার্থক জীৱন ।”

বণিকসকলে বিদেশৰ বস্তু নিজ দেশলৈ আনে ; আৰু তাৰ দ্বাৰাই
অভাব দূৰ কৰি লোকৰ হিত কৰে ; তেওঁলোকৰ জীৱন সার্থক ।

সাহায্য, (কর্ম) সহায় ।

বিহগগণ, (কৰ্ত্তা) পক্ষীগণ, চড়াইবিলাক ।

মধুৰ, (বিণ) স্নগলিত ।

মুঞ্চ কৰি, (অ, ক্রি) মোহিত কৰি ।

শ্রৱণ, (সৰ্ব) কৰ্ণ, কাণ ।

বিবৰে, (অধি) গৰ্ভত, গাঁতত ।

প্রস্তুটিত, (বিণ) বিকশিত, ফুলি থকা ।

মনোহৰ, (বিণ) মনোৰম, সুন্দৰ ।

আমোদিত কৰে, (স, ক্রি) সন্তুষ্ট কৰে, আহ্লাদিত কৰে ।

নূনাধিক (বিণ) অলপ অধিক ।

উদ্দেশ্য, (কৰ্ত্তা) লক্ষ্য ।

ব্যথা, (কৰ্ত্তা) কষ্ট, দুঃখ ।

তমোময়, (তমঃ + ময়) আন্ধাৰময় ।

ক্ষীণ, (বিণ) ক্লশ, দুৰ্ব্বল ।

অহৰ্নিশি, (অহঃ + নিশি) দিন ৰাতি ।

শলী, (কৰ্ত্তা) চন্দ্র, জোন ।

অলক্ষিতৰূপে, (ক্রি, বিণ) অজ্ঞাতৰূপে, গম নোপোৱাকৈ ।

জীৱনৰ লক্ষ্য—জীৱনৰ উদ্দেশ্য ।

জীৱন, (সৰ্ব) জল, পানী ।

মীন, (বি) মাছ ।
কূপে, (অধি) গাঁভত ।
অস্তবে—দূৰৈত ।

জুখী কোম্

সংসারত, (অধি) পৃথিবীত, জগতত ।
অস্তে, (অধি) অস্তকালত, অর্থাৎ মৃত্যু হলে ।
ধামে, (অধি) ঠাইলৈ ।
তথাত, (অধি) তাত ।
সন্তোষি, (অ, ক্রি) সন্তুষ্ট কবি ।
বিবেকৰ, (সহ) যি আন্তরিক গুণৰ দ্বাৰাই ভাল বেয়া বিবেচনা কৰিব পাৰি ।
কদাপি, (অং) কদাচ, কেতিয়াও ।
অপবাদ, (কৰ্ম) নিন্দা, কুশল বটনা ।
শ্রুণে নধৰে—মুণ্ডনে ।
বস্ত্র, (কৰ্ম) কাপোড় ।
পুণ্যভাগী, (কৰ্তা) পুণ্যশালী, ধান্মিক ।
অঙ্গীকৃত, (বিণ) প্রতিশ্রুত, কৰেঁ বোলা ।
প্রতিজ্ঞা, (কৰ্ম) অঙ্গীকার ।
প্রবঞ্চনা, (কৰ্ম) প্রতারণা, ঠগ ।
বিচলিত নোহে, (স, ক্রি) চঞ্চল নহয়, লব নহয় ।
অর্পিয়া, (অ, ক্রি) অর্পণ কৰি, দান কৰি ।
কৰয় সেবন, (স, ক্রি) ভোগ কৰে ।
ত্যাগিয়া, (অ, ক্রি) ত্যাগ কৰি, এড়ি ।

বর্ষাকাল

ধীৰে ধীৰে, (ক্রি, বিণ) লাহে লাহে ।
আতবিল দূৰে—দূৰৈলৈ আতবিল, অর্থাৎ অতীত হ'ল, গত হ'ল ।
ভীত, (বিণ) স ভয় ।
ভীষণ, (বিণ) ভয়ানক ।

বব, (কর্ম) শব্দ ।
 নিপাতিছে, (স, ক্রি) নাশ করিছে ।
 সমীৰণ, (কর্তা) বায়ু, বতাহ ।
 অস্তবীক্ষে, (অধি) শূন্যত ।
 অবিবল, (ক্রি, বিণ) অনববত, সদাই ।
 পৰিপূৰ্ণ, (বিণ) পূৰ্ণ ।
 পঙ্কময়, (বিণ) বোকাময় ।
 অস্থচল, (কর্ম) অস্থবিধা ।
 বৰষায়, (অধি) বর্ষাকালত ।

মনুষ্য শ্রেষ্ঠ জীর কিয়

সূচতুব, (বিণ) টেকব ।
 শৃগাল, (কর্তা) শিয়াল ।
 বর্বব, (বিণ) হীন, নীচ, অধম ।
 ভঞ্জেঁহোঁ, (স, ক্রি) খাণ্ড ।
 ভঞ্জে, (স, ক্রি) ভক্ষণ করে, খায় ।
 মঘ্ব, (কর্তা) ম'বা চড়াই ।
 মধুমাখি, (কর্তা) মৌ মাখি ।
 বিবেক শক্তি, (কর্তা) বিবেচনা শক্তি ।
 সসীম, (বিণ) সীমা বিশিষ্ট ।
 “দিনে দিনে বাড়ে বুদ্ধি যত্নত অসীম ॥”
 যত্নত দিনে দিনে অসীম বুদ্ধি বাড়ে ।
 বিকঙ্কে—বিপৰীতে ।

অহঙ্কারী লোক

অহঙ্কারি, (বিণ) যি অহঙ্কার করে, গর্বী । সন্মোদনত 'ই' হইছে ।
 দবিত্ত, (বিণ) দুখীয়া, কষ্টাল ।
 চূড়া, (কর্তা) শিখা, অগ্রভাগ ।

চূৰ্ণ হয়, (স, ক্রি) ভগ্ন হয়, ভাঙে ।
 শ্রবণ, (স, ক্রি) শ্রবণ কৰা, শুনাত কৰা ।
 যিকালে, (অধি) যি সময়ত ।
 গ্রাসিবেক, (স, ক্রি) ধ্বংস কৰিব ।
 কাল (কৰ্ত্তা) বয়স, যুত্ব ।
 ঐশ্বৰ্য্য, (কৰ্ত্তা) সম্পত্তি ।
 পতন পাইবা—ধ্বংস পাবা, নষ্ট পাবা ।
 ধনবাশি, (কৰ্ত্তা) ধনবিলাক ।
 অলঙ্কাৰ, (কৰ্ম) ভূষণ ।
 মৰণ লভিলে, (স, ক্রি) মৰিলে ।
 গৰ্ভি, (সঘো) হে অহঙ্কাৰি ।
 অপাৰ, (বিণ) অসীম ।

মানৱ জীৱন

মানৱ, (বি) মনুষ্য ।
 বাণিজ্যৰ, (সঘ) বেপাৰৰ ।
 স্নেহা, (স, ক্রি) স্নেহ কৰা ।
 ব্যৱহাৰ, (কৰ্ত্তা) আচৰণ ।
 কুবাৰ্য্য, (কৰ্ত্তা) বেয়া কথা ।
 বসনা, (কৰ্ত্তা) জিহ্বা ।

বেপাৰৰ ঠাইত যেনেকৈ ধন দিলেহে বস্তু পায়, ধন বা বস্তু নিদিয়াটক
 অগ্ৰৰ বস্তু নাপায়, সেইৰূপ মানুহৰ জীৱনতো স্নেহ দিলে স্নেহ পায়,
 ভক্তি কৰিলে ভক্তি পায়, আৰু গালি পাবিলে গালিও খাব লাগে ।

অভিনয়, (সঘ) ভাওনা ।
 নটনটী, (কৰ্ত্তা) ভাৱৰীয়া ।
 ভাণ, (কৰ্ম) ভাও ।
 বিদবয়, (স, ক্রি) বিদীৰ্ণ হয়, কাটি যায় ।
 হিয়া, (কৰ্ত্তা) অন্তৰ ।
 ভীত, (বিণ) ভয়ানক ।

দুৰন্ত, বিণ) দুষ্ট ।

“দুৰন্ত বা কোনো জন বজ্জ সম চিত ॥”

কোনো জন বা দুষ্ট, তাৰ অন্তৰ বজ্জৰ নিচিনা, অৰ্থাৎ সি নির্দয় ।

নগগয়, (স, ক্রি) নগণে, গণনা নকৰে ।

ভূষিত, (বিণ) অলঙ্কৃত ।

নম্র, (বিণ) সিজা ।

ভৱন (বি) ঘৰ ।

মাতৃ স্নেহ

দুহুপোল, (কৰ্ম) দুই গাল ।

জননী, (বি) মাতৃ ।

স্বললিত, (বিণ) শুনিবলৈ ভাল লগা ।

“কোনেনো দোলায় মোক কৰিয়া যন্তন

অতি ধীৰে ধীৰে যাতে নকৰোঁ ক্রন্দন ?”

নকন্দাটক ৰাখিবৰ নিমিত্তে মোক অতি লাহে লাহে যত্নৰ সহিতে

কোনে দোলায় ?

শিবে, (অধি) যুৰত ।

অশ্রুজল, (কৰ্ম) চকু পানী ।

ৰোদন কৰয়, (স, ক্রি) কান্দে ।

উপদেশ, (কৰ্ম) শিক্ষা, শিকনি ।

সতত, (ক্রি, বিণ) সদাই ।

“নকৰি থাকিব পাৰোঁ প্ৰাণ কি থাকোঁতে,”

ইত্যাদি

“এত স্নেহ এত প্ৰেম কৰিলা যতনে—।”

হে আই ! যি তুমি সন্তান ভাবি মোৰ নিমিত্তে যত্নৰ সহিতে ইমান

স্নেহ আৰু প্ৰেম কৰিলা, তেনেকুৱা তোমাৰ প্ৰতি যথোচিত প্ৰেম

প্ৰাণ থাকাত কি নকৰাটক থাকিব পাৰোঁ ।

ক্ষয় হব, (স, ক্রি) হানি হব ।

স্বস্থ, (বিণ) ৰোগহীন, নীৰোগী ।

“তব হুঃখ দূৰ হেতু কৰিবোঁ যতন ।

—যি কাৰ্য্য কৰিবে হৰ্ষ পাবে মোক মন—।”

তোমাৰ কষ্ট শুচাবৰ নিমিত্তে মই যত্ন কৰিম, আৰু এই কাৰ্য্য কৰাত,
মোৰ মনে হৰ্ষ পাব । (অৰ্থাৎ তোমাৰ হুঃখ শুচাবলৈ মই আনন্দৰ
সহিতে যত্ন কৰিম ।)

অৱনত, (বিণ) তললৈ হলা ।

সুকাশ, (কৰ্ম) শুষ্কতা আদি কাৰ্য্য ।

স্নেহাশ্ৰু, (কৰ্ম) স্নেহৰ চকু পানী, অৰ্থাৎ যি চকুপানী স্নেহত ওলায় ।

বিসৰ্জি, (অ, ক্ৰি) ত্যাগ কৰি ।

স্নেহাশ্ৰু বিসৰ্জি—স্নেহৰ চকুলো টুকি ।

বদন তিতাম—মুখ তিয়াম ।

প্ৰাৰ্থনা

অখিল, (বিণ) সমস্ত, সমুদাই ।

ব্ৰহ্মাণ্ড, (সম্ব) জগত ।

স্বামি, (সম্বো) কৰ্ত্তা, গৰাকি ।

সৰ্ব্বময়, (বিণ) সকলো স্বৰূপ ।

দীনাত্মন, (সম্বো) যি হুঃখীক আশ্ৰয় দিয়ে ।

দেহ, (কৰ্ম) শৰীৰ ।

মনোহৰ, (বিণ) যিহে মনক হৰণ কৰিব পাৰে, মনোৰম ।

অমৰ, (বিণ) নমৰা ।

অভয় চৰণে, (অধি) যি চৰণত আশ্ৰয় ললে ভয় নাথাকে ।

শৰণ, (কৰ্ম) আশ্ৰয় ।

আকিঞ্চন কৰোঁ, (স, ক্ৰি) চেষ্টা কৰোঁ, যত্ন কৰোঁ ।

অকিঞ্চন, (বিণ) হুঃখীয়া, দৰিদ্ৰ ।

সম্পদে বিপদে, (অধি) স্তূথে হুঃখে ।

শিবময়, (সম্বো) মঙ্গলময় ।

প্ৰতিক্ষণ, (ক্ৰি বিণ) ক্ষণে ক্ষণে, সদাই ।

“গংগাৰ অনিত্য বোলে”। মুখে প্ৰতিক্ষণ ।

কাৰ্য্যে কিন্তু কৰোঁ তুণ লাগি প্ৰাণপণ ॥”

‘ মুখেবে সদাই সংসারক অনিত্য বোলোঁ’, কিন্তু কার্যত হলে এডালি
তৃণব নিমিত্তেও প্রাণপণ করোঁ ।

অর্থাৎ “আমি সংসারত সদাই নাথাকোঁ, এদিন নহয় এদিন যবিম,
এতেকে আমার ধন বস্তু কেলেই লাগিছে” এই কথা আমি মুখেবে
সদাই কই থাকোঁ, কিন্তু তেও কার্যত হলে সামান্য এটা বস্তুর নিমিত্তে
প্রাণ পরিত্রমে যত্ন করোঁ ।

অসার, (বিণ) সার নোহোরা, মিছা ।

সদগতি, (কর্তা) ভাল গতি, সজ্জগতি ।

চঞ্চল, (বিণ) যাব মন থিব নাথাকে, পুল্ফা ।

“চঞ্চল ভ্রমব যেনে কবে প্রতিক্ষণ ।

এক ফুল মধু খাই আন ফুলে মন ॥”

যেনেকৈ চঞ্চল ভোমোবাই এক ফুলব মো খাই প্রতিক্ষণে অইন
ফুললৈ মন কবে ।

বোধহীন, (বিণ) নির্বোধ, অজ্ঞান ।

অস্তে—শেষত ।

কবে অন্বেষণ, (স, ক্রি) বিচারে ।

কুপথ্য, (কন্ম) বোগত খাব নলগীয়া বস্তু ।

করি আলিঙ্গন, (অ, ক্রি) কোলাকুলি করি ।

হুইছো মগন, (স, ক্রি) ডুবিছো ।

প্রবল, (বিণ) বলরান ।

প্রতিকূলে, (অধি) বিপরীতে ।

শ্রোত, (কর্তা) সোঁত, ধাব ।

ভাগি, (অ, ক্রি) ওপিজ ।

সদয়, (বিণ) দয়াশীল, স্নেহসন্ন ।

আশাহত, (বিণ) নিবান ।

কৃপাসিদ্ধ, (সঘো) দয়াব সাগব ।

সময়

অতুল, (বিণ) যাব তুলনা নাই, অসীম ।

বাজ্যেশ্বর, (বি, বাজ্য + ঈশ্বর) বাজা ।

হীৰক, (সৰ) হীৰাব ।
 আকৰ, (কৰ্ত্তা) খনি ।
 কুবেৰ, (সৰ) ধনৰ দেৱতা ।
 ভাণ্ডাৰ, (কন্ম) ভঁৰাল ।
 অসাৰ নকৰি—ব্যৰ্থ নকৰি ।

এলেছৱা মাজুছ

আলাস, (কৰ্ত্তা) আলাস্ত, এলাহ ।
 আশ, (কৰ্ত্তা) আশা, ইচ্ছা, বাঞ্ছা ।
 বিশ্ৰাম, (কন্ম) জুড়নি ।
 উৎকণ্ঠিত, (বিণ) উদ্বিগ্ন ।
 হইলে অতীত, (স, ক্ৰি) গত হলে, গলে ।
 অপাৰ, (বিণ) অসীম ।

কুলি ও ময়ূৰ

শিখী, (কৰ্ত্তা) যাৰ শিখা আছে, (অৰ্থাৎ) ময়ূৰ ।
 সন্মোষি, (অ, ক্ৰি) সন্মোষন কৰি ।
 পিকবৰ, (সন্মো) কুলি ।
 ধন্তবাদো, (স, ক্ৰি) ধন্তবাদ দিওঁ ।
 অমিয়, (বি) অমৃত ।
 স্বৰ, (কন্ম) মাত ।
 বসন (কন্ম) বস্ত্ৰ, অৰ্থাৎ পাত ।
 নব পল্লবিত, (বিণ) নতুন পাত ধৰা ।
 প্ৰশংসয়, (স, ক্ৰি) প্ৰশংসা কৰে, শ্লাগে ।
 বিষং, (বিণ) বিষৰ নিচিনা, বিষতুল্য ।
 পাণিষ্ঠ, (কৰ্ত্তা) পানী, চুই ।
 মনোৰম, (বিণ) মনোহৰ, মনস্ত সন্তোষ লগাব পৰা ।
 অনিবাৰ, (ক্ৰি, বিণ) বাৰম্বাৰ, সদাই ।
 সনন্ত বচনে, (কৰণ) বিনয় বাক্যেৰে ।

বঞ্চনে, (স, ক্রি) শলাগে ।

পুচ্ছে, (অধি) লেজত ।

অঙ্কিত, (বিণ) চিত্রিত । (ক্রিয়া “আছে” উছ) ।

সুনীল, (বিণ) নীল বরণীয়া ।

ঘনপ্রিয়, (বিণ) মেঘ প্রিয় । ময়ূরে মেঘ দেখিলে বড় আনন্দ পায়, এই

কাৰণে তাক “ঘনপ্রিয়” বোলা হইছে ।

শলী, (কৰ্ত্তা) চক্ৰ, অৰ্থাৎ ইয়াত ম’ৰা লেজৰ চকৰ ।

প্রকাশয়, (স, ক্রি) প্রকাশিত হয় ।

খগবব, (সঘো) পক্ষি শ্রেষ্ঠ ।

বিনবে, (সি, ক্রি) বিদীর্ণ হয়, ফাটে ।

কৃষ্ণ, (বিণ) ক’লা ।

কুলেরব, (কন্ম) দেহ, শরীর ।

“দিলা ধন্তবাদ মোক বুলি পুণ্যবান ।

কিন্তু কি অস্থখে দহে মোৰ ইটো প্রাণ ॥

কিমতে জানিবা তুমি ? বিদবে অন্তর ।

যরে দর্শো, পক্ষি, মোৰ কৃষ্ণ কলেরব ॥”

মোক পুণ্যবান বুলি তুমি ধন্তবাদ দিলা, কিন্তু কি দুঃখে মোৰ এই প্রাণ

দগ্ধ করিছে তুমি তাক কেনেকৈ জানিবা । হে পক্ষি ! যেতিয়া

মোৰ এই ক’লা গাটো দেখো, মোৰ অন্তর ফাটি যায় ।

নিন্দে, (স, ক্রি) নিন্দা করে ।

নিবদয়, (কন্ম) নির্দয়, দয়াহীন ।

অবিধি, (কন্ম) অনিয়ম ।

কদাচিত, (অং) কেতিয়াও ।

নদী

হুহিতা, (সঘো) জিয়াবী । নদী পৰ্ব্বতবপরা ওলায়, এই কাৰণে নদীক

“পৰ্ব্বত-হুহিতা” অৰ্থাৎ পৰ্ব্বতৰ জীয়েক বোলা যায় ।

প্রবাহিনি, (সঘো) যাব প্রবাহ অৰ্থাৎ স্রোত আছে, নদী ।

গমনে, (কৰণ) গতিৰে ।

নিবলস, (বিণ) এলাহ নোহোৱা ।

দুহুলে, (অধি) দুই পাৰে ।
 বুজ্জৈ, (স, ক্ৰি) বোধ কৰে ।
 সম্ভাষি, (অ, ক্ৰি) সম্ভাষণ কৰি ।
 কৃতার্থ, (বিণ) ধন্য ।
 মানয়, (স, ক্ৰি) মানে, জ্ঞান কৰে ।
 বিহঙ্গ, (কৰ্তা) পক্ষী, চড়াই ।
 কুবঙ্গ, (কৰ্তা) হৰিণ, পহ ।
 মাতঙ্গ, (কৰ্তা) হাতী ।
 তুৰঙ্গ, (কৰ্তা) ঘোঁড়া ।
 অন্তাচল দিশে, (অধি) অন্তৰ্গিৰিৰ ফালে, (অৰ্থাৎ) পশ্চিম দিশলৈ ।
 সমাপন কৰি, (অ, ক্ৰি) শেষ কৰি ।
 শীতলিবে, (অ, ক্ৰি) শীতল কৰিবলৈ ।
 ভ্ৰমে, (স, ক্ৰি) ফুৰে, ভ্ৰমণ কৰে ।
 বণিক, (কৰ্তা) বেপাৰী ।
 তৰণী, (বি) নৌকা, নাও ।
 প্ৰভঞ্জন, (কৰ্তা) বতাহ, বায়ু ।
 তৰঙ্গ, (কৰ্তা) ঢেউ ।
 তৰঙ্গিণি, (সৰো) নদী ।
 অৱহেলি, (অ, ক্ৰি) তুচ্ছ জ্ঞান কৰি, নামানি ।
 ভূধৰ, (কৰ্ম) পৰ্বত ।
 গহ্বৰ, (কৰ্ম) পৰ্বতৰ মাজত থকা গাঁত বা খাল ।
 কানন, (কৰ্ম) বন, অৰণ্য, হাবি ।
 অবিৰত, (ক্ৰি, বিণ) সদাই ।

পদ্য কলি

কমল, (সত্ব) পদ্ম, পত্ম ।
 সৰোবৰে, (অধি) সৰোবৰত, জলাহত ।
 মনোলোভা, (বিণ) মনোহৰ ।
 সন্মিলনে, (কৰণ) মিলনে, যোগে ।

আকুল, (বিণ) ব্যস্ত, ব্যাকুল ।

আঘাত কবে (স, ক্রি) প্রহার কবে ।

বিষয়, (বিণ) দাক্ষণ ।

পতন পায়, (ল, ক্রি) নষ্ট পায়, নাশ পায় ।

লীতি কথা

(১)

আচরণে, (অধি) ব্যৱহাৰত ।

জন্মত কোনো বড় নহয়. ব্যৱহাৰতহে হয়, মাখীএ বিষ্টাত জন্মিও
মধু পান কৰে । অৰ্থাৎ যেনেকৈ মাখীএ সামান্য স্থানত জন্মিও
উচ্চভোগ পায়, মানুহেও সেইদৰে সামান্য বংশত জন্মি আচৰণৰ
দ্বাৰাই প্ৰধান হব পাৰে ।

(২)

জুইত পুড়িলে যেনেকৈ সোণৰ ভাল বেয়া বুজিব পাৰি, বিপদতহে
সেইৰূপে বন্ধুক মুখৰ বন্ধু নে প্ৰকৃত বন্ধু বুজিব পাৰি ।

(৩)

তৃষ্ণা, (কৰ্ম) লোভ, আত্মন্থিক ইচ্ছা ।

বিপু, (কৰ্ম) শত্ৰু ।

(৪)

নাশি, (অ, ক্রি) নাশ কৰি, দূৰ কৰি ।

প্ৰকাশয়, (স, ক্রি) পোহৰায় ।

বিছায় মানুহৰ মনক পোহৰায় ; অৰ্থাৎ বিছা শিকিলে মানুহৰ মনৰ
পৰা কুসংস্কাৰ আদি সুৰীতি শুচে, আৰু মন নিৰ্মল হয় ।

(৫)

নিশ্চিভে, (ক্রি, বিণ) নিশ্চয়কৈ, সঁচা বুলি ।

(৬)

আলো, (কৰ্তা) পোহৰ ।

অন্ধকাৰ, (কৰ্তা) এন্ধাৰ ।

চিৰকাল হেতু—সদাই ।

কাহাৰ, (সম্ব) কাৰো ।

(৭)

এই মায়াৰ সংসাৰখান জাঁত ঘূৰাৰ দৰে ঘূৰিব লাগিছে, আৰু জাঁতত
মাহ ভগা দৰে মাহুহবিলাক সংসাৰৰ পিহনাত ছাবখাৰ হব লাগিছে ;
কিন্তু জাঁতৰ শলখাৰ গুড়িত থকা মাহবিলাক যেনেকৈ নভগ হই থাকে,
তেনেকৈ সংসাৰৰ শলখা স্বৰূপ দৈৱৰক ধৰি থাকিলে (অৰ্থাৎ তেওঁত
ভজিলে) ঘোৰ মায়াৰপৰা নিস্তাৰ পাই থাকিব পৰা যায় ।

পৰিশিষ্ট

স্বৰ্গীয় ভোলানাথ দাস

(১৮শ বছৰৰ ৫ম সংখ্যা 'বাঁহী'ত প্ৰকাশিত)

অসমৰ এজন সুপ্ৰসিদ্ধ কবি, অসমীয়া সাহিত্য ক্ষেত্ৰত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ আদি প্ৰৱৰ্ত্তক, পাঠকবৃন্দে আজিও স্বৰ্গৰি সোৱাদ পোৱা সেই 'কবিতা মালা', 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী', 'সীতাহৰণ কাব্য' আদিৰ ৰচয়িতা, সকলৰ সকলো কামতে তৎপৰ, সূচিত্ৰকৰ ভোলানাথ দাস আজি ইহজগতত নাই।

স্বৰ্গীয় ভোলানাথ দাসক কবি বুলিহে অসমীয়া সমাজে জানে। কিন্তু তেখেত যে এজন প্ৰথম শ্ৰেণীৰ চিত্ৰকৰ আছিল, তেখেত যে স্নকবি আৰু সূচিত্ৰকৰ হোৱাৰ লগতে এজন বিচক্ষণ স্তূতাৰ দৰ্জী আৰু বিহকৰ্মী আছিল, সেই কথা বহুতে নাজানিব পাৰে। সূচিত্ৰকৰ হিচাপে তেখেতক আমি উত্তৰ গুৱাহাটীৰ স্বৰ্গীয় ৰত্নকান্ত বৰুৱা তহচিলদাৰৰ লগতহে মাথোন বিজাব পাৰোঁ। বনৰ ফুল বনতে ফুলি বনতে লয়প্ৰাপ্ত হোৱাৰ দৰে সূচিত্ৰশিল্পী ৰত্নকান্ত বৰুৱাকো আজি পৰিমিত অসমীয়াই নিচিনিলে; অথচ তেওঁ স্বৰ্গী হবৰ আজি কেইবাবছৰো হ'ল। 'অসমীয়া চিত্ৰশিল্পীৰ আখ্যান' নাম দি অসমীয়া সমাজত আপোনা-আপুনি উপজি আপোনা-আপুনি লয় হোৱা আৰু লয় হবলৈ ধৰা চিত্ৰকৰসকলক চিত্ৰকৰ হিচাপে আলোচনা কৰিলে অসমীয়া স্নকুমাৰ শিল্পৰ এটা উজ্জলময় দিকৰ উদ্ঘাটন হব পাৰে।

ভোলানাথ দাসক চিত্ৰশিল্পী হিচাপে বুজিবলৈ বিশেষ আন একো নকৰিলেও তেখেতৰ নিজ ঘৰৰ বৈথকৰ বেৰত আৰি থোৱা বীণাপাণি সৰস্বতীৰ ছবি, অসমীয়া সতী বেউলাৰ ছবি, এক বীৰ ৰমণীৰ ছবি,—তাত এহাতে যুৱৰ কিৰীটিটো ভুলি লৈছে, আন হাতেদি তেওঁৰ চাৰিওফালে আকাশত উৰা আৰু মাটিত পৰা ধুনীয়া চৰাইবোৰক 'ইছাৰা' কৰিছে, থিয় হৈ ফুল হাতত লৈ আউজি থকা এক ৰমণীৰ ছবি, ৰাম-লক্ষণৰ ছবি—এই কেইখনলৈ মনোযোগেৰে লক্ষ্য কৰিলেই হব। ইয়াৰ ভিতৰত ১৩।৮।০৮ গোলাঘাটত ঐক্য উপবাস্ত সৰস্বতীৰ ছবিটো কেনে বিতোপন আৰু আদৰ্শমূলক হৈছে তাক নিজ চকুৰে চাওঁতাইহে ভালকৈ হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিব। সতী-সাম্বী বেউলাৰ হাতত বন্ধম লৈ পৃথিৱী ধ্বংস কৰিবলৈ উদ্ভত হোৱা, ক্ৰোধোদীপ্ত শৰীৰৰ পথি

মুখমণ্ডলৰ বিখ্যায়িত চকুযুবিৰ প্ৰতি মনোযোগেৰে চালেহে আমাৰ চিত্ৰকলাবিদ বিচক্ষণ শিল্পীৰ কলাকৌশল কিছু পৰিমাণে বুজা যাব।

ভোলানাথ দাসে নিজ হাতে তৈয়াৰ কৰা মেজ, বেঞ্চ, চালপীৰা, পীৰা, জপা, পেটাৰী, ঢবা, বিচনী, হাতীদাঁতৰ কাঠক, ফণী, ম'হৰ শিঙৰ কাঢ়নী আদি দেখিলে অবাক হব লাগে। সেইবোৰ যিসকলৰ ইচ্ছা, বিশেষকৈ গুৱাহাটীৰ ছাত্ৰসকলে, তেখেতৰ উজানবজাৰৰ ঘৰত উপস্থিত হৈ নিজ চকুৰে চাব পাৰে আৰু এই কৰ্মকুশল পুৰুষজনৰ দৰে হবলৈ নিজ নিজ অন্তৰত বলবতী ইচ্ছাৰ উদ্ৰেক কৰি লব পাৰে। আজিৰ এই ভাত-কাপোৰৰ দুখৰ দিনত অসম জননীক এনেকুৱা স্বকৰ্মী, স্থপুত্ৰ বহুতো লাগে। কাঠ, বাঁহ, বেত, হাতীৰ দাঁত আৰু ম'হৰ শিং ভোলানাথৰ হাতত যেন পানীহে আছিল। ভোলানাথ কেনে বিচক্ষণ দৰ্জী আছিল, সেইটো ভালকৈ বুজিবলৈ হলে, তেখেতে নিজহাতে বেজী ধৰি তেখেতৰ নিজ পৰিয়াল আৰু আত্মীয়স্বজনক তৈয়াৰ কৰি দিয়া খন্দৰৰ সাজপাৰীবোৰ চাব লাগে। যেই সেই চিৰা কাপোৰৰপৰা ভোলানাথে কাটি-কুটি কিবা এটা আৱশ্যকীয় সাজ তৈয়াৰ কৰি দিয়ে। তেখেতৰ কোনো বস্তুৱেই পেলনি নাযায়, নিজহাতে ভাটো কাটি আৰু নানা ৰকমৰ কাৰিকৰী কৰি তৈয়াৰ কৰা ভোলানাথৰ বিচনাৰ তস্তাবোৰ চাবলগীয়া বস্তু। এই কৰ্মী পুৰুষ কৰ্ম অবিহনে বহি থাকিব নোৱাৰিছিল। যুত্যাৰ আগদিনা সোমবাৰে আধাবোৱা কৰি এৰি যোৱা কৰ্মী ভোলানাথৰ বিচনীখন চাই চাই ভাবি ভাবি কৰ্মময় জগতত কৰ্মী হবলৈ বহুত উদগনি পাব পাৰি। ভোলানাথে বিচনীখন শেষ কৰিব নাপালে। সেই দিনাখনেই আবেলি দুই বজাত অসংখ্যহস্ত যুত্যা দেৱতাই তেওঁৰ এপেপ্লেস্কিকপ কঠিন হস্তেৰে ভোলানাথক স্পৰ্শ কৰিলে। যুত্যাৰ সাতদিন পূৰ্বে ৰং-লগোৱা দৈৰে বুই শেষ কৰি থৈ যোৱা আঠফুগীয়া ঢবাতনো ভোলানাথৰ ঘৰতে পৰি আছে।

কবি ভোলানাথৰ সাহিত্যিক জীৱনৰ কথা কবলৈ ওলালেই হৰ্ষ-বিষাদত হৃদয় উৰেলিত হৈ পৰে। তেখেতে লেখা কোনোখন কিতাপেই অথলে যোৱা বা অনাদৃত হোৱা নাছিল। প্ৰতিখন কিতাপৰ বাবেই তেখেতে হয় গবৰ্ণমেণ্টৰ পৰা, নহয় টেক্সট বুক কমিটিৰপৰা পুৰস্কাৰ পাইছিল। প্ৰতিখন কিতাপেই অসমৰ স্কুলবিলাকৰ পাঠ্য-পুথিকৰূপে নিৰ্বাচিত হৈছিল। সেই সময়ৰ অসমীয়াসকলে ভোলানাথৰ 'কবিতা মালা' প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ আৰু 'চিত্ৰ-ভবদ্বন্দ্বী' প্ৰথম ভাগ, দ্বিতীয় ভাগ পঢ়িয়েই কবিতা-সাহিত্যৰ সোৱাদ লৈছিল, আৰু স্কুলীয়া জীৱনৰ জ্ঞানৰ পৰিপূৰ্তি সাধন কৰিছিল। ভোলানাথ

কবিতা-সাহিত্য পঢ়ি শিক্ষিত হোৱাসকলৰ মুখত ‘আলেকজেন্ডাৰ ও দছ’লি’, ‘ববনে’ অসম আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত কোন এক বীৰ পুৰুষৰ উক্তি’, ‘জৰাসন্ধ বধ’ ‘মহুস্তা: শ্ৰেষ্ঠ জীৱ কিয়’, ‘মহুস্তাৰ শত্ৰু কোন’, ‘ব্ৰহ্মৰ’, ‘প্ৰাৰ্থনা’, আদি কবিতাৰ আৱৃষ্টি শুনিলে আজিও হৃদয়-মন আপুত হৈ উঠে।

“শুনা বীৰগণ হুসজ্জিত হোৱা
 ৰণে শত্ৰুগণে পৃষ্ঠ নেদেখাবা।
 অৱিয়া ‘কামাখ্যা’ ভুবন-ঈশ্বৰী
 কেশৰী বিক্ৰমে শত্ৰুমুখে যাবা ॥
 আসাম গোঁৱৰ আজি সংস্থাপিত
 তোমাৰাৰ স্বৰ্কে জানিবা নিশ্চয়।
 স্বাধীনতা কিয়া পৰপদ সেৱা
 তোমাৰাৰ অস্ত্ৰে হইব নিশ্চয় ॥”

“ভূগোট কেশৰী যেন বস্তাক্ত লোচনে,
 কবি নথ দস্তাৱাত গৰজি গভীৰ,
 যুঁজে ক্ৰোধভৰে অতি ; যুঁজিলা সিমতে
 ভীমসেন জৰাসন্ধ বলে মহাবলী,
 চিৰ শত্ৰুকপে.....আপুনি।”

“ভোজন স্মিষ্ট চাওঁ নাহি উপাৰ্জন।
 লাভ চাওঁ বহু কিন্তু নাহি মূলধন ॥
 নাহি বল বোলাইতে চাহোঁ মহাবীৰ।
 ধৰধৰি হিয়া, মুখে বচন গভীৰ ॥”

কবি ভোলানাথৰ ‘সীতাহৰণ কাব্য’ অসমীয়া সাহিত্য ক্ষেত্ৰত এক অল্পপম সৃষ্টি। কবিৰ এই কাব্যখন অসমীয়া নৰ্ম্মাল স্কুলৰ পাঠ্যৰূপে ব্যৱহৃত।

ভোলানাথ দাসৰ ছপা হোৱা কিতাপ কেইখনৰ অন্ততম হৈছে—‘পৰিমিত্তি ও জৰিণ’। এই কিতাপখন ১৮৮৩ চনত ছপা হৈ ওলাইছিল আৰু অসম গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু টেম্পট বুক কমিটি, উত্তৰৰ দ্বাৰা প্ৰশংসিত আৰু পৰিগৃহীত হৈছিল। এই কিতাপখনৰ বাবে সেই সময়ৰ স্কুল ইন্সপেক্টৰ, জে. উইলছন এম.

এ. চাৰ্ছাবৰ জৰিয়তে আসাম গবৰ্ণমেণ্টৰ দ্বাৰা লেখকে ১০০ টকা পুৰস্কাৰ পাইছিল। এই কিতাপখনো স্কুলত পাঠ্যৰূপে চলিছিল।

আসামৰ টেক্সট বুক কমিটিয়ে তেওঁক ‘কবিতা মালা’, প্ৰথম ভাগৰ বাবে ৫০ টকা আৰু দ্বিতীয় ভাগৰ বাবে ৫০ টকা, মুঠ ১০০ টকা পুৰস্কাৰ দিছিল। এই দুয়ো ভাগ কিতাপ ইংৰাজী :৮৮৩ চনত প্ৰকাশিত হৈছিল। উপৰোক্ত কমিটিৰপৰাই পুনৰায় তেওঁ ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী’ ১ম ভাগৰ বাবে ১০০ টকা, আৰু দ্বিতীয় ভাগৰ বাবে ১০০ টকা, মুঠ ২০০ টকা পুৰস্কাৰ পাইছিল।

ভাষা বাকলিহে, ভাবহে শাহ। প্ৰকৃত কবি ভোলানাথৰ সাহিত্যৰ বিচাৰ কৰোঁতেও তেওঁৰ আদৰ্শ, তেওঁৰ শিক্ষা আৰু তেওঁৰ ভাবলৈহে প্ৰকৃত চকু ৰাখিব লাগে। ভাষাৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰোঁতেও লেখকে যি সময়ৰ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল, সেই সময়ৰ আৰু তাৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ হুবহু চিত্ৰ এটা আগত ৰাখিহে আলোচনা কৰিব লাগিব, নহলে বহুত বিপৰ্য্যয় ঘটাব আশংকা। ইংলণ্ডৰ উঠিবলৈ ধৰা ডেকা কবি কীটছে যে অগ্ৰায় সমালোচকৰ লেখনী-বিষত জৰ্জৰিত হৈ আত্মহত্যা কৰিছিল, তাৰ দ্বাৰা উচ্ছৃঙ্খল সমালোচকৰ প্ৰত্যবায় ঘটা নাছিলনে? কীটছক হেৰুৱাত ইংলণ্ডৰ অলপো হানি, অলপো অধঃপতন হোৱা নাছিলনে? তেনেকৈ কোনো অসমীয়া উচ্ছৃঙ্খল সমালোচকৰ উংগীড়নত ভোলানাথৰ জীৱনৰ অন্ত পৰা নাছিলনে? আৰু যদিহে পৰিছিল তেন্তে তাৰ দ্বাৰা অসমীয়া সাহিত্যৰ এটা অপূৰণীয় হানি হোৱা নাইনে? আমাৰ এই বেদনা জৰ্জৰিত কবিৰ এটি হৃদয়-মনৰ কাতৰোক্তি ধৰি এনেদৰে তেওঁৰ লেখাত প্ৰতিধ্বনিত হোৱা দেখা যায়—

“দুৰাশা—উচিত শাস্তি পালে” হাতে হাতে।

দেখি মোৰ চপলতা,

ক্ৰোধে বিলাসিনী মাতা,

কৰিলা গগনা ; আমি ৰহিলে” অমাতে।

পুনঃ মোৰ দুৰাকাঙ্ক্ষা দিলো অধঃপাতে ॥”

হাতেলিখা ‘সুভদ্ৰা-হৰণ’ কাব্যত কৈছে—

“অকাণ্ডাৰী আমি ; বৈঠা-স্বৰূপ লেখনী

মোৰ হাতে ; কিবা সাধ্য ৰচনা তবণী

সমাজ তবঙ্গ ঠেলি কৰিব গমন ;

আমি যে কাণ্ডাৰী তাৰ অনভিজ্ঞজন !

হে মাতঃ ভাৰতী ! কৃপা হুহিলে তোমাৰ
বৈঠা-শ্ৰদ্ধাপিনী এই লেখনী আমাৰ
হুহিবেক কাৰ্য্যকৰী ; আলোচনাধাৰে
জুবিব বচনা-তৰী মই অজ্ঞহাতে ।”

ইয়াৰ ফলত আমি কবি ভোলানাথৰপৰা পাবলগীয়া আৰু বহুতো কবিতা
আৰু কাব্য হেৰুৱালে। বুলি কব নোৱাৰিনে ?

প্ৰবীণ অসমীয়া ভাষাবিদ, বুৰঞ্জীবিদ আৰু সেই সময়ৰ সৰ্বপ্ৰধান সাহিত্যিক
আসাম-বন্ধুৰ সম্পাদক ৰায়বাহাদুৰ গুণাভিৰাম বৰুৱাকে আদি কৰি সেই
সময়ৰ অসমীয়া পুথি-বছা সমিতিৰ সভ্যসকলে চিন্তা-তৰ্কঙ্গীৰ বিষয়ে ১৮৮৪
চনৰ ১৬ মাৰ্চ তাৰিখে এনে অভিযন্ত প্ৰকাশ কৰিছিল—“The language
is sublime and the style good. It has been nicely written
and the subjects are carefully selected”.

‘ভাষা ওখ ধৰণৰ, লেখাৰ প্ৰণালী ভাল ; কিতাপখন বিতোপনকৈ লেখা
হৈছে আৰু বিষয়বোৰো বিশেষ যতনেৰে সৈতে বাছি লোৱা হৈছে ।’

ইয়াৰপৰা সেই সময়ৰ অসমীয়া সাহিত্যৰ সমাজে লেখকক কিদৰে প্ৰভা
কৰিছিল তাক জানিব পাৰি।

অসম সাহিত্য সভাই আজি কেইবাবছৰৰপৰা তেওঁক সভাপতিৰূপে
বৰণ কৰিবলৈ অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল, আৰু গত বছৰত অলপৰ বাবেহে
তেখেতক সভাপতিৰূপে নাপালে যদিও অহা গোলাঘাট সন্মিলনী তেখেতৰ
সভাপতিত্বত পাতিবলৈ বৰ আশা কৰিছিল। কিন্তু দেশবাসী সাহিত্যিকৰ এই
আশা পূৰ্ণ নহ’ল। সাহিত্যৰথী ৮সত্যনাথ বৰা ডাঙৰীয়াকো সভাপতিৰ আসনত
দেখিবলৈ নাপাই এদিন সাহিত্য সভাই এইদৰেই হুমুনিয়াহ কাঢ়িছিল।

সুকবি ভোলানাথ দাসৰ অপ্ৰকাশিত গ্ৰন্থ :

১। স্বভদ্ৰা-হৰণ কাব্য—এই কাব্য লেখিবলৈ কবিয়ে ২০ পিঠিৰ এটা স্তম্ভৰ
বহী বন্ধাই লৈছিল। তাৰে ভিতৰত কেৱল ২২ পিঠিহে লেখা হৈছিল ; প্ৰতি
পিঠিত ২২ শাৰীকৈ মুঠতে ৪৮৪ বা ৫০০ শাৰীমান লেখা হৈছিল, তাৰে প্ৰথমৰ
৩২ শাৰী মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত আৰু বাকী আটাইখিনি অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত লেখা
হৈছিল। এই পুথিখন লেখাৰ চন-তাৰিখ একো নহলেও ইয়াক যে বুঢ়া কালত
লেখিবলৈ ধৰা হৈছিল, সেই কথা সহজে বুজিব পাৰি। এই অসম্পূৰ্ণ কাব্যত
‘সীতা-হৰণ কাব্য’ৰ সেই নিয়মা জাহ্নবীৰ অক্ষৰন্ত উৎসৰ দৰে কবিতাৰ উৎস
উৎপত্তি উঠা নাই। এই উৎপত্তি জাহ্নবীৰ একমাত্ৰ কাৰণ কেৱল বয়সেই নহয়, আমি

ভবাত ‘আলোচনাঘাতে, দুবিব বচনাতৰী মই অজ্ঞহাতে’ বুলি নিৰ্দ্ধয় সমালোচকৰ মুক্তিভীত হৈ বৈ বৈ লেখনী চলোৱাটোহে ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ; প্ৰকৃত কবিৰ কবিতাৰ উৎস বান্ধকায়ো ভেটিব নোৱাৰে। এই অসম্পূৰ্ণ কাব্যখন ‘অসম সাহিত্য-সভা পত্ৰিকা’ বা বাঁহীত প্ৰকাশিত হৈ ৰাইজৰ দৃষ্টিগোচৰ হওক, এয়ে আমাৰ আশা।

২। অসমীয়া আদিপৰ্ব মহাভাৰত (অসম্পূৰ্ণ)। ই এখন নকলহে। কিন্তু ইয়াৰপৰা কবিৰ প্ৰাচীন পুথি সংগ্ৰহৰ অৰ্থে মনৰ প্ৰবল ধাউতিৰ বিষয় বুজা যায়।

৩। প্ৰসঙ্গমালা—২১৮ পিঠিয়া হাতেলেখা পুথিখনত ৪৮টা বচনা আছে। তাৰে ভিতৰত ২১টা গথ; ২২টা পত্ন। আৰু (গথত লেখা) অৰু সমস্তা ৫টা। এই প্ৰসঙ্গমালা পুথিৰপৰা কবিতাপ্ৰধান ভোলানাথৰ গথ বচনাৰ স্তম্ভৰ চানেকি পাব পাৰি। এই গথবিলাক ছাত্ৰসকলৰ মুখপত্ৰ ‘মিলন’ আৰু ‘সাধনা’ত ওলালে অসমীয়া পাঠকে পঢ়ি তৃপ্তি পাব; ২৪ টা ‘অৰুণ’তো ওলাব পাৰে। পত্নবোৰো সেই একে অৱস্থাই হব পাৰে।

এতিয়া কবিৰ সহজাত কবিতাগ্ৰীতিৰ বিষয়ে দুই আষাৰ কৈয়ে প্ৰবন্ধৰ সামৰণি মাৰিম। ‘চিন্তা-তৰঙ্গিণী’ দ্বিতীয় ভাগৰ কবিতা শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত তেওঁ নিজৰ বিষয়ে এইদৰে লিখিছে—

‘বাল্যকাল থাকি কিন্তু নাজানো কাৰণ,

আছিল তোমাৰ প্ৰতি

ইহীন জনৰ মতি ;

পালে পত্নময়ী পুথি কৰিয়া যতন

পঢ়িছিলে। য’তে ত’তে হৰষিত মন।

বাল্যকাল হস্তে, কিন্তু অৱশ্যে বুথায়,—

আকিছিলে। তব ছবি

ভাবিছিলে। হৰো কবি,

ৰাখিছিলে। যত্নে আমি সিচিহ্ন সন্ধানি ;

দেখিলে সিচিহ্ন এবে মুখে হাসি পায়।’

কোনো বিষয়ত সিদ্ধিলাভ কৰিব খুজিলে এনেকুৱা সাধনাৰে আৱশ্যক। পাতঞ্জল দৰ্শনে বিড়িয়াই বিড়িয়াই কৈছে, “যাদৃশী ভাবনা যন্ত সিদ্ধিৰ্ভবতি তাদৃশী।” ভগৱন্তৰ কৃপাত আমাৰ দেশত ভোলানাথৰ পদাঙ্কাসৰী অনেক কবি আৰু কণ্ঠী ওলাওক !

শ্ৰীঅমলজিৎৰাজ অম্বকৰ

সীতাহৰণ কাব্যৰ প্ৰথম সংস্কৰণ (১৯০২ চন)ৰ প্ৰকাশকৰ কথা

এই গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থকাৰ অনেকৰ সুপৰিচিত ; এতেকে তেওঁৰ পৰিচয় সম্বন্ধে কোনো কথা লেখা বাহ্যল্য মাত্ৰ। এই সীতাহৰণ কাব্যখানী সম্বন্ধে মাত্ৰ পাঠকবৰ্গৰ জ্ঞাতাৰ্থে অলপ কথা ক’ব খুজিছোঁ।

গ্ৰন্থকাৰে এই কাব্যখানী বহু বছৰ পূৰ্বেই লেখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। বঙ্গীয় কবি ৮মধুসূদন দত্তই বাঙালি ভাষাত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ প্ৰথম সৃষ্টি কৰে। তেওঁক অনুসৰণ কৰি আমাৰ গ্ৰন্থকাৰেও অসমীয়া ভাষাত উক্ত ছন্দত প্ৰথমে কবিতা ৰচনা আৰম্ভ কৰে। সীতাহৰণ কাব্যও অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কেইপাতমান লেখি তেওঁ ‘আগাম-বিলাসিনী’ পত্ৰিকাত প্ৰকাশ কৰিছিল। উক্ত পত্ৰিকাই অসমীয়া ভাষাত অমিল ছন্দৰ ৰচনা কিছুতকিমাকার যেন ভাবি আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ ‘ইটো’ ‘সিটো’ ব্যৱহাৰ অন্তৰ্দ্ধ বুলি ইতিকিং কৰিছিল। ‘বিলাসিনী’ৰ মতে ‘ইতো’ ‘সিতো’ হে শুদ্ধ। গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ ‘চিন্তা-তবঙ্গিনী’ দ্বিতীয় ভাগত ‘ইটো’ ‘সিটো’ শীৰ্ষক কবিতাটি কয় লেখিছিল, তাক বোধকৰোঁ কোনেও বুজিব পৰা নাই। গ্ৰন্থকাৰে ‘ইটো’ ‘সিটো’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাত আৰু অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কবিতা লেখাত ‘বিলাসিনী’এ তীব্ৰ সমালোচনা কৰা দেখি, তেওঁ সেই কবিতাটি লেখে। তলত কবিতাটি পাঠকবৰ্গে দেখিবৰ নিমিত্তে তুলি দিয়া হ’ল।

‘ইটো’ ‘সিটো’

(১)

কি লেখিছে সেই জন
কবি ভাষা অশোভন ?
অমিত্ৰ-অক্ষৰ ছন্দে কি কৰে ৰচন ?
নোহে গম্ভ নোহে পম্ভ,
কিবা লেখে যুৰ্ধে অম্ভ,
অহু কবি বাঙ্গালাৰ ঈশধুসূদন ॥

(২)

‘ইটো’ ‘সিটো’ ব্যৱহাৰ,
 শুদ্ধ নাহি হোৱে যাৰ,
 ‘ইভো’ স্থানে ‘ইটো’ লেখে ‘সিভো’ স্থানে ‘সিটো’ ।
 সিজনে কবিতা গঁথা,
 কেৱল লাজৰ কথা,
 হেন উচ্চ আশা নোহে উচিত স্বপ্নভো ॥

(৩)

অসমীয়াৰ পদ গান,
 যেন পাপীৰ গঙ্গান্নান,
 নোহোৱা নোপোজ্ঞা কথা ক’তো শুনা নাই ।
 কিয় তৰে হীন জন,
 কৰে হেন উচ্চ মন,
 অপাৰ সমুদ্ৰ লক্ষ্যে পাৰ হুব চায় ॥

(৪)

প্ৰকাশি তাৰ কবিতা,
 ‘বিলাসিনী’ কলুষিতা,
 পবিল সোপান হস্তে খসি এক পদ ।
 কিন্তু সোধে’ এক কথা,
 কিয় ‘বিলাসিনী’ মাতা,
 পুনঃ তৰে প্ৰকাশিলে সিজনৰ পদ ॥

বিভালয়ত পঢ়ি থকাৰেপৰা কবিতাত গ্ৰন্থকাৰৰ অল্পভাগ জন্মিছিল ;
 আৰু ভালে বেয়াই বচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল । সেই কথা তেওঁ নিজ
 মূখেও ‘চিন্তা-ভৰঙ্গিণী’ দ্বিতীয় ভাগৰ ‘কবিতা’ শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত এইদৰে কইছে—

(২)

বাল্যকাল থাকি,—কিন্তু নাজানো কাৰণ,
 আছিল তোমাৰ প্ৰতি,
 ইহীন জনৰ মতি ;
 পালে পশ্চময়ী পুখী কৰিয়া যতন
 পঢ়িছিলে’। য’তে ত’তে হৰষিত মন ।

(৩)

বাল্যকাল হস্তে,—কিন্তু অৱশ্যে বৃথায়,—
 আঁকিছিলেঁ। তব ছবি,
 ভাবিছিলেঁ। হৰৌ কবি,
 ৰাখিছিলেঁ। যত্নে আমি সি চিত্ৰ সন্মাই ;
 দেখিলে সি চিত্ৰ এবে মুখে হাসি পায়।

‘আসাম-বিলাসিনী’ৰ সমালোচনা গ্ৰন্থকাৰৰ মনত বোধকৰৌ বড়কৈ লাগিছিল। উক্ত ‘কবিতা’ শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটোতো উক্ত পত্ৰিকাক লক্ষ্য কৰি তেওঁ এইদৰে লেখিছে—

(১)

দুৰাশা উচিত শাস্তি পালে। হাতে হাতে ;
 দেখি মোৰ চপলতা,
 ক্ৰোধে ‘বিলাসিনী’ মাতা
 কৰিলা গঞ্জনা ; আমি ৰহিলেঁ। অমাতে ;
 পুনঃ মোৰ দুৰাকাঙ্ক্ষা দিলেঁ। অধঃপাতে।

(২)

হে কবিতা ! আকৌ মোৰ নিবলক মন,
 (কি লাজ আয়ে তব,
 গঞ্জনাও প্ৰিয় যাব),
 ‘সব কান্দি কৰি আজি কৰিছে নৰ্ত্তন ;
 চাইছে কৰিবে পুনঃ তুলিকা চালন।

গ্ৰন্থকাৰে পূৰ্বে নিজ ঘৰত থাকিবলৈ পোৱাত অনেক সময় পাইছিল। সেই সুবিধাতে অলপ বয়সতে তেওঁ ‘পৰিমিতি ও জৰীপ’, ‘চিত্ৰা-ভৰঙ্গিনী’ দুই খণ্ড, আৰু ‘কবিতা মালা’ দুই খণ্ড ৰচনা কৰি প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁৰ এই নবীন বয়সতে ‘সীতাহৰণ’ কাব্য ৰচনাও আৰম্ভ কৰিছিল ; এনে সময়তে ইং ১৮৮৮ চনত তেওঁ ‘সব-ডিপুটি কালেক্টৰ’ পদত নিযুক্ত হ’ল। এই কাম পাই নানা ঠাইত ফুৰিব লগা হোৱাত, তেওঁৰ ধান-ৰিতাপি নোহোৱাত পৰিল। তেওঁৰ পিতৃৰ তেওঁ এই একমাত্র সন্তান ; ১৮৯৩ চনত পিতৃ বিয়োগ হোৱাত গৃহ-চিন্তাই তেওঁক বেৰি ধৰিলে। গৃহ-দুঃখ, গৃহ-চুৰি, দীৰ্ঘকাল বিষম জ্বৰ ভোগ, জীৱি-বিয়োগ প্ৰভৃতি সাংসাৰিক দুৰ্ব্বটনাও ক্ৰমে ক্ৰমে তেওঁৰ

ঘটিছিল ; ইত্যাদি কাৰণত অনেক কাল পূৰ্বেই লেখিবলৈ আৰম্ভ কৰা এই 'সীতাহৰণ' কাব্যখানী ইমান বছৰ অসমাপ্ত হৈ আছিল। যাহোক কোনো কোনো বন্ধুৰ উৎসাহত গ্ৰন্থকাৰে কাব্যখানী লেখি এতিয়া সমাপ্ত কৰিলে, আৰু আমিও উদ্যোগ কৰি তাক প্ৰকাশিত কৰি সজ্জন পাঠকশ্ৰেণীৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলোঁ।

ডিব্ৰুগড় সদৰ স্কুল

শ'ক ১৮২৪, ফাগুন

ত্ৰিশিৰমাথ ভট্টাচাৰ্য্য

প্ৰকাশক

Opinion of the Nowgong A. V.

Text Book Committee

“CHINTA TARANGINI”

by

BABU BHOLANATH DAS

NOWGONG

This is a Poetical Reader containing Author's thoughts on various subjects, viz., Dreams, Widow's cries, Birthplace, Calcutta, Dead body, Exile of Rama, Weeping mother, etc. The language is sublime and the style good. It has been nicely written and the subjects are carefully selected. We would recommend it to be used as text book in higher classes of our schools.

16th March, 1884

Sd/- Ratnakanta Baruah
Sd/- Prasanna Kumar Sen
Sd/- Gunabhiram Baruah
Sd/- Nandisvar Phukan

চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগৰ

বিজ্ঞাপন*

চিন্তা-তৰঙ্গিণী প্ৰথম ভাগ আসাম টেক্সট বুক কমিটিএ ব্যবহাৰ্য্য বুলি যজ্ঞৰ কৰাত তাৰ দ্বিতীয় ভাগ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সাহসী হলে^১। এই দ্বিতীয় ভাগকো উক্ত কমিটিয়ে ব্যবহাৰ্য্য বুলিছে; আমাৰ পৰিশ্ৰমৰ নিমিত্তে গবৰ্ণমেণ্টৰপৰা পুৰস্কাৰ স্বৰূপ ১২৫ টকা পাইছে।

যিসকলৰ নিমিত্তে এই পুস্তকখানী লেখা হইছে, সেই সকলৰ ইয়াৰ দ্বাৰাই কিঞ্চিৎ উপকাৰ বা মনোবৰ্জন হলেই আমাৰ পৰিশ্ৰম সাৰ্থক মানিম।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

নগাওঁ, আসাম

*এই বিজ্ঞাপনখন পিছত পোৱা কিতাপ এখনৰপৰা গ্ৰহণ কৰি ভুলি দিয়া হ'ল। আদি-অন্তৰ পাতবোৰ উল্লি বোৱা প্ৰথমখন পৃথক এইখন নাছিল। —সম্পাদক